UDC-008

YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК



XXXVII

ЛЕСКОВАЦ 1997.

ERRATA — ИСПРАВКЕ

Из техничких разлога у овом броју Лесковачког зборника направљено је неколико грешака које на овом месту исправљамо а ауторима и поштованим читаоцима извињавамо се због непажње.

страна	стоји	треба да стоји
341	Живан Стојковић, Владимир Стојанчевић ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ И ИСТОРИОГРАФИЈЕ ЛЕСКОВАЦ, 1996.	Живан Стојковић: ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ: ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ И ИСТОРИОГРАФИЈЕ, Лесковац, 1996.
345	Мирољуб Васић, Никола Илић КОЛАБОРАЦИЈА ЧЕТНИКА СА ОКУПАТОРИМА У СРБИЈИ 1941—1944. ГОДИНЕ — У СВЕТЛОСТИ ДОКУМЕНАТА. ЛЕСКОВАЦ, 1996. Г. СТР. 242	Мирољуб Васић: НИКОЛА ИЛИЋ: КОЛАБОРАЦИЈА ЧЕТНИКА У СРБИЈИ 1941—1944. ГОДИНЕ — У СВЕТЛОСТИ ДОКУМЕНАТА Лесковац, 1996. стр. 242

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XXXVII



UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

XXXVII

Editor-in-chief
VEROLJUB TRAJKOVIĆ

Redaction commitee
Veroljub Trajković, Mr Srdan Marković, Jovan Petković - Hoki, Hranislav Rakić, Dr Živan Stojković, Julijana Pešić (sekretar)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac, 1997.

моћи да се пише историја Србије и Југославије и оно мора бити консултовано, а то је велики допринос др Јована Златића.

Аутор је овим трима књигама у потпуности остварио циљ који је себи поставио, јер је успео да на основу историографске литературе, архивске грађе првог реда и мемоарских казивања преживелих учесника прикаже сву злочиначку активност окупатора и његових помагача над становништвом нишког ратног округа у периоду 1941-1945. године. Он није само ређао чињенице већ је, прихватајући све изворе критички, долазио до закључака из којих се види да је злочиначка активност била планска и организована и у складу са основним геноцидним тежњама немачког окупатора. Злочини су били масовни и нису били уперени само против активних бораца партизанских одреда и касније НОВЈ, већ и према становништву. Аутор то поткрепљује многим примерима са територије Нишког округа.

На крају можемо да истакнемо да је ово научно дело резултат и велики подухват човека од изузетне радне енергије и са великим смислом за научни рад..

И поред малих мањкавости и извесне недоречености, као што је недостатак регистра имена и регистра места, у целини гледано, дело завређује пажњу не само научних радника већ и шире јавности.

Лесковачки зборник
књ. XXXVII

***

Издаје
Народни музеј у Лесковцу

***

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод на енглески
Драган Ивановић

***

Ликовна опрема
Срђан Марковић

***

Тираж 500 примерака

Штампа „Напредак" — Лесковац

УДК - 008 ЈУ ИССН 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

XXXVII

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор
Верољуб Трајковић, Мр Срђан Марковић, Јован Пешковић - Хоки, Хранислав Ракић, Др Живан Стојковић, Јулијана Пешић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац, 1997.

У финансирању овог часописа учествовали су Скупштина општине
Лесковац и Министарство културе Републике Србије

САДРЖАЈ

Културно-историјска баштина југоисточне Србије (VI)

Радивој Радић, О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима 9

Мирослава Јоцић, *Милорад Стојић*, Фигура мачке и дугме са представом трискелеса из Народног музеја у Лесковцу 17

Радмила Зотовић, Прстен са представом пана из збирке Народног музеја у Лесковцу 23

Миодраг Рогић, Пејзажи Ђорђа Крстића настали на путовањима југоисточном Србијом 29

Непад Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године 35

Александар Кадијевић, О архитектури цркве св. Илије на лесковачком Хисару 61

Живан Стојковић, Верски живот у Куманову крајем XIX и почетком XX века 65

Тошева Снежана, Прилог проучавању рада Бранислава Којића у југоисточној Србији 75

Гордана Митровић, Прилог истраживању градитељског наслеђа бања југоисточне Србије 83

Зоран М. Јовановић, Размишљање о путевима српског националног стила на примеру градитељства Александра Дерока (Ниш - Београд) 93

Верољуб Трајковић, Парламентарни избори 5. маја 1935. године 99

Хранислав Ракић, Конкордат и политичка јавност Лесковца 113

Мира Ниношевић, Изборне борбе у лесковачком срезу за време парламентарних избора 11. децембра 1938. 125

Момчило Павловић, Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945. у лесковачком округу 135

Чланци и прилози

Владимир Стојанчевић, Да ли су Лесковац и Ниш-варош били ослобођени у првом српском устанку? 157

Станиша Војиновић, Стихови Љубомира-Љубинка Петровића о ослобођењу југоисточне Србије 1877-1878. године 163

Драгиша Костић, Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887 до 1941. године 175

Милан М. Миладиновић, Патриотизам и родољубље у топличко-јабланичком устанку 1917. године 193

Драгољуб Ж. Мирчетић, Фактори оружане борбе у топличком устанку 1917. 207

Мирољуб Васић, О карактеру рата у Србији (1941-1945) 219

Никола П. Илић, Покушај четника да успоставе сарадњу с Црвеном армијом 231

Гојко Миљанић, Србија пред офанзиву НОВ за коначно ослобођење у лето 1944. године 237

Витомир Маринковић, Веселин В. Петровић, Промене у националној структури становништва јабланичког и пчињског округа од 1961. до 1991. године 251

Миодраг Нагорни, Христифор Црниловић Кица 265

Грађа

Миле Станић, Југоисточна Србија у дневнику Милана Ђ. Милићевића од 1877. до 1885. године 269

Осврти и критике

Мирослава Јоцић, Срђан Марковић, Јулијана Пешић, Приказ публикације информативно-привредног водича кроз јабланички округ 313

Никола П. Илић, Хранислав А. Ракић, Заблуде и тенденције Александра Марковића - војводе туларског 319

Хроника

Предраг Марковић, Нова серија "Лесковачког зборника" 339

Живан Стојковић, Владимир Стојанчевић, Из српске историје и историографије Лесковац, 1996. 341

Мирољуб Васић, Никола П. Илић, Колаборација четника са окупаторима у Србији 1941-1944. године - у светлу докумената. Лесковац, 1996. г. стр. 242 345

Научни скуп 349

Прикази

Тошева Снежана, А. Кадијевић и С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996. 351

Славољуб Цветковић, Станислав Џоџовић: "На крилима", Београд, 1996, стр. 211 .355

Момчило Павловић, др Момчило Златановић: Пчиња, Трговиште, 1996, стр. 170. .357

Хранислав Ракић, др Јован Златић: Страдалаштво Српског народа у нишком ратном округу 1941-1944, "Просвета", Ниш 1996. 361

Народни музеј у Лесковцу, руковођен искреном жељом да се лесковачки крај свестраније и са различитих аспеката научно проучи, покренуо је 1961. године „Лесковачки зборник", са намером да то буде редовна публикација научних радова која ће код стручне и шире јавности побудити интересовање за истраживање и упознавање завичајне прошлости.

По садржини објављених радова, дужини излажења и великом броју сарадника различитог професионалног и стручног профила, који су се нашли на заједничком задатку (послу) проучавања и прошлости и садашњости Лесковца и лесковачког подручја, са циљем да ту прошлост истраже, разјасне и прикажу, „Лесковачки зборник" спада у ред најзначајнијих музејско-научних публикација у СР Југославији, а добро је познат и у иностранству јер се налази у многим светским библиотекама. Представљајући незаобилазни извор и литературу за проучавање завичајне прошлости, народног живота и његове културе са тематиком од најстаријих времена до данашњег дана, кроз различите научне дисциплине, ушао је у баштину наше шире културно-издавачке делатности.

„Лесковачки зборник" чији се XXXVII број управо појавио, кроз тридесет седам година свог излажења потврђивао је правилност опредељења свих оних који су иницирали његову појаву, креирали његову концепцију, окупљали сараднике, уређивали га, настојали да се одржи, да се стално унапређује.

Као и у протеклом периоду, у оквиру издавачке делатности Народног музеја основно издање биће и убудуће „Лесковачки зборник". Радиће се на даљем побољшавању садржине, стручног и научног квалитета прилога, техничке и ликовне опреме, у условима када музејски фондови и збирке постају све богатији и када њихова обрада путем компјутера достиже одговарајући ниво, а потреба за њиховим садржајем постаје све израженија. С тим у вези, Лесковачки зборник од XXXVI броја, захваљујући осавремењивању и компјутеризацији, мења начин припреме Зборника, а самим тим и промену формата из А4 у Б5, што га чини савременијим и економичнијим у условима када је штампање оваквих и сличних публикација све скупље и теже.

Редакциони одбор

Културно-историјска баштина Југоисточне Србије (VI)

УДК 949.7 "13"

Радивој Радић

О ПОКУШАЈУ ЈОВАНА VI КАНТАКУЗИНА ДА СКЛОПИ АНТИТУРСКИ САВЕЗ СА СРБИМА И БУГАРИМА

Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку

У другој четвртини XIV столећа поједине области Византијског царства биле су изложене честим нападима Турака. Не само острва у Егејском архипелагу, делове Тракије и Македоније него чак и удаљени Пелопонез узнемиравали су одважни упади муслиманских ратника. Тридесетих година они су толико учестали да је савремени писац Нићифор Григора на једном месту у својој "Ромејској историји" скрушено закључио: "Следеће године (1338/1339) није се догодило ништа достојно приповедања, сем што су Турци непрестано, без бојазни и у великом мноштву пустошили и пустоше Тракију. Али то је већ добро позната прича, па оклевам да је изнова казујем".[1]

Грађански рат који је у Византији букнуо с јесени 1341. и био најкрвавији од свих сличних ромејских сучељавања у XIV столећу, а у који су се, руковођене сопственим интересима, умешале и суседне државе, пре свега Србија и овога пута у много мањој мери Бугарска, отворио је врата преласцима турских одреда у Европу.[2] Обе зараћене стране, и цариградско регентство и, поготово, узурпатор Јован Кантакузин, унајмљивали су одреде исламских ратника како би обезбедили коначну превагу. Први је за том врстом помоћи посегао и њоме се вештије користио најбољи пријатељ тек преминулог цара Андроника III Палеолога (1328-1341). Он се најпре ослањао на ајдинског емира Умура (1334-1348), а потом и на Орхана, владара османског емирата (1326-1362), коме је 1346. дао за жену своју кћи Теодору.[3] Мора се признати да на Јовану Кантаку-

1 Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen - I. Bekker, I, Bonnae 1829, 545.

2 D. Nicol, The Last Centuries of Byzantium 1261-1453, Cambridge 1993 2, 185 sq.; Р. Радић, Време Јована V Палеолога (1332 - 1391), Београд 1993, 121-164.

3 E.Werner, Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orhan, Byzantinoslavica 26 (1965) 255-276; D. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460, Washington 1968, No.

зину лежи велико бреме историјске одговорности због продирања Турака на Балканско полуострво.[4] Отуда и његово грозничаво упињање да се у свом историјском спису, јединим мемоарима који су изашли испод пера неког византијског цара, на одређени начин оправда. Истине ради, неопходно је нагласити да су узроци османлијске инвазије на европске поседе Царства били знатно дубљи.

Једна од последица грађанског рата у Византији била је и та да је управо тада, дакле четрдесетих година XIV века, дошло до првих значајних сукобљавања Србије и Бугарске са турским трупама. Тако је маја 1344. мањи део српске војске код села Стефанијане поражен у сукобу са селџучким најамницима.[5] Неповољан исход првог ратног одмеравања са Турцима могао је Стефану Душану (1331-1355) да буде нека врста недвосмислене опомене. На другој страни, трупе исламских ратника су у јесен 1346. напале области под скиптром бугарског цара Јована Александра (1331-1371).[6] Премда се у оба случаја радило о најамничким одредима који су учествовали у грађанском рату међу Византинцима - на страни узурпатора или пак пристајући уз регенство у Цариграду - за Србе и Бугаре је морало да бива јасно да су године неугрожености од Турака постајале прошлост.[7] Штавише, од тог времена османлијска опасност све израженије је постајала саставни део спољне политике двеју јужнословенских држава.[8]

Уочи турске најезде на југоисточно подручје Балканског полуострва, надирања које је представљало животну опасност за све три тамошње православне државе - Византију, Србију и Бугарску - њихове међусобне односе није одликовала слога.[9] Једини изузетак је чинило трајно пријатељство бугарског цара Јована Александра и српског краља и цара Стефана Душана које је било чврста залога постојаног мира између њихових земаља. Непрестане размирице између

29, п. 134-135.

4 J. Gill, John VI Cantacuzenus and the Turks, Byzantina 13-1 (1985) 55-76; Радић, Време Јована V, 155-156 н. 139.

5 Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I-IV, vol. II, ed. L. Schopeni, Bonnae 1831, 423-425. Up. Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, Београд 1986, 458-460 (Б. Фердањчић) /= ВИИНЈ VI/.

6 Cantacuzenus II, 594-595. Уп. P. Lemerle, L' emirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha", Paris 1957, 222; Гърцки извори за българската история X (Извори за българската история XXII) София 1980, 374-375 (Л. Йончев) /=GIBI X/; К. Жуков, Эгейские эмираты в XIV-XV в., Москва 1988, 42-43.

7 Р. Радич, Турската опасност и православните държави пре първата половина на XIV век, /Културни, исторически и етнополитически отношения между християнство и исляма на Балканите XIV-XV век - Материали от Международната научна конференция посветена на 550-годишнината от битката на народите край Варна, Варна 2-3 юли 1994 г. /, София 1995, 25-44.

8 О феномену "страха турског" в. М. Фрејденберг, Дубровник и Османска империја, Москва 1989 2, 84-97; Ј. Калић, "Страх турски" после Косова /Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989/, Београд 1989, 185-191.

9 История на България, III, Втора българска държава, София 1982, 344 сл. (Д. Ангелов); Л. Йончев, Политические взаимоотношения между Болгарией, Сербией и Византией в XIV в. (1341-1364), Известия на института за история 28 (1985) /= Из политическата история на България /149-185.

Византије и двају јужнословенских суседа, као и бреме њихових унутрашњих проблема, биле су знак очигледне неспремности пред догађајима који нису трпели одлагања.

Ипак, и у овом времену бележимо један усамљени покушај византијског цара Јована VI Кантакузина (1347-1354) да стане на пут инвазији Османлија. Ослоњен на помоћ турских одреда, он је изашао као победник из грађанског рата који се у Царству водио од 1341. до 1347. године.[10] Забринут због опасности са Истока која се није могла превидети, а можда и мучен грижом савести стога што су Турци све више упливисали на прилике у европским деловима Византије, он је 1351. покушао да приволи трновског цара да финансијски помогне издржавање ромејске флоте која би спречавала прелазак исламских ратника преко теснаца Хелеспонт у Тракију. Претходно се Јован Александар жалио Јовану VI Кантакузину да су његови турски савезници упадали у бугарске земље и пустошили их. Василевс-писац правдао се да је Турке позвао због вероломства српског владара.[11] Владар Ромеја је преко изасланика које је упутио у Трново тражио новчану потпору од бугарског цара. Његове скоротече су приспеле у тамошњу престоницу у време некакве народне светковине. Ако је веровати Јовану Кантакузину, док се бугарски цар кретао кроз окупљени народ, праћен византијским изасланицима, узбуђена светина је бучно довикивала своме господару да прихвати савезништво са василевсом из Цариграда. Онда је Јован Александар упитао ромејске емисаре да ли су разумели шта узвикују присутни, а на њихов одречни одговор он им је на грчком објаснио жељу окупљених да се утаначи мировни споразум са Византијом. Штавише, и трновски цар је обећао финансијску помоћ за бродовље које би надзирало хелеспонтски мореуз.[12] Ипак, Јован VI Кантакузин није добио тражену новчану подршку.

У науци је доста расправљано о разлозима који су руководили Јована Александра да одбије предлог византијског цара. Јован Кантакузин, учесник и сведок ових догађаја, записао је како је Стефан Душан одговорио трновског владара од савеза са Ромејима. Српски цар је наводно упозорио свог шурака да би такав споразум значио плаћање данка Византијском царству.[13] Поједини истраживачи су били склони да углавном прихвате разлоге које је навео цар-писац.[14] Међутим, утисак је да је такво објашњење не само исувише поједностављено него и да је недовољно убедљиво. При томе, чини се, одређена умешаност Стефана Душана заправо и није спорна. Српски цар се можда прибојавао неког савеза Византије и Бугарске, договора који би могао да угрози његове интересе, па је отуда проистицала задршка према василевсовој понуди. Није наодмет истаћи да је исте 1351. године Стефан Душан склопио споразум са Јованом V Палеологом, Кантакузиновим противником у још

10 Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1959 (репринт: 1996), 475-485.
11 Cantacuzenus III, 162-163. Уп. ВИИНЈ VI, 543-544 (Б. Ферјанчић).
12 Cantacuzenus III, 164-165. Уп. GIBI X, 392-393 (Л. Йончев).
13 Cantacuzenus III, 165-166. Уп. ВИИНЈ VI, 545 (Б. Ферјанчић).
14 Werner, Johannes Kantakouzenos 274.

једном грађанском рату који је био на помолу у Византији.[15] Српски владар је, такође 1351, преговарао и са емиром Орханом, али су Византинци, заробивши турско посланство које је путовало у Србију, осујетили евентуално савезништво Срба и Османлија.[16] Из свега изнетог произлази да настојање српског цара да утиче на одлуку свог шурака не подлеже било каквој сумњи. Наш је утисак, међутим, да је одбијање Јована Александра да успостави тешњи савез са Византијом било плод једног слојевитог државничког промишљања а не само прихватање савета из Србије. Јер, тешко је поверовати да је бугарски цар могао да буде под толико јаким зетовим утицајем. Сматрамо, дакле, да не би требало потценити још неке разлоге који су могли да утичу на Јована Александра да одбије понуду Јована VI Кантакузина. Трновски владар, као искусан и одмерен државник, имао је разлога да донекле сумња у искреност и озбиљност византијског предлога. Нису ли, подсетимо се, Ромеји потрошили новац који им је послао московски велики кнез Симеон Иванович Горди (1341-1353) за обнову храма Свете Софије, тешко оштећеног у земљотресу маја 1346, унајмљујући турске одреде у својим међусобицама? Није ли марта 1349, дакле само две године раније, неславно пропала флота коју је Јован VI Кантакузин саградио са толико мука и одрицања? Није ли се византијски царски накит, једна од најдрагоценијих ствари на цариградском двору, још од 1343. налазио заложен у Венецији и осуђен да заувек остане у ризници републике Светог Марка?[17] Када се свему томе дода надалеко познато друговање Јована VI Кантакузина са Турцима, онда претпоставка о разумљивој подозривости Јована Александра, који је довољно добро познавао унутрашње неприлике међу Ромејима, добија на тежини. Другим речима, бугарски цар је имао разлога за неверицу да ће новац који евентуално подари василевсу бити заиста и употребљен за изградњу бродовља немењеног спречавању да Турци преко Хелеспонта прелазе у Тракију. И, напослетку, сувише смелом - мада не и немогућом - чини нам се претпоставка да је Јован Александар желео да Стефана Душана укључи у својеврстан православни савез, али се можемо сложити да је то можда био последњи час да се нешто озбиљно предузме у борби против Турака.[18] Мора се, међутим, признати да су односи трију држава - Византије, Србије и Бугарске - били такви да је могућност њихове алијансе која би се супротставила турској опасности изгледала сасвим танушно. У сваком случају, до савеза није дошло, а већ следеће 1352. године у још једном грађанском рату који је заподенут у Византијском царству српски и бугарски владари су пристали уз младог цара Јована V Палеолога који је завојштио против старог василевса. И опет је Јован VI Кантакузин, заборавивши планове

15 Радић, Време Јована V, 209 сл.

16 Gregoras III, 100. Уп. ВИИНЈ VI, 278-280 (Б. Ферјанчић).

17 Радич, Турската опасност 36.

18 П. Ангелов, Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331-1371) и Стефан Душан (1331-1355), Годишник на Софийския Университет. Исторически факултет 72 (1978) / София 1982/ 111-117.

за које се својски залагао до пре неколико месеци, довео Турке у Европу да му помогну.

О овој епизоди византијско-бугарских односа, осим Јована Кантакузина, казује и бугарска анонимна хроника XV столећа. Реч је о сведочанству чију изванредну живописност не умањују ни поједине непрецизности. Године 1891. познати румунски слависта Јон Богдан је објавио бугарску анонимну хронику.[19] Није на одмет нагласити да је публиковање тог извора у научној јавности примљено као прворазредна сензација међу открићима у јужнословенској средњовековној књижевности са историјском садржином. Недавно, 1992. године, млади бугарски истраживач Иван Тутунџиев приредио је ново издање овог занимљивог текста, снабдевши га подробном уводном студијом, новим преводом и опширним историјским коментаром.[20]

Истини за вољу, вести овог летописног састава биле су познате већ по препису бугарске анонимне хронике укљученом у хронограф влашког монаха Михаила Моксе из 1620. који је још 1859. издао В. Григоровић.[21] О реченом делу, које је представљало први покушај влашке историографије да се на влашком језику напише светска историја, постоји обимна литература.[22] Установљено је да се у својој компилацији влашки духовник ослањао на разнолике изворе, махом словенске преводе или прераде делова античких и византијских аутора Јосифа Флавија, патријарха Нићифора, Симеона Магистра и Јована Зонаре, потом на српске летописе и друге источнике.[23] Овај спис садржи и податке о повести Бугара који су утопљени у општи преглед светске историје. Као упориште, између осталих извора наравно, Михаилу Мокси су послужили изводи средњобугарског превода хронике Константина Манасија, поједине вести руских и српских летописа и, за период од 1296. до 1413, како је доцније показано, бугарска анонимна хроника,[24] али без неких библијских пасажа.

Бугарска анонимна хроника XV века сачувана је у препису из XVI столећа, укљученом у састав Кијевског зборника који се и данас налази у истоименом граду. Зборник је састављен у монашкој обитељи у Молдавији где је постојао непрекинут књижевни живот и несумњиво бугарско присуство.[25] О овом извору су до данас писали многобројни истраживачи и изрицали различите, често и сасвим опречне судове. У науци је, чини се, превладало схватање да је хроника дело непознатог Бугарина и да је сачувани препис такође изашао из пера неког бугарског књижевника.[26] Међутим, има научника који имају

19 Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung, ed. J. Bogdan, Archiv für slavische Philologie 13 (Berlin 1891) 481-543.

20 И. Тютюнциев, Българската анонимна хроника от XV век, Велико Търново 1992, 8 сл.

21 В. Григорович, О Сербии в ея отношениях к сосѣднимъ державамъ, преимущественно в XIV и XV столетиях, Казанъ 1859, Прибавления, 1-45.

22 Тютюнциев, Анонимна хроника 28 н. 3.

23 Исто 8.

24 Исто 8-9.

25 Исто 183.

26 Исто.

другачије становиште у односу на порекло ове хронике. Тако је, на пример, совјетски славист Евгениј Наумов најпре био склон да верује да је бугарска анонимна хроника само превод са грчког неке од византијских Кратких хроника.[27] У једном каснијем раду, додуше, унеколико је умекшао свој став.[28] Немачки византолог Петер Шрајнер, с друге стране, настојао је да покаже да писац хронике није био Бугарин.[29] И румунски истраживач Димитри Настасе је истрајавао да утврди небугарско ауторство поменутог извора.[30] Приређивач новог издања, Иван Тутунџиев, који је подробно изнео сва досадашња мишљења о овом занимљивом и донекле загонетном тексту,[31] залаже се за тезу да је непознати састављач био Бугарин и да је основно летописно језгро, по свој прилици, настало у неком од манастирских скрипторија близу Трнова.[32] Од појаве првог издања бугарске анонимне хронике, далеке 1891, до наших дана - дакле у раздобљу дужем од сто година! - у науци се, напоменуто је, доста расправљало о овом занимљивом источнику. Упркос свему, утисак је, одређене недоумице још нису сасвим разрешене.

Остављајући по страни ове научне диспуте, који су за нашу тему ипак од споредног значаја, нагласићемо начин на који је анонимни аутор видео покушај византијског цара Јована VI Кантакузина да пред турском опасношћу постигне споразум са Бугарима и Србима. Да би предупредио прелазак Турака из Мале Азије у Европу, Басилевс је заповедио да ромејска флота у водама Хелеспонта будно мотри и чува кључну тврђаву на трачкој обали - Галипољ. Међутим, како није био у стању да прехрани морнаре - недостајали су му хлеб и свињско месо - Јован VI Кантакузин је упутио изасланике бугарском цару Јовану Александру.[33] Када су у Трнову чули шта се од њих тражи, са подсмехом и прекорима су се обрушили на Грке. Не само да су их обасули увредама него су им псовали и жену и мајку и напослетку их испратили празних руку.[34] Сазнавши то, Јован Кантакузин се много расрдио, па је послао емисаре српским господарима Урошу, деспоту Угљеши и краљу Вукашину, тражећи од њих да му помогну око прехране морнара који су чували прилазе европским обалама хелеспонтског мореуза.[35] Одмах је уочљиво да је непознати састављач хронике на овом месту помешао два поколења српских државника: у време царевања Јована VI Кантакузина српским земљама је владао Стефан Душан, а не његов син Урош и браћа Мрњавчевићи.

27 Е.П. Наумов, Об авторстве анонимной болгарской хроники XV века, Советское славяноведение 3 (1969) 41-42.

28 Е.П. Наумов, Анонимная болгарская хроника и проблемы балканской общественно-политической мысли (XIV-XV вв.), Балканские исследования 3 (1978) 240-258.

29 P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei Südslaven, Bulgarian Historical Review VI-2 (1978) 45-53.

30 D. Nastase, Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la chronique de Tismana 1411-1413), Cyrillomethodianum 4 (1977) 100-171.

31 Тютюнциев, Анонимна хроника 8-33.

32 Исто 69-71.

33 Исто 80.

34 Исто.

35 Исто.

Византијско посланство је у Србији доживело истоветан дочек као и на бугарском двору. Пошто су саслушали изасланике, Срби су им се не само подсмевали и прекоревали их него су им псовали жену и мајку и такође су их отпустили необављена посла.[36] Непознати састављач готово истим речима описује на какав пријем су Византинци, односно Грци, како их он назива, наишли у бугарским и српским земљама. У оба случаја се радило о разметљивом и крајње неблагонаклоном дочеку, лишеном било каквих дипломатских манира. Бар тако тврди анонимни аутор.

После овог неуспешног подухвата, Јован VI Кантакузин је поново испратио посланике у Бугарску и Србију и тамошњим владарима је пребацио на неумесном омаловажавању османлијске опасности. Он им је наводно поручио: "Нис те желели да нам помогнете и због тога ћете се касније кајати!".[37] Међутим, ова примедба није произвела неки нарочит утисак ни на Србе ни на Бугаре. Напротив, испуњени самоувереношћу, они су у Цариград упутили умирујућу изјаву: "Када Турци крену на нас, ми ћемо се бранити од њих!"[38] Онда је Јован Кантакузин, коме је измакла очекивана помоћ од двеју суседних јужнословенских држава, склопио споразум са Муратом I (1362-1389). Турци су се обавезали да ни на који начин неће угрозити Грке, нити ће насрнути на Романију и Македонију, а византијски цар је заузврат Османлијама оставио брод у Галипољу.[39]

У овој језгровитој приповести, која је по много чему налик на анегдоту, непознати бугарски писац је на нарочит начин приказао неке особености двају јужнословенских народа. У овом случају, ваља нагласити, од другоразредног значаја је чињеница да ли се све збило управо онако како је анонимни састављач забележио. Уколико и није било тако - што је, чини нам се, дозвољено претпоставити! - важно је да је непознати Бугарин пренео причу коју је сматрао веродостојном. Он је истоветно представио Србе и Бугаре и недвосмислено - без пребацивања али и без патриотске болећивости! - нагласио нехајан однос једних и других према турској опасности на коју су упозоравали из Цариграда. Уз лежерност, посебно је истакнут и осоран пријем ромејских изасланика на бугарском и српском двору. Описана врло јарким бојама, ова епизода на особит начин казује о менталитету Срба и Бугара у средњем веку.[40] Псовање жена и мајки Византинцима не само да казује о помањкању смисла за дипломатски такт него допуњује утисак о осионости и једних и других.[41] У овом

36 Исто.
37 Исто.
38 Исто.
39 Исто 80-81.
40 У нашој средини на ту тему је већ класична књига - хвалъсна али и оспоравана - коју је написао В. Дворниковић, Карактерологија Југословена, Београд 1939 (репринт: Београд - Ниш 1990). Међу приступачним радовима вреди навести и Ž. Dibi, Istorija mentaliteta, III Program, Radio Beograd, Proleće 1970, 303-328.
41 О псовкама у средњовековним текстовима види проницљива запажања која доноси С. Ћирковић у предговору књиге Ђурађ Сремац, Посланица о пропасти угарског краљевства, Београд 1987, XXVII.

случају, у надмености се угушила политичка смотреност, те су српски и трновски двор - бар према подацима непознатог бугарског писца - потценили претњу која се ваљала са Истока. Већ следеће 1352. године збио се догађај од светскоисторијског значаја који није остављао трага било каквој сумњи у праве намере Турака. Исламски ратници су заузели малу утврду Цимпе, њихов први посед у Европи. Показало се да Кантакузинова упозорења нису била без основа. Османлијска најезда се попут поплаве разлила по Балканском полуострву.

summary

Radivoj Radić

ON ATTEMPTS OF JOHN VI KANTAKOUZENOS TO FORM AN ANTI-TURKISH ALLIANCE WITH THE SERBS AND THE BULGARIANS

A Contribution to the History of the Mentality of the South Slavs in the Middle Ages.

In the middle of the 14 th century continual inroads of the Turks on the south-east regions of the Balkan peninsula posed serious threat to the states situated in this area - Byzantium, Serbia and Bulgaria. Their interrelations, however, were not characterized by harmony. On the contrary, unending dissension, as well as the burden of internal troubles, were a sign of evident unpreparedness for the events which could not permit hesitation. Nevertheless, even that epoch witnessed an isolated attempt of the Byzantine Emperor John VI Kantakouzenos (1347-1354) to stand in the way of the Ottomans. Urged by the Turkish menace which could not have possibly been disregared, in 1351 he tried to persuade the Bulgarian Tsar John Alexander (1331-1371) to back up financially the Byzantine fleet which would block the passage of Islamic warriors to Thrace. However, the solicited financial support was not provided to him. The Bulgarian Tsar, as an experienced and level-headed statesman, had good reason to doubt the sincerity and seriousness of the Byzantine proposal. He could not be sure that the money he would perhaps present to the basileus would really be spent on the construction of Byzantine vessels. It was common knowledge that the Byzantine Emperor had already compromised himself by his close ties with the Ottomans.

Apart from the emperor-writer, this episode is narrated by the anonimous Bulgarian chronicle from the 15th century, the text whose outstanding vividness is not spoiled by certain imprecision. The unknown author perceived in a very interesting way John Kantakouzenos's endevour to conclude an agreement with the Bulgarians and the Serbs before the Turkish threat. The Byzantine Emperor first sent envoys to the court in Trnovo where they were greeted with ridicule and reprimands. Not only did the Bulgarians heap abuse on them, but they were also sworn and cursed and, in the end, chased out empty-handed. The scene repeated when John Kantakouzenos dispatched emissaries to Serbia. They were also cursed and abused there, and dismissed with their mission unaccomplished. The Byzantine Emperor reproached the Serbs and the Bulgarians for the ill-timed belittlement of the Ottoman danger and sent them word that they would regret it. However, this remark did not leave much of an impression either on the Serbs or the Bulgarians, who, filled with self-confidence, sent to Constantinople a soothing message: "When the Turks advance on us, we shall defend ourselves!"

The unknown writer of the anonimous Bulgarian chronicle presented in a specific way some characteristics of the two South-Slavic nations. He identically depicted the Serbs and the Bulgarians, and, in an unambiguous manner - without reproach, but also without patriotic compassion - laid stress on their indifferent attitude to the Turkish menace of which they received a warning from Constantinople. Except for the easy-going attitude, special emphasis was put on the rough reception of the Roman envoys at the Serbian and Bulgarian courts. Painted in bright colours, this episode reveals in a peculiar way the mentality of the Serbs and the Bulgarians in the Middle Ages.

УДК 739.5

Мирослава Јоцић, Милорад Стојић

ФИГУРА МАЧКЕ И ДУГМЕ СА ПРЕДСТАВОМ ТРИСКЕЛЕСА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

У Народном музеју у Лесковцу чувају се занимљиви археолошки експонати који су захваљујући дародавцима обогатили музејски фонд археолошког одељења. За фигуру мачке непознато је место налаза[1], а дугмад са представом трискелона, нађена су на Хисару у Лесковцу.[2]

Фигура мачке (инв. 175.) представља одраслу животињу, у усправном положају.[3] Фигура је шупље ливена и има оштећења на репу и левој шапи. Очи су инкрустоване окержућкастом а њушка црвеном стакленом пастом.

Без обзира на мале димензије фигуре и технику израде (ливење), натуралистички су приказане не само црте на глави већ и дугодлако крзно. Величином и начином како су повијене, длаке подражавају природан изглед крзна. Инкрустација стаклене пасте на очи и њушку је непрецизно изведена, што одудара од реалистички изведене фигуре и, извесно је, да је знатно касније нанесена од момента када је фигура била израђена, на шта указује чињеница да су делови преко којих је она стављена, у извесном степену били излизани.

Ливено бронзано дугме са Хисара кружног је облика, а средишњи део је у облику зарубљене купе. Са доње стране налази се петља за причвршћивање на кожу или тканину, која је у једном делу оштећена. На купастом испупчењу изведен је мотив трискелона чији се крајеви повијају улево. Овај мотив је инкрустован црвеном стакленом пастом. Мотив трискелона познат је у грчкој уметности и симболизује сунчев диск.[4] Нема сумње да је фигура мачке из Народног музеја у Лесковцу израђена у античком маниру, на шта упућује

1 Фигурину мачке је др Сергије Димитријевић поклонио 1948. године, приликом оснивања Градског музеја у Лесковцу.

2 Бронзано дугме са представом трискелона поклонио је Народном музеју у Лесковцу, Мића Марковић колекционар из Јагодине, 1996. године.

3 Анализу метала и боје извршиће накнадно Јеленка Петковић, Стручњак Музеја науке и технике у Београду.

4 Д.Срејовић - А. Цермановић, речник грчке и римске митологије, Београд 1979; Лексикон "Свезнање", Општа енциклопедија, Београд 1934, 2351.

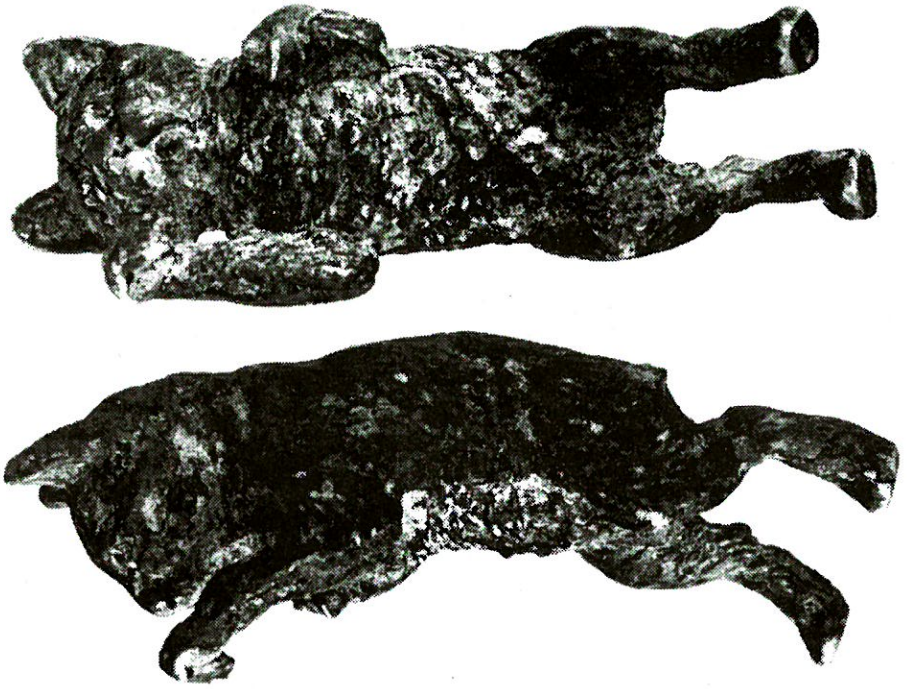

Мачка – поклон Сергеја Димитријевића Народном музеју у Лесковцу 1948.

реалистички приказ животиње у покрету, у стилу који посебно одликује хеленистички период. У вези културног и хронолошког опредељења ове фигуре недоумицу је стварала чињеница да се није могло разлучити да ли је она само формално-стилски слична фигурама из античког периода, а да је евентуално израђена касније или да је чак примерак савремене уметности. У европској античкој уметности мачка се ретко представља а у митологији овог континента појављује се тек од IV века пре н.е., па је све то повећавало сумњу да је, евентуално, у питању аутентичан антички предмет.[5] Извесне наговештаје да је овај примерак пластике можда антички, указивале су његове одлике које имају аналогије у античкој уметности, посебно у хеленистичкој.[6] Без обзира на ове аспекте, ипак није било поузданијих елемената за њено културно и хронолошко опредељење. Ни стаклена паста којом су обојене очи и њушка мачке, није давала могућност за датовање овог предмета, будући да све до недавно у Поморављу нити у другим ближим областима није било поуздано датованих

5 За карактеристике хеленистичке пластике упореди: J. Fergguson, , The Heritage of Hellenism, London, 1973. (Посебно илустрације, 22 и 46); M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1955, 31±167.

6 Ibid, Fig. 78,198, 201-202, 269, 401-202, 408, 529, 568, 583-584.



Фигурина мачке

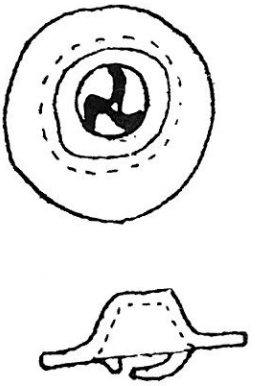

Дугме са троструком спиралом – трискелс

предмета украшених у тој техници. Ситуација се у том погледу променила тек када су у српском Подунављу и Поморављу пронађени метални предмети из доба Латена (млађег гвозденог доба), фибуле и дугмад, који су украшени пастом истих одлика као и фигура мачке из лесковачког музеја.

Стаклена паста која је служила за инкрустацију, једини је елемент који је заједнички за поменуте варварске предмете и фигуру мачке али то није довољно да би се наш предмет могао прецизно хронолошки и културно определити. Као фактор историјских збивања у Поморављу, Келти се појављују тек од III века пре н.е. до почетка нове ере и ови предмети могли би се одредити у то раздобље али без могућности прецизнијег датовања.

Поставља се питање када је и где израђена фигурина мачке, како је и због чега доспела у јужно Поморавље. Реалистички стил представљања животиње у покрету указивао би на старија раздобља хеленистичког периода.[7] Стил, такође, недвосмислено упућује да је фигура мачке могла да буде израђена једино у некој хеленистичкој радионици. Ако се има у виду карактер односа Келта са хеленистичким светом, онда је несумњиво фигура овамо могла доспети путем трговине или као плен.[8]

Из српског Подунавља низводно од ушћа Велике Мораве и из Поморавља потиче тридесетак случајно пронађених бронзаних дугмади на којима се налази мотив троструке спирале као на примерку из Лесковца, који су инкрустовани стакленом пастом црвене или окер боје.[9]

7 Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево, 1969, 209-298.

8 Дугмад и фибуле који су украшени смајлом пронађени су последњих година на више локалитета у околини Пожаревца, Јагодине и Параћина. Материјал није публикован а чува се у музејима наведених градова и код приватних колекционара. Ускоро ће бити објављен и рад о овим налазима.

Мотив троструке спирале веома је стар у европској праисторији али је изразито омиљен у микенској култури, културама гвозденог доба у средњем Подунављу, а посебно је карактеристичан за келтску културу. На пример, у појединим позномикенским гробовима пронађене су златне кружене апликације са мотивом трискелеса.[10] Истим мотивом украшене су поједине керамичке посуде из 8. или вероватније из 7. века пре н.е. а потичу из Румуније и известан број грчких ваза из 6. века пре н.е.[11] Мотив трискелеса налази се и на бронзаној челенци из Софронијева с краја 7. века пре н.е., и на грчком новцу, почевши од 5. века пре н.е.[12] Овај декоративни мотив често се користио за украшавање керамике, оружја, шлемова, штитова, оруђа, коњске и колске опреме, новца и различитих предмета за свакодневну употребу, посебно у време такозваног класичног келтског периода, у време доласка Келта у српско Подунавље (крај 4. века пре н.е.), њихових пљачкашких похода на Грчку и насељавања у српском Подунављу и Поморављу, у 3. веку пре н.е.[13]

Због непознатих услова налаза за сада је тешко извршити датацију дугмади која имају мотив трискелеса. Имајући, међутим, у виду чињеницу да је овај мотив посебно био омиљен у класичном келтском периоду, и да постоје стилско-типолошке аналогије у сличним дугмадима са келтских опидума из Моравске и Чешке (Старе Храдиско и Храдишче у Страдоницама) из истог келтског периода, то би се из наведених разлога и дугмад овога типа из Поморавља могла датовати у исто време, мада није искључено да су и нешто познијег датума.[14]

Намеће се, такође питање, евентуалног симболичког значења мачке, трокраке спирале-трискелона и боје стаклене пасте која је послужила за украшавање.

У келтским митовима мачка има амбивалентно симболичко значење.[15] С њом су у вези поједине негативне личности из легенди овог народа.[16] У једном миту говори се о мачки из чијих је очију избио пламен који је у пепео претворио крадљивца култног предмета.[17] Имајући у виду да су очи и њушка мачке наглешене окер и црвеном пастом, може се претпоставити да је и ова фигура мачке приказ из неког келтског мита.

Симболика трискелеса, једног од најомиљенијих келтских мотива, изразито је комплексна, будући да сажима значења спирале, свастике и броја три.

9 H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeshihte IV/1, München 1980, 119, T. 246/6-8, T. 224/20, 22, T.227/5,7.

10 A. Vulpe, Zur entstenhug der Geto-Dakischen Zivilisation die Basarabikultur, Dacia, n.s. Tome XXX/1-2, 1986, 62-63, Abb. 14/4-5 (и цитирана литература); C. Seltman, Greek coins, London, 1969. Fig.7.

11 Б. Николов, Тракийски паметници във врачанско, Известия на Археологическия институт, XXVII, 1965, 170, Обр. 8 (на врху фигурс насупрот глави вола); С. Селтман, Ибид, 47, 153, 174, 190, 193-194, 245, Плате III/12, XLIV/6-7, XLV/8.

12 P. Marie, Duval, Travaux sur la Gaule, vol.I, 514-515, 599-608; F. Papazoglu, Srednjobalkanska 209.

13 J. Filip, Keltove ve stredni Evrope, Praha, 1956, 346, 408, T. CXXV/8, 15, CXXX/10

14 J. Chevalier, A.Gheerbrant, Riječnik simbola, Zagreb, 1983, 375-376.

15 ibid, 375.

16 ibid.

17 ibid. 778-780.

Спирала симболише; развој-кретање из средишта, кружни ток напредак, усмереност развоја, непрекидност ширења, материјализацију идеје која долази из средишта и, у вези с тим, живот-плодност, кретање душе.[18] Трискелон, заправо, представља нешто редуковани мотив свастике, који попут точка симболише кретање око средишта - полазишта свих процеса,[19] па је зато и соларни симбол, а број три синтезу мушког и женског принципа и резултат те синтезе дете; надрастање, трансформацију, савршенство; ватру, воду и земљу, сунце, месец и земљу, Свету Тројицу.[20]

Познато је да су многи староевропски народи, међу којима и Келти као замену за скупоцен корал за украшавање, често користили стаклену пасту, односно емајл. Корал има разноврсна симболичка значења.[21] Коришћен је у медицинске сврхе, као средство за заштиту од грома и као амајлија против злих очију и других урока.[22] Несумњиво да су због тога извесна симболична значења корала пренесена на црвену стаклену пасту која је , када је проливена, боја крви, љубави, духа, живота, смрти. То је уједно симбол бесмртности, подземне и надземне и небеске ватре, грома, ратника, рата, свештенства, највише власти.[23] Значење црвено обојене мачје њушке је недвосмислено-проливена је крв жртве. Сасвим другу симболику има црвена паста утрљана у уске урезе трокраке спирале: као што крв текући кроз вене одржава живот тако и црвена боја у вијугавим каналима даје симболички живот овом мотиву.

Симболичко значење окер жуте боје пасте, која је такође коришћена за инкрустацију већег броја трискелаона на бронзаним дугмадима у Подунављу и Поморављу, може се објаснити извесним својством које је приписвано црвеној боји да се на светлости дана црвена боја таме и смрти трансформише у нову црвену боју која блешти неуништивом белом или жутом бојом животне снаге. На крају, на основу свега реченог, могли би смо закључити да ова два предмета потичу највероватније из последњих векова старе ере, да су култног карактера и да су припадала Келтима, односно Скордисцима.

summary

Miroslava Jocić, Milorad Stojić

THE FIGURE OF A CAT AND THE BUTTON WITH AN IMAGE OF TRISKELIS

Archeological collection of the National Museum in Leskovac has been enriched with two new objects: a figure of a cat and a bronze button with an image of triskelis. The figure of a cat is of small dimensions. It was made by the technique of hollow casting and is a realistic image of this

18 ibid. 661-662.
19 ibid. 709-712.
20 ibid. 279.
21 ibid.
22 ibid. 79-81.
23 ibid. 80.

animal standing upright. The eyes and the muzzle of the animal were encrusted with ochre and red glass-like paste.

Considering the fact that images of a cat have been presented in Greek and European culture since IV century BC and the way it was made, the author concludes that it was manufactured in one of the Hellenic workshops.

The bronze button that was found in the locality of Hisar has characteristics of bronze buttons found in Podunavlje and Pomoravlje which also have images of triskelis encrusted with red glass-like paste. This motive is known from the Hellenic works of art and it symbolizes the sun's disc. Tiskelis was also one of the most favourite Celtic motives. These two examples can be considered the cult objects from the last centuries BC. They are connected to Celtic and Scordisc culture.

УДК 739.4

Радмила Зотовић, Археолошки институт, Београд

ПРСТЕН СА ПРЕДСТАВОМ ПАНА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Народни музеј у Лесковцу поседује један занимљив налаз гвозденог прстена са инкрустрираном сребрном гемом. Налаз је доспео у Музеј као случајан, нађен 1985. године у селу Градашница, на локалитету "Мусин гроб". сл. 1[1] Прстен је очуван у фрагментарном стању - глава прстена са раменом и незнатно очуваним почетком алке на једној страни сл. 2.

Алка и глава прстена чине једну целину. Глава прстена је округлог облика, пречника 1 цм, док су рамена, судећи по страни која је очувана, облика кратког и заобљеног троугла сл. 3. На глави прстена у округлој касети уметнута је сребрна гема са представом Пана у игри са јарцем. На десној страни представљен је Пан као брадат мушкарац, обнаженог горњег дела тела, са роговима и ногама јарца. Пан је "заустављен" у полуокрету, главе окренуте на лево ка јарцу, а рукама испруженим на десно. Он у руци држи некакав предмет који није сасвим видљив, али се по угаоним обрисима да претпоставити да се ради о свирали - сиринксу, коју Пан заклања од јарца.

На левој страни је јарац дат у скоку, а иза јарца представљена је грана дрвета. Сасвим доле, испод Панових и јарчевих ногу, дата је хоризонтална линија тла. Сцена је рађена у техници ливења, са изузетком гране која је изведена гравирањем, тј. накнадним урезивањем.

Сматра се да је први прстен са угравираном гемом у Риму понео Scipio Emilijen, а да је обичај ношења прстена уопште на римско тле стигао од Грка и Етрураца.[2] Глиптика, вештина обрађивања драгоценог камења или стаклене пасте, стигла је пак у римску уметност преко хеленистичке. На римском тлу достигла свој пуни процват у време Царства, нарочито за време јулијевско-клаудијевске династије.[3] Од половине I в. н.е. глиптика престаје да буде само

1 Подаци из документације Народног музеја у Лесковцу - инв. бр. 411.

2 Преузето из И. Поповић: Римски накит у Народном музеју у Београду - I Прстење, Београд 1992, 5.

3 Ibid., 6.



уметност владајућих и добростојећих кругова, и бива раширена као омиљена по читавом Царству.[4] Од тада па на даље, нарочито током II и III века, производња гема у провинцијским радионицама се стално повећава, а геме поред камеја постају омиљени елементи за украшавање накита, нарочито прстења.[5] Локални мајстори су имали за узор теме из италске глиптике, имитирали су њихов стил и технику израде, али су у исто време остављали у свему томе и свој лични, провинцијални печат, који се углавном сводио на поједностављење форме и стила, као и грубљу технику израде.[6]

Гема на нашем прстену управо је пример за то. Поједностављену технику израде, ливење уместо гравирања, диктирала је, с једне стране, врста материјала на коме је рађено, али само у границама потребе за што бржом, јефтинијом и лакшом израдом. Са друге стране, техника ливења у калупу говори о томе да је уметничка израда у провинцијским радионицама смењена индустријализацијом у производњи, тј. серијском производњом одливака у калупима. Но, погледали се добро представа Пана и јарца, може се уочити да је калуп према коме је рађена био припремљен за доста добру имитацију оригиналних узора, о чему сведочи покушај представљања венца и коврџа на Пановој глави, јарећег руна или руна на Пановим ногама. Овај утисак нарочито појачава изведена хоризонтална линија тла, која би у лошијој имитацији римског узора свакако изостала. Такође, утиску настојања изузетно добре имитације римског

4 A. Dimitrova-Milcheva: Antique Engraved Gems and Cameos in the National Archaeological Museum in Sofia, Sofia 1981,9.

5 Ibid., 19.

6 Ibid., 9.

сценског узора доприноси и представа гране, за коју је вероватно да је недостатак простора, с једне стране, и минуциозност детаља, са друге стране, био разлог да се не изведе у "комплетној" сцени у калупу, већ накнадно урезивањем.

Представа, иначе, припада врло раширеној и омиљеној групи жанр-сцена, које се у својој разноликости мотива могу означити као група са представама Диониса[7] и његових веселих и раскалашних пратилаца. Међу њих су најчешће спадали Сатири и Силени,[8] а Пан је због своје везе са пашњацима, шумама и нимфама био достојан члан такве пратње. То је чак наглашавало његов "козолики" карактер, получовека - полујарца, због чега се он понекада у истим жанр-сценама замењује са Сатиром.[9]

Од њих треба разликовати жанр-сцене тзв. пасторалних представа које су карактеристичне за касније период, односно II в. н. е. и даље, а које осликавају идилу пастирског живота, и са којима, осим извесних сценских сличности представе са Паном, немају јасну везу.[10] Из групе разноликих и у многобројним варијацијама честих и раширених мотива Дионисове веселе и раскалашне поворке издваја се мотив Пана у борби, односно игри са јарцем који је у скоку. Овај мотив је у периоду I и II в. представљао омиљени жанр мотив не само на гемама већ у декоративном украшавању уопште.[11] Најближу аналогију нашој представи налазимо на геми радионице Officina della Corona из Аквилеје,[12] с тим што се иза леђа јарца налази представа дрвета уместо његове стилизације.[13]

Накит уопште, па тако и прстење, има две вредносне категорије: религиозно - естетску и утилитарну.[14] Према религијско-естетској осликава се потреба за накитом као средством заштите, обуздавања страха од мрачних и злих сила и ограничавања њиховог дејства на свакодневни живот човека, преко чега се опет осликава културни аспект носиоца накита. У том смислу лако је увидети зашто су представе Дионисове пратње постале распрострањене и врло омиљене по свим провинцијама Царства. Несумњиво да је и представа Пана у борби са јарцем одговарала локалном укусу становништва Горње Мезије, које

7 Нпр. J. Boardman: Engraved Gems the Jonides Collection, London 1968. n. 31-33.

8 У највећем броју на гемама и камејама од периода хеленизма па на даље. Види за велики број примера: Античные камеи в собрании Эрмитажа Ленинград 1988, 40, n. 10; 53, n. 46; 58, n. 57; 140, n. 359, 154, n. 411, 412, 162, n. 437; A. Furtwängler: Antike Gemmen, Leipzig-Berlin MCM, 292, T. XXIV, 27, 61; T. LXIV, 35, 41; XXI, 30,31; XXX, 34, 35, 36; 281, T. XXVI, 5; XXVII, 10; T. XXVIII, 4-8, 18; A. Dimitrova-Milcheva: op. cit., 56, 57, n. 115-123.

9 Са истим изгледом и атрибутима (пастирска фрула) и у пратњи јарца, негде означен као Сатир. Нпр.: B. Depport-Lippitz: Goldschmuck der Römerzeit in Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Bonn 1985, 27, n. 103, Taf. 42.

10 Види: A. Dimitrova-Milcheva: op. cit., 68-69, n. 171-173, за сцене пастира који музе козу и Пана у истој представи. Њихова разлика се може посматрати у дубљем религиозно-филозофском концепту према коме је Пан бог стада и пастира, док су сцене са пастирима једноставно идилично-пасторалне природе.

11 F. Naumann: Antiker Schmuck - Kataloge der Staatlichen Kunstsammlungen Kassel, Nr. 10, Nelsungen 1980, 55, n. 129, Taf. 24.

12 G.Sena Chiesa: Gemme del museo Nazionale di Aquileia, Aquileia 1966, 195, Tav. XXII, 427.

13 Представа Пана на гемама још и у: G. Sena Chiesa: op. cit., 195-196, Tav. XXII, 422-432; J. Boardman: op. cit., n. 36; a Dimitrova-Milcheva: op. cit., 68, n. 171; b. Depport-Lippitz: op. cit., 27, Taf. 42, n. 103.

14 А . Јовановић: Накит у римској Дарданији, Београд 1978, 8.

је, без обзира на сав напредак урбанизма и привреде који је римски стандард собом донео, било још увек у дубини свога бића сигурно везано за сточарство и пољопривреду као основну привредну делатност. Утилитарна категорија накита осликава социјално-економски положај његовог носиоца, односно његову финансијску моћ и његов положај у друштвеној хијерархији. Прстење израђено од гвожђа осликавало је стога, слој становништва мање куповне моћи и нижег друштвеног сталежа, а гвоздено прстење са гемама од полудрагог камена или стаклене пасте имитирало је исто начињено од сребра и злата.[15] Гема од сребра указује, ипак, на сасвим добру финансијску моћ купца, па је, стога, једино могуће да прстен од гвожђа осликава социјални положај његовог носиоца. Прстење од племенитог метала нису имали право да носе сви друштвени сталежи у свим периодима Римског царства, и пре тога републике.[16] То право је трајно било ускраћено једино робовима, с обзиром на то да се они, будући без права грађанства, нису уопште ни сматрали друштвеним сталежом. Стога је реално закључити да је овај прстен припадао извесном робу који је имао довољну финансијску моћ да плати прстен са сребрном гемом, али не и довољно слободе да носи прстен који би комплетно био израђен од сребра.

Форма прстена упућује на тип прстена који се у ширем смислу означава као хеленистичка реминисценција, а који је карактеристичан за период од I в. п. н. е. до I в. н. е.[17] За овај тип прстена карактеристично је да глава и алка прстена чине једну целину, а да је гема постављена тако да је својом горњом површином у истом нивоу са главом прстена. Рамена су угласта или понекада заобљена. Овај тип прстена јавља се у провинцијама Царства и касније, током II в., а према аналогијама из Галије све до половине III века.[18] Прстен са танком алком, каква се налази и на овоме из лесковачког Музеја, указује углавном на ранији период II века.[19] Но такође, у његовом датовању не сме се изгубити из вида чињеница да припада локалној производњи. Локалне радионице, како то показују подаци истраживања са подручја Доње Мезије и Тракије, биле су најактивније у периоду преласка из II у III век.[20] Узимајући све то у обзир, прстен са представом Пана у игри са јарцем могуће је одредити као производ неке од ранијих локалних радионица са подручја Горње Мезије, чији се рад заснивао на доброј имитацији оригиналних узора, а која је од средине II в. радила негде на просторима данашње југоисточне Србије.

15 LJ. Ruseva-Slokoska: Roman Jewellery, a collection of the National Archaeological museum - Sofia, Sofia 1991, 200-204, No. 268-276, гвоздено прстење са фасстираним гемама од полудрагог камена.

16 Види детаљније: И. Поповић: op. cit., 7.

17 Ibid., 10, тип I, кат. бр. 5, 67, 68, 95-102; Lj. Ruseva-Slokoska: op. cit., 200, Type I, Variant 1.

18 Ibid.

19 Ibid., 200. И. Поповић: op. cit., 10, у оквиру типа II.

20 А. Димитрова-Milcheva: op. cit., 21, и да је локална провениенција израда гема и прстења ван свакс сумње.

ЛИТЕРАТУРА

- Античны камен в собрании эрмитажа, Ленинград 1988.
- M.E. Babilon, Cataloque camées antiques et modernes de la bibliotheque nationale, Paris 1897.
- J. Boardman, Engraved Gems the Jonides Collection, London 1968.
- Д. Бојовић, Римске геме и камеје у Музеју града Београда, Зборник музеја примењене уметности, 28/29, Београд 1984/1985.
- B. Deppert-Lippitz, Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-germanischen Zentralmuseum, Bonn 1985.
- A. Dimitrova-Milcheva, Antique Engraved Gems and Cameos in the National Archaeological Museum in Sofia, Sofia 1981.
- A. Furtwängler, Antike Gemmen, Leipzig - Berlin MCM.
- А. Јовановић, Накит у римској Дарданији, Београд 1987.
- G. Lippold, Gemmen und Kameem des Altertums und der Neuzeit Stuttgart 1922.
- F.H. Marshall, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquites, British Museum, London 1911.
- F. Naumann, Antiker Schmuck, Kataloge der Staatilichen Kunstsamm-lungen Kassel, Nr. 10, Melsungen 1980.
- И. Поповић, Римске камеје у Народном музеју у Београду, Београд 1989.
- И. Поповић, Римски накит у Народном музеју у Београду - Прстење I, Београд 1992.
- LJ. Ruseva-Slokoska, Roman Jewellery, a collection of the National Archaeological museum - Sofia, Sofia 1991.
- G. Sena Chiesa, Gemme dell museo Nazionale di Aquilei, Aquileia 1966.

summary

Dr Radmila Zotović

THE RING WITH THE IMAGE OF PAN FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

This work is about an iron ring with encrusted silver gem. Altough it is preserved only fragmentary, there are enough elements to conclude that it was produced in the local workshop in the region of Upper Mezia in the middle of II century. The objects from this workshop were mostly known as good imitations of Italic models. The scene on the gem represents the struggle of Pan with a jumping goat and was manufactured by the technique of casting. The exception is a stylized image of a branch behind the goat's back which was engraved. This image belongs to the genre which deals with the scenes of Dionises and his joyful and lustful companions. Among these scenes the most popular one during I and II century AD was this one showing the struggle of Pan with a jumping goat.

УДК 758.1(497.11)"18"

Миодраг Рогић

ПЕЈЗАЖИ ЂОРЂА КРСТИЋА НАСТАЛИ НА ПУТОВАЊИМА ЈУГОИСТОЧНОМ СРБИЈОМ

За српски пејзаж XIX века и за самог Ђорђа Крстића (1851-1907) наступила су 1881. године херојска времена: тог лета, путујући крајевима Кнежевине Србије, од којих су, за ову прилику, најважнији новоослобођени у југоисточном делу државе, он је насликао низ предела.[1] У одласку, сликарева маршрута започела је у Нишу, наставила се, затим, у Куршумлији и у граду крај Хисара, Лесковцу, а завршила у околини најчувенијег поља српске историје, Косова. У повратку, водила је преко Санџака, долином храмова реке Ибра, до Карановца, како се Краљево звало у то доба, и Чачка, да би се, преко Рудника и Такова, завршила у Нишу.[2] На том путешествију настале су бројне слике, једне изведене уљаним бојама на платну, а друге акварелом на хартији. Невеликих димензија и, најчешће, необележене и без уметниковог потписа, оне су временом постале незаобилазни део свих великих изложбених поставки када је у питању Крстићево ликовно стваралаштво, и у исти мах - драгоценост сликарске збирке Народног музеја у Београду.

Питомац и штићеник свог исписника, кнеза а потом и краља Милана Обреновића, Ђорђе Крстић, Бачванин који, осим талента, ништа није наследио од свог оца, убогог дрводеље из Старе Кањиже, морао је уз много напора да се пробија кроз живот.[3] Срећом, био је изузетно радан и истрајан у намери да успе: најпре је насликао Апотеозу Милана Обреновића, када је овај 10. августа 1872. ступио на кнежевски престо, а онда је уследила награда дарежљивог владара за учињено дело - млади Крстић добио је благодејање за школовање у Минхену.[4] Наредних једанаест година, колико је укупно трајало његово ликовно образовање, највећим делом провео је у главном граду Баварске, а

1 О томе: В.Ј. Ђурић, Ђорђе Крстић, Београд 1957,5; Д. Медаковић, Српски сликари XVIII-XX века, Нови Сад 1968,241; М. Коларић, Ђорђе Крстић, Београд 1977, 6-7.

2 М. Коларић, *нав. дело*, 7.

3 *Нав. дело*, 6.

4 О томе: Д. Медаковић, *нав. дело*, 233-234; М. Коларић, *нав. дело*, 6.

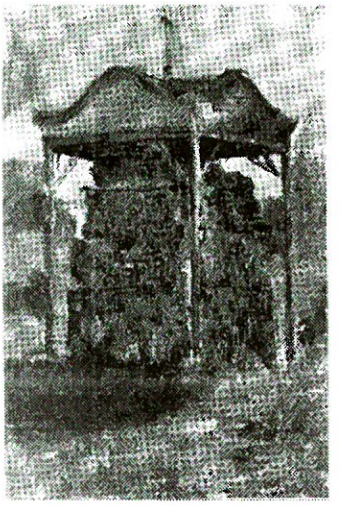

Ћеле-кула (1881); уље на платну, каш. на картон, 21×32 cm инв. бр. 657, Народни музеј у Београду

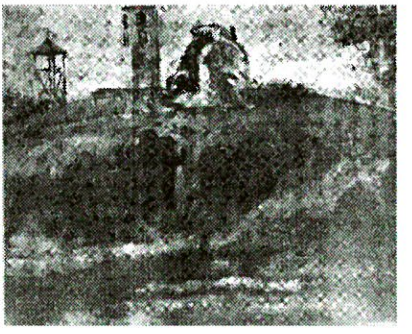

Свети Никола у Куршумлији (1881); уље на платну, каш. на картон, 29×22,5 cm инв. бр. 661, Народни музеј у Београду

под крај студија и извесно време у Риму. На Академији у Минхену, где су суверено владали Каулбах и Пилоти, учио је у класи професора Сајца и Макса.[5] Било је то традиционално образовање какво се стицало и у осталим европским уметничким средиштима, у Паризу, Риму и Бечу, где су сва признања и почасти припадала Кабанелу и Просперију, сликарима и вајарима улепшаног света, а лучоноше нових сликарских праваца, импресионизма и поентилизма, скрајнути на маргине збивања. Одани ђак своје школе, Крстић је остао укотвљен у мирним водама реалистичког правца, али је, користећи неке од новотарија под утицајем Барбизонаца, сликао неке пределе ван атељеа, у пленеру. Остале његове слике - историјске композиције, мртве природе и портрети - црних

5 *Нав. дело*, 6.



Косово-поље (1881); уље на платну, каш. на картон, 67,3×28,1 cm инв. бр. 653, Народни музеј у Београду

сенки и пригушена, вештачкога светла, плениле су вештином извођења. Занимљиво, осим ретких, већина Крстићевих најуспелијих радова потичу из времена студија, а овом периоду припашће и пејзажи, које је начинио тог за њега изузетно важног, како је записано, "плодног лета" 1881.[6] Пре Крстића само су се ретки међу српским сликарима бавили пределом. Неку годину пре њега чинили су то Милош Тенковић и Милан Поповић, а истовремено када и он - Ђока Миловановић и Паја Јовановић. У Крстићевим пејзажима срећемо све мотиве осим марине: ведуте и панораме, шуме и поља, равнице и планине, зграде и цркве, куле и зидине, реке и потоке, сликане лети или у рану јесен. На њима се лако да ишчитати брижљивост курбеовског поступка стечног на минхенској Академији, и хитро исликавање манастирских здања на начин сличан акварелском. Крстић је поуздани сведок свог времена. Његово виђење Ћеле-куле, цркве Светог Николе у Куршумлији и града Лесковца трајан је уметнички документ који потврђује давно изречену мисао Милана Кашанина: "И када сликају, наши реалисти сликају наше пределе".[7] У дане краткотрајног боравка у Нишу, према коме је Кнез Милан гајио изузетне симпатије, па је тамо имао и палату за боравак, Крстић је искористио прилику да посети Ћеле-кулу.[8] У то доба кула се налазила изван вароши, крај пута за Нишку бању. Онаква какву је видео и представио наш сликар, са настрешицом начињеном децембра 1877, када је српска војска ослободила ове крајеве, остала је све до 1892. године.[9] Тек тада је, према нацртима Димитрија Лека, озидана капела око овог необичног здања. Потресно сведочанство чегарске трагедије из маја 1809. када је, на Каменици, херојском смрћу погинуло преко девет стотина устаника на челу са војводом Синђелићем,[10] она је одувек била изазов за путописце од Ламартинових времена, за бројне песнике, а од Ђорђа Крстића и сликаре. Важна више као сећање на догађаје који одвајкада буди патриотска осећања у Срба, Ћеле-кула, оваква какву је видео сликар, само је један од белега на путу којим је кренуо на југ. Вредна, дакле, више као сведочанство у каквом се стању

6 *Нав. дело*, 6

7 М. Кашанин, *Два века српског сликарства*, Београд 1943, 61.

8 М. Коларић, *нав. дело*,7.

9 Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона, Ниш б.г, 138.

10 Историја српског народа В-1, 49-50.

налазила кула, некад, Крстићева слика, стиче се утисак, могла је касније да послужи као део неке веће историјске композиције.

Наредних дана Крстић се, радознала ока и духа, опремљен сликарским материјалом, отиснуо на пут. Њега привлачи све: живописно одевене жене и мушкарци, комади грнчарије, алата и оружја, унутрашњи изглед кућа - све оно што ће, на сличним путовањима, сликати Ђока Миловановић и Владислав Тителбах. Очито је било да иза свега стоји, с једне стране, умни Михаило Валтровић, професор Велике школе и чувар Народног музеја, с којим је Ђорђе Крстић везан чврстим нитима пријатељства и с друге, потреба да слика манастире, градове и цркве, подстакнута, свакако жељом Кнеза Милана Обреновића да и сликама истакне улогу своје династије која је Србију увећала на двадесет и два округа.

У Куршумлији, где су подигнуте прве задужбине великог жупана Стефана Немање, Ђорђа Крстића с правом је више привукла она боље очувана - црква Светог Николе.[11] Композиционо, ведута има извесних новости. За разлику од већине сликаревих предела, овде су манастирска здања издигнута у горњи план. Две трећине платна захвата брег на чијем се врху, у равни, налази Немањин храм, виђен с југозападне стране, из правца оне друге жупанове, Богородичине цркве. Много шта се изменило данас на древној задужбини онако како је сликарски "описао" Ђорђе Крстић: реконструкцијом, повишене су куле, уклоњена је некадашња дрвена звонара, па храм Стефана Немање, виђен 1881. представља сведочанство трајне вредности.

Следеће Крстићево одморište било је у лесковцу.[12] Панорама вароши, са видљивим знацима вековне турске владавине, представљена је на омањем платну, на којем, осим обриса старе џамије и минарета, запажамо обиље појединости тако типичних за балканско градско градитељство, у којем преовлађују доксати, ћепенци и кривудави сокаци. Од онда, град је силом прилика добрим делом изменио лик. Године 1942. Немци су, предухитривши Американце, порушили џамију, а онда су савезнички бомбардери, почетком септембра 1944, разровали уже градско језгро. Лесковац више нема обележја турског "ваката", оног који видимо на пејзажу Ђорђа Крстића.

Два Крстићева предела из околине Косова поља - најјужније тачке на којој се зауставио - слична су једном његовом пејзажу, познатом под именом - "Предео са колибом". Иако припада времену наших уметника који повишене температуре сликају и певају о знаменитим косовским јунацима и трагичном кнезу Лазару, Ђорђе Крстић одолео је захтевима свога нараштаја и, уместо Бањске и Звечана, ствара пејзаже сасвим обичних мотива. Косовска легенда овде ничим није присутна: нема је ни у најмањем симболу или пак у каквом детаљу. Одстранивши свесно сећања на историјска збивања, он, рекло би се, слободно испробава вештину компоновања и односа бојених маса. Ако су ови

11 Б. Вуловић, *Црква св. Николе код Куршумлије*, Зборник Архитектонског факултета (Београд 1957) 3.

12 М. Рогић, *Ђорђе Крстић у Лесковцу*, Лесковачки зборник XXXV (Лесковац 1995) 57-59.

предели претходили оним из чачанског краја - а они временски то и јесу - онда су овде од Крстића начињени први и одлучни кораци у трагању за значењем цртежа, вештине моделовања и наговештаја увођења дневне светлости. И док у "Пејзажу с Косова" преовладава мрки тон а само понегде препознајемо светлију нијансу, онај други, "Косово-поље" подстакао је сликара на већи напор: сав у суздржаним бојама које се исказују валерима два основна тона, мрке и сиве, у композиционом погледу биће ближи најуспелијим пределима Ђорђа Крстића - "Чачку I" и "Чачку II". Има чак извесне сличности између овог пејзажа са панорамама чачанске вароши која се помаља из равни крај Западне Мораве. И док одсуство било каквог насеља и чини "Пејзаж са Косова" монотоним и мање занимљивим, Чачак, животан и непосредан, означава врхунац какав је у српском сликарству предела XIX века досегао још једино Милош Тенковић у познатом "Пејзажу са кравама".

Поносан на све оно што је насликао на овом путовању, са пртљагом препуним слика предела које је обишао, Ђорђе Крстић се вратио у Ниш. Сматрајући да је испунио све дугове према земљи која га је годинама школовала, он је затражио да прими држављанство Кнежевине Србије.[13] Молба му је била прихваћена. Када је већ исте јесени, у новембру, требало да положи заклетву у Београду, управник града могао је само да закључи како је уметник оправдано одсутан, јер се налази у Риму, где је продужио школовање. Тамо га је пут, зарад стицања нових знања, одвео до његовог благородног друга из минхенских дана - до првог вајара новије српске уметности Петра Убавкића.

Априла месеца 1884. године, у Београдској Грађанској Касини, пријатељи Ђорђа Крстића, све угледни људи престонице, приличили су му велику изложбу.[14] Одзив посетилаца био је велик. Међу изложеним сликама биле су готово све оне које је насликао у Минхену, током студија, као и оне што су настале приликом његова обиласка некадашње Кнежевине а сада Краљевине Србије. Успех који је тада постигао увео га је на широка врата у српско сликарство XIX века где је, по мишљењу многих, заузео једно од најистакнутијих места.

summary

Miodrag Rogić

THE LANDSCAPES OF ĐORĐE KRSTIĆ PAINTED DURING HIS JOURNEY THROUGH THE SOUTHEAST SERBIA

The year 1881 was a period of heroic times for Serbian landscape painting of XIX century and Đorde Krstić himself. While he travelled that summer through different parts of the Principality of Serbia, for this occasion the liberated ones in the south being the most important, he painted several landscapes. Although not of considerable size and most often without his signiture, these canvases

13 М. Коларић, *нав. дело*, 7.
14 Д. Медаковић, *нав. дело*, 241.

became an integral part of Krstić' s collection of paintings and at the same time the valuable part of the collestion of the National Museum in Belgrade. During his stay in Niš Krstić painted Ćele-kula. Some time later he painted the church of St Nicholas raised by Nemanja near Kuršumlija. Not long after that he also painted the panorama of the small town Leskovac. In the end of his travel two more landscapes were painted in the region of Kosovo known as "A landscape from Kosovo" and "The part of Kosovo". All these paintings have not only the artistic but also the great documentary value. Dealing with various motives these canvases show us that Krstić was the man who truly recorded his time proving in that way the words of Milan Kašanin that "Even when they paint, our realists paint our landscapes". All these canvases and many other paintings were exibited in 1884 in Gradanska Kasina in Belgrade. The immediate success established Đorđe Krstić as one of the greatest painters of Serbian painting.

УДК 7.046(497.11)"18"

Ненад Макуљевић

РЕФОРМА ЦРКВЕНЕ УМЕТНОСТИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ПОСЛЕ 1878. ГОДИНЕ

У развоју и историји југоисточне Србије XIX века преломне догађаје представљали су српско-турски ратови 1876-1878. После ових ослободилачких ратова, чији су резултати верификовани на Берлинском конгресу 1878, ова област се нашла у оквиру територије Кнежевине Србије. Интеграција новоослобођених подручја у државно ткиво, као и у друштвене и идеолошке токове, представљала је водећи задатак српске државе. Поред административне реорганизације ослобођених територија и уређивања школства, она је подразумевала и преузимање епархија од до тада надлежне егзархијске управе и њихово присаједињење Православној цркви у Кнежевини Србији.

Ослобођење је на територији југоисточне Србије затекло нишку епархију, на чијем је челу био епископ Виктор, као и делове врањске и пиротске, у којој је столовао митрополит Евстатије. Непосредно по окончању ратних дејстава, 3.1.1878, донет је Привремени закон о уређењу ослобођених предела. У општим наређењима (члан 78) установљено је да "Хришћани источне вере стоје под духовном управом Митрополита српског, који управља или непосредно за време, или преко епархијског архијереја, који се поставља по закону српском и канонском".[1] Архијерејски сабор је ове области, у складу са овим одредбама, званично присајединио српској цркви на заседању 28. X 1878.[2] Митрополит Михаило је послао (13. I 1878) Николу Ружичића, потоњег нишког владику Никанора, митрополиту Евстатију, а Ивана Јефтића, свештеника и члана београдске конзисторије, епископу Виктору док је у Врање послан, од стране владе, јеромонах Фирмилијан. Задатак представника српске јерархије био је преузимање кореспонденције са државним и црквеним властима, усклађивање рада архијереја са Законом о црквеним властима православне вере, сређивање имовинских односа између цркве и државе, као и вођење администрације. Од

1 *Привремени закон о уређењу ослобођених предела*, Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији 32, Београд 1878,266.

2 *Пироū и срез нишавски 1801-1918*, грађа I, приредио Илија Николић, Пирот, 1981,348.

владика Виктора и Евстатија тражено је да уведу српски језик на литургији, као и да се на богослужењу помињу митрополит Михаило и кнез Милан.[3]

Током 1880. године пиротска епархија је присаједињена нишкој. Врањском епархијом администратирао је Сава Дечанац до 1882, када је укинута.[4] На столици нишке епархије у периоду 1878-1914. смењивали су се епископи Виктор, који је као егзархијски јерарх дошао 1874. и остао све до 1883,[5] Нестор, 1883-1884, Димитрије, 1884-1889, потоњи митрополит и први патријарх обновљене српске патријаршије, Јероним, 1889-1894, Инокентије, 1894-1898 и Никанор од 1898. до 1911.[6]

Рад на црквеном питању, због истакнуте улоге вере у животу народа, био је од велике важности за проширену државу на чијем се челу налазио кнез Милан Обреновић. Како је стицајем историјско-политичких околности постојала разлика између православне цркве у кнежевини и оне у крајевима под турском управом, у периоду после 1878. била је нужна верска реформа да би се успешније реорганизовао црквени живот. У оквиру верске налазила се и реформа црквене уметности. Како је током турске окупације у овом крају функционисао мали број храмова,[7] она је захтевала повећану градитељску продукцију, као и јасно формулисано деловање државе и цркве.

I

Идејне основе, које су формулисале реформу црквене уметности у југоисточној Србији после 1878, лежале су у схватању задатка православне цркве у српској држави XIX века и функције њених сликаних и архитектонских програма. Од XVIII века ликовни програми Карловачке митрополије, чије је искуство било пренето и у Кнежевину Србију, били су у функцији барокних морализаторско-дидактичких програма.[8] Крајем века, са надолазећим просветитељством, у њих је била укључена и владарска идеологија, протумачена у служби српских црквених и националних интереса.[9] Ово искуство било је у потпуности искоришћено и надограђено радом београдског митрополита Петра Јовановића. Он је у обновљеној Србији обликовао верску реформу која је имала задатак не само да регулише религиозни живот већ и да активно делује на утврђивање грађанских дужности, у служби владара и државе.[10]

3 Исто,250;252.; Б. Лилић, *Бугарска егзархија у нишавској епархији*, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац (1993), 185.; Иста, Историја Пирота II, Пирот 1994,385-400;В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878 године*, Лесковац 1975,64-67;263-264.

4 Н.Д.Б., *Десетогодишњица архијерејске службе преосвећеног епископа Жичког господина Саве Дечанца*, Весник Српске цркве VI, Београд (1900),485-494.

5 Смењен је током сукоба Митрополита Михаила са државом: *Виктор, бивши архијереј нишки*, Црквени гласник 11, Лесковац (1888),176.

6 Р. Грујић, *Азбучник српске православне цркве*, приредио С. Милосављевић, Београд 1993,167,179-180.

7 Мали број храмова у овом крају је последица турске окупације примећује и :М.Ђ:Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, издање Београд 1973,XIX.

8 М.Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996,277-432.

9 Исти, *Уметност и политика: Портрет Јосифа II на иконостасу Теодора Илића Чешљара у Мокрању*, Зборник филозофског факултета XVIII, Београд (1994),287-313.

10 А.Илић, *Петар Јовановић Митрополит београдски*, Београд 1911.

Један од истакнутијих узора, присутних како у Карловачкој тако и у Београдској митрополији, који су одредили овакву активност цркве и црквене уметности био је Духовни регуламент Петра Великог, који је у 18. веку израдио Теофан Прокопович. Ту је улога цркве потпуно прилагођена и умногоме подређена државним потребама.[11] Ово дело било је актуелно и крајем XIX века па га је српска влада током 1880. наручила из Русије.[12] Код Срба, позитиван став према државној организацији, као заједници од општег добра, формулисан је већ у време просветитељства, захваљујући реформама Јосифа II,[13] али је он потпуно изграђен тек стварањем националне државе. Значај политичке борбе кнеза Милоша за осамостаљење цркве трајно везује српску државу и династије за црквену организацију. Промена која настаје обновом српске кнежевине, као и романтичарске идеје, доводи до формулисања положаја који је православна црква имала у Србији XIX века. Идеални систем, коме тежи и свака црквена реформа, постаје средњи век и монархистичко устројство.[14] Зато су рад православне цркве у Србији и функција њених ликовних програма били, у складу са тим, усмерени како на утврђивање вере тако и на очување и изградњу државног устројства, што је и одговарало значају и деловању сакралне ликовне праксе у Европи тога доба.[15] То управо потврђује мисао о цркви као и делатност српских архијереја током XIX века.

У беседи коју је држао поводом објављивања првог српског устава, 4. II 1835, митрополит Петар Јовановић је нагласио дужности верника. Уз "захвалност Богу благодјејавшему нам" наводи и "дужност да нерушим држимо вјерност, задану Књазу нашем, кроз кога нам је Бог Устав и законе даровао", као и да "побудимо у нама љубав к обшчем благу отечества". О љубави према отаџбини, као једном од похвалних својстава народа, поглавар цркве у Србији је говорио приликом каноничне визитације. "Љубав к отечеству састоји се : 1 у томе, да законе државне испуњавамо и свога Књаза, од кога они произлазе,

11 *Духовный регламент*, в Санктпитсбурх, акг; О утицају Духовног регуламента на српску цркву: М. Костић, *Духовни регуламент Петра Великог (1721) и Срби. Прилог историји нашег рационализма*, Зборник радова Института за проучавање књижевности 2, Београд (1952), 61-89.; Духовни регуламент је био популаран и у областима под турском управом: Наводи се да је он био најпопуларније штиво архимандрита манастира Св. Богородице у Знепољу, једног од учитеља Петра II Петровића Његоша, Деда Мисаила: *М. Вукићевић, Деда Мисаило архимандит манастира Св. Богородице у Знепољу*, Весник Српске цркве VII, Београд (1900), 804.

12 Архив Србије, Фонд Министарства просвете, одељење црквено, г.1881, Б-3188.

13 Ђ.Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991, 72;145. О позитивном ставу према аустријској држави сведочи и уношење имена аустријског владара Леополда II у ручно писано Правило проскомидији из 1791, даровано цркви у Модошу, сада у *цркви Св. Георгија у Темишвару:* М. Тимотијевић, Црква Светог Георгија у Темишвару: Нови Сад 1996, 135-136..

14 С. Дечанац, *Владалац и народ*, Београд 1897,2-4.

15 О српској црквеној уметности у XIX веку: М. Јовановић, *Српско црквено сликарство и градитељство новијег доба*, Београд-Крагујевац 1987,67-185. О уметности у југоисточној Србији: Б.Андрејевић, *Сликарство, Историја Ниша 2*, Ниш 1984, 153-155; О ширим оквирима: K. Andrews, The Nazarenes, Oxford 1964; F. Büttner, Die klugen und toerichten Jungfrauen im 19. Jahrhundert, zur Religioesen Bildkunst der Nazarener, Stadel Jahrbuch 7, München (1979), 207-225. F. Büttner, Peter Cornelius, Bd. 1 Wiesbaden 1980, 48-97;M.P. Driskel, Representing belief, religion, art, and society in nineteenth century France, The Pennsylvania State University 1992;.

поштујемо и у томе друго да за напредак отечества добровољне жртве приносимо. Само слово Божије препоручује нам да поштујемо свога владаоца: Бога бојтесја говори оно, и одмах додаје Царја чтите дакле слово Божије производи из богобојазљивости као светог источника оно почитаније према владатељу".[16]

У приказу Кнежевине Србије, у Великом београдском календару за 1852, говори се о значају свештенства."Свештенство... има најсветију цељ, да обучава и утврђује правоверне грађане у христијанском закону у обште, у православној вери, у богопознању, у добродјетељи и свима, законом прописаним дужностима православног Христијанина и грађанина државе".[17] Професор и ректор београдске Богословије, потоњи владика шабачки, Гаврило Поповић превео је текст "Размишљавања о свету". У њему се износе мишљења, заснована на просветитељским идејама, о друштву и држави и критикују се револуције, укључујући и ону 1848. Ту се јасно истиче став о божанском пореклу државе, који је заступала и српска црква. "Друштвено стање под именом државе ние нико измислио ни смислио. То је божја воља и његово дело".[18]

У архијерејској посланици, прочитаној приликом каноничне визитације 1855, епископ шабачки Михаило, потоњи митрополит Србије, поучава вернике и о грађанским дужностима. "Старајте се, да се украсите и врлинама грађанским: родољубљем и домољубљем. Живите у међусобној слози, поверењу и љубави, будите верни и одани благоверном краљу нашем Александру I, кога је Бог благословио да очински влада и управља овом српском земљом и народом, бринући се о срећи и напретку домовине и народа нашега. Поштујте и слушајте владу његову, будите послушни властима, које су постављене да врше државне законе, да чувају свакога и свачије право, да пазе да се тачно и уредно врше закони и уредбе грађанске, државне, са којима се држава усрећава, а народ води напретку".[19]

У складу са поукама митрополита Михаила раде и други архијереји православне цркве у Србији. Нишки епископ Никанор у архипастирској посланици 1899. говори о "члановима нашег вероваља или о питањима, што с њима у вези стоје и износи тезу да је у цркви "живот народа". Он у њој посебно истиче однос српске цркве и државе. "Дејством цркве узрасла је морална снага народа, а ова је ојачала и физичку силу његову, те су обе скупа донеле нам: Ослобођење, Независност и Краљевину. У цркви је, дакле и живот српског народа и почетак данашње славе и величине Краљевине Српске". А одлазећи у цркву верници износе молитве за "свога љубазнога краља... за своју милу домовину" тиме се омогућава "да живите у благослову Божјем, срећи и блаженству на земљи"[20]

16 А. Илић, *нав. дело*, 277;301-302

17 И.М., *Књажество Србија у садашњем своме стању*, Велики београдски календар за годину 1852 са шематизмом Књажества Србије, Београд 1852,26.

18 *Размишљавања о свету*, посрбио архимандрит Гаврило Поповић, Београдски велики календар за годину 1853, Београд 1853, 57.

Идеја о остварењу "идеалног" односа цркве и државе нашла је своје место и у правном устројству Србије, у којој је православље било званична вероисповест. То је захтевало да постоји заједничка област у законодавству, у коју спада "отварање нових епархија и одређивање епархијских и црквено-административних граница"(...) "установљење нових или смањивање броја ранијих, обавезних за светковање црквених празника" (...) "подизање нових цркава и различних црквених грађевина, гробља, завода разних, који морају одговарати општим здравственим и грађевинским прописима, оснивање црквених школа и установа у опште; установљење и закрађивање црквених друштава и манастира; избор свештених лица нарочито за више положаје у црквеној управи".[21]

Јасно одређена улога православне цркве у Србији, као верске, националне и државне институције, утицала је и на формулисање ликовних програма. Тако је управо и карактер реорганизовања верског живота у новоослобођеним пределима, после 1878, одредио и особености реформе црквене уметности. Православно богословље и однос цркве и државе у Србији, који је упркос многим политичким сукобима тежио симфонији, представљали су идеалне моделе који су постављени као узори. Зато су на територији нишке епархије били критиковани и заустављани сви облици верског живота који нису одговарали пракси Београдске митрополије, а подстицани они који су одговарали црквено-државним потребама Кнежевине Србије.

II

Један од првих задатака постављених у обнови верског живота у југоисточној Србији било је строго контролисано подизање и обнова богослужбених места. Ослобођење је затекло мали број храмова, што је условило велику грађевинску активност у наредним годинама. О томе сведоче и статистички подаци. Милан Ђ. Милићевић бележи да је 1883. у округу нишком било четрдесет шест цркава, пиротском четрдесет осам и врањском тридесет пет. Тако је један храм долазио у округу нишком на 58 km^2 и на 2519 становника, пиротском на 56 km^2 и на 1602 становника и у врањском на 55 km^2 и на 1853 становника. Слику о црквеном животу ове области тих година допуњује и малобројно свештенство. Један свештеник долазио је у нишком округу на 1220 верника, пиротском на 1131, а врањском на 801.[22]

Забележено је и да је 1887. у врањски округ, први пут после пропасти Пећке патријаршије, дошао архијерej и проповедао на српском језику,[23] а сељаци из Белог Корита су на богослужење прелазили у Бугарску.[24] Овако мали број

19 Митрополит Михаило, *Беседе и други књижевни радови* I, Београд 1893,26.

20 *Никанор епископ нишки шаље Богољубивом свештенству оба реда и својој омиљеној, Богом дарованој и Краљем повереној нам Пастви, мир и благослов од преблагога Бога а од Нас очински поздрав и целивање*, Весник Српске цркве I-II, Београд (1899), 168-174.

21 Ч. Митровић, *О законодавним границама између цркве и државе, приступно предавање из црквеног права 8.* II *1880*, (прештампано из Гласника Православне цркве), Београд 1900, 32.

22 М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, XVIII-XXI.

23 *Поглед на прошлу годину*, Црквени гласник 1, Лесковац (1888),3.

24 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1892, Б-3228.

храмова управо је и захтевао повећану градитељску и сликану продукцију у наредном периоду. Током 1892. у нишкој епархији подигнуто је осам нових цркава а поправљене су четири.[25] Године 1902. у истој епархији, у врањском округу, подигнуте су две капеле а у нишком једна црква и такође две капеле.[26] Епископ Никанор је осветио 1906. у целој епархији, од Св. Илије до Митровдана, двадесет шест цркава.[27] Један од првих храмова подигнутих по ослобођењу била је црква Светог Пантелејмона у Нишу. Она је изграђена на месту старе Немањине цркве а завршена је 8. VIII 1878.[28] Непосредно по ослобођењу Ниша, 13. II 1878, митрополит Србије Михаило је осветио новоподигнуту нишку Саборну цркву.[29] Она је обновљена током 1891-1893, када је Луј Капелан, позлатар из Београда, украсио иконостас. За израду икона ангажован је Ђорђе Крстић, што је изазвало полемике о православности у српском црквеном сликарству. Иконостас је довршио Милутин Бл. Марковић.[30] Ктиторством краља Милана Обреновића и краљице Наталије, Стева Тодоровић је насликао иконостас за капелу Св. Симеона на хору нишке цркве.[31] Храмовну икону Силаска Св. Духа у пољу изнад портала израдио је Ђорђе Зографски 1904.[32] Првопечка црква Рождества светог Јована сазидана је 1880.[33] Приликом посете округу пиротском нишки епископ Нестор је у Белој Паланци осветио 17. VII 1883. споменик палим борцима који је подигао архимандрит Агатангел, а 22. VII цркву Брлошку.[34] У Лесковцу је 1883, по пројекту Светозара Ивачковића, сагрђен храм Светог Илије.[35]

План за цркву у Градашници примила је нишка конзисторија 11. III 1882. Претходно, он је био израђен у пиротском начелству. Приликом провере плана у Министарству грађевина стављене су примедбе и "у нечему је коригиран" и враћен на поправку. Тутори цркве су предали пројекат окружном нишком инжењеру Г. Козлићу, који га је исправио. Министарство грађевина га је одобрило 14. II 1885. а посао је поверило предузимачу Трајку Стефановићу, потврдивши 2. IV 1885. резултат раније одржане лицитације.[36] Епископ Димитрије је 3. IX 1886. осветио новоподигнуту цркву у селу Тиоштици у округу

25 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1893, Б-3229.
26 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1903, Б-3266.
27 Епископ нишки Никанор, *Извештај о каноничној визитацији у 1906 години*, Глас, Ниш (1907),9
28 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво 2*, Београд 1985, 164.
29 П.В.Гагулић, *Велики нишки Саборни храм*, Прокупље 1961,12.
30 С. Богдановић, *Православност у српском црквеном сликарству*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 9, Нови Сад (1973), 229-241; М. Коларић, *Досликавање иконостаса Саборне цркве у Нишу*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 11, Нови Сад (1975), 319-327; М. Јовановић, нав. дело, 133-152; Н. Макуљевић, *Црквено сликарство и градитељство у Краљевини Србији*, магистарски рад, Београд 1995,109-137.
31 *Споменица нишке Саборне цркве*, (саставио ђакон Ст. М. Димитријевић), Ниш 1894., 19-20; Стева Тодоровић, *Аутобиографија*, Нови Сад 1951,83.
32 П.В.Гагулић, *нав. дело*, 28
33 *Православна Српска црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, 137.
34 Архив Србије, фонд министарства просвете, одељење црквено, г. 1883, 3197
35 Глас, црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900, Ниш (1899), 96.; А. Кадијевић, *Један век националног стила у српској архитектури*, (докторска дисертација), Београд 1995, 42
36 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1885, 3203

пиротском.[37] У Медвеђи је 1888. подигнута црква ктиторством краља Милана.[38] Место за грађење храма у Вражогрнцу изабрано је 19. IX 1884, а потом је израђен план за 30.943.30 динара. Изградња је требало да буде готова до 20. VII 1889.[39] Епископ нишки Никанор је осветио новоподигнуту цркву у Придворици 26. IX 1889.[40] Током 1889. Ђорђе Зографски је сликао у Придворици, цркви Св. Ђорђа у Сурдулици и храму Св. Петке у селу Шапранац код Врања.[41] Антиминс у Првој Кутини положен је 14. XI 1899 а престоне, целивајуће и још неке друге иконе радио је Настас Томић.[42] Црква у Јелашници у округу врањском, срез масурички, саграђена је 1892.[43] Архијерејски Сабор је 1892. доделио 24.000 динара за изградњу богомоље у Белом Кориту.[44] У Министарству грађевина израђен је 1892. план за цркву у Сурдулици, који је био прослеђен црквеној општини.[45] Током 1892. Одбор за подизање споменика Синђелићу, на чијем челу се налазио нишки епископ Јероним, одлучио је да се над Ћеле-кулом подигне капела. Скицу за споменик је израдио "овдашњи" нишки инжењер и по њој је у Министарству грађевина Димитрије Леко израдио план.[46] Темељи капеле освећени су 19.5.1894.[47] Пошто је одбачен послани пројекат за дораду цркве Љуберађске, срез Лужнички, округ пиротски, у Министарству грађевина израђен је нови и упућен црквеној општини 15. V 1894.[48] План за цркву у Белој Паланци послан је на ревизију 3. VII 1895.[49]

Градња је одобрена тек по пројекту израђеном у Министарству грађевина 16. V 1903.[50] Добровишка црква у округу пиротском, срез власотиначки, подигнута је 1896.[51] Исте године саграђен је звоник уз врањску цркву заслугом тутора Ристе Христића и Миленка Јоцића.[52] Владика Инокентије је осветио. 8.IX 1897. храм у селу Бријање код Лесковца.[53] У Житорађи новосазидану цркву је на Петровдан 1898. осветио епископ Никанор.[54] План за звоник уз Саборну цркву у Пироту урађен је у Министарству грађевина 1893. Он је био подигнут

37 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1886, 3212

38 Ф.Каниц, *нав. дело*, 338.

39 Архив Србије, фонд Министарства просвете,одељење црквено, г. 1892, Б-3225.

40 С, *Његово Преосвештенство епископ нишки господин Никанор у ср. јабланичком и лесковачком*, Глас 15, Ниш (1899), 372.

41 П.В. Гагулић, *нав. дело*, 29.; А. Николовски, *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век*, Скопје 1984, 168-174.

42 Иконе "радио је живописац од гласа који је и чачанску цркву живописао". *Полагање светог антиминса*, Глас 15, Ниш (1899), 384-386.

43 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1896, Б-3239

44 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1892, Б-3228

45 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1892, Б-3225.

46 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1893, Б-3229.

47 *Подизање капеле код "Ћеле куле"*, Весник Српске цркве, Београд (1894), 489.

48 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1894, Б-3233.

49 Архив Србије, фонд министарства просвете, одељење црквено, г. 1895, Б-3236.

50 Архив Србије, фонд министарства просвете, одељење црквено, г. 1903, Б-3265.

51 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1897, Б-3241.

52 *Историјска белешка важнијих манастира и цркава нишке епархије*, Глас, Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900 годину, 191

53 *Освећење цркве*, Весник Српске цркве X, Београд (1897), 974.

54 Нова црква, Весник Српске цркве VII, Београд (1898), 683.

до 13. VII 1896, када је одобрена наплата 1979 динара предузимачу Николи Ш(...) вићу.[55] У Министарству грађевина израђена је 27. I 1899, ревизија плана звоника уз цркву у Власотинцу. Његова изградња била је 26. VI 1899. уступљена лицитацијом Томи Зафировићу за 1579 динара.[56] План за довршење манастира Дивљанског код Беле Паланке, чија је градња започела још у време турске власти и стигла до половине прозора, израђен је у Министарству грађевина 1900.[57] Обнова овог манастира, посвећеног св. Димитрију, довршена је 24. X 1902.[58] Звоник уз стару пиротску цркву одобрен је 18. II 1901. и припао је лицитацијом Цветку (Г)митровићу за 4100 динара. Комисија је овај посао примила 9. III 1903.[59] Ђ. Зографски је израдио 1904. престоне и појединачне иконе за цркву у Азбресници и десет икона за храм у селу Тукеровац код Лесковца. Он 1905. слика иконостас цркве Свете Петке у Сечаници а током 1905-1906, зидне слике у Азбресници.[60] Епископ Никанор је осветио у срезу нишком цркву крављанску, Свете Петке, и капелу кутинску, Арханђела Гаврила, 2. X 1906, а капелу у Студени, Свете Параскеве, 6. VIII 1906. У срезу пчињском луковски храм Свете Петке - 20. VIII 1906, тибушки, Рождества пресвете Богородице - 21. VIII , типлачки, Светог Петра и Павла - 22. VIII, ратајски, Рождества пресвете Богородице -23. VIII 1906, милановачки, Арханђела Гаврила - 24. VIII , ђуковачки, Светог Николе - 25. VIII 1906, и врањски Св. Николе - 27. VIII 1906. У срезу нишавском топлодолски Свете Параскеве - 14. IX 1906. и усковачки, Светог великомученика Димитрија и победоносца Георгија - 12. IX 1906. У белопаланачком срезу вргудиначки, Вазнесења Господњег - 17. IX 1906, и козјански, Вазнесења Господњег - 19. IX 1906.[61]

Процес грађења цркве у Расници, у округу пиротском, започет је 1883. Комисија је одабрала место 1884. године. Духовни суд је исте године замолио нишко начелство да окружни инжењер изради пројекат. Начелство је вратило 1892. планове израђене 1887. Те године су представници црквене општине захтевали одобрење да подигну цркву без звоника, што им је нишки епископ 1893. одобрио. Током 1897. они су тражили измену у плану, која им није дозвољена. Ни следеће, 1898, ништа није било урађено али је Епархијски духовни суд сматрао да треба допустити грађење без лицитације, под надзором окружног инжењера, као и да никако не треба дозволити грађења звоника над храмом већ искључиво одвојено, "по византијском стилу". Како је, изгледа, читав процес дуго трајао, због недостатака новца дошло је до промене пројекта. Одбачен је ранији као скупљи а нови, мањи и јефтинији, послао је духовни суд у Министарство грађевина на одобрење 7. XI 1903. Црква је била

55 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1898, Б-3246.
56 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1899, Б-3250.
57 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1903, Б-3264.
58 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1903, б-3268.
59 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1903, Б-3265.
60 А. Николовски, нав. дело, 168-174.
61 *Списак освећених цркава у 1906 години*, Глас 2, Ниш (1907), 47.

завршена и примљена од стране власти 12. IV 1907, када је допуштена исплата предузимачу Трајку Стефановићу.[62] Министарство грађевина је одобрило 14.VIII 1907. да се по прегледаном плану сагради црква на месту Раковица у округу пиротском.[63] Предузимачу који је градио цркву у Сечаници одобрена је наплата крајем 1910, иако је градња била готова још 1907.[64] Епископ Никанор је осветио 13. IX 1908, цркву у селу Засковцу а 14. IX у Топлом Долу.[65] Ђорђе Зографски ради 1908. иконе за храм Св. Јована у Орљану и иконостас цркве у Шуману код Лесковца. Те и наредне, 1909, године слика и капелу Светог Јована и Светог Никанора у нишкој саборној цркви.[66]

Велика продукција црквеног сликарства и градитељства у југоисточној Србији, после ослобођења 1878, јасно сведочи да се на овом подручју одвијала богата уметничка активност, која је била првенствено у функцији изградње, декорације и обнове храмова православних хришћана. Како је током турске окупације оваква делатност, која је спадала у начин изражавања верске и националне припадности, била строго ограничавана а понекад и забрањивана, она је за народ овог подручја јасно потврђивала стечено ослобођење. Ово је показивала и чињеница да су се многи храмови подизали на темељима старијих црквишта[67]око којих се окупљао народ одређеним празничним данима. Тиме се употпуњавао осећај православних верника да се налазе у својој матичној држави којој су тежили дуготрајном борбом и устанцима током XIX века.

III

Новонастали храмови и сликане целине преносили су идеје које је заступала српска држава, један од снажних креатора и контролора реформе црквене уметности у југоисточној Србији. Однос према цркви који је гајио владар, кнез Милан, и законске одредбе дали су обележје целокупној реформи верског живота.[68]

Истицање владара, кнеза и потоњег краља Милана, на новоослобођеним територијама започето је већ непосредно по окончању ратних дејстава. Кнез ослободилац је већ тада почео да обележава истакнута историјска места тога краја, наглашавајући сопствену улогу. Над Ћеле-кулом, симболом отпора Турцима, поставио је конструкцију у виду балдахина са крстом,[69] потврдивши мученичтво јунака из Првог српског устанка, чије је тежње за ослобођење овог

62 Трајко Стефановић је, како се овде наводи, из Књажевца а од 1884 живи у Пироту и од тада је изградио цркву у Градишници, нову основну школу у Пироту, патос на каменом мосту преко Нишаве у Пироту, степениште за пиротску касарну као и друге мање поправке: Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1893, Б-3231.

63 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1906, Б-3283.

64 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1910, Б-3299.

65 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1909, Б-3295.

66 А. Николовски, *нав. дело*, 168-174.

67 О подизању храмова у новоослобођеним крајевима на старим темељима: Т.Р.Ђорђевић, *Ситне белешке, Црквиште*, Бранково Коло 32, Сремски Карловци (1896), 1011-1013

68 О утицају владарске идеологије на црквену уметност Краљевине Србије: Н. Макуљевић, *Црквено сликарство и градитељство у Краљевини Србији*, 16-32.

69 Слика Ђорђа Крстића приказује ову конструкцију над Ћеле-кулом.

краја он остварио. По освајању Ниша, на Марковдан 1878, освећено је место за храм Светог Пантелејмона у Нишу, на простору некадашње истоимене Немањине задужбине на чијем се црквишту народ окупљао у доба турске власти. Ту је зазвонило звоно скинуто са нишке сат-куле а црква је била готова и освећена на дан патрона 27. VII 1878, и од тада она служи "славећи Бога и свог ослободитеља". Кнез Милан је управо таквом делатношћу истакао себе као новог Немању. Та идејна веза је потврђена и приликом освећења нишке Саборне цркве, које је по жељи кнежевој обављено на дан светог Симеона Немање 13. II 1878.[70] Тада је митрополит Михаило изједначио светог Симеона и кнеза Милана. "Свети Симеон Немања I био је војник. Он је у славном граду Нишу дочекао Крстоносце, који су ишли да се боре за веру Христову. Воља је Божја хтела да на дан Светог Симеона дочека Ниш да се његова нова црква освети и пропева под заштитом Ваше Светлости (Кнеза Милана) у слободи".[71] Ктиторисањем иконостаса, рад Стеве Тодоровића, у капели Светог Симеона, у нишкој Саборној цркви, владар-ослободилац је потврдио свој идеолошки програм, чиме се јасно везао за лик првог српског господара Ниша, чији је култ у време ропства сигурно носио националне особености. Краљица Наталија је приложила истој цркви иконе Богородице и светог Александра Невског, рад Стеве Тодоровића.[72] Свети Александар Невски био је слављен као заштитник Александра Обреновића, па је зато био укључен и у ликовни програм владарских тронова.[73] Краљ Милан је, према Каницовим обавештењима, подигао о свом трошку цркву у Медвеђи 1888. Овај храм је саграђен на темељима старог црквишта а код њега се, на Спасовдан, сакупљао народ из околине.[74]

Популарност краља Милана у овом подручју потврдила се и изградњом споменика који су 1902. извели Ђорђе Крстић и Петар Убавкић у ћурлинској цркви,[75] подигнутој у част срећног спасења краља од ивандањског атентата.[76] У оквире династичке пропаганде спадало је и грађење манастирске цркве Свете Петке у Островици у Сићевачкој клисури 1898. Она је подигнута у знак срећног спасења краља Александра Обреновића у Биљрици.[77] На династичку пропа-

70 "По жељи Његове светлости господара Књаза осветиће се нова нишка црква 13. ов. мес. на дан Св. Симсона Мироточивог": *Пирот и срез нишавски 1801-1918* I, приредио И. Николић, Пирот 1982, 267.

71 П.В. Гагулић, *нав. дело*, 16.

72 *Педесетогодишњица сликарског рада Стевана Тодоровића*, Бранково коло, Сремски Карловци (1900), 807.

73 Икона Богородице данас се налази на нишком иконостасу уместо скинуте Смрт Кнеза Лазара Ђорђа Крстића.

74 Ф. Каниц, *нав. дело*, 338.

75 О споменику: Љ. Никић, *Три прилога о Петру Убавкићу*, Зборник за ликовне уметности матице Српске 13, Нови Сад (1977), 335-336.

76 Вечерње Новости, XII -15, бр. 345. према Љ. Никић, *нав. дело*, 335.

77 У. Рајчевић, *Сликар Милутин Бл. Марковић*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије XVII, Београд (1985), 222. Доноси и пун препис спомен плоче, који говори о поводу изградње храма.

ганду верника су упућивали и обавезни владарски тронови, који су представљали нови елемент у ентеријерима храмова новоослобођених области.[78]

Рад Министарства просвете и црквених дела, као и Министарства грађевина, спровођењем законских одредби, одређивао је развој црквене уметности Србије, чиме су се обезбеђивали услови за уједначеност ове праксе на читавој територији и јасно визуелно омеђавале државне границе. Са овим министарствима сарађивале су обласне државне институције. Због велике потребе за подизањем храмова, начелству округа нишког обраћали су се верници да би им се израдили планови за цркве. Како није било у стању да квалитетно изврши те захтеве, оно се обратило (14. V 1885) Министарству грађевина са захтевом да им се пошаљу типски планови: "у ослобођеним крајевима потребно је, и поједине црквене општине изјављују жељу, за грађење нових цркава. Конз(историја) се обраћа Начел(ству) и захтева да се планови што пре израде и пошаљу конз(историји). Нач(елство) нема довољно радне снаге за ове радове, често се и упуштало у израду, и после дугог рада и дангубе, планови су враћени из Министарства са ревизије, као не одговарајући науци и правилима технике. Овим су оштећиване само општ(ине) биле, што су скупо плаћале за планове без вредности.

Да би се избегло ово зло, да би се дошло до угледни цркава, једнообразан, трајашни и одговарајући савременој науци, начелство моли г. министра, да изволе споразумно са г. М(инистром) г(рађевина), наредити да се израду у неколико модела, планови за цркве, са нужни... продрачунска, од цена мањи, средњи и већи, како би могле, и најсиромашније црквене општине, и средњег и бољег стања према њиховом стању, изабрати планове, и да се одма по њима, може приступити даљем раду, по претходном нужном одобрењу, пошто окружан инжињер допуни предрачун и прегледа земљиште на коме ће да се зида.

Овим би начином дошло се до већег броја лепи и... цркава, и неби се питање ова због усвајања планова, провлачило годинама, док се за поједину цркву план направи и одобри.

Разуме се према тачци 159. Закона о таксама за планове би требало и таксу одредити, која би била од користи по државну касу.

Начелство и сада има од неколико црквених општина захтеве за грађење и под данашњим одговорило је Конз(историји), да је Нач(елству) немогуће да у свом одељку инжињерском планове изради, пошто нема довољно радне снаге, и одељак је оптерећен другим хитним државним пословима и известило је конзисторију о овоме предлогу."[79]

У реформи црквене уметности у југоисточној Србији, после 1878, били су јасно наглашени елементи који су вернике упућивали на најважније институције државе. Краљ Милан и краљица Наталија су се, путем ктиторске делат-

78 О владарским троновима: Н. Макуљевић, *Сликани програм владарских тронова у Србији* XIX *века*, рад у штампи.

79 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1886, 3210.

ности на местима везаним за догађаје из српске историје, која су имала истакнуту улогу у одржању националне свести током ропства, представљали као легитимни наследници и носиоци права господара овог подручја. Обнова храма на црквишту, које је народна традиција везивала за Стефана Немању, балдахин над Ћеле-кулом Стевана Синђелића и устаника на Чегру, као и ктиторство у Саборној цркви у Нишу, најзначајнијој у читавој новоослобођеној области, потврђивали су личност и углед владара.

Истовремено, освајање ове територије представљало је једну од најистакнутијих заслуга краља Милана Обреновића тако да је ангажман на њој увек имао значајног одјека у династичкој пропаганди. Тако су увођење владарских програма и спровођење важећих закона, који су контролисали сликарску и градитељску делатност, укључивали вернике новоослобођених области у државне токове Србије.

IV

Веома важну улогу у реформи црквене уметности имали су представници и институције православне цркве у Србији. Карактер њихове делатности тих година одредио је начин рада на новоослобођеној територији. Са положајем готово државне организације, веома активне у политичком животу и истакнуте у националном раду, црква је приступила реорганизацији верског живота. Утврђени механизам, који је јасно регулисао државне и црквене функције, потпуно је деловао. Поштовање законских одредби контролисали су духовни судови, који су сву документацију даље прослеђивали Министарству просвете и црквених дела, а тумачење вере, у шта је била укључена и државно-династичка пропаганда, спадало је у надлежност архијереја и свештенства.

После одласка и смене Деда Виктора, егзархијског владике затеченог на епископској столици, на челу нишке епархије смењивали су се архијереји. Рад епископа Димитрија и Никанора је битно обележио црквени живот. Однос према наслеђу на територији југоисточне Србије био је од стране цркве у Србији углавном негативан. Црквена архитектура и сликарство настало око средине XIX века одговарало је потребама богослужења "грчке" а не српске цркве, која је била устројена по угледу на руску. Сачувани извештаји нишког епископа Димитрија са каноничних визитација по округу пиротском из 1885. и од 8. X 1886. јасно говоре о ставу српске јерархије према затеченом стању. Током 1885. он извештава да је "живопис скоро карикатуралне природе", лошег цртежа и да слике нису историјске већ да су плод маште. Он истиче композиције Изгнанство из раја, у којој Ева преде, и Страшни суд где су представљене муке према роду грехова. Примећује да се изостављају свети Сава и свети Симеон а да је у једној цркви затекао представу светих Кирила и Методија сигнираних као бугарских просветитеља.[80] У Извештају из 1886. нишки епископ записује да су цркве у овом округу већином подигнуте на темељима или рушевинама. За нове бележи да нису у "лепим сразмерама архитектонским". Живопис у новим храмовима дело је "самоука из Дебра, који

80 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1886, 3212.

су уједно и архитекти и живописци". Епископ Димитрије оцењује малим уметничке вредности овог сликарства "јер се у њему види не само невешто повлачење црта, неутралан, гдекод и нагрђен израз лица него још и правопис и изопачени језик и смисао у изразима Светог писма и натпису једино у слагању боја може се рећи, да има некога укуса, но и у томе се претерује излишном позлатом". Једину добру страну ове ликовне праксе он види у јефтиној изради.[81] Епископ Димитрије је и 1887. поднео извештај архијерејском сабору о стању у епархији нишкој. Ту он износи да су све цркве у округу врањском сграђене по једном плану. Оне су квадратне са каменим зидовима а горњим деловима од плетера. Све имају припрату около и укопане су у земљу. Имају галерију а подељене су на храм и притвор. Зидали су их неуки мајстори који се нису осврtали на естетске законитости и избор материјала.[82] У овом крају, стицајем историјских околности, било је такође веома пуно црквишта која су функционисала као култна места. Све је то указивало на потребу за обновом и реформом цркве и црквене уметности. Ово потврђује и чињеница да је епископ Димитрије за свештенике наслеђене из доба турске власти на овом подручју установио богословску школу у којој су се они додатно образовали и где су се, сигурно уз учење верских догмата, тумачили храм и икона.[83]

Делатност нишких архијереја била је усмерена ка подизању храмова. Током каноничне визитације 1895. епископ Инокентије се заложио за довршавање Дивљанског манастира.[84] План за доградњу овог манастира израђен је 1900. по предлогу епископа Никанора.[85] Приликом каноничне визитације крајем 1898. епископ Никанор је приметио да се "мало обраћа пажња на украсе богомоља и набавку потребних утвари и сасуда црквених, а још мање на поредак у цркви и чистоћу св. сасуда и дарака и других утвари".[86] У извештају епископа Никанора о раду, од 1. XI 1898 - 1. XI 1899, истиче се да је стао на пут "самовољном, и без надлежног одобрења подизању цркава, црквица или капела, јер се на овај начин подизале зграде за храмове које нису биле ни по изгледу, форми ни по месту за свети храм Божији или цркву и тиме је и прекинуо цепање већих црквених задруга или општина на мање јединице", као и да је забранио "скупљање народу по пећинама и црквиштима где се често и са свештеницима скупљао на штету сопственог спасења, праве вере и побожности а и централних главних парохијских цркава".[87] Током 1906. епископ

81 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1886, 3212. У прилогу овог рада доноси се већи извод из извештаја епископа Димитрија Архијерејском сабору о каноничној визитацији по пиротском округу 1886.

82 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1886, 3216.

83 Школа је била отворена пре 1888, када је поново на свештеничком збору у Нишу, на иницијативу епископа Димитрија расправљано о унапређењу црквеног "благољепија" и додатног образовања свештенства: М. Алексић, *Свештенички збор у Нишу*, Хришћански весник, Београд (1888), 780-784.

84 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1895, Б-3237.

85 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1903, Б-3264.

86 *Пастирска посланица епископа нишког Никанора ономе делу љубљеног му свештенства и народа своје епархије, који је имао срећу походити*, Весник Српске цркве XII, Београд (1898), 1077.

87 *Кратак извештај епископског рада*, Глас, Црквени календар са шематизмом нишке епархије за

Никанор је извршио каноничку визитацију по својој епархији. За стање у њој он говори да је лоше и да се ни у чему не напредује али упркос томе осветио је том приликом велики број храмова за које наводи: "све су лепе и угледне цркве које потпуно одговарају назначеном циљу, подигнуте од солидног и од тврдог материјала". Тада је наредио да се порте цркава лепом оградом затворе, као и да се на новоосвећеним храмовима поставе плоче са натписом: "У име Свете Тројице: Отца, Сина и Светог Духа подиже се овај храм за владе (име владаоца) у години 1... трудом и о трошку побожних ктитора-хришћана села Н.Н.Н... а освећена је Епископом Нишким преосвећеним Никанором 1906, мца...".[88] У Гласу, часопису нишке епархије, рекламирао се Милутин Бл. Марковић, ученик руских сликарских школа и учитељ цртања у нишкој гимназији краља Милана I, као уметник чији рад подржава епископ Никанор. Овај нишки архијерej истакао се и по томе што је забранио рад локалном сликару Драгољубу Стојковићу. Епископ Никанор је такође приликом каноничке визитације критиковао стање у црквама и указивао на потребу бољег украса богомоља и бољи поредак у цркви. И у архијерејским посланицама он говори о црквеној уметности. Једну је и посветио светим иконама. Ту се јасно говори о тумачењу православног живописа као књиге у сликама и саветује да се иконе набављају од фирме Марковић и Павловић, овлашћене од Архијерејског сабора.[89]Да би се зауставила дивља градња, дат је предлог од стране намесника ражањског, који је усвојио нишки епископ Никанор и који је Архијерејски сабор 1909. поднео Министарству грађевина, о изради типских планова за цркве: "Да се израде неколико врста планова за грађење цркава, те да се тиме стане на пут разним злоупотребама и да се не омета подизање цркава због оскудице планова".[90]

У реформи црквене уметности нишки епископи и конзисторија заустављају рад нешколованих локалних сликара и подржавају руски модел иконописа, који је, захваљујући раду митрополита Михаила, представљао модел догматске правоверности. Тако је нишка конзисторија одбацила уговор који су закључили тутори цркве Светог Илије у Лесковцу са живописцем Ристом Михаиловићем 1888. То је учињено због незаконитог поступка, јер план иконостаса није био израђен и одобрен у Министарству грађевина и није држана лицитација. Такође је наглашено да се при лицитацији узму у обзир само академски живописци.[91] Нишка конзисторија је послала 1881. допис са наредбом да "гробља морају бити заграђена, треба да се (начини) још један велики

1900 годину, 134; 137.

88 Епископ нишки Никанор, *Извештај о каноничној визитацији у 1906 години*, Глас, Ниш (1907), 9-10.

89 *Архипастирска посланица Никанора, епископа нишког о светим иконама*, Весник Српске цркве X. Београд (1898), 967.; О фирми Марковића и Павловића: У. Рајчевић, *О фирми Витомира Марковића и Ивана Павловића из Београда*, Саопштења републичког завода за заштиту споменика културе Србије XXIV, Београд (1992), 287-294.

90 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1910, Б-3300.

91 Архив Србије, фонд Министарства просвете, одељење црквено, г. 1888, 3219.

дрвени крст, са иконом Распјатија Христовог потписане, и да се начини једна сувота капела".[92]

Свој допринос реформи црквене уметности дали су и свештеници. Христифор С. Тасић, ђакон и учитељ лесковачки, указао је на лоше стање и заложио се за побољшање уредности у храмовима. "Ни св. храм, ни св. иконе, ни утвари, ни књиге, ни одјејања, ни остале потребе црквене, не само да су у примерној чистоћи и реду, но их и нема у довољном броју, па ни од најнужнијих, а што их има, све је то несиметрично и тако искварено, да је Боже прости, и непристојно служити се њима у дому светиње Божије. Све су то махом утвари набављане још у почетку оснивања дотичне цркве, само што се сада налазе још у лошијем стању, него ли када су први пут набављене, а од икона пак, што је по нешто и доцније купљено, те је онакво, колико тек да се каже да црква није без наших нужних и потребних ствари". Он је указао и на потребу бољег одржавања храмова, као и на потребу подизања нових храмова, тамо где су грађани имућнији, и да се у том циљу оснивају "фондови за подизање нове цркве" у које би се прикупљали добровољни прилози.[93]

Верска гласила, попут Гласа, часописа нишке епархије, и Црквеног гласника, из Лесковца, такође су изграђивала визуелни идентитет верског живота југоисточне Србије. Ту су се ставови о уметности вишеструко износили. И описи храмова и манастира пружали су простор за формирање става верника о црквеној уметности. Понекад су били коментарисани и савремени сликарски радови. Тако је у Гласу критикован рад Ђорђа Крстића у Нишу, Драгољуба Стојковића у Мозгову и Живка Југовића у Јагодини а истакнут рад Милутина Бл. Марковића. "Ко није без вере, огрезао у грубом материјализму, ко није духом ништаван, ко није без патриотизма и идеала лако ће појмити величину духа г. Марковића и призна да се Марковићеве иконе од Крстићевих икона разликују као нишка Саборна од других цркава у Нишу".[94] У Црквеном гласнику рекламирао је 1888. свој рад Риста Михаиловић, иконописац из Лесковца. Он је израђивао "темпла целокупна", иконе, крстове, дарохранилнице, барјаке, рипиде и плаштанице.[95]

Спроводећи законске одлуке и формирајући свест о моделу православља, другачијег од уређења Васељенске патријаршије и бугарских егзархијских програма, под којим се налазила ова област до 1878, нишки епископи и свештенство су вернике укључивали у токове православне цркве у Кнежевини Србији. Тај процес је био интегрални део рада српске цркве у обновљеној држави, кроз читав XIX век, тако да су његови механизми били потпуно утврђени крајем осме деценије. Рад нишких епископа, чије су брзе смене биле

92 Пирот и срез нишавски 1801-1918 I, 538.

93 Х.С. Тасић, *О сиољашњем уређењу и чистоти храмова црквених и њихових утвари*, Весник српске цркве X, Београд (1900), 1296-1299.

94 *Историјска белешка важнијих манастира и цркава нишке епархије*, Глас, Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900 годину, 180.

95 *Оглас за цркве*, Црквени гласник 3. Лесковац (1888), 18.

плод политичких одређења, то показује. Истакнуто институционално неприхватање многих обичаја, оцењиваних као празноверје, као и постојеће ликовне праксе, којој су се приписивале мале ликовне могућности и неодговарајућа иконографска решења, јасно сведоче о организованом увођењу модела православља заступљеног у српској држави и о карактеру верске реформе.

V

Реформа црквене уметности после 1878, у југоисточној Србији довела је и до промена облика и програма сакралне градитељске и сликарске праксе.

Заустављањем рада дотадашњих неимара, чији је центар био на територији Македоније, и који су се сада нашли са друге стране државне границе, формиран је простор за ауторе са подручја Кнежевине Србије.

Црквена градитељска пракса била је под строгом контролом Министарства грађевина. Тако су архитекти, запослени у њему, пројектовали и контролисали планове и изградњу православних храмова...Зато се доминантни облици црквене архитектуре, у духу ханзенатике и српско-византијског стила,[96] јављају путем пројеката Министарства грађевина и на овој територији, а неки од најзначајнијих српских архитеката су њихови аутори. Светозар Ивачковић пројектује цркву Светог Илије у Лесковцу[97] а за Расницу израђује типски пројекат, који коментарише у Српском техничком листу.[98] Димитрије Леко гради капелу над Ћеле-кулом.[99] Како је грађевинска делатност у југоисточној Србији после 1878. била под строгом контролом надлежног министарства, она је истиснула локалну праксу. Негативан однос према дотадашњим градитељским облицима у црквеној архитектури био је условљен другачијим богослужбеним потребама и идејом о обнови српског националног стила. Јединствен је био став Михаила Валтровића, који је управо у нишкој Саборној цркви препознао наставак средњовековне традиције и могући модел савремене пракси,[100] али изгледа да је то више функционисало као историјско уметничка белешка него као теоретско мишљење које је утицало да се прихвати постојећа локална традиција. Тиме није био проширен репертоар облика српске црквене архитектуре, у периоду после 1878, већ се територија утицаја Министарства грађевина проширила државним границама.

Новину у црквеним градитељским објектима новоослобођених предела представљала је градња звоника. Током турске управе хришћанима је било забрањено њихово подизање, како у оквирима тако и изван храма.[101] Зато је

96 О ханзенатици и српско-византијском стилу до 1918: Ж. Шкаламера, *Обнова српско-византијског стила у уметности*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 5, Нови Сад (1969), 191-232; М. Јовановић, *Теофил Ханзен и ханзенатика*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 21, Нови Сад (1985), 235-256; Исти, *Српско црквено сликарство и градитељство новијег доба*, 109-130.; А. Кадијевић, *нав. дело*, 61-102; Н. Макуљевић, *Црквено сликарство и градитељство у Краљевини Србији*, 187-208.

97 А. Кадијевић *нав. дело*, 42.

98 С. Ивачковић, *Црква у селу Расници*, Српски технички лист 2; 3, Београд (1894), 25-27; 47-50.

99 А. Кадијевић, *нав. дело*, 58.

100 П. В. Гагулић, *нав. дело*, 4.

101 О значају звона видети извештај епископа Димитрија у прилогу; Да је подизање звона пред-

управо непосредно по ослобођењу уследила градња звоника уз постојеће хришћанске богомоље а један од најранијих је онај уз стару цркву у Лесковцу. Истовремено, питање звоника било је веома актуелно и у Министарству грађевина. Према мишљењу његових архитеката, приликом подизања сакралних грађевина византијског стила звоник је могао да се гради само одвојено од храма. То је утицало на то да се на овом подручју строго води рачуна да се они не подижу у склопу цркве, као и да се њихови пројекти израђују у Министарству грађевина. Подизање звоника у југоисточној Србији после 1878, и звук који се са њих чуо, представљало је један од најбитнијих знакова ослобођења и остварење жеља многих генерација а њихов изглед, одговарајући тумачењу византијског стила, доприносио је активном укључивању верника у архитектонске и идејне токове Србије.

Током реформе црквене уметности, после 1878, дошло је до измене у црквеним ентеријерима. Уз смањивање делатности радионица, које су функционисале на широком подручју Балкана под турском управом, долази и до измене елемената у унутрашњости храма. Једна од најважнијих промена било је уношење владарског престола.

Владарски трон, уз који су постављани епископов и владаркин, својим ликовним програмом визуелно је изражавао идејне програме српских династија. Уговори за нишку Саборну цркву наводе постављане иконе Св. Симеона на владарском престолу. Сачувани трон из старе лесковачке цркве,[102] приказује пример ликовног решења израђеног по угледу на епископске, какви су се током XIX века израђивали за хришћане у подручјима под турском управом. То представља успешан и редак пример адаптације старих форми у нове програме црквених ентеријера, чиме се верницима, навиклим на истакнут положај личности на трону, указивало на значај и функцију владара.

Реформа црквеног сликарства у југоисточној Србији после 1878. односила се како на ликовну концепцију иконе тако и на сликане програме. Дотадашње црквене наруџбине на овом подручју изводили су живописци образовани у балканским радионицама, чији су се велики центри налазили на територији Македоније. Овој пракси потпуно је био супротстављен ауторитет академских поука, који су заступали уметници а поштовали православна црква и друштво Кнежевине Србије. Зато се управо у уговорима и захтева да се израда црквеног живописа поверава искључиво академски образованим живописцима. Иако је негативан став према раду припадника балканских тајфи био одређен на основу њиховог ликовног "неумећа", он је откривао и идејно, богословско, неслагање. Српско свештенство, васпитано на руским духовним школама, видело је у икони првенствено приказ библијске и догматске истине. Томе је одговарао и ликовни приступ, који је негован на сликарским академијама.

стављало "благодет" коју је донела слобода види се из писма Врањанаца Кнезу Милану Обреновићу: В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877-78 године*, Лесковачки зборник, XV, Лесковац (1975),75.

102 Овај трон сада се налази у Саборној цркви у Лесковцу.

Насупрот томе, иконопис негован за потребе православних на Балкану, под турском влашћу, био је конципован у необарокном духу. Ангажован у тематском и ликовном смислу, он је био у функцији једне другачије црквене праксе. Зато је спровођење реформе црквене уметности на овом подручју омогућило рад академски образованих уметника. Тако у нишкој Саборној цркви и раде неки од најистакнутијих сликара Србије тога доба, попут Ђорђа Крстића и Стеве Тодоровића. У истом храму ради и Милутин Бл. Марковић. За цркву у Градашници ради истакнути црквени сликар, са подручја Тимочке епархије, Милисав Марковић.[103] Ђорђе Зографски из Македоније такође слика на овом подручју.

Негативан однос према ранијој пракси, као и промена црквеног устројства, условили су и увођење нових ликовних програма. То се односило, првенствено, на прихватање решења већ утврђених на територији Кнежевине. Редукован програм иконостаса, са Великим празницима, престоним иконама, Благовестима на царским дверима и Распећем изнад, одликовао је стандардно решење у српском црквеном сликарству, у последњим деценијама XIX и почетком XX века. Управо у складу са тиме формулисан је и распоред икона на иконостасу манастирске цркве Свете Петке у Островици и сићевачкој клисури, рад Милутина Бл. Марковића.[104]

Најрепрезентативнији иконостас на територији југоисточне Србије настао је за нишку Саборну цркву, рад Ђорђа Крстића и Милутина Бл. Марковића. Његова основна концепција формирана је у складу са старијим програмским решењима, тако да средишњу осу чине Крст са Распећем, централна икона Свете Тројице и Благовести на царским дверима, допуњене јеванђелистима у медаљонима.[105] Изнад престоних икона постављени су Велики празници док трећу и четврту зону чине апостоли, свети ратници Георгије и Димитрије, као и два истакнута јерарха православне цркве свети Атанасије Велики и Јован Златоусти. Национални програм нишког иконостаса чини престона икона Смрт кнеза Лазара.[106]

Укључивањем иконе Смрт кнеза Лазара у програм иконостаса верницима је јасно био презентован национални идеал, за који се, свакако, залагала и српска држава. Тако су програмским решењем, уз основни богословски садржај, одабиром светитеља, војника и мученика за веру, симбола српске државности наглашене и националне карактеристике.

Промене ликовних и архитектонских принципа, као и програмских решења у црквеној уметности југоисточне Србије, уједначиле су ту праксу у југоисточној Србији са оном на матичној државној територији. На тај начин су верници са овог подручја били укључивани не само у богословске већ и у друге

103 У. Рајчевић, *Сликарска породица Марковић из Књажевца*, Зборник радова Народног музеја XIII-2, Београд (1987), 151-159.

104 Исти *Сликар Милутин Бл. Марковић*. Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије XVII, Београд (1985).222.

105 Ово је у уобичајено решење за ученике руских сликарских школа.

106 Икона Смрт кнеза Лазара, рад Ђорђа Крстића, се налази у нишком епархијском двору.

идејне токове српске државе, који су се огледали у сакралним архитектонским и сликаним програмима.

ПРИЛОГ

„Св. Архијерејском Сабору

Ове смо године путовали у циљи канонске посјете по једном округу Наше Богоспасајеме епархије. По претходном споразуму са његовим Високопрвосвештенством Г. Митрополитом и Г. Министром просвете и црквених послова посетили смо, овом приликом само округ Пиротски.

После минулих ратних догађаја, који су прошле године довели један део овога округа у тешко искушење од непријатељске силе, Наша посета у циљи јеванђелске поуке и утехе, била је неопходна тамошњем народу. Народ сам жељно је очекивао, Нашу посету и дочекивао Нас је са пуно преданости и одушевљења. Уверавали се на самоме месту од ког је корисног утицаја Наша посета, јако жалимо, што смо, рачунајући на сазив архијерејског Сабора о уобичајеном року, могли посетити само важније и приступније цркве. Места која нису била у програму одређена за нашу посету, изашиљала су своје изасланике са молбама, да посетимо и њихове цркве али се ми, због већ утврђеног програма, нисмо могли одазвати молбама поменутих изасланика. Уместо тога обећали смо да ћемо се, првом згодном приликом, потрудити да посетимо све цркве, које су остале непосећене, и да се упознамо са народом целога округа Пиротског. Од онога што смо на овоме путу запазили, а што је Св. Сабору, ради корисног успевања наше свете православне вере, нужно да зна износимо ово што следује:

1. Побожност. Као у свима крајевима Наше Благоспасајеме епархије, тако и у овом округу, народ је необично предат св. вери. Она му је најглавнији покретач и вођа у животу; стога жудно тражи њену поуку и њену утеху да засити душу своју. Да би осведочио колико му је драга св. вера, народ овог округа нежали никаквих жртава.Овим се објашњава околност што се у самом пиротском округу налази сада 49. цркава; а све ове цркве богато украшене и потребама снабдевене. И малена сиромашна села планинска, која ретко да броје по стотину домова, нису хтели да изостану иза божијих места него су многа и од њих подигла лепе цркве у својој средини. Ревновање за нашу свету веру и за њене светиње велико је у овоме округу, као и у осталим крајевима наше Богоспасајеме епархије. На жалост ову лепу преданост народа православној вери, гледају да поколебају многи полутански инжелегентни људи, који имају чешће додира с народом или баш живе у средини њеној. Сељаци су нам се жалили, како такови људи већ и по селима слободно проповедају безверије и псују и омаловажавају светиње и одвраћају људе и омладину од Богопоштовања Нас је ово јако изненадило, уколико нисмо се надали да су такви људи допрли већ и међу овамошњи, безазлени народ, те смо најтоплије

препоручили дотичним властима, да оваким поступцима стају на пут свом силом закона. Наредили смо и свештенству, да најозбиљније мотри на људе, који раде против вере, и да их без одлагања достављајући властима.

2. Недостаци у познавању вере. При свеколикој оданости вери, прост народ је и у вом округу наклоњен, да уз обреде вере, меша и неку празноверицу. Крштења, венчања, опела и други обреди, бивају пропраћени са понеком врацбином. Молитве се захтевају и читају по савету бајалица многи мали и непознати празници светкују се са великим поштовањем док се на велике заповеђене празнике ради као у сасвим обичне дане, ма да свештенство у црквама свечано служи. И овде има велику улогу име светитеља, које прост народ искреће и наопако тумачи надовезујући, да ће свакога, који тада ради, постићи овака или онака казна. И овде се светкују многи петци и четвртци по упутству разних гатара.

Због неписмености народ у овом округу незна не само нужне молитве, него у многим местима не уме ни да се прекрсти правилно. На све ово Ми смо обраћали најозбиљнију пажњу свештенства и препоручили му, да све празноверице искорењава свом снагом заузимљивости. А онима у чијим се парохијама и од сада народ не буде умео правилно прекрстити, ставили смо у изглед најстрожију одговорност.

3. Цркве су и у овом округу већином подигнуте на темељима или рушевинама, старих цркава а многе од ових само су обновљене. Старе цркве које су очуване, све су из доба старе српске јерархије, о чему сведоче натписи у српској редакцији и живопис сасвим једнак са оним из познатих српских задужбина. Многе од њих описали су већ учени путници, те због тога није потребно да и ми говоримо о њима потанко. Што се тиче новијих цркава,оне, и ако нису за данас у лепим сразмерама архитектонским, ипак имају све потребне делове, и у многима и онаке принадлежности, које се иначе ређе виђају. Многе на пример имају галерију за хор а још више њих имају проповедаоницу, стешњену уз северни зид или на средини храма. Неке имају целиваонице у виду трона, а у олтару "ејен" над часном трепезом.

4. Живопис у новим црквама махом је дело самоука из Дибре, које су уједно и архитекти и живописци. Са вештачког гледишта овоме живопису неможе се дати велика вредност јер се у њему види не само невешто повлачење црта, неутралан, а гдекад и нагрђен израз лица него још и незнање историје светитељеве. А свему овоме долази гдекад, као додатак искварен правопис и изопачен језик и смисао у изразима св. писма и натпису. Једно у слагању боја може се рећи, да има неког укуса, но и у томе се претерује излишном позлатом. Али при свем том овај самоуки живопис има и своју добру страну, јер јефтино стаје, те сиромашне цркве добијају за малу суму не само потпун иконостас, но где кад и зидове живописане, што се све уговори при погодби за зидање цркве.

5. Дрворез. Од осталих украса по црквама особиту пажњу заслужује дрворез на иконостасу, дверима и столовима. У многим црквама овога краја, дрворез одликује се богатим замишљајим фигура лепим симетриским распоредом и особитим чистом израде. Дрворез у Саборној пиротској цркви, право је

вештачко дело, које може задовољити строгога познаваоца ових послова. Па ипак све дрворезачке послове у овим крајевима радили су прости мајстори из Самокова, и Власотинца, Дибре, и још неких места.

6. Златарски посао. Од не мање је важности и златарски посао у разним предметима по богатијим црквама. Посао овај дело је домаћих мајстора и обично се одликује масивношћу. Предмети су сви рађени од сребра, и где кад су позлаћени. Међу овим предметима имаде крстова, рипида, кадионица, кандила, окова на јеванђелима, прибора за свету тајну и т.д. Крстови ручни обично су вођени од сребрене жице(:ера:) позлаћени и окићени камењем. У поменутој пиротској цркви особито су лепи и богато израђени овакови цветови. У истој цркви находе се рипиде са крстом израђене масивно од сребра. Такав исти је оков и на једном јеванђељу светитељске слике како на рипидама, тако и на јеванђељу, испупчене су, а израђене су право вештачки.

Дарохранилнице су различног облика и од различне грађе понајчешће од метала нарочито од сребра. У старој пиротској цркви налази се повелика сребрена дарохранилница, израђена потпуно вештачки.

7. Звона, за време турске владавине хришћани нису смели држати звона и њима објашњавати своје богомоље. Турци држе, да је снажни звук звона знамење победе и триумфа хришћанског над мухамедовском вером и над отоманском царевином. Слутили су, да ће њиховој сили одмах доћи крај, чим се зачује прави јек хришћанских звона. Стога, кад би когод од хришћана полагао право на нешто што би се каожило каквој олакшици и слободи, турчин би подвикнуо "е нећеш ђауре, још ти звоно није зазвонило". Да би колико толико попунили недостатак у овоме, хришћани су држали мало повеће медецице у олтару, те су њима, бар присутним богомољцима објавили најважније тренутке св. служаба. На пољу, у порти за позивање хришћана на богомољу, употребљавана су клепала од дасака, звечке од истањеног гвожђа. Но ове последње само у оним местима, која су удаљена од мухамедовских насеобина. Усљед овога народ је жудео за оним срећним часом кад ће моћи да снабде своје богомоље звонима; и одмах по ослобођењу, похитао је да ту своју вековну жељу задовољи, звона су за цркве журно набављена и кад су постављена на своја места па се први пут зачуо њиов звук није било краја радости. Свако је хтео да својом руком зазвони, па се звонило и кад је време и кад је невреме. Звона су доиста објавила хришћанску победу и народну слободу, њихов звук тек убедио је измучени српски народ, да је поништена турска сила, која је за толико векова претискивала све што је било свето по његовој вери и његовим народним осећајима. Због тога је народ и похитао да украси своје цркве тим знамењем хришћанске слободе. Само сасвим сиромашне цркве немају својих звона, него се још служе клепалом или звечком али се њихово свештенство и стараоци труде, да се овој хришћанској потреби одговори. Ми смо се такође живо заузимали на овоме путу да задобијемо народ за малену жртву која је нужна за набавку звона.

Дакле, све цркве са изузетком неколико њих у маленим и сиромашним селима, имају своја звона, која су права радост за овамошњи народ. Из Пирота,

као што је већ познато, бугари су у време рата однели највеће звоно саборне цркве, што је немало потресло хришћанске осећаје тамошњи грађана, и изненадило образовани хришћански свет.

8. Зграде код цркава. Онако исто како је поменуто у нашем прошлогодишњем извештају за цркве у нишком округу, тако и у пиротском округу имају цркве куће и друге зграде у портама. Куће су ове прављене добровољним прилозима и заједничким устаоштвом дичних становника. Све оне служе народу за склониште у празничким данима а многе од њих, као што је већ речено, згодно су употребљене као употребљене школе.

9. Школе. У равној мери народ овог краја показује љубави и према школи. У сваком повећем селу подигнуте су подесне зграде већином код цркве и намењене су за школу. Али готово све ове зграде празне су јер нема учитеља да би прорадиле као школе.

Учитеље народ јако поштује, а особито оне које воле црквено-благољепоије и радо помажу свештенству у вршењу правила. Може се рећи да је мало крајева у нашој отаџбини, у којима би била већа жудња за књигом и већа воља код људи, да дају децу у школу, него што је то случај у ново ослобођеним пределима. Ваљани учитељи не би нигде стекли толико благодарности за свој рад него у овим крајевима наше отаџбине. Но будући су ови крајеви на граници, а од створитеља одарени су врлетима, то их учитељ, као сва интелигенција, избегавају, и обично тек отпочети рад у школи прекидају и прелазе у места питомија и саобраћаја преступнија. Усљед овога многе су школе затворене, а деца прекинула школовање са првим или другим разредом.

Питање о школама, не спада до душе у делокруг наше канонске посете али поимајући његову важност и у погледу религиозног напретка, нисмо могли ћутке прећи преко онога, што смо на овоме путу сазнали, колико дакле, у интересу нашег општенародног задатка, толико и у интересу наше свете вере, износимо ову овде напомену о школама, стављајуће на срцима позватим властима и учитељима. Напомену ову износимо и због тога, што су нас преставници свих оних места, у којима школе не раде молили и тражили нашу потпору да се и њиховим школама даде могућност да прораде.

10. Свештенство. Као у осталим крајевима наше епархије, тако и у овом округу налази се већи број свештеника, него што је потребно. Они су сви рукоположени пре ослобођења, Парохије су им већином малене а приходи слаби, те су махом мавр...нога стања. Због овога, готово сви без изузетка занимају се земљорадњом и другим тежачким пословима те са својом породицом излазе на крај у овоме нам највећу бригу задаје та околност, што мало има изгледа, да им се и у даље будућности може поправити материјално стање регулисањем парохија. Регулација са потпуним бројем домова, који закон прописује, неће се моћи извести још за дуго у овоме крају јер су села малена и одељена врлетима планинским. Због тога као што је поменуто свако повеће село подигло је за себе цркву, како му становници не би имали потребу да по незгодном времену нарочито у зимско доба иду далеко ради богомоља. Ипак спајање ових малених парохија у повеће, неостварљиво је. Како из пресецаног

земљишта тако и због цркава, које постоје у садањим парохијама, а од које би многе морале бити затворене, кад би се образовале веће парохије.

11. Спрема свештенства. Спрема свештенства у овом округу слаба је и незнатна, те смо и овом приликом дошли до уверења, да је неопходно потребно што скорије удесити практична предавања за млађе свештенике наше епархије у смислу напомене у нашем лањском извештају. Да би смо сазнали праву потребу нашега свештенства у овоме погледу, ми смо у половини прошлога месеца сазвали збор свештеника из целе наше епархије, и са задовољством бележимо, да они сами изјављују жељу да се поуче ономе што им је нужно за њихову узвишену службу према овоме, ми смо наумили да предузмемо непосредни корак код господина Министра просвете о установи практичне школе у Нишу, која би одговорила поменутој потреби свештеника.

12. Друге врлине и мане. Што се тиче општих врлина и мана у свештеника можемо рећи, да су оне и у пиротском округу онаке исте, као и у она два округа, што их прошле године посјетисмо. Свештеници су и овде искрено одани своје служби, и у колико им дозвољава слаба спрема и скучено материјално стање, труде се да овоме позиву одговоре и свој углед да одрже. Са задовољством бележимо да је у овоме крају дицсиплина много јача а ред у службама и администрацији много тачнији него у два округа посјећена у прошле године. Услед овога рђави су и примери мали, које су на штету свештеничког угледа.

13. Народно поштовање свештенства. Народ поштује своје свештенике и предусрета их онако, како одликује њиховом чину. Али они изгубљени људи, који без зазора проповедају безверије и омаловажавају цркву и свештенство и чине му различите сметње. Од ових људи најгори су у том погледу они, који имају каква утицаја у општинама како нам се свештеници жале, ови су људи на велику саблазну народа, и ми би смо били мишљења, да се од стране архијерејског сабора умоли влада Његовог Величанства, да она нареди властима најстрожије вођење надзора над оваквим људима, који на овај начин шире деморализацију по народу. У противном случају немогу се догледати зле последице ако се и даље остави да некажњено нападају на веру и њене служитеље.

19. Старине. Од старина по црквама у овоме округу, има врло мало. Најглавније су остаци живописа и разни записи угребани у црквене зидове, нарочито по Манастирима. Књиге и друге старине, ако их је било одавно су разграбљене и разнесене. У темском манастиру јако привлачи на се пажњу једна икона Св. Јована Крститеља, чија извечалост и начин живописа сведочи, да је из старијег доба. Тражили смо на њој какав год запис, али небеше никаквог, сем грчкога потписа живописца или приложника, али је и овај потпис толико потавнео, да га немогасмо прочитати.

20. Споменици. Ако су у овом округу и нема очуваних споменика из старине ипак у њему има нових споменика, који су истина скромни, али су српској души толик драгоцени, да Србин неможе мимо њих проћи, а да их не целива и не принесе пред њима топле молитве Вишњему. То су споменици на гробовима

наших дичних јунака, који у Српско-Турском рату положише живот свој за слободу ових српских крајева.

Један такав споменик је код, темског манастира, храброг капетана Милутина Карановића. Он је уза саму цркву на источној страни; а мало удесно на четрдесет корака, налази се повеће заграђено место-рака Милутинових војника. Гроб Милутинов, краси скромни крст мраморни који му подиже његова супруга, а гроб изгинулих војника обележен је повећим дрвеном крстачом. Ни вођи ни војницима није доспела да подигне достојан споменик отаџбина за чију су слободу они пали. Они су једне среће са храбрим Синђелићевим јунацима, чије су лобање разнели љубопитљиви туристе, а њихова Ћеле-кула остављена је да својим расином проповеда две ненадмашене величине нашег племена; величину самопрегоревања за слободу и величину нехата потомства према имену оних, који су за ту слободу пали.

Други такав видни споменик налази се северно источно од Беле Паланке од прилике на један километар. Споменик овај већ је величанственији и из даљине примамљује пажњу путника. Под њим је укопано седам погинулих војника, а подигао га честити старац Агатангел., Архимандрит манастира Дивостинског. Он је родом Грк, који, истина, љуби српски народ и њему се природио, али није усвојио његову црту нехата према заслужним мужевима, него је задржао особину своје грчке постојбине, да гробове ових мужева поштује и да их краси према њиховој заслузи.

Но има некога и у нашем народу који не заборавља на јуначке гробове, него их одликује својом искреном благодарношћу. То је прости свет из околине, који ове гробове уважава као светињу. Ништа неможе тако тронути патриотско срце него призор на гробу пок. Карановића, коме прости народ приступа са побожношћу, молећи се Богу пред њим, целивајући и китећи цвећем надгробни крст.

Ми смо се од своје стране трудили, да се одужимо сени наших јунака тиме, што смо код ових споменика, у присуству народа држали помене за упокој њихове јуначке душе; а на целом народу је, да за њихове гробове учини бар штогод више, него што је досада учинио.

Завршујући овим Наш извештај, препоручујемо своју паству заштити нашега Спаситеља и св. молитвама Архијерејског Сабора.

Ебр. 508
8. Октобра 1886 г.
у Нишу

Епископ Нишки
Димитрије

Архив Србије, Министарство просвете, Одељење црквено, г. 1886, Б-3212

summary

Nenad Makuljević

REFORM OF SACRED ART IN THE SOUTHEAST OF SERBIA AFTER 1878

The reform of sacred art in the southeast of Sebia after 1878 was an important element in the process of reintegration of this region in the activities of the mother country. The purpose of this reform was to reestablish the faith, standardize the architectural and painting practice and to propagate state and national programs. The reform was successful and the paintings in the churches of Niš diocese became an integral part of sacred art of Serbia. All the elements that formed painting practice in the country could be found in this region. The reform was done under the supervision of the sovereign, the Ministry of Architecture, the bishops in Niš and by controlling every project. By reforming the architectural and painting practice this territory was given a new model of spiritual life. Since the faith and spiritual life in XIX century were the most important elements of the life of Serbian people, especially in the southeast of Serbia, each activity considering this aspect of life had very strong influence. The reform of visual forms, sanctuaries and sacred objects led to a complete integration of these newly liberated parts into the Principality of Serbia. Therefore, we can say that the reform of sacred art in Serbia in XIX century was used as one of the powerful instruments in realization of religious, state and national interests.

УДК 726.54(497.11)

Александар Кадијевић

О АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ СВ. ИЛИЈЕ НА ЛЕСКОВАЧКОМ ХИСАРУ

Крајем прошлог столећа подигнута је на југоисточној падини лесковачког Хисара црква Св. Илије, олтаром окренута према путу који води у места југоисточног дела лесковачке котлине. Белином својих фасада и наметљивом контуром лако се уочава са многих места у граду и околини. Са узвишења на ком је подигнута пружа се неометан поглед на готово читаво Лесковачко поље. Југозападно од цркве, на ободима брда подно храма, простире се градско гробље. Попут неколико репрезентативних цркава деветнаестог века у југоисточној Србији, ни гробљанска црква Св. Илије није добила адекватан третман у историографији наше новије архитектуре. Помињана је ретко и фрагментарно, претежно у лесковачкој научној публицистици.[1] Удаљена од центра града и домашаја неконтролисаних градитељских интервенција, дуго је заобилажена од стране историчара уметности, архитеката и посленика заштите споменика културе. Овом приликом се управо истиче значај и архитектонска специфичност ове дуго занемариване грађевине.

Из извора који сведоче о историји цркве закључујемо да је саграђена 1889. године на месту старијег храма.[2] Грађена је од опеке и затим омалтерисана. Пројектовао ју је чувени српски неимар последње четвртине прошлог и прве четвртине двадесетог века Светозар Ивачковић.[3] По просторном распореду, начину зидања, елевацији и декорацији, црква Св. Илије носи препознатљива обележја Ивачковићеве градитељске естетике. У формалном и структуралном погледу наликује на поједине гробљанске и градске цркве овог изузетно плод-

1 О цркви Св. Илије видети: Ж. Стојковић, С. Стојичић, Х. Ракић, Историја Лесковца, Београд 1992, 217; А. Кадијевић-С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 7, 23.

2 Ф. Каниц, Србија - земља и становништво II, Београд 1986, 241; А. Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века), рукопис докторске дисертације у Универзитетској библиотеци Београда, 1995. год., 42.

3 О личности и делу Светозара Ивачковића в.: М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987, 115-130; А. Кадијевић, Један век... 34-49.

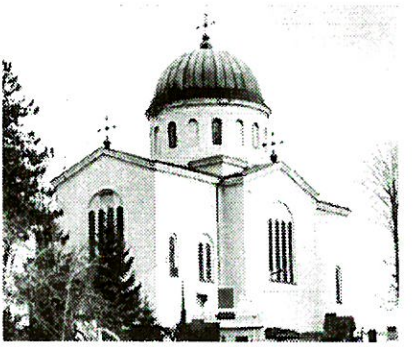

Црква Св. Илије на Хисару

ног аутора. Замишљена је у националном стилу, у великој мери зависно од средњоевропских еклектичарских архитектонских токова друге половине деветнаестог века. Осим препознатљивих елемената српске варијанте Ханзеновог "неовизантијског" стила, уочљива је снажна академска компонента изражена у слојевитости и строгости спољне обраде. Оригинална техничка документација о цркви давно је нестала. Реконструкцији њеног првобитног изгледа помаже сачувана грађа о другим сличним Ивачковићевим црквама.

Архитектура цркве на Хисару је још крајем прошлог столећа, незнатно након зидања, побуђивала посебну пажњу савременика. Велики путописац и историчар Феликс Каниц посветио јој је неколико редова у књизи "Србија - земља и становништво".[4] Овај храм је оценио "као импозантно куполно здање које делује веома хармонично многим својим елементима и могло би се назвати успелим да на западној фасади неугледан портал не стоји у упадљивом контрасту са огромним прозором, постављеним непосредно изнад њега."[5] Запазио је и то да храм нема звоник, будући да је веома удаљен од града. Каснији путописци, хроничари и историчари лесковачке културе, сем навођења основних података, у својим радовима нису придавали већи значај архитектури овог храма.

Црква Св. Илије на Хисару, подигнута на узвишењу изнад Светоилијског гробља, типична је Ивачковићева црква подужног типа са основом у виду слободног крста. Састоји се од понешто узане припрате, надвишене карактеристичном галеријом за хор, пространог наоса и плитког олтарског простора, завршеног апсидом. Наос је сачињен од три травеја, од којих је најпространији средњи, на северу и југу завршен плитким певничким просторима. У спољној композицији, осим прочеља, до изражаја посебно долазе калкански завршеци зидних платана истурених кракова крста, тј. певнички ризалити. Сегменти наоса споља су назначени применом бифора и тетрафора, карактеристичних мотива српске рецепције Ханзенове школе. Плитка припрата и олтарски део су на бочним странама храма назначени неупадљивим монофорама. Звонасто кубе, чији крст досеже висину од око двадесет пет метара, на спољним де-

4 Ф. Каниц, нав. дело.
5 Исти, нав. место.

ловима тамбура рашчлањено низом слепих и отворених полукружних прозорчића, такође је обрађено у знаку популарне "ханзенатике". Првобитна полихромна обрада фасада, са двобојним црвено-жутим хоризонталним појасевима временом је нестала. Стога храм данас изгледа мање декоративно, а више тектонски снажно и готово модернистички неутрално. Враћањем првобитне декорације, делимично би била ублажена крутост и сведеност маса ове некад живописне грађевине.

Ханзеновска блоковитост и транспарентност спољних површина, које одражавају унутрашњу просторну поделу у духу Ивачковићеве функционалистичке естетике, обезбеђују рационално прожимање ентеријера и екстеријера ове импозантне гробљанске цркве. Будући да је аутор велику пажњу поклонио репрезентативности њених фасада, било би веома целисходно реконструисати њихов првобитан архитектонски лик. По просторним и морфолошким одликама, црква на Хисару се донекле може поредити са нешто старијом Ивачковићевом капелом Хариш у Земуну (1875), грађевином подужног типа са једном куполом.

За разлику од храма на земунском гробљу, овде су прозори много већи и наглашенији. Изостао је звоник на "преслицу" изнад припрате, док тамбур куполе наликује решењу на чувеној Преображенској цркви у Панчеву (1874-1878), будући да је и на Хисару округао, рашчлањен правим и слепим лучним прозорима.[6] Иако обрадом отвора, декорацијом и основним распоредом маса понавља решења са такозваних типских Ивачковићевих пројеката за цркве у "Србији и Војводини", може се закључити да хисарска црква донекле одступа од тог типа карактеристичном издуженошћу. Јасноћа, прегледност, добра осветљеност, акустичност и одмерена декорација пространог ентеријера, у складу су са њеном спољном обрадом. И данас актуелна Каницова импресија о неатрактивности западне фасаде цркве ипак не умањује укупно афирмативан суд о њеној архитектури. Ово пре карактеристично и препознатљиво него антологијско Ивачковићево дело, плени компактношћу структуре и чврстином композиције кубичних маса. Стога се може сматрати успелијим остварењем црквене архитектуре у југоистичној Србији друге половине прошлог столећа.

Приказ архитектуре хисарске цркве несумњиво поткрепљује тезу да је Светозар Ивачковић био најталентованији и најоригиналнији међу "национално" опредељеним градитељима у српској архитектури од 1855. до 1918. године. Иако је свој рад засновао мање на националној медијевалној, а више на актуелној средњоевропској градитељској матрици, остварио је богат, заокружен опус, који у уметничком погледу није надмашио ниједан други неимар епохе. Формирао је ауторски особен, препознатљив кубични стил црквеног градитељства, реализовао велики број пројеката. Мање се од других Ханзенових српских ученика (Николић, Илкић, Живановић)[7] ослањао на ње-

6 О тим грађевинама в.: М. Јовановић, нав. дело; А. Кадијевић, нав. дело (са обимном старијом литературом).

7 О раду Ханзенових ученика у Србији в.: М. Јовановић, Теофил Ханзен, "ханзенатика" и

гове градитељске предлошке. Исказао се као свестрани пројектант монументалних градских цркава, питорескних сеоских богомоља и свечаних надгробних породичних маузолеја. Умео је да разуме и задовољи потребе традиционално настројених наручилаца, да им пружи оригинално, савремено архитектонско тумачење старог наслеђа, ослоњено више на европску неовизантијску архитектуру тог доба, него на конкретне средњовековне грађевине.

Радећи предано у Министарству грађевина на разради многобројних пројеката, тежио је да сваком утисне црту озбиљности и рафинираности, наглашавајући јасноћу и читљивост њиховог конструктивно-просторног склопа, у ком се унутрашња подела разговетно одражава у композицији спољних маса. И док Ханзен никада није напустио естетске каноне декоративне обраде фасада, примењујући на својим "византијским" грађевинама елементе Рундбогенстила, са бројним романским и маварским декоративним елементима, дотле његов ученик декоративну обраду своди на најмању могућу меру, и то само где треба да нагласи поједине функционалне и конструктивне детаље, као што је улазни портик на стубовима, розета или камени стубић у прозорском отвору. Једини "стилски елеменат" који је увек био присутан на свим Ивачковићевим црквама, била је полихромија фасаде у наизменичним редовима окера и помпејанско црвене боје. Инсистирање на полихромији има пуног оправдања, јер су на тај начин неутралисане пуне масе грађевине и попуњене празнине зидних површина. Без ове полихромије, Ивачковићеве цркве би деловале нестварно, изван свих важећих канона архитектонских стилова деветнаестог века, у естетском смислу блиске нашим савременим схватањима архитектонског изражавања, у коме облик настаје из функционално организованог простора и логично одабраног конструктивног склопа.[8]

summary

Dr Aleksandar Kadijević

ON THE ARCHITECTURE OF ST ILIJA'S CHURCH ON HISAR

In 1889 on the southeastern hill-side of Hisar a representative singla domed church of St Ilija was built. Its designer was Svetozar Ivačković a distinguished Serbian architect from the end of 19th and the beginning of 20th century. The church can easily be spotted from many parts of the town and its vicinity due to the whiteness of its exterior and an imposing appearance. By the means of its construction and aesthetic standards, the church represents a characteristic architectural style of Svetozar Ivačković which in its major elements depended on the methodology of Hanzen's Vienna school. Once much more representative, the church of St Ilija still maintains the qualities of the architecture of Ivačković based upon the postulates of academic complexity and a kind of functionalism in his search for the national style.

Ханзенови српски ученици, ЗЛУМС 21. Нови Сад 1985, 235-247; А. Кадијевић, нав. дело, 32-61.

8 О томе в.: З. Јаковљевић, Прве цркве српско-византијског стила на подручју Београда, Гласник ДКС 18, Београд 1994, 165-170.

УДК 26/28(497.17)"18/19"

Живан Стојковић

ВЕРСКИ ЖИВОТ У КУМАНОВУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Хришћанско становништво у Турском царству настојало је да очува своју веру као важан елемент националног опстанка. Један од услова за неговање и обављање верских обичаја је и постојање цркава. Током дугог периода владавине Турака многе од њих су биле порушене, а турске власти нису дозвољавале зидање нових. Уколико се то у неким крајевима и дозвољавало цркве су морале бити укопаване у земљу и имати изглед куће, чак и са оџаком (пример лесковачке цркве). Крајем XIX века, када је криза увелико захватила турску империју, добијане су дозволе да се на темељима старих поново изграде хришћанске цркве, а изузетно и нове цркве. То је често праћено многим тешкоћама, што је била последица значајног утицаја Србије, Бугарске и Грчке на европски део Турске. У очекивању ослобађања и овог дела хришћанског становништва од турског ропства, ове земље су на подручју Македоније спроводиле организовану и снажну политичку, образовну и верску пропаганду. Изразит пример таквог деловања је кумановски крај, у коме су се уркштали утицаји егзархиста и патријаршиста. Преко егзархиста, који су били присталице Бугарске егзархије, ширио се бугарски утицај, а преко патријаршиста српски и грчки утицај.

Неговање хришћанских верских обичаја у Куманову било је врло развијено. За богослужење је, међутим, служила само једна мала црква из XVIII века, посвећена св. Николи и такође укопана у земљу. Зато су становници Куманова затражили од турских власти одобрење за зидање нове цркве, што им је и одобрено 1847. Новац је сакупљен од богатих занатлија и нова црква Св. Николе била је освећена 1851. године. Центар верског живота била је Цариградска патријаршија. Значајне промене настале су оснивањем Бугарске егзархије 1870, када се и становништво Куманова почело делити на патријаршисте и егзархисте. После ослободилачких ратова 1876-1878. против Турске, очигледна је била наклоност турских власти према Бугарској егзархији, поготову због појачане српске пропаганде у Македонији. Зато су егзархисти добили дозволу да у дворишту цркве Св. Николе подигну двоспратну

зграду за потребе бугарске школе "Св. Кирил и Методиј" на којој је био истакнут натпис "Блг. черковно училишно настојателство во гр. Куманово". На челу патријаршиста био је иконом Михајло Стоиљковић, архијерејски намесник, кога су Турци звали "Деспот већили". Био је богат и уважаван од Турака и хришћана, и члан меџлиса (среског одбора). Посвећивао је среског начелника (кајмакама) и турске чиновнике, давао им поклоне, а био је уважаван и од скопског митрополита.

Прва подела становништва Куманова на егзархисте и патријаршисте извршена је 1871, када је у Скопској епархији спроведен плебисцит за опредељивање хришћана. У Кумановској црквено-школској општини већина становништва, са четири свештеника, признала је јурисдикцију Бугарске егзархије, док је само 75 домаћинстава, са два свештеника, остало верно Цариградској патријаршији. Турци су егзархисте звали "Бугар-милет", а патријаршисте "Рум-милет". Разлог за овакво опредељење је и незадовољство патријаршиста у Куманову што је за митрополита у Скопљу Патријаршија поставила грчког свештеника Пајсија. Две године касније, 1873, приликом поновног изјашњавања хришћанског становништва у Куманову, за Егзархију се изјаснило 550, а за Патријаршију 50 домаћинстава. Новопостављени митрополит у Скопљу од стране Егзархије, Доротеј, посетио је 1874 Куманово и успео да придобије још једног свештеника из редова патријаршиста, што га је охрабрило да узме кључеве од цркве Св. Николе и да не дозволи патријаршистима да обављају своје обреде. Тако је започео дугогодишњи црквени спор у Куманову.

Овај поступак револтирао је патријаршисте, који су одмах уложили жалбу митрополиту Пајсију и српском конзулу у Скопљу. Опрезни због великог броја егзархиста у Куманову, они су им саветовали да се обрате суду и да траже враћање цркве, коју су, на основу добијеног фермана од турских власти, они зидали. Маја 1874. пресуда је донета у корист патријаршиста, а била је потврђена и од Валијског суда у Скопљу, с правом да обављају верске обреде у овој цркви без обзира на то колико је домаћинстава патријаршиста у Куманову. До тада је постојао наизменични ред обављања верских обреда у истој цркви. Међутим, егзархисти нису били задовољни пресудом па су и они упутили тужбу Валијском суду у Скопљу и нису хтели да предају кључеве. Одлука суда била је да се поштује устаљени ред богослужења, али егзархисти нису ни то уважили. Љут што се не поштује пресуда, скопски валија је у Куманово упутио Фил Хаџи Мустафу, бега, да заведе наизменични ред богослужења. Он је наредио да се неколико првака егзархиста ухапсе, а онда је завео наизменични ред богослужења у цркви, без обзира на број свештеника, али са посебним панагирима, касама и приходима.

Нови сукоб је избио када је, после добијања берата од турских власти, за скопског егзархијског митрополита 1890. постављен Теодосије Гологанов. Уследило је оштро противљење патријаршиста и он је враћен у Цариград. Међутим, већ септембра исте године, пошто је добио султанско ираде, поново долази у Скопље и почиње да обилази епархију. Средином октобра 1890.

долази у Куманово. Знајући за његов долазак, патријаршисти из Куманова тражили су од валије Косовског вилајета да им се црква Св. Николе преда у својину и да се забрани егзархијском митрополиту Теодосију да служи у њој. Валија је наредио кумановском кајмакаму да Теодосију забрани улазак у цркву, што је овај и учинио. Међутим, Теодосије је насилно отворио цркву и обавио богослужење. Кајмакам је одмах позвао митрополита Теодосија на саслушање, али је он дошао са великим бројем верника егзархиста. Уплашен да не дође до буне, кајмакам им је саветовао да поднесу тужбу скопском валији. што су они и учинили. Валија је наредио да се поново уведе наизменични ред у богослужењу и да се чека одлука Високе порте.

Интервенција патријаршијског митрополита Пајсија, који је од кајмакама у Куманову лично тражио да се црква затвори и да се њему предаду кључеви, није уродила плодом, па је настао двогодишњи период наизменичног обављања богослужења у цркви. Међутим, тиме сукоб није био решен, а нетрпељивост се повећавала. Патријаршисти су, 1. децембра 1892, одлучили да из цркве избаце егзархијски пангар и да преузму управу над црквом. После жалбе ехзархиста, валија је, десетак дана касније, наредио да се одвоје панагири, што патријаршисти нису прихватили, па је дошло до расправе и интервенције турске полиције, која је на силу унела у цркву пангар егзархиста. Уверени у свој појачани утицај, егзархисти су, две године касније (1894), тражиле од турских власти да им се одобре два реда у богослужењу, а патријаршистима један. Свесна осетљивости оваквог захтева и тактизирајући према бугарској, српској и грчкој влади Турска је одлагала одговор све до 1896. Средином марта ове године валија је уважио њихов захтев и дозволио да егзархисти имају два а патријаршисти један ред у богослужењу. Црквени спор у Куманову пажљиво су пратиле и српска и бугарска влада, жељне ширења свог утицаја у Македонији. Колико је овај спор био значајан показује и чињеница да је подигнут на међудржавни ниво. Србија је почела да појачава свој утицај и да придобија чак и присталице Егзархије, што је натерало руску дипломатију да интервенише и затражи поделу сфера деловања Србије и Бугарске. Поред осталог, то је био и предмет разговора српског краља Александра Обреновића и бугарског председника Стоилова 1897. у Софији. Разматрана је могућност стварања јединствене цркве за хришћане у Македонији и аутокефалне цркве, што обострано није било искрено залагање. Истовремено, српска влада је, преко свог конзула у Софији, настојала да убеди егзархисте да се врати наизменични ред богослужења, али без успеха. Насупрот томе, егзархијски митрополит Синесије успео је да поткупи скопског валију, који је наредио кумановском кајмакаму да цркву преда егзархистима, а костурницу, коју су у дворишту цркве 1884. изградили патријаршисти и која је служила за парастосе, патријаршистима.

Патријаршисти нису хтели да прихвате овакву одлуку кајмакама, па је он известио валију да у граду може да дође до физичког обрачунавања присталица једне и друге стране. Зато је валија одлучио да затвори цркву, што је изазвало први отворени сукоб између патријаршиста и егзархиста у Куманову, 17.

јануара 1897. Интервенисале су и турске заптије, а у тучи је било и повређених. После тога, по наређењу егзархијског митрополита Синесија, егзархисти нису хтели да обаве богослужење у цркви, када им је дошао ред, што је појачало напетост у граду. Зато је из Цариграда у Куманово 10. марта 1897, упућена комисија да испита случај и да донесе одлуку о томе ко је власник цркве. Комисија је признала костурницу за цркву, што је охрабрило егзархисте, који су средином априла насилно отворили цркву и обавили богослужење у њој.

Како се црквени спор у Куманову ширио, српска влада је проценила да патријаршисти не могу успети због малобројности, а ако изазову буну изгубили би подршку турских власти, па је прихватила предлог српског конзула да се спор води у Цариграду а не у Куманову. Истовремено, српска влада је покушавала да, преко свог посланика у Цариграду Христића, утиче на бугарског трговачког аташеа Маркова како би он наговорио егзархисте у Куманову да прихвате наизменични ред богослужења у цркви. Српски конзул је предложио патријаршистима да пошаљу једну депутацију скопском валији, другу султану и трећу министру вера у Цариграду. Покушај српског представника у Цариграду Христића и бугарског Маркова да убеде бугарског егзарха да се спор реши праведно није успео.Он је изјавио да је то локално питање у које не жели да се меша и да оно мора да се реши у Куманову. Сличан одговор је уследио и од министра вера. Зато је Христић предложио српској влади да, уколико се бугарска влада не сложи са наизменичним вршењем богослужења, захтева затварање цркве за обадве стране. Такве инструкције за деловање добио је и српски конзул у Софији. У исто време бугарски егзарх је тражио од митрополита Синесија да наговори егзархисте у Куманову да не попуштају.

Представник патријаршиста Ђорђе Денковић допутовао је јуна 1897. у Цариград са документацијом о подизању цркве и костурнице. Српском представнику Владану Ђорђевићу уручио је два писма патријаршиста у којима они прете да ће се одрећи од Србије и прећи у католичку веру уколико се у року од двадесет дана у Скопљу не постави митрополит Србин, уместо Грка. По савету Владана Ђорђевића, писма су преведена на француски језик и предата руском дипломати Мансурову, који је интервенисао код великог везира и добио обећање да ће Порта заменити решење које је, априла 1897, дала егзархистима. У решавању случаја умешао се и руски амбасадор Нелидов, који је саветовао обема странама да попусте и да заведу наизменично богослужење, што бугарски представник Марков није прихватио. Зато је руски амбасадор саветовао српској влади да протестује у Софији, што је она и учинила, али је 26. априла 1897. од Стоилова добила само обећање да ће о томе известити егзарха у Цариграду. Стоилов је свом представнику у Цариграду Маркову саветовао да буде оштар и да бугарска влада жели да ликвидира црквени спор у Куманову, али је то било у компетенцији Егзархије. Да би показао добру вољу за решавање спора, Марков је одвео Христића код егзарха, али је он остао при ставу да је то локални спор, који тамо мора да се реши. Тада је Марков предложио да се патријаршистима омогући зидање нове цркве, о чему је

обавестио и бугарску Владу . Настојање Ђорђа Денковића да убеди егзарха такође није успело.

Пошто покушаји решавања спора са бугарском владом нису успели, српски конзул у Скопљу Михајло Ристић тражио је од скопског валије да поступи по налогу великог везира, што овај није прихватио и није одобрио наизменични ред богослужења. Зато је Ристић затражио одобрење од српске владе да патријаршисти у Куманову организују буну. Међутим, претила је опасност да то не искористе турске власти и спроведу покољ становништва. Буни се противио и архимандрит Фирмилијан.

Истовремено, на предлог проте Ташка Петровића, био је поткупљен кумановски кајмакам са 100 турских лира.

После ових припрема патријаршисти су, 3. априла 1898, од егзархијског клисара одузели кључеве од цркве и заузели је. На ову вест сакупило се двостурко више егзархиста и дошло је до физичког обрачуна у коме су учествовале и жене. Употребљено је и оружје, било је и рањених, а турске власти су одмах реаговале. Извештен о овоме, валија је затражио од архимандрита Фирмилијана да заустави буну, да не би Турци оружано интервенисали. Уследио је телеграм патријаршистима да зауставе буну.

Српска влада је сугерисала Фирмилијану да телеграмима тобоже смирује негодовање, што би заварало Турке. Егзархисти су послали депутацију у Скопље која је тражила ослобађање цркве од патријаршиста и преко егзархијског митрополита Синесија и Таксим-бега успели да потплате валију, који је одлучио да се црква врати егзархистима, а костурница патријаршистима. Међутим, већ сутрадан, 12. априла 1898, конзул Михајло Куртовић такође је поткупио валију и он је изменио одлуку и наредио да се црква затвори за обе стране. Незадовољни оваквом одлуком, пет дана касније, патријаршисти, жене, мушкарци и ученици, напали су на цркву са намером да насилно у њу уђу. Интервенисала је турска полиција и било је око тридесет повређених, о чему је српски конзул Куртовић известио председника српске владе Владана Ђорђевића, али је он саветовао да се буна продужи, да се патријаршисти жале, да узвикују "Живео султан" и предложио нови напад на цркву 7. маја 1898. То су сазнали егзархисти и обавестили су турску полицију која је тога дана опколила цркву и онемогућила патријаршисте да у њу уђу. Кад је валија сазнао да је кајмакам поткупљен, сменио га је и именовао Али Бега, затим, 8. маја 1898. послао је комисију да испита најновије догађаје и да затвори цркву за обадве стране, све док се оне међусобно не договоре. Онаква одлука утицала је да завађене стране попусте и да се након неколико дана састану и договоре да упуте молбу Високој порти да се врати стари ред наизменичног богослужења у цркви. Међутим, овај договор није одговарао ни српској ни бугарској влади. Интервенисали су и Марков и конзул Куртовић. Први је тражио да се црква преда егзархистима,а други је наговорио патријаршисте да одустану од договора и упуте ново писмо Високој порти и валији Хафиз-паши. У међувремену егзархисти су сакупили 800 лира и понудили их патријаршистима

за зидање нове цркве. Новац је однет егзархијском митрополиту да га преда патријаршистима, али се он са тим није сложио, иако је новац задржао.

Због сталних немира у Куманову валија је лично дошао у град и запечатио цркву истакваши објаву на турском и бугарском језику да нико не сме да јој се приближава. Да би доказао своју одлучност, наредио је да се ухапси 17 истакнутијих патријаршиста, за које се сумњало да буне народ. Коначно је 12. маја 1898, Висока порта донела одлуку да патријаршисти могу изградити нову цркву, а стара црква да се преда егзархистима. Одлука је била предата српском представнику у Цариграду Стојану Новаковићу са образложењем да у Куманову има више егзархиста (2.400 домова) насупрот патријаршистима (840 домова). Одлуку је султан донео на предлог скопског валије, а уз то обећана је и дозвола за изградњу школе. Против ове одлуке Новаковић је уложио протест, али га је султан одбио. Међутим ипак је одложио њену примену како би задовољио српску владу и одлучио да у Куманово упути комисију која би уступила цркву егзархистима, а патријаршистима понудила отварање нове српске школе у Велесу. Патријаршисти су комисији понудили да се уведе поново наизменчни ред богослужења са посебним пангарима. Егзархисти се са овим нису сложили, па је комисија предложила да се у цркви направи још један олтар. Прота Ташко, у име патријаршиста, то није прихватио и предложио је да се егзархистима одобри зидање нове цркве у Велешкој улици. Комисија је најзад дала два решења: црква да се додели егзархистима, а костурница патријаршистима или егзархисти да имају два, а патријаршисти по једно богослужење. Са овим другим предлогом нису се сагласиле ни једна ни друга страна, па је комисија одлучила да се црква затвори, а уколико је неко отвори насилно да буде протеран из града. Патријаршисти који су учествовали у буни предати су суду. То су били: Ђорђе Денковић, трговац, Хаџи Давид Поповић, Анастас Поповић, Петар Цакић, Ђорђе Јовановић, Димо Цветковић, свештеници, Васил Нацковић и Коле Костић, трговци, Арса Пауновић, бојаџија, Илија Нешић, бојаџија, Таса Цакић, кмет, Спаса Марковић, кафеџија, и Ђура Анђелковић, ћевабџија. Један од истакнутијих био је Ђорђе Денковић, који је учио школу у Солуну и у Лесковцу. Бавио се трговином и добро је знао турски језик. Био је представник патријаршиста у Цариграду. Бугарска егзархија га је осудила на смрт 1904, због чега је побегао у Лесковац. По завршетку Првог светског рата враћа се у Куманово, где је 1921. био изабран за посланика Демократске странке. Умро је изненада у Београду исте године и сахрањен у Куманову.

Одлука комисије, поред дугогодишње борбе, довела је до расцепа у редовима патријаршиста на присталице проте Ташка Петровића, проте Михајла и Николе Гребенарова. Напори српске владе да преко конзула Куртовића уједине ове групе нису уродили плодом. Под утицајем Гребенарова, осуђена је српска дипломатија што је изгубљена црква, па је одлучено да се убудуће не траже никакви савети од српског конзула у Скопљу. Они су се обратили Порти за дозволу за изградњу нове цркве и изабрали су нову црквену општину. Комисија је 13. септембра 1898. предала цркву егзархистима и настојала да се

нова зида заједничким средствима егзархиста и патријаршиста, а после изградње да се поделе имања, као и да се наизменично служи у цркви Св. Никола до изградње нове. Кајмакам је проти Ташку наредио да уступи цркву, што је услов да патријаршисти добију 1.000 турских лира и половину црквеног имања, са чим се он није сложио. Уместо тога, делегација патријаршиста је, 8. новембра 1898, отишла код скопског валије, али им је он рекао да султанова одлука мора да се поштује. Делегација тиме није била задовољна, па се обратила руском конзулу Машкину запретивши да ће патријаршисти у Куманову прећи у католичку веру уколико им се одузме црква. Он их је обавестио да је писао Таксим-бају у Цариграду и да мора да се гради нова црква, а помоћ ће бити повећана на 1.500 турских лира. После тога делегација се обратила српској влади и затражила да им се у пролеће 1899. изгради нова црква или ће прећи у егзархисте. Српска влада се коначно сагласила да се изгради нова црква и саветовала им је да траже од султана ферман за изградњу. Међутим, по савету српског конзула у Цариграду Стојана Новаковића, патријаршисти су тражили од турске власти да им изгради нову цркву. Тако је Порта 15. новембра 1898. позвала архимандрита Фирмилијана да се договоре о суми коју она треба да издвоји за изградњу цркве, нудећи најпре 500, па 600 и 700, да би најзад пристала на 1.500 турских лира. После овога српски конзул Куртовић и руски конзул Машкин су саветовали патријаршистима да прихвате понуду, али да траже 2.000 лира, велики плац за цркву, на коме би се изградила и школа, пола црквеног имања и ферман за изградњу у року од месец дана. Кад је дала одобрење за изградњу нове цркве, Порта је почела да одступа од договора да исплати и обећану суму новца, преносећи део те суме на обавезу егзархиста да плате патријаршистима, пошто су заједно зидали стару цркву. Српска влада није била задовољна оваквом одлуком, па је интервенисала преко Новаковића у Цариграду код Таксим-беја да испуни обећање Порте, а патријаршисти су исте захтеве упутили валији у Скопљу. Егзархисти су такође негодовали због предлога да и они учествују у изградњи цркве, али им је валија запретио да ће целокупан инвентар старе цркве предати патријаршистима, уколико наставе са реаговањем. Прота Ташко је од њих тражио 1.000 турских лира, како је било одређено султановим ирадеом, а турска влада да исплати обећаних 1.500 лира. Валија је предложио да егзрхисти даду 500 лира и да се подели црквено имање, али српска влада није била задовољна што патријаршисти сами преговарају са валијом, па су тајно позвали Тасу Цветковића и Димитрија Николића у Београд на договор. Увиђајући да све може да се изгуби, конзул Куртовић, је, средином фебруара 1899, тражио од српске владе да се уради план цркве, како се Порта не би предомислила да изда ферман за изградњу.

Најзад, 13. марта 1899, црква Св. Николе је коначно предата егзархистима уз обавезу да патријаршистима исплате 750 турских лира, да се подели црквено имање и да се одреди одговарајуће место за нову цркву. Егзархисти су то прихватили и два дана касније у Куманово је дошао представник Порте да спроведе решење. Оваквим решењем није била задовољна Цариградска патријаршија, односно грчка влада, која је овим изгубила позиције у Македонији.

Како је султан одуговлачио са давањем новчане помоћи и наредио архимандриту Фирмилијану да смени проту Ташка и доведе проту Михајла, српска влада је, свесна турске превртљивости, наредила београдском митрополиту Инокентију да обезбеди 25.000 динара за изградњу цркве, а министар спољних послова Србије је тражио од српског конзула у Петрограду да набави план за цркву, што је и учињено. План је платила српска влада. Егзархисти, који су за изградњу цркве морали да дају 750 турских лира, одуговлачили су са сакупљањем новца, изговарајући се да нису у могућности да обезбеде толику суму. Спор је избио и око локације за изградњу цркве, јер су патријаршисти тражили такозвани гробљански плац, док су им Турци нудили плац близу старе цркве. Опет су се обратили валији Хафиз Мехмед Јусуфу. Он је црквено имање проценио на 48.000 гроша и извршио његову поделу, по којој су патријаршисти добили њиву на којој су била гробља, а гробље је морало бити заједничко до налажења новог решења. Такође, егзрхисти су морали да исплате 750 лира, иначе би им црква била затворена.

Коначно, српски представник у Цариграду Стојан Новаковић био је извештен, 1. маја 1899, да затражи од султана ферман за изградњу цркве, јер су обезбеђени и план и новац. Међутим, српски конзул у Скопљу је већ био обавештен да је вилајетски меџлис одобрио почетак изградње цркве и без султановог фермана. Оваква одлука ражестила је егзархисте. По наговору митрополита Синесија, протествовали су код меџлиса, противећи се и даље да исплате 750 лира и да се црква гради на плацу где су гробља. Запретили су и буном. Љут због оваквог понашања егзархиста, валија је наредио да се 10. јуна 1899. затвори црква и да почне изградња нове, о чему је обавестио и Порту. Преко трговачког агента у Цариграду реаговали су и егзархисти и Порта је, два дана касније, наредила да се црква не затвара. То је охрабрило егзархисте, па је њих око 200 запретило буном уколико отпочне изградња цркве на гробљанском плацу. Валију, који је тада био у Пећи, известили су да могу да исплате само 300 лира, али да плац не дају. О томе је егзрх у Цариграду обавестио и руског амбасадора, али је он рекао да морају да плате, јер су потписали договор. Да би зауставио зидање на предвиђеном плацу, егзарх је поткупио великог везира са 100 турских лира. Међутим, валија је наредио меџлису да одбије жалбу егзархиста и захтевао да исплате 750 лира, да се црквено имање подели, што је 18. августа 1899. одобрио и Државни савет у Цариграду. Тако су били испуњени сви услови да коначно започне изградња цркве, па је скопски конзул Куртовић наредио да се 23. августа 1899. освете темељи. Одмах после освећења, у присуству патријарха, кајмакама и полиције, око осамдесет егзархиста је демонстрирало против изградње цркве, али их је турска полиција растурила. Поподне је друга група, од око стотину учесника, демонстрирала улицама Куманова, али је, такође, интервенисала турска полиција. Незадовољство се, међутим, није смиривало. Већ сутрадан око 200 жена егзархиста дошле су да уклоне крст са места где су постављени темељи и да разбацају камење и остале су на том месту цео дан. Српски конзул у Скопљу протествовао је код валије, који је упутио жандарме да уклоне жене. Како су

се оне успротивиле, жандарми су употребили кундаке, па је било и повређених, а једна од њих, која је била трудна, након два дана је умрла. У тучу су се укључиле и жене патријаршиста, а догодило се да су на супротним странама биле две сестре. Поводом ове побуне валија је позвао на разговор митрополита Синесија, али се овај није одазвао. Зато му је он запретио да ће, уколико настави да буни народ и у року од 15 дана не исплати новац, цркву предати патријаршистима. Наредног дана, 25. августа 1899, поново је дошло до сукоба. Патријаршисти су покушали да врате оборен крст, али су били спречени па су се жалили кајмакаму. Уплашен од нове буне, он их је упутио валији. Егзархисти су почели да се окупљају у својим школама, а кајмакам је упутио полицију да их растера. По наговору егзарха, митрополит Синесије је наредио егзархистима за затворе радње и да кључеве предају турским властима, запретивши да их неће отворити док се не реши питање плаца на коме ће се градити црква. На предлог егзарха, једна група од тридесет мушкараца и исто толико жена упутила се у Скопље да се жали валији, али их је на железничкој станици зауставила турска војска. Егзрхисти су затим, послали само жене валији, али он није хтео да их прими и одлучио је да место изградње цркве остане исто. После тога, код валије је измену места тражио лично митрополит Синесије, али је одбијен па се обратио за помоћ аустијском конзулу у Скопљу, који је одговорио да није надлежан и да нема право да се меша.

Да би смирио духове, валија је саветовао патријаршистима да после три дана подигну крст, а егзархистима, који су прихватили да отворе радње, да ће им помоћи. У међувремену из Скопља је у Куманово било упућено појачање од 100 војника. Патријаршисти су вратили крст на освећено место, али га је, по наређењу валије, јузбаша уклонио. Није им дозволио ни да сахране једног умрлог, па су га патријаршисти однели у манастир Св. Богородица и сахранили у Забелу.

Видевши да се страсти неће смирити, Порта је, 3. септембра 1899, обавестила патријаршисте да не може да им дозволи градњу цркве на плацу где је започета, зато што су ту гробља. Понуђен је нови плац, иза грчког хана, код циганских кућа. Егзархисти су понудили да откупе плац и патријаршисти су се најзад сагласили, како би црква могла да се гради. Комисија је проценила да плац вреди 70 лира, али је митрополит Синесије одбио да плати тај новац. Како је поново могло да дође до компликовања ситуације, 12. децембра 1899. архимандрит Фирмилијан је известио српску владу да је одлучено да Порта издвоји 300 труских лира, а егзархисти за плац 20 лира. Плац је плаћен 120 а њива за гробље 80 лира, тако да је остало 250 лира. Како то није било довољно за изградњу цркве, која је коштала око 30.000 динара, српска влада је, 15. децембра 1899. одлучила да обезбеди новац и тако је спор око изградње цркве окончан. Нова црква, Св. Тројица, рађена је по плану руског инжењера Владимира Антонова и подигнута је на плацу Турчина Муарема. Привремено је била сграђена и барака која је служила као место где су се патријаршисти молили, крштавали, венчавали и обављали погребне обичаје. Цркву је изградио мајстор Михајло Ђорђевић из Дебра.

На други дан Духова 1901. освећење темеља извршио је митрополит Фирмилијан, а присуствовали су валија Косовског вилајета, српски, руски и грчки конзул у Скопљу, кајмакам, кадија и други турски чиновници. Били су присутни и сви патријаршисти са породицама и ученици. Поред поздрава и говора, прочитана је и повеља у којој су поменути султан Абдул Хамид-Хан III, краљ Александар Обреновић, косовски валија, митрополит Фирмилијан, кајмакам кумановски, Блед и Ремиза, председници кумановске општине, српски свештеници, чланови црквене општине и грађани дародавци. Прво венчање у цркви Св. Николе обављено је између попа Михајла Стојиљковића и ћерке икономa Димитрија, а прво венчање у новој цркви Св. Тројице било је венчање унуке попа Михајла Стојиљковића. Изградњу цркве помогли су краљ Александар Обреновић и краљица Драга са 1.500 турских лира. Краљица Драга је поклонила и иконостас израђен у Цариграду. Власник каменолома Таса Стањевић дао је потребан камен, Марија Ђуровица, звана "Гранчарка" 400 турских лира и кафану са 30 малих дућанчића у центру града, митрополити Фирмилијан, књиге, Таса Цивковић звоно, а породице Серчевић и Дамјановић фреске и продужетак иконостаса.

На иницијативу архимандритског намесника Стојана Стејића, 22. априла 1913, у цркви Св. Тројице у Куманову дошло је до помирења егзархијских и патријаршијских свештеника. Свештеници при цркви Св. Никола, који су припадали Егзархији, дали су изјаву да се одричу од ње и прилазе српској цркви. Прота Стојко Спасовски и свештеник Чедомир Поповски реновирали су цркву 1968. и 1970. године.

Рад је сачињен на основу летописа попа Стојка Спасовског, који се налази у архиви Кумановске црквене општине.

summary

Dr Živan Stojković

RELIGIOUS LIFE IN KUMANOVO AT THE END OF XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

The only way that the Christian population within the Turkish empire could save its national integrity was to preserve adn keep on with their religious rites. By the end of XIX century the Christians were able to raise their own churches owing to the crisis that Turkish empire was going through.

The center of religious life for the members of the Orthodox Church in that time was the patriarchate of Constantinople. However, when in 1870 a Bulgarian "egzarhija" was founded the population divided into "patrijaršisti" (those who recognized the Patriarch of Constantinople) and "egzarhisti" (those who recognized the "egzarh" of Constantinople). This problem was especially emphasized in Kumanovo where both parts had their own interests. They disputed about the church of St. Nicholas which was used for services by turns. After the long period of time the problem was solved by building the church of the Holy Trinity for the priests called "patrijaršisti". Both church and secular authorities were immensly engaged in resolving this problem. This work is written according to the chronicle of the priest Stojko Spasovski.

УДК 72(497.11):929

Тошева Снежана

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ РАДА БРАНИСЛАВА КОЈИЋА У ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Период између два светска рата био је обележен интензивним развојем и изградњом Ниша као привредног центра целог средњег Поморавља. Међутим, иако је по свом географском положају и потенцијалима Ниш имао повољне услове за прогрес и модернизацију, аутор чланка објављеног средином четврте деценије двадесетог века у дневном листу "Правда" пише о многим актуелним урбанистичким проблемима и негативним појавама које су спутавале нормалан развој вароши.[1] Улице су биле уске, криве, некалдрмисане, административне и судске установе расуте по граду, док су се војни објекти увукли чак у центар града. По сведочењу савременика, недостајала су позоришта, музеји, галерије, концертне дворане и радничка насеља, а саобраћајнице су биле веома рђаво постављене у односу на стварне потребе. Пошто је стари регулациони план обухватао само један део града, врло брзо су се појавила дивља и нехигијенска насеља. То је подстакло градске оце да 1935. године распишу конкурс за израду идејних скица генералног регулационог плана на коме је прву награду добио београдски архитекта Михаило Радовановић.[2] По његовом решењу генералног регулационог плана, назирао се један нови, модернији Ниш чији је архитектонско урбанистички развој био до детаља регулисан: подела града на поједине четврти, саобраћајнице, игралишта, регулација Нишаве, висина и облик зграде, трговачке радње, кафане и радионице.

Усвајањем и израдом дефинитивних скица регулационог плана, у чијем оквиру је значајно место дато проширењу простора у центру града, бележи хроничар Ниша 1936. године, почиње интензиван рад на преображају вароши.[3] 2%106 започела велике комуналне радове: увођење канализације, подизање

1 Аноним, *Ниш будућности - визија модерног Ниша на изложби идејних скица генералног регулационог плана* Правда 25.11.1935, 9.

2 Исто, 9.

3 М.Ар.Н, *У Нишу ће се ускоро приступити великим комуналним радовима*, Правда 18.4.1936, 14.

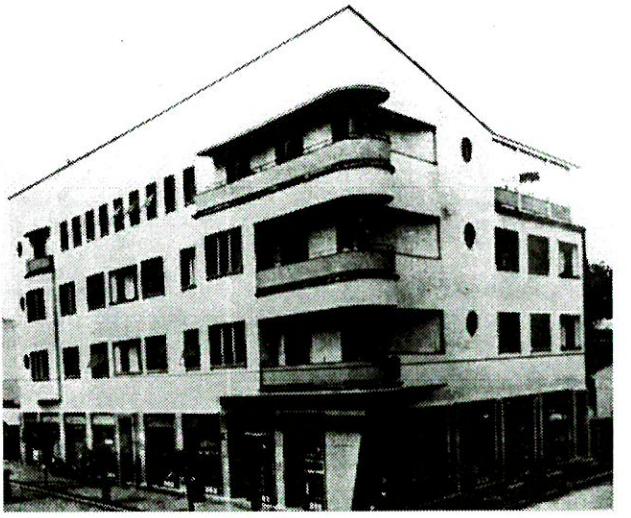

Стамбена зграда Момчила Јанковића у Нишу, 1937. г.

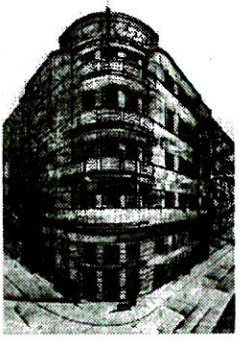

Нереализована скица за стамбену зграду Момчила Јанковића у Нишу, 1937. г.

кланице и решавање саобраћајних питања, а приступило се и пројектовању јавних грађевина, као што су дом Берзе рада, палата Железничке дирекције и палата Армијске команде. Следеће, 1937. године, дневна штампа је забележила освећење камена темељца нових зграда Народног позоришта и Трговачке академије, као и свечано пуштање у рад новог водовода.[4]

Крајем четврте деценије двадесетог века долази до наглог развоја и напретка Ниша, који је од једне старе чорбаџијске, византијско-оријенталне и патријархалне вароши, постепено добијао физиономију модерног града. Врло

4 М.П, Пред велике национално културне свечаности Ниша, значај прославе шездесетогодишњице ослобођења Ниша, Правда 26.6.1937, 5.

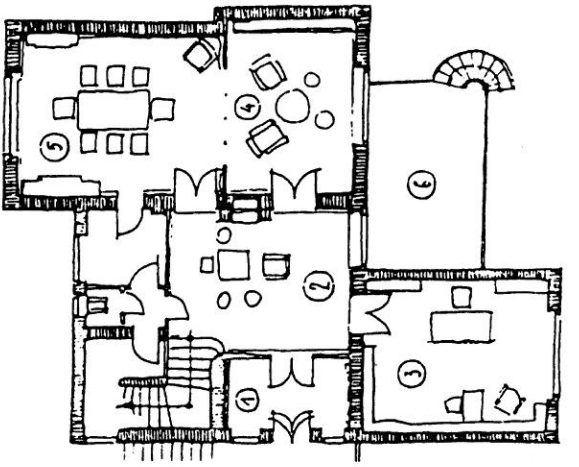

Вила "Ерна" у Нишкој Бањи, основа приземља, 1937. г.

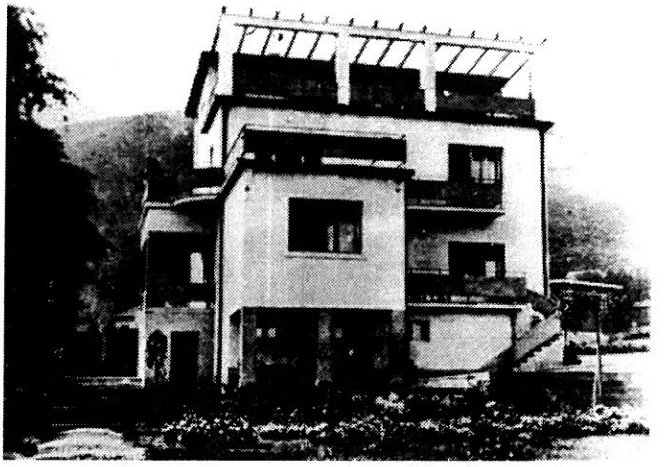

Вила "Ерна" у Нишкој Бањи, 1937. г.

интензивна градитељска делатност обухватала је, по сведочењу савременика, готово свакодневно подизање нових зграда, и то првенствено захваљујући градској општини и приватној иницијативи.[5] Нишка општина уложила је велики напор и велику суму новца за подизање јавних грађевина, разних других објеката и постројења. Напредак Ниша у области градитељства може се најбоље илустровати чињеницом да је од ослобођења до краја четврте деценије двадесетог века било подигнуто 5000 зграда.

Крајем прве етапе модерне изградње, када је полако губио изглед турске касабе, Ниш је добио велики број основних школа и зграда за надлештва: Банска палата, Хируршки павиљон, Берза рада, палата Окружног уреда, згра-

5 Н.Ар.П, Преко пола милијарде динара уложено је у модерну изградњу Ниша, Време 1.2.1938,5.

да женске гимназије, палата Хипотекарне банке итд. Крајем четврте деценије двадесетог века у изградњи су биле или су планиране за подизање: палата Народног позоришта, зграда Трговачке академије, палата Армије, палата Правде и палата Општине.[6]

Интензивном подизању модерног Ниша допринео је и архитекта Бранислав Којић, коме је 1937. године била поверена израда планов за стамбену зграду Момчила Јанковића, на углу улица Вождове и Страхињића бана.[7] Пред аутора су се одмах испречила два проблема. С једне стране, требало је разноврстан садржај уклопити у јединствену целину, док је, с друге, било потребно адекватно решити и незгодан облик габарита. По уобичајеном просторном распроеду, дућани су смештени у приземљу, а станови за издавање на спрату, тако што свака етажа садржи по два стана од три, један од две собе и по две гарсоњере.[8] Незгодан грађевински терен условио је донекле неправилан облик појединих просторија и просторног решења станова, где Којић ипак није одступио од уобичајене шеме београдског стана са собама у уличном и споредним просторијама у дворишном тракту.[9]

Масивни угаони блок чврстог волумена са усеченим прозорима и широким зидним површинама је успешно градитељско решење израђено у модерном стилу. Основни естетски мотиви, чистих облика и композиције, засновани су на плошно обрађеном зидном платну и водоравном, уједначеном ритму отвора, уз изразиту равнотежу у распореду детаља и наглашену једноставност целине. Компактна композиција оживљена је угаоним балконима, затим вертикалним низом округлих прозора и вертикалним заобљеним испустом на главној фасади у коме можемо тражити далеки одјек старих еркера. Оштре ивице корпуса, условљене неправилношћу облика терена на углу двеју улица, ублажене су полукружном основом балкона на угаоном делу који је маркиран и масивним стубом "В" облика. Пошто пројектовани објекат није у потпуности изведен, бочна фасада одаје утисак недовршености композиције и наглог прекида, што, свакако, не умањује општи утисак склада и хармоније у међусобном односу делова и целине. Пројектом стамбене зграде Момчила Јанковића, Бранислав Којић је дао значајан прилог изградњи Ниша, одредивши донекле овим успелим делом архитектонско урбанистичку визуру центра града.

6 Исто, 5.

7 Детаљније о Браниславу Којићу види: Споменица професора архитекте Бранислава Ђ. Којића, Зборник радова Архитектонског факултета, Београд 1977; З. Петровић, Професор архитекта Бранислав Ђ. Којић, Урбанизам Београда 57, Београд 1980, 45-57; З. Мансвић, Бранислав Којић, Наши нсимари 4, Изградња 10, Београд 1980, 39-46; З. Мансвић, Како се стварао архитектонски покрет, Којићев скопски опус, ИТ Новинс 20.10.1980, 22; З. Мансвић, Како се стварао архитектонски покрет, Бранислав Којић, ИТ Новинс 19.1.1981, 16; З. Манвсић, Бранислав Којић, Велика награда архитектурс, Београд 1986; Д. Радовановић, Бранислав Којић (1899-1987), Момснт 15, Београд 1989, 114-118; С. Тошева, Живот и дело архитекте Бранислава Којића, магистарски рад на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду 1995.

8 Аноним, Зграда за ренту у Нишу, Технички лист 1 и 2, Загреб 1938, 16.

9 Оригинални планови сачувани су у заоставштини Бранислава Којића на Архитектонском факултету у Београду.

Сем реализованих планова, у ауторовој заоставштини сачуване су и скице са печатом грађевинског предузећа "Итачек и Адам", такође у модерном стилу. На Архитектонском факултету у Београду налази се и копија перспективе за коју се претпоставља да је једна од Којићевих варијанти фасаде стамбене зграде у Нишу. На угаоном делу објекта, истакнутом и обрађеном са посебном пажњом, нарочито се издвајају плитки балкони, једноставни отвори и држач за заставу, као препознатљиви мотив модерне архитектуре. Иако не можемо са сигурношћу тврдити да је овај пројекат једна од варијанти стамбене зграде у Нишу, оно што је сасвим евидентно је да су реализовани пројекат и скица, без сумње, још један добар пример касне фазе модерне архитектуре са свим њеним основним обележјима.

Током 1937. године, када је Бранислав Којић пројектовао стамбену зграду у Нишу, исти власник, адвокат Момчило Јанковић, ангажовао га је да изради планове за вилу "Ерна" у Нишкој Бањи.

Нишка Бања, која је постојала још од римских времена, доживела је полет у развоју током четврте деценије двадесетог века. Неограничене могућности за њен напредак због лековитих извора и доброг положаја, чиме је омогућена веза са светом, давале су гаранцију за даљи развитак бање. Средином четврте деценије она је постала познато лечилиште, што је у великој мери допринело њеној интензивној изградњи и уређењу. По речима савременика, "за последње три године Нишка Бања је учинила велики напредак: од једног обичног села, запуштеног, забаченог и без икаквог уређења постала је бања која се све више изграђује, плански и систематски, према утврђеном програму, у стилу новијег и модерног уређаја бања."[10]

Управа Нишке Бање улагала је велике напоре у њено уређење, трудећи се да средствима Моравске бановине што више допринесе улепшавању и подизању овог лековитог места. Поред повећања нивоа хигијенских услова, уређења паркова, поправке путева, изградње водовода и канализације, хроничар тога времена је у чланку објављеном у дневном листу "Правда" забележио подизање репрезентативних вила, што је у великој мери променило изглед бање.[11] Озбиљна сметња развоју била је недостатак дефинитивног регулационог плана, чиме је отежана уједначена и планска изградња. Упркос многим тешкоћама и недостатку материјалних средстава, захваљујући великим напорима које су поред управне власти уложили и појединци, бања је за врло кратко време добила нову физиономију и савремено уређење.

Средином 1935. године завршено је ново, модерно купатило, чијом је изградњом, по речима савременика, настао нов период у развоју Нишке Бање.[12] Интензиван рад на уређењу овог значајног лечилишта по узору на светске стандарде, као и одличне перспективе за будућност, удахнуле су потпуно нов

10 М.Милошевић, Нишка Бања-југословенско Јоахимово, изградња новог модерног купатила и уређење бање, Време 10.7.1934,6.

11 Љ. Божиновић, У Нишкој Бањи подиже се велико модерно купатило са лабораториумима за научно испитивање, Правда 12.4.1934. 9.

12 М.М, Нишка Бања добила је ново уређење, Време 9.7.1935, 6.

изглед Нишкој Бањи, која је полако постајала модерна и савремено уређена бања.

Као што је већ раније речено, међу новим кућама изграђеним у периоду између два светска рата била је и вила "Ерна" адвоката Момчила Јанковића, чији је пројекат настао 1937. године.

У слободној организацији основе, у јасно артикулисаном простору, Којић је међусобно раздвојио просторије различите намене, и то по спратовима.[13] У сутерену су смештена економска одељења, затим су у приземљу пројектоване четири међусобно повезане просторије великих димензија: трпезарија, салон, хол и кабинет, а на првом спрату се налазе спаваће собе и купатило. Белешке поред фотографије виле у Животопису Б. Којића сведоче о условљености и утицају које је околина имала на аутора у тражењу најадекватнијег решења. "Положај градилишта оријентисаног ка долини Нишаве и Сврљишким планинама диктирао је основну диспозицију простора: терасе, балкони, главни прозорски отвори окренути су сви ка северу и северозападу ка отвореним видицима."[14]

На све четири различито обрађене фасадне површине доминира асиметричност у начину компоновања правоугаоних чистих облика и линија. Геометријска композиција складних форми оживљена је великим бројем тераса и балкона, а зналачки обрађено зидно платно је перфорирано једноставним правоугаоним и округлим прозорима. Избачен кубични део на стубовима, са једним прозором и кровном терасом на дворишној фасади, и танки стубови од фуговане опеке, потпуно су исти мотиви примењени нешто раније и на вили Михајла Којића у Жанке Стокић број 36 из 1933. године. Попут куће Михајла Којића, једноставан фасадни склоп виле "Ерна" представља потпуно чист и зрео пример модерне архитектуре, где је, успешном применом правих линија и мирне површине, добијена јасно дефинисана и складна архитектонска целина.

У касној фази Којићевог градитељског опуса, која обухвата период 1934-1941. године, када нагло опада интензитет његове пројектантске активности, 1937. година је по броју реализованих и нереализованих пројеката најплоднија година у том раздобљу. Углавном су то били пројекти за стамбене зграде и куће, рађени у најразличитијим стиловима, од академског начина обликовања, преко тражења инспирације у народном неимарству, до потпуно модерних решења.

Стамбена зграда Јелене Којић у Ђуре Салаја број 17 из 1937. године је још један пример ауторовог пројекта у духу, можемо слободно рећи, посебне варијанте академског стила, који се одвајањем од крутих правила обликовања,

13 Скице за пројекат сачуване су у заоставштини Бранислава Којића на Архитектонском факултету у Београду.

14 Животопис академика Бранислава Којића, Београд 1975, Архив САНУ, историјска збирка бр. 14380; Споменица професора архитекте Бранислава Ђ. Којића, Зборник радова Архитектонског факултета, Београд 1977, 25.

разликује у односу на класичне примере. Нереализовани пројекат за стамбену зграду браће Димитријевић у Булевару револуције, такође из 1937. године, представља први пример Којићевог покушаја примене елемената народне архитектуре на једној стамбеној згради. Сем виле "Ерна" у Нишкој Бањи и стамбене зграде Момчила Јанковића у Нишу, Којић је 1937. године применио елементе модерног стила и на пројектима за кућу Тодора Чичановића у Лесковцу и палати листа "Време", која садржи стандардне мотиве касне фазе модерне архитектуре између два светска рата.

У касној фази рада Којићев борбени, младалачки дух полако јењава. Као већ афирмисани стваралац, он више не учествује на конкурсима, док су реализовани и нереализовани пројекти у односу на ранији период, представљали у већини случајева стандардна и компромисна решења, чији је основни циљ био задовољење потреба инвеститора. Иако више није било тако добрих примера као у зрелој фази, из овог периода се по свежини решења, између осталих, могу издвојити и пројекти за стамбену зграду у Нишу и вилу у Нишкој Бањи.

Период између два светска рата означен је као раздобље интензивног напретка и изградње не само Београда као престонице новонастале државе већ и градова по унутрашњости. Ангажовање најзначајнијих архитеката у њиховој изградњи углавном се сводило на израду пројеката за јавне објекте и урбанистичке планове, путем конкурса или по позиву. С обзиром на чињеницу да су стамбени објекти најчешће поверавани локалним градитељима, примери у Нишу и Нишкој Бањи представљају праву реткост, као пројекти једног од најзначајнијих архитеката српске међуратне архитектуре. Инвеститор, адвокат Момчило Јанковић, поверио је Којићу израду планова, настојећи, очигледно, да остави потпуну стваралачку слободу аутору. Одлучивши се за решења у чисто модерном стилу, Којић је, у конзервативним срединама какве су биле Ниш и Нишка Бања, уз подршку инвеститора који је за разлику од већине савременика имао разумевања за нова струјања, успео да у потпуности реализује своје замисли.

На пројектима стамбене зграде Момчила Јанковића у Нишу и вили "Ерна" у Нишкој Бањи, могуће је потпуно јасно ишчитати основне карактеристике Којићевог стваралачког израза. Од ране фазе па до краја пројектантске каријере, без обзира на осцилације у квалитету појединих решења, он је својим радовима удахнуо специфичан стил, дајући им лични печат произашао из сложеног процеса истраживања нових облика и форми. Без обзира на то да ли је пројектовао у модерном стилу, академском духу или је пак инспирацију тражио у градитељском наслеђу, читав Којићев рад обележен је наглашеном рационалношћу, чистотом облика и јасноћом у начину компоновања зидног платна. Занемарујући детаље, он обрађује главне проблеме композиције, постижући основни ефекат архитектонског обликовања међусобним односом једноставних елемената.

Којић својом архитектуром не жели да се допадне и изазове ефекат, већ првенствено жели да она испуни своју главну сврху, а то је корисност, тј. функционалност, што се у потпуности уклапа са основним принципима мод-

ерног стила, где проблем архитектуре није ствар само пуког обликовања, већ сажимање најразличитијих фактора условљених новим потребама и новим начином живота. Искрено приступајући проблему, без робовања унапред утврђеним правилима, он је у сарадњи са инвеститором најчешће давао чиста решења, док је уједно имао веома изражену способност поједностављивања сложених захтева, као и способност налажења директних одговора на постављене задатке, што су неки истраживачи истицали као најзначајнију црту његовог неимарског лика.

Стамбена зграда Момчила Јанковића у Нишу и вила "Ерна" у Нишкој Бањи, по свежини решења и смислу за хармоничан однос детаља и целине, само потврђују особени израз стваралачке личности Бранислава Којића, који несумњиво спада у ред најзначајнијих српских архитеката прве половине двадесетог века.

summary

Snežana Toševa

The raising of modern Niš was, among others, greatly influenced by an architect Branislav Kojić. In 1937. he designed the house of Momčilo Janković, at the corner of Voždova and Strahinjića bana street. This was an important contribution to the process of building the city of Niš, since the significance of the project of M. Janković's house marked a great deal of the city's appearance.

During 1937. Branislav Kojić was also hired by lawyer Momčilo Janković to make plans for villa "Erna" in Niška Banja. The simple frontside of villa "Erna" like M. Kojić's house, is a clear and mature example of modern architecture, where the application of straight lines and still areas create well defined and harmonious architectural unity.

Years between two world wars were time of intense progress and construction of not only of Belgrade, as the capital city of the newly formed state, but of the many towns in the provinces, as well. Architects were basically engaged in making urbanistical plans and in making plans for public buildings, by the means of an open competition or by personal invitation. Regarding the fact that apartment houses were mostly built by local architects, houses built by Branislav Kojić in Niš and Niška Banja are rare examples of projects of one of the most important architects of Serbian midwar architecture. Momčilo Janković, as investor, trusted Branislav Kojić to make plans and enabled him to have his own creative freedom. Kojić has chosen the modern design, and with understanding and support of Momčilo Janković he managed to carry out his ideas in the conservative areas, such as Niš and Niška Banja.

УДК 711.455(497.11)

Гордана Митровић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА БАЊА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Вила апотекара Величковића у Нишкој бањи

Организована истраживања урбане генезе и градитељског наслеђа у бањама Србије, започета пре само неколико година, указала су на неслућене податке о труду ранијих генерација да пруже најповољније услове корисницима бањских лечилишта и одмаралишта и кроз трагања остваре специфична обликовања простора и архитектуре у њима. Већ прва искуства у Врњачкој бањи указала су на потребу да се приступи мултидисциплинарном истраживању и подстицај су да се пренесу и у друге средине.[1] Истраживања на терену (интервјуи, техничко снимање, у виду летње праксе за студенте Архитектонског факултета, фотографисање, проучавање извора и архивске грађе), за резултат треба да пруже значајну документацију за валоризацију и синтезу целине. Важност истраживања и значај откривања до сада непроученог наслеђа у бањама Србије задатак су за дужи временски период, као и основица за сагледавање њихове будућности.

Систематска проучавања развоја насеља вршена су у статистици, демографији и антропогеографији, а бањска места нису изучавана као својеврстан тип насеља већ су изједначавана са другима (као градска, сеоска или мешовита). Статистика помиње да је сваки једанаести град био бањско насеље у различитим временским периодима.[2]

1 Ј.Боровић Димић, Континуитет живљења и градње на територији Врњачке Бање, Гласник ДКС 18, Београд 1994, 173-174; С. Милошевић, Градитељско наслеђе Врњачке Бање, Гласник ДКС 18, Београд 1994, 174-177; Г. Митровић, Прилог проучавању стилских одлика градитељског наслеђа Врњачке Бање, Гласник ДКС 18, Београд 1994, 178-180; Г. Митровић, Старе разгледнице као извор за проучавање градитељског наслеђа Врњачке Бање, Гласник ДКС 20 1996, 198-200.

2 М. Недељковић, Етнолошки приступ грађењу бањских и климатских лечилишних насеља. Зборник радова другог стручног скупа Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије, Сокобања 1996, 68-75.



Фотографија уличне фасаде виле Величковић (Ј. Шурдиловић)

Богата искуства кроз време показала су да успех научних истраживања има већу вредност и пружа много веће резултате када кроз интердисциплинарну сарадњу више равноправних учесника разних струка даје свој допринос и остварује комплексно решење, које је лакше примењиво и ефикасније.

Проучавањем услова (природних - географских, геолошких, климатских, и друштвених - историјских, културних збивања, социолошких, психолошких, економских) који утичу на развој архитектуре кроз процесе промена прати се стваралаштво у простору и времену. Посматрањем урбане форме у целини утврђују се: положај и улога историјског језгра, просторно решење, улична мрежа, зона, блокови, комуникације, зеленило, а истраживање (сем теренског описа) допуњавају архивска грађа, карте, техничка - пројектна и планска документација, авио снимци, фотографије, разгледнице, историографски прикази, дневна и периодична штампа, документи урбаниста, архитеката, власника кућа и парцела, сећања хроничара и публициста, сведочанства савременика, локалне публикације. Проучавањем појединачних грађевина као елемената урбане форме (поред улице која дефинише простор) могуће је утврдити хронологију настанка и промена, ауторску атрибуцију, историчност, аналогије, ликовност облика, стилске одлике, функционалне особености, оригиналност или типско решење, технике градње, конструктивни склоп, функцију и економичност.

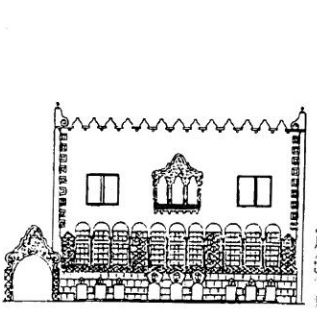

Цртеж главне фасаде Шкаркине виле у Делиградској 13 у Београду

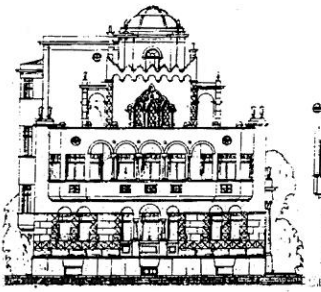

Цртеж уличне фасаде виле Величковић

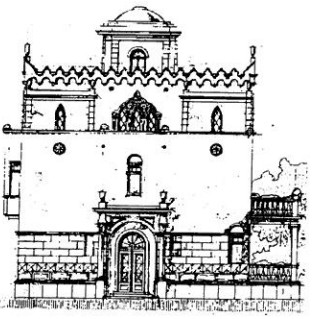

Цртеж фасаде са главним улазом виле Величковић са потписом Коваљевског

Археолошки налази указују и потврђују да су насеља најстаријих (преисторијских) цивилизација формирана у близини термалних извора. Писани извори и пронађени материјали пружају непобитне доказе о развијености и организованом животу у античком периоду у близини минералних и термалних извора, али и о њиховом коришћењу везаном за култ здравља и неговање тела. Недовољно је проучено коришћење минералних и термалних вода и бања на нашем тлу у средњем веку и периоду позне Византије (па је под утицајем западне средњовековне цивилизације њихово понашање приписано и нашем подручју). Извори из XVIII века потврђују употребу минералних вода, везану за хигијену и навике источњачких народа.

Предања о кулуку српских села у доба турске окупације сведоче о многим турским свитама које су користиле изворе и терале локално становништво да их двори, што је изазивало реакцију сељака - да затрпавају и кријy термалне изворе, као начин ослобађања од зулума. Ова предања послужила су првим истраживачима, које је ангажовала млада српска држава, са владарем какав је био кнез Милош на челу, да започну истраживања термалних извора и бања у тада ослобођеним крајевима. У ту сврху су позвани, тридесетих година XIX века, страни стручњаци, Линденмајер и барон Хердер. Југоисточна Србија је због историјских прилика каснила у односу на северније крајеве, тако да се из путописа или књига могу добити извесни подаци.[3]

Значајни архивски подаци о утицају државе у ослобођеној Србији датују из 1834. године, када се први пут јавља налог кнеза Милоша на основу кога је

3 Барон Хердер, Рударски пут по Србији, Београд 1845; Др Линденмајер, Опис минералних вода, Београд 1856; М.Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876; М.Ђ.Милићевић, Краљевина Србија - нови крајеви, Београд 1884; В.Карић, Србија, опис земље, народа и државе, Београд 1887; Ф. Каниц, Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, књ. 1 и 2, Београд 1985; Т. Радивојевић, Србија у слици и речи, Београд 1913; Н. Христић, Записи старог Београђанина, Београд 1937. и др.

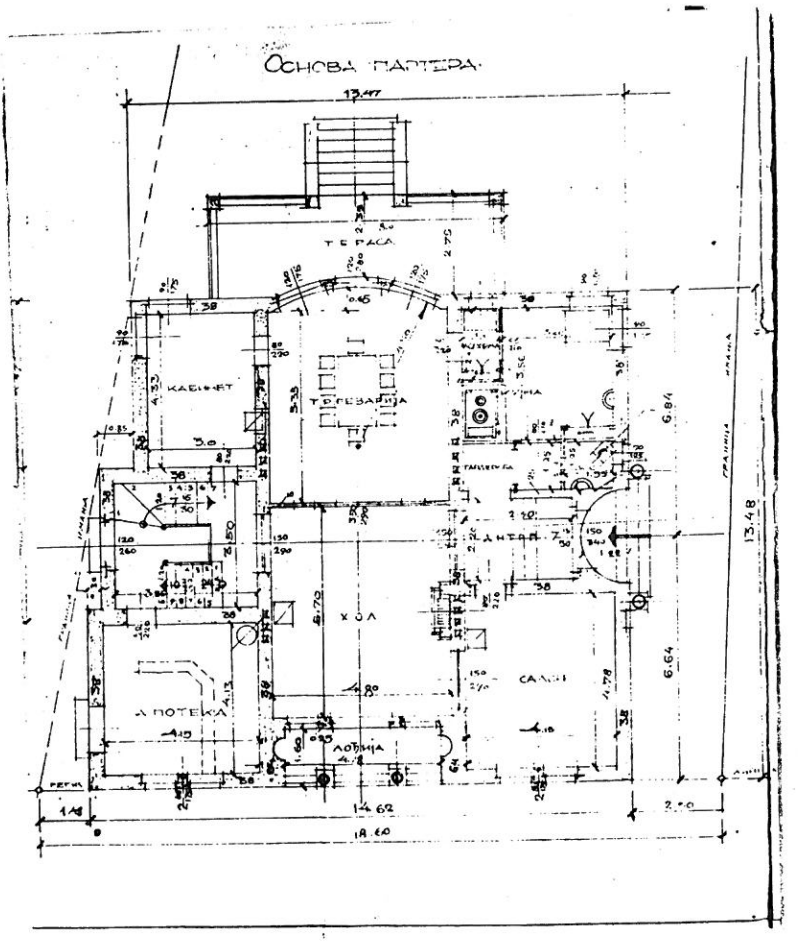

Основа партера виле Величковић

извршена обнова и оправка купатила и донет план изградње бањског простора у Сокобањи.[4] Напредак о бризи и старању у бањама видан је приликом оснивања одељења грађевина при попечитељству внутрених дела 1850. године, а затим главне управе грађевина 1859. године и најзад Министарства грађевина 1862. године, када се кроз питања уређења бања покреће разматрање и активирање заштите и коришћења минералних вода и увођење регулатива за бање (Брестовачку, Алексиновачку, Рибарску, Ковиљачу и Буковичку бању - где се одређује посебна комисија да уведе бољи ред "спрам посетитеља истих

4 Љ. Поповић, архивска грађа као нскоришћен извор за урбанизацију и развој бањских места у Србији, Зборник радова Другог стручног скупа Стратегија урбанизације и развоја бањских и климатских места Југославије, Сокобања 1996, 62-67.

и спрам положења места" - 1863. године). Почетком 1865. године, у оквиру Закона о подизању јавних грађевина, први пут су озваничени односи према јавним здањима при минералним изворима, као и процес око пројектовања, грађења и пријема грађевина свих врста у јавној употреби. У међувремену, до 1880. године, доноси се читав низ уредби и мера за уређење бања, заштиту извора - нарочито минералних и услова за подизање разних грађевина у бањама - од кафана и коначишта, до грађевина за администрацију, становање и храну гостију, као и за поште, телеграфе и друга јавна и здравствена здања. После срећивања прилика у Србији и ратова за ослобођење јужних делова (1876 - 1878. године), први пут се предвиђају средства у буџету Србије за унапређење бања. Тада се усмеравају средства и доносе мере за уређење Нишке и Врањске бање из новоослобођених крајева. Организовањем "бањског одбора за улепшавање", на нивоу државе 1897. године, као и доношењем "правила" за бање, поклоњена је посебна пажња уређењу и коришћењу бањских простора 1904. године. Тек 16. јуна 1914. године објављен је у Српским новинама први Закон о бањама у Србији, пред сам почетак Првог светског рата, а чија је примена тек 1920. године започета. Правилник о подизању грађевина у бањама: Врњачкој, Врањској, Буковичкој, Брестовачкој, Нишкој, Русанди, Ковиљачи, Соко, Рибарској, Матарушкој и Младеновачкој донет је 14. маја 1924. године. После Другог светског рата тек је 6. новембра 1992. године донет Закон о бањама, данас на снази.

Бањска и климатска места настајала су захваљујући посебним природним условима и потребама становника, а формирала су се у зависности од особености средине. Најчешће је то био спонтан развој, без јединственог приступа и ма какве униформности, а зависио је од сплета околности и збивања у средини настанка. Стога је у нашим бањама та неуједначеност велика и поред на изглед сличних околности настанка и развоја. На савременији развој бањско-климатских места и њихово обликовање много утицаја имали су контакти са појединим подручјима вишег или нижег нивоа културе, или економске основе и моћи. Свака бања има своју посебност (и географски и балнеолошки добро проучену), међутим, њен урбани развој чешће није зависио од посебних природних услова, већ од државног интереса али и појединачних утицаја и захтева инвеститора, што је довело до хетерогености.

Затечено градитељско наслеђе у развијенијим бањама указује на неопходност поштовања и очувања како вредних архитектонских здања тако и принципа који су владали у време њиховог настанка. Може се приметити да и поред великог утицаја индивидуалног капитала и захтева наручилаца за већим профитом, нису нарушени основни захтеви бањско-климатског лечилишта већ су уређењем и унапређењем природног окружења остварени потези ка савременијем коришћењу простора. Запажена је тежња ка успостављању међусобног односа здања, уз поштовање и неписаних закона суседства и пропорционалности објеката, чиме су избегнути сукоби између становања у насељу и функције бања. Приликом планирања и градње мањих и већих зграда, пансиона и

хотела улаган је велики труд да свака грађевина има свој карактер, своју обраду архитектуре и специфичност, а да са околином чини склад.

Грађевине имају различито решење облика и величину, у зависности од захтева власника и вештине пројектанта. Специфичности су везане за намену објекта, односно унутрашњу организацију простора: хотели (различитих категорија), санаторијуми, поликлинике, породичне виле, виле за издавање, друштвени домови, стамбено-пословни објекти, павиљони у парку, кафане. Јавне грађевине су решаване углавном по академским схемама, симетричних композиција основе и фасада у електичном духу, али се класични стилови, из којих се узимају цитати, схватају много слободније. Временом се побољшава квалитет организације простора и садржаја, нарочито доласком отмене, богате клијентеле, па се граде веће и луксузније грађевине са посебно опремљеним ентеријером, где се наглашава хол - као простор за окупљање гостију, често са декоративним степеништем за спрат (по угледу на светске бање). Дубоке трагове и утицаје на изградњу бања оставили су не само градитељи (архитекте, инжењери, предузимачи) преносећи своја искуства и знања стечена на школовању у иностранству, као и путујући по свету - већ и бањски лекари који преносе своје утиске са рада или путовања у велика европска места и лечилишне центре. Тешко је утврдити прецизну атрибуцију и хронологију грађења без систематског истраживања, због непотпуне архивске грађе и недостатка техничке документације.

Заштита и ревитализација споменичких целина подразумева очување изворних урбанистичко-архитектонских, историјских, уметничких и естетских облика и вредности. Мере заштите имају за циљ да се продужи век културном добру као старој грађевини, а не само физичко трајање грађевинских објеката - главни циљ методологије заштите градитељског наслеђа је изналажење и примена специфичних метода захвата, а да се не изгубе многи атрибути који старе грађевине чине споменицима културе. Али, није циљ сачувати само појединачне грађевине, него кроз процес савременог приступа интегралној заштити ревитализовати и визуелне и симболичне површине, групни идентитет градитељског наслеђа, јер насеља нису кулисе - већ скуп историјских порука, али и део животне средине становништва. Нажалост, у пракси се сусрећу примери нарушеног урбаног устројства, као и ауторских дела, где су нестручним интервенцијама нарушени, промењени, оштећени или уништени изворни облици урбане форме или обрада архитектуре у ентеријеру и екстеријеру. Велика социјална превирања довела су и до парцелације једнопородичних зграда на више станова, а низ репрезентативних склопова на низ анонимних јединица. Такав пример је и Вила апотекара Величковића у Нишкој Бањи.

Положајем, готово на самом врху улице којом се улази у Нишку Бању, доминира у свом окружењу Величковићева вила, подигнута 1935. године, необична у детаљу и неуобичајених облика за архитектуру југоисточне Србије (сл.1).

Изведена је према овереном пројекту који је потписао овлашћени грађевински инжењер Цветко Анђелковић из Београда. Према цртежу фасаде, са пот-

писом инг. Ђорђе Коваљевски, може се претпоставити да је пројекат он израдио, будући да је закон забрањивао да државни чиновници обављају приватну праксу (а Коваљевски је радио у државној служби), пројекат је могао да овери било који овлашћени инжењер.

О делатности Јурија Павловича Коваљевског зна се мало, а до недоумица доводи и различито помињање његовог имена у литератури (Ђорђе, Георгије, Коваљевски, Коваљовски, Ковалевски и сл.). Б. Максимовић тврди да је Коваљевски самостални аутор Генералног плана Београда из 1923. године.[5] В. Трифуновић му приписује израду пројекта за Пијачне хале у Крагујевцу 1928. године, и као коаутора (са арх. М. Радовановићем) пројекат за Дом пожарне дружине у Крагујевцу 1934. године.[6] Познато је Ђорђе (Јурий Павлович) Коваљевски рођен у Јелисаветграду - Кировграду 20. априла 1888. године. Технички факултет је завршио у Кијеву, где је био шеф одсека за генерални план града и професор на Политехничком институту. У Београду се помиње од 1920. године, где води биро за генерални план града, којим се планирају многи тргови у централној зони и изградња леве стране Саве. Радио је генералне планове за више градова у Србији.[7] Коваљевски се појављује и као писац - коментатор и тумач решења Теразијске терасе као дела задатка из Генералног плана Београда из 1923. године.[8] Истражујући слободније архитектонске облике, аутор Величковићеве виле, свакако на захтев наручиоца, потрудио се да дајући особен израз своме делу, потражи решење у концепцији модернизовања класичних стилских композиција. Ипак, овом остварењу треба потражити и аналогије у стваралаштву архитеката тог времена.

На овој грађевини видљиви су декоративни елементи за које је могуће тражити узоре у пројекту Драгише Брашована за кућу инжењера чешке банке Рихарда Шкарку у Делиградској улици број 13 у Београду, која је 1927. године добила награду Др Томић за најлепшу фасаду, о чему је Политика известила 3. фебруара 1928. године (сл.2). Могуће је да је апотекар Драгутин Величковић из Ниша желео да његова вила у Нишкој Бањи буде саграђена са декоративним елементима какве има зграда с најлепшом фасадом, саткана од необичних комбинација елемената - слободно схваћен историцизам у духу китњастог романтизма. Фасадама доминирају хоризонтални елементи, као и код Шкаркине виле, али је главна фасада Шкаркине виле по опису А. Кадијевић "изведена у равни као слика са опипљивим пластичним декором. Богата романтична орнаментација фасаде изведена је из декорације историјских стилова медитеранског културног круга. Очигледан је утицај позно-готичке Венеције, као и

5 Б. Максимовић, Урбанистички развој Београда 1830-1941, Београд 1970, 650; Група аутора, Историја Београда, Београд 1995,258.

6 В. Трифуновић, архитектура о Крагујевцу, Крагујевац 1995, 70, 74.

7 М. Сомборски, Ковиљевски Ђорђе, ЕЛУ 3, Загреб 1964, 234; А. Кадијевић, Допринос руских неимара - емиграната српској архитектури између два светска рата, Руси без Русије, српски Руси, Београд 1994, 247, 357.

8 Ђ. Коваљевски, О уређењу Теразијске терасе, М. Перовић, З. Манојвић, Београд између стварности и сна - избор текстова, Урбанизам Београда 66/67, Београд 1982, 109-111, 237.

архитектонских детаља арапске и барокно-католичке архитектуре".[9] Елементи модерне, сагледиви у распореду маса, комбиновани су са академским приступом хоризонталној подели композиције фасаде.

На пројекту Величковићеве куће улична (главна) фасада има партер обрађен дијамант квадерима, са троделно решеном лођом у средини (сл. 3).[10] Централна врата су двокрилна, а двоја бочних једнокрилна. Једноставни масивни стубови носе средњи виши и шири лук и бочне - уже и ниже луке. Симетрично у односу на лођу су постављена по два лучно завршена прозора. Изведено је другачије у односу на цртеж - лођа је уместо лучно завршена архитравно.

Полигоналним испадом је решен део фасаде на првом спрату, на коме је балкон са четири стуба који носе луке, правоугаоном рељефном декорацијом на оградном зиду и розетама над бочним прозорима. Други спрат је у масама решен као кула над којом је кубус са сегментастом куполом. Фасада другог спрата куће (а првог куле) има богату рељефну декорацију око готске трифоре, надвишене готичким аркадним фризом, који на завршецима има пирамидални кров. Пространа тераса окружује кулу.

Главни улаз у кућу налази се на бочној фасади и његово монументално решење чини ову фасаду посебном (сл. 4.). Пројектант се потрудио да свим фасадама да другачији изглед, тако да је дворишна фасада добила трем са балустрадом, који носи балкон, а четврта фасада подређена је функцији коју је одредило степениште са светларником.

Унутрашњи простор решен је централно (сл.5.). Постигнута је функционалност стремљења модерне, задовољење захтева породичног живота, али и професионалних потреба власника увођењем пословног простора - сезонске апотеке, кабинета за рад и економских просторија. Кућа је имала шеснаест соба. Изградња куће захтевала је велика материјална средства, што је условило јефтиније опремање ентеријера, без луксузних детаља.[11]

Према замисли пројектанта, кућа је изведена тако да је била увучена у парцелу и окружена баштом. Каснијим просецањем улица смањена је башта, а кућа је изашла на улицу.

Према замисли пројектанта, кућа је изведена тако да је била увучена у парцелу и окужена баштом. Каснијим просецањем улица смањена је башта, а кућа је изашла на улицу.

9 А. Кадијевић, Живот и дело архитекте Драгише Брашована, ГГБ XXXVII, Београд 1990, 153.

10 Термин дијамант-квадери употребио је Б. Несторовић, Постакадемизам у архитектури Београда (1919-1941), ГГБ XX, Београд 1973, 374, 375.

11 Према сведочењу ћерки апотекара Драгољуба Величковића, Оливере Секе Величковић-Петковић и Мирјане Аниће Величковић-Петковић, са Коваљевским је њиховог оца повезао Павле Ткач, руски царски генерал, емигрант (њихов тећа - мајчине рођене сестре муж). Сестре Величковић-Петковић мисле да је Коваљевски био дворски архитекта и да је пројектовао и тзв. Краљеву вилу у Нишкој Бањи. Оне су даље и податак да је надзорни инжењер био Пољак Зелински, а предузимач Милтен. У згради су после Другог светског рата неко време биле смештене школа, радионица и пекара.

Кућа апотекара Величковића је значајна за наслеђе југоисточне Србије не само као пример посебног декоративног архитектонског правца већ и као дело мало проученог и непознатог опуса очигледно вредног и талентованог архитекте Ђорђа Коваљевског.

резиме

Показало се да је неопходно организовање систематског истраживања урбане генезе и градитељског наслеђа и у бањама југоисточне Србије неопходно због значаја откривања до сада непроучене баштине у бањама Србије, а задатак је за дужи временски период и представља основицу за сагледавање њихове будућности.

Допринос мултидисциплинарним истраживањима су и мали прилози о појединачним кућама у овим специфичним насељима, значајни за историју архитектуре са два аспекта - најпре као ауторски концепти и допуна мало познатим радним биографијама неимара, али и као интегрални део баштине. Представљањем виле апотекара Величковића популаризује се наслеђе Нишке Бање, као и готово непознат опус архитекте Коваљевског.

summary

Gordana Mitrović

THE RESEARCH ABOUT THE ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE SPAS OF THE SOUTHEAST SERBIA

Today it has become necessary to organize a systematic research of the architectural heritage in the spas of the southeast Serbia because there are many objects that have not been properly studied yet. This research should become the basis for the consideration of their future.

Even the short surveys about individual houses in these specific settlements contribute to these multi-disciplinary researches which are important for the history of architecture in two aspects: as the supplement to the uknown biographies of some architects and as an integral part of the heritage. By presenting the villa of the chemist Veličković, the work popularizes the heritage of Niška Banja and the work of the architect Kovaljevski as well.

УДК 726.54(497.11)

Зоран М. Јовановић

РАЗМИШЉАЊЕ О ПУТЕВИМА СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ СТИЛА НА ПРИМЕРУ ГРАДИТЕЉСТВА АЛЕКСАНДРА ДЕРОКА (НИШ - БЕОГРАД)

Можда би једино још поклоницима и чуварима данашње српске стварности зазвучало као какав вапај самообманутог или заведеног сународника да су као жртве разноликих дисконтинуитета у савременој српској историји страдали многи видови, садржаји и одреднице националног живота у Срба. Из такве, током читавог двадесетог столећа, до данас стваране климе, проистекла је и, чини се драматична, све теже премостива криза у српској црквеној уметности и њеним критеријумима.[1] Између "речи и хаоса",[2] "реда и пустоловине",[3] као да је сасвим могуће разоткрити оне скривене или скриване узроке који су утицали на садашњи лик духовног пејзажа Српства. Нека недавно остварена дела у српском иконопису само су додатно оптеретила размишљања о светом и профаном, несрећно онемогућивши сваки рационалан дијалог о православности у савременој уметности Српства.[4]

Чини се стога да је још осетљивије и озбиљније питање на који и какав начин истицати Андрићево умовање о појединим привржениицима различитих догми и манифеста, који мрзе и прогоне оне, по њиховом схватању неверника, можда се тако несвесно светећи за сопствену недовољну или недоследну веру.[5]

Међутим, оно што би историчара уметности, поред незаобилазних социолошко-историјских околности, могло да наведе на размишљање о путевима српске црквене уметности,[6] најпре би требало да усмери ка разлозима какви су непосредно утицали на неивентивну путању српског сакралног градитељства,

1 М. Јовановић, Критеријуми српске црквене уметности, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 15, Нови Сад 1994, 11-15.

2 В. Јеротић, Хаос и реч, Политика 31. XII 1993, 1.2.3. I 1994.

3 М.Ристић, О модерном и модернизму, Дело 1, март 1955, 69.

4 Д. Медаковић, Архимандритова нсочскивана анатема, Политика 26. X 1994.

5 И. Андрић, Знакови поред пута, Просвета, Београд 1977, 161.

6 М. Јовановић, Српско црквсно градитсљство и сликарство новијсг доба, Бсоград-Крагујсвац 1987.

колико и на последња, понајмање инспиративна дешавања у српском црквеном сликарству.[7]

Утисак је да је као пресудан чинилац првенствено утицало сувише често и једнострано истицање архетипова, светосавља и националне традиције,[8] чиме је човеку-вернику и човеку-уметнику одузиман слој слободне и стваралачке сензибилности на какву у свом времену имају свеколико право. Зато се чини да није нимало лако определити се између логике срца и хладног расуђивања или стално претеће невидљиве осуде неистомишљеника и сопствене обазривости, као ни према одвећ стерилном односу према теми која већ самим насловом упућује на један од кључних проблема српске модерне уметности.

Посебне тешкоће засигурно изазива оцена која сведочи о Александру Дероку као јединственој личности српске културе двадесетог века. Она ничим није завредела уздржано вредновање његовог постојања, нити било којег, па ни оног дела његовог пројектантског опуса, у овом тренутку под сочивом историје уметности и архитектуре.

Чињеница је да одређене дилеме могу бити распламсане и самим насловом теме овог текста, ако се прихвате све оне одговорности на које историчара уметности обавезује суочавање с проблемима традиције и модерности у српском националном стилу, односно српске црквене уметности новијег доба, поготово на измаку столећа. Када је Александар Дероко у питању, те компоненте на плодоносан начин јесу испреплетане у његовој богатој природи, сатканој од многих не лако спојивих крајности, а преносно отелотворених у његовим неимарским резултатима.

Мишљење да је Александар Дероко и као архитектпројектант био довољно даровит да би се могао подредити било каквој догми,[9] одговарајуће је полазиште и за сагледање његовог односа према архитектури, па и према самом националном, српском сакралном градитељству.

За разлику од недовољно познате чињенице да се Александар Дероко залагао за осавремењење српског црквеног сликарства и комуникацију између

---

7 Када је реч о архитектури, о томе сведоче и последњи конкурси за изградњу храмова Српске православне цркве, а посебно конкурс у Приштини из 1991. године када је показана "немоћ данашњих српских неимара да дају савремене интерпретације националног стила у сакралној архитектури" А.Ђ. Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века), рукопис докторске дисертације на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, 1995, 220.
Што се тиче српског црквеног иконописа, довољан утисак могу да пруже догађаји поводом постављања (и уклањања) престоних икона аутора Младена Србиновића у манастиру Жича, као и тековине оба Сабора српског иконописа, односно изложбе "Савремена православна српска уметност". Чињеница је такође да се у последње време запажа значајна активност под окриљем науке да се протумаче односи традиције и модернизма, светог и профаног у српској уметности двадесетог века, из чега су проистекли бројни чланци и студије познатих српских стручњака. В.: Д. Пајин, Савремена обнова религијске уметности, Група аутора, Религија и ликовност, Нолит, Београд 1955, 5 (4-16).

8 М. Јовановић, Забранс за богомазе, Политика 23. X 1994.

9 Б. Богдановић, Александар Дероко, Уметници академици 1968-1978, Галерија САНУ, Београд 1981, 207-212.

традиције и модерног уметничког концепта, а све у жељи за стварањем савремене репрезентативне црквене сликарске уметности,[10] Дерокове градитељске тежње, па и целокупни архитектонски опус, у последње време добили су заслужен значај, тумачење и достојно место у историји српске архитектуре двадесетог века.[11] Ипак, пред историчарем уметности још увек се отварају могућности ишчитавања Дерокове архитектуре и компаративно посматрање његових неимарских решења.

Таква прилика могла би да се отвори и пред Дероковим нереализованим идејним решењем Епископског конака у Нишу или Интерната Богословског факултета подигнутог у Београду, насталих пред Други светски рат и који, без икакве сумње, имају посебно место у српској архитектури двадесетог века.

Међутим, оно што би у овом тренутку заслужило пажњу није ни место поменутих пројектантских решења у генези српског градитељства нити само обраћање времену потраге за националним стилом између два светска рата коме ова два Дерокова остварења временски припадају. Историографске, односно њихове техничке особености не би биле од пресудног значаја, па коначно ни удео Дероковог колеге Петра Ангностија као коаутора на оба пројекта чији је допринос мање значајан у односу на оне препознатљиве елементе Дероковог пројектантског манира испољене у поменутим остварењима.[12]

У другом плану било би и Дероково (и Анагностијево) реализовано решење Епископског конака у Нишу из 1935. године. Ма колико надахнут спој традиције и одређених савремених елемената ово је вредан покушај оживљавања народне традиције модерном формулацијом фолклорних мотива преузетих из

10 Најупечатљивијим чине се Дерокова залагања као када је на његов предлог калоту кубета цркве Преображења у Новом Сарајеву, саграђену по његовом пројекту, требало да осликa Сава Шумановић у години пред Други светски рат (Интервју с М. Димићем, Савременик бр. 6, Београд 1985, касније објављен и у: А. Дероко, Мангуплуци око Калемегдана, 1987). Занимљива је и Дерокова наклоност да Милић од Мачве живописе Вождовачку цркву у Београду (Милић од Мачве, Од потонуле Атлантиде до још живих Сораба, Повјесница Милића од Мачве - III, Београд 1987, 390). Интересантан је такође и Дероков став када је средином седамдесетих било говора о осликавању цркве Св. Марка. Дероко је био за ангажовање најпознатијих српских сликара који би дали свој печат савременог времена, с помињањем Милића од Мачве и Лазара Вујаклије (Документ, још необрађен, у Дероковој заоставштини у Архиву САНУ у Београду).

11 З.М. Јовановић, Александар Дероко, Републички завод за заштиту споменика културе и Друштво конзерватора Србије, Београд 1991; З. Маневић, Велика награда архитектуре САС 7 - Александар Дероко; А. Ђ. Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века), рукопис докторске дисертације на Одељењу за Историју уметности Филозофског факултета у Београду, 1995.

12 Када је реч о Интернату познато је да је П. Анагности учествовао на унутрашњим грађевинским радовима (З. М. Јовановић, нав. дело, 78). Што се тиче реализоване верзије нишког Конака А.Ђ. Кадијевић (нав. дело, 208) позива на изјаву П. Анагностија у његовим сећањима (у Руси без Русије. Српски Руси, Београд 1994, 310) да је пројекат остварен у сарадњи с Дероком. Захваљујући колеги Миши Ракоцију који је аутора овог текста упознао с документацијом коју поседује Завод за заштиту споменика културе у Нишу, у прилици смо да потврдимо да је сам нацрт Конака потписао П. Анагности, међутим ако се узме у обзир да је Анагности био Дероков асистент на Факултету и да је могао уз Дерокову сагласност да изради потребну документацију остаје и даље отворено питање колики је удео П. Анагностија у идејном остварењу, независно од самог нацрта.

варошког типа народног неимарства централне и јужне Србије. Тиме се рађа другојачија подлога и мотив за размишљање о искуствима која би могла да утичу на токове српске црквене архитектуре потоњих времена.

Основни подстрек проистекао би првенствено из Дерокових замисли испољених на пројекту интерната Богословског факултета у Београду и у идејној, нереализованој верзији Епископског двора у Нишу. По својим особеностима они су занимљиви и значајни из неколико разлога.

По свом специфичном садржају и функцији Двор и Интернат места су јединственог додира својеврсне вертикале и хоризонтале људског постојања између профаног живота и невидљивог, метафизичког света узвишене стварности. Као такви, имали су захвалне предиспозиције да и архитектонском формом постану особен мост између ванвременог и реалног, традиције и савремености, омогућујући постизање драгоценог искуства у покушајима преображаја српске црквене уметности, притом не доводећи у питање канонизована одређења и обличја храмовног градитељства.

С друге стране, и локација, и у Нишу и у Београду, у урбаном миљеу омогућила је и истовремено ослободила од проблема прилагођавања нове градитељске форме и стилизације раније сграђеној архитектури. Такав значај битан је управо из разлога што у многим случајевима нови црквени објекти за време значајне градитељске активности између два светска рата нису били у довољној мери прилагођени изгледу и амбијенту грађевина поред којих су подизани.[13]

У односу на интернат Богословског факултета који је, несумњиво, Дероково најдубље залажење у воде архитектонског модернизма, нереализовано решење Епископског двора у Нишу било би најприличније прихватити као креацију која је непосредно утицала на архитектонско решење Интерната. Иако је у нереализованој замисли Конака још ненаметљив, чини се непотпуно дефинисан модернистички приступ, првенствено приметан у неутралном фасадном платну, с крстом уграђеним у зидну површину неволуиране угаоне куле у односу на доминантну у пројекту Интерната, али и са уочљивим еклектичким комбиновањем балканске традиционалне архитектуре, Александар Дероко је био пред проналажењем сопственог градитељског обрасца и синтезе традиције и Модерне. Није неважно што је и у овом делу могуће назрети Дерокову пројектантску мисао водиљу, а која га је, када је реч о специфичној, сакралној архитектури водила подсећању на стари, средњовековни стил, не китњаст, нити украшен, већ аскетски строг, али прилагођен духу савременог доба.[14]

Успешност остварена у Интернату пренета је као искуство у решење Епископског двора у манастиру Жича, с одређеног гледишта чак значајнијег оства-

13 А. Ђ.Кадијевић, Градитељска делатност Александра Дерока и Момира Коруновића у Жичи између два светска рата, Саопштење на научном скупу "Жича. Историја и уметност" одржаног у Краљеву 1995. године.

14 Подизање епископског двора, трпезарије за народ и нове црквице у Жичи, Време, Београд 3. IV 1935.

рења у односу на здање Интерната.[15] Жички Епископски двор, саграђен 1935. године, замишљен је тако да буде прилагођен амбијенту манастирског комплекса, а што је самим тим условило и поједине јасно одређене архитектонске захтеве омеђене оквирима реинтерпретације средњовековног градитељства. Међутим, постигнутом кубичношћу, чистом фасадном површином, хоризонталним линијама кровног венца, Александар Дероко је успео и овом објекту да удахне извесну меру модерности и савремености.

Ако је тачно да уметност не стварају само уметници, него и наручиоци, за српске оквире, чини се као храбар чин инвеститора да се одрекне фаворизоване српско-византијске еклектике и да савременом схватању традиционалне српске духовности прилагоди и сам архитектонски оквир, независно од питања да ли је новоподигнута зграда Двора у складу с древним окружењем, а које је настало изменом локације Дероковог здања.[16]

С обзиром на то да Александар Дероко није припадао струји архитеката који су подражавање стила из времена кнеза Лазара прихватали као догму, нити је био близак Таназевићевој "моравској сецесији"[17] или "моравском експресионизму" Момира Коруновића,[18] сва је прилика да корени Дероковог убеђења најпре могу бити у духовној вези с мишљењем Ђурђа Бошковића о потреби да српском црквеном градитељству треба пружити могућност иновација, као својеврсном уводу у преображај црквеног градитељства, али истовремено и одговарајућим мистици хришћанске религије.[19]

Круна пројектантског деловања Александра Дерока и трагалаштва између савремених градитељских тенденција и српско-византијске традиције отелотворена је у интернату Богословског факултета на београдској Карабурми.[20] Јасна је архитектонска концепција Интерната, у савременом духу остварена и једноставно изведена, потцртана декоративним мењањем ритма слагања опеке и контрастом различитих материјала и њихове боје. На фасадном платну уочљива је академска подела зона, али је утицај Модерне упечатљив у безорнаменталности широких зидних површина.

Експресионистички наглашена концепција здања са успешно замишљеним вертикалним блоком - угаоном кулом (и мотивом уграђеног крста, као Дероковим особеним пројектантским печатом) омогућује подсећање на дела амстер-

15 О Интернату, али и другим објектима саграђеним по Дероковом пројекту у манастиру Жичи (црква Св. Савс и трпезарија) видети у: З. М. Јовановић, нав. дело, 78-79; А.Ђ.Кадијевић, нав. дело - саопштење.

16 Да ли су новоподигнуте зграде код манастира Жиче у складу са црквом, Слободна реч 47, Београд 1936, о истој теми, а поводом завршних радова: Нови епископски двор и народна трпезарија са црквицом чине целину са манастиром, Време, Београд 23. X 1935.

17 М. Јовановић, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац 1987, 219.

18 Нав. дело, 219.

19 Ђ. Бошковић, Црква Св. Марка у Београду као карикатура Грачанице, Српски књижевни гласник IV, Београд 1931, 302-324.

20 З. М. Јовановић, нав. дело, 72-79; А. Ђ. Кадијевић, Један век националног стила у српској архитектури, 186.

дамске експресионистичке школе из првих деценија двадесетог столећа[21] односно донедавно врло популарног "новог брутализма",[22] али и с једновременим осећањем мистичне духовности. Коначно, унутар здања и јесте стварана и надграђивана духовност и религиозна контемплација, као и данас, ма колико је оно архитектонски угрожено небодером изграђеним у његовој непосредној близини, као успомена на време социјалистичких крајности, чиме су волумен и атмосфера Интерната доведени у подређен положај. У годинама када је интернат подигнут једино је он разбијао монотонију дунавске падине, а својом формом као да је отварао видик ка европеизираним средиштима српства која су и кроз црквену уметност ишла у корак с временом.

Недавна информација за јавност да је према урбанистичком плану реконструкције једног средњовековног манастира у Србији предвиђено да се чак и вегетација прилагоди времену оснивања манастира[23] наметнула је подсећање на Александра Дерока и на његову опаску да би у вештачком васкрсавању прошлости одговарала и наредба да преко Теразија могу шетати само пролазници обучени у костиме и брокат из времена средњовековних српских великана.[24]

Иако по свом вишестраном интересовању окренут прошлости, Александар Дероко је успео на необично изражајан начин да се преда и особеностима свога доба. С таквим опредељењем могао је да обликује сопствене визије кроз неимарска решења, не препустивши се опасности да културу и уметност свога народа једино афирмише кроз мерила средњовековне традиције и превазиђена историјска решења.

summary

Zoran M. Jovanović

STUDYING OF SERBIAN NATIONAL STYLE ON THE BASIS OF THE ARCHITECTURE OF ALEKSANDAR DEROKO

Because of the discontinuance in modern Serbian history many aspects, forms and directions of national life of the Serbs have been violated. A dramatic and almost insurmountable crisis of the sacred art and its criteria has become obvious. The reason for this was excessive emphasizing and insisting upon archetypes, "svetosavlje" and national tradition. In this way the people (not only those who were ordinary believers but also the artists) were prevented from expressing their free and creative sensibility.

It is common opinion today that Aleksandar Deroko was an architect who was too gifted to accept any kind of dogma. This aspect is the basis for considering his attitude towards architecture and Serbian national sacred building.

21 А.Ђ. Кадијевић, нав. дело, 187.

22 Б. Богдановић, нав. дело, 211.

23 Ј. Р., Искорењивање багрења, Политика, 2. XII 1994.

24 А. Дероко, Наш национални стил у архитектури, Време, 6. I 1941.

УДК 324(497.1)"1935"

Верољуб Трајковић

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 5. МАЈА 1935. ГОДИНЕ

Марсељским атентатом, убиством краља Александра 9. 10. 1934. г, Краљевину Југославију захвата општа друштвено-политичка и социјална криза, где многи национални покрети, политичке странке и појединци користећи дејство политичког шока у којој се нашла земља покрећу многа питања ради остварења својих политичких циљева. Указом Намесништва, објављеног 6. фебруара 1935. г., којим се Народна скупштина изабрана 8. новембра 1931. г. распушта, расписују се избори за народне посланике 5. маја 1935. године[1]

Избор и су спроведени на основу Закона о избору Народних посланика за Народну скупштину од 10. септембра 1931. године, који је више пута допуњаван и мењан,[2] и на основу Закона о бирачким списковима од 6. септембра 1931. године, који је допуњен Законом о изменама Закона о бирачким списковима од 20. јула 1934. године.[3]

Без обзира на измене, овај закон је остао у суштини назадан јер је и даље остала основна клаузула - јавно гласање. Разлика у односу на ранији систем гласања била је у томе што носилац земаљске листе није морао да обезбеди 60 потписа из сваког среза, већ само по 30 који би били распоређени у две трећине бановина, тј. у 6 срезова.

По последњим изменама изборног закона, земаљску кандидатску листу требало је да предложи најмање 30 предлагача (правних бирача) из сваког административног среза од половине укупног броја административних срезова у држави, под условом да се ови срезови налазе бар у две трећине бановина.[4] Предлагачи су подносили суду писмену изјаву носиоца листе, сваког среског кандидата и његовог заменика, у којој они кажу "да ће у своме раду

1 Чедомил Митриновић и Милан Н. Брашић, Југословенске народне скупштине и сабори, Београд, 1937, 408, Службене новине Краљевине Југославије, 7. II 1935; Време, 7. II 1935. и Лесковачки гласник, 9. фебруар 1935. године.

2 Службене новине Краљевине Југославије, 12. IX 1931. Овај закон је допуњаван и измењен 26. IX 1931. Законом о изменама и допунама о избору народних посланика за Народну скупштину од 10. IX 1931.(Службене новине Краљевине Југославије, 27. IX 1931) и изменама и допунама од 26. IX донетог 26. III 1933. (Службене новине Краљевине Југославије, 12. IV 1933.).

3 Службене новине Краљевине Југославије, 9. IX 1931.

4 Закон о избору народних посланика са изменама и допунама од 20. VII 1933. и Закон о бирачким списковима са изменама од 20. VII 1934, Београд 1935, стр. 12 и 13.

чувати државну целину и радити за народно јединство и да неће приступати верским племенским и регионалним партијско-политичким удружењима".[5] По овом закону, све земаљске листе требало је предати Касационом суду у Београду 15 дана пре избора, тј. до 19. априла 1935. Нова "владавинска гарнитура" је распуштањем Скупштине и расписивањем нових избора желела да покаже колико је напредовала у погледу демократизације земље, јер ће се на новим изборима изабрати скупштина која ће означити прелазак на прави парламентарни режим.[6] Влада је предузела читав низ мера за побољшање животног стандарда само ради привлачења гласача на своју страну.[7]

Неколико дана након објављивања вести о распуштању Народне скупштине и распису нових парламентарних избора, обнародована је вест да ће представник владе Богољуб Јевтић бити носилац владине земаљске изборне листе.[8] После шестојануарске диктатуре ово су били први избори на којима су владајући врхови дозволили опозиционим странкама да истакну своје кандидационе листе. После дужих консултација и преговора око предизборне тактике, носиоца листи и других појединости, формиран је блок Удружене опозиције[9] у коју су ушли Демократска странка, Савез земљорадника и Сељачко-демократска коалиција (Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка), којима се придружила и Југословенска-муслиманска организација.[10] Иако је на први поглед Удружена опозиција била јединствена политичка организација, она ипак није изашла на изборе са одређеним и јединственим програмом, већ је то била техничка коалиција. Али сам њен улазак у изборну борбу против владе био је крупан политички догађај.

Поред владине листе и листе Удружене опозиције, своје листе су истакли Божидар Максимовић, радикалски дисидент и Димитрије Љотић, бивши

5 Исто, 17.

6 Више о томе: Стојков Тодор,Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935.Београд 1969, 290. ("У склопу опште тактике нове владавинске гарнитуре превремено распуштање Народне скупштине изабране 1931. и распис нових избора требало је да буде доказ, прво, о томе да нова влада не жели да сарађује са народном скупштином за чије је чланове у јавности владало уверење да су више постављени него од народа изабрани и , друго, доказ о тежњама Намесништва и владе да се што пре и што детаљније обавесте о политичком расположењу широких народних слојева.")

7 Политика, 27. II 1935. Влада је издала низ економских уредби, смањила златно покриће новца, одложила плаћања је сељачких дугова до септембра 1935, смањила земљарину, а затим обећала и једну милијарду динара за јавне радове.

8 Политика, 11. и 14. II 1935.

9 Иницијативу за ову изборну коалицију дали су Љ. Давидовић и Ј. Јовановић, а Мачек ју је прихватио. Деликатну мисију убеђивања Хрвата у Загребу обавио је Д. Јовановић, тада најближи од свих српских политичара. Више: Т. Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935... стр. 296; Архив Југославије, Збирка Драгољуба Јовановића, Политичке успомене, књига III.

10 У Удружену опозицију су позвана и вођства радикала и СЛС. Она су, међутим одбила позив. Одбила су и позив Б. Јевтића да се придруже његовој изборној листи. Вође радикала и словеначких клерикалаца су се одлучиле за изборну апстиненцију, па су одвојеним прогласима своје присталице позвале да не изађу на биралишта. Види Т. Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935 ..., стр. 299-300

шестојануарски министар и вођа "Збора", организације са фашистичком идеологијом и методама политичког рада.[11]

У Лесковцу су после расписивања парламентарних избора, у току фебруара, почеле предизборне припреме. Лесковачки члан Савеза земљорадника, Јован Јовановић, био је 10. фебруара на састанку код Јована Јовановића, шефа Земљорадничке странке, од када је добио инструкције у вези са кандидацијом у Врањском округу на листи Удружене опозиције.[12]

Кандидациони зборови су се одржавали у току марта и априла и на њима кандидати нису бирали средства да би се политичким супарницима онемогућила кандидација. Тако је 11. марта 1935. године Јован Јовановић, кандидат Удружене опозиције, са својим присталицама растурио кандидациони збор Ђорђа Блажића.[13] Јован Јовановић је то описао следећим речима: "... Ја сам наставио паљбом, а моји људи су ме грлато потпомагали, вичући Доле Блажић! Доле странци! Лесковац има своје људе! У сали се створио неиздрживи пакао у коме се чуо мој оштар глас и урлање велике већине присутних, а међу најосорнијим био је Љуба Динић, који је вриштао колико га грло носило.

Сретен Поповић је тада пошао телефону да позове жандарме ради завођења реда. Ја сам даље настављао да говорим противу владе Бошка Јевтића и Блажића и да говорим како Лесковчани не желе да шаљу никакве поздраве Јевтићевој влади. Викали смо: Живео Мачек! Живела опозиција. Блажић је био ван себе од беса. До мене није могао доћи физички да се обрачуна, јер ја сам био окружен великим бројем људи. Сам није знао шта ће, па је сиктао и он на сав глас, али га нико није ни слушао ни чуо.

Тада сам ја, да бих избегао интервенцију жандармерије, завршио свој говор и позвао људе да оставе Блажића самог, па нека шаље телеграме свом Јевтићу у своје име, јер му ми то нећемо забранити.

Уз урнебесно клицање, огроман део публике, која се увећала за време мог говора, пошао је са мном. Блажић је остао сам са својим сестрићем. Од људи који су на његов позив дошли готово нико није хтео да остане, већ су се и они склањали бојећи се сукоба са жандармима.

Так о се завршила прва јавна конференција лесковачких грађана. Када смо ми били на корзоу, који се увече тек формирао, стигли су жандарми, али нису имали никакав ред да успостављају, јер је сала била празна и у њој владала тишина, само се по испретураним столовима видело да је у њој било доиста великог нереда."[14]

Иако је вођство Демократске странке ушло у Удружену опозицију, локални демократски прваци у лесковачком крају окренули су му леђа и кандидовали

11 Политика, 19. април 1935.

12 Јован Јовановић, Сећања..., стр.224. Позив за састанак је Јовану Јовановићу донео Тодор Чичановић, адвокат. Позив је гласио: "Драги брате, дођи неизоставно, у недељу, 24. фебруара о.г. у мојој кући, Господар Јованова ул.бр.43. Решаваће се о важним стварима у вези са расписаним изборима. Тебе и остале пријатеље поздравља Јов. М. Јовановић". Народни музеј Лесковац, Збирка Јована Јовановића.

13 Лесковачки гласник, 16. март 1935. године.

14 Јован Јовановић, Сећања, 231.

се на Јевтићевој изборној листи. Предизборна конференција демократа одржана је 20. марта 1935. године у дворишту "Каспареве кафане" у присуству 2000 људи.[15] На конференцији је једногласно изабран за кандидата на предстојећим изборима за срез лесковачки Живојин Рафајловић, бивши министар, а за његовог заменика Крста Марковић, бивши народни посланик.[16] Приређивач конференције, Живојин Рафајловић, у свом говору истакао је разлоге због којих се у својој кандидацији везује за владину листу.[17]У свом изборном прогласу "Бирачима среза лесковачког"он наводи да су "...Без икаквог саветовања и договарања са пријатељима из унутрашњости, неколицина људи из штаба бивше демократске странке, донели одлуку да за наступајуће изборе носилац опозиционе листе буде г. Др. Влатко Мачек, адвокат из Загреба. Знајући да је Др. Мачек протагониста идеје о федералистичком уређењу наше Државе, ја сам се у Београду енергично успротивио да опозиционој листи носи г. др. Мачек. Било ми је јасно да примајући њега за носиоца листе самим тим примамо и његов политички програм...." Даље у прогласу истиче да је на конференцији демократских првака 17. фебруара тражио да Мачек "упути бирачима проглас у коме ће на један јасан, одређен и немагловит начин признати државно и народно јединство ....Кад сам видео да су сви моји покушаји по овом питању пропали и да је свака нада за испуњење мојих оправданих захтева изгубљена, ја сам се одлучио да моју кандидацију вежем за земаљску листу Председ. владе господина Богољуба Д. Јевтића."[18]

Колебање радикалских првака и њихово коначно опредељење за изборну апстиненцију имало је за последицу осипање у редовима локалних првака у лесковачком крају, међусобних сукоба и везивање из каријеристичких разлога за владину листу. Тако се Тодор Тонић, радикалски дисидент, са својим замеником Ђуром Стојановићем, председником мирошевачке општине, у својој кандидацији везао за листу Б. Јевтића.[19] Своју кандидациону конференцију Тодор Тонић је одржао у "Литрићевој кафани" 24. марта 1935. године, после збора је, ношен од својих присталица, обишао све квартове града праћен блех музиком.[20] Ево како су конференцију забележиле Недељне новине:

15 Недељне новине, 21. март 1935; Лесковачки гласник, 23. март 1935. године.

16 Политика, 28. март 1935.

17 Политика, 28.3. 1935; Недељне новине, 21. март 1935.

18 Народни музеј Лесковац, Збирка плаката.

19 Време, 17. март 1935. године. Дошло је до сукоба између радикала око кандидације на владиној листи. До сукоба је дошло између Тодора Тонића и Илије Јовановића, деловође орашачке општине "који је тражио да Тодор Тонић овога пута уступи место човеку у гуњу и опанку."Јован Јовановић, Сећања..., 235

20 "Тонић, огромна људина, одебљао, жут и црвен у исто време у лицу, љуљао се према угибању људи који су га носили. Дошао је и до Трговачке банке, ту је застао. Трговачка банка је била нека врста његове банке, јер је он у њој био акционар. Ту је одржао говор, па је потом, ношен од људи, пошао даље, дошао до Ветернице, па се вратио натраг и пошао сада улицом Пана Ђукића (тада ул. Краљице Марије - прим. аутора) у правцу Подворца. Гомила око њега је играла: неко је викао "живео!", неко "долс"! Тонић је дошао тако до Подворца. Нашла се и циганска блех музика, па је засвирала "радикалка":
"Радикали коло водили,

"Пре десет сати отворена је конференција, која је трајала негде до 10 сати у општој галами. Поклици живео помешани су били са поклицима доле. Не зна се који су били громогласнији. Видевши да је атмосфера загушљива, г. Тонић је изашао из кафане опкољен најверњима и сав црвен у лицу пошао ка центру града праћен виком: "живео" и "доле". Но г. Тонић се снашао у овој ситуацији. Да би импресионирао чаршију, он је "дозволио" да га понесу неколико радника. Дошао је као Цезар до Трговачке банке и покушао да говори маси која је врела, гунђала, викала, клицала, претила му.

После кратког времена, његова незграпна фигура поново се појавила на челу поворке. Као Наполеон око пирамида, г. Тонић је зашао споменик, потом се упутио улицом Краљице Марије поред начелства, суда и свих адвокатских канцеларија. Код суда је одао поздрав вернима. Чим су пристигли противници који су клицали доле наставио је "победоносно" пут у Подворце, његову Вандеју. Покушао је и тамо да говори. Али, није био добре среће. Да би доскочио опозицији, дао је миг музикантима који су засвирали "радикалку".

Пошто је успео да допре до "јужног пола", лесковачки политички Берд пошао је натраг, непрестано ношен од неколицине "присталица".... Кад је био на мосту, привикали су неки: "у воду с њим". Али г. Тонић је победоносно наставио пут ка болници. Однекуда, наједном, искрснуо је један човек са малим надгробним спомеником на рамену. Ушао је у поворку. Смех и досетке су почеле да падају.

Пошто је завршио са својим походом кроз Лесковац, г. Тонић се повукао да се одмори, као да је он неког носио а не њега неко други."[21] За разлику од Тодора Тонића, који се у својој кандидацији везао за владину листу, лесковачки радикали око Ђуре Крцалића су се по налогу Главног одбора странке одлучили на изборну апстиненцију.[22] Једини кандидат на листи Удружене опозиције је био Јован Јовановић, адвокатски приправник, члан Савеза земљорадника.[23] Свој кандидациони збор одржао је 31. марта 1935. године у кафани "Златан праг". На збору је једногласно прихваћена његова кандидација за посланичког кандидата за срез лесковачки на листи Удружене опозиције. За заменика је изабран Младен Савић, земљорадник из Великог Трњана.[24]

Поред горе наведених кандидата, у лесковачком крају су своје изборне кандидације покушали да истакну Душан Станковић Славуј, кафеџија, са замеником Луком Трајковићем, бакалином из Винарца, Милан Станојевић, Благоје Николић, Братислав Ђелошевић, адвокат, Никола Динић, школски надзорник, и Илија Јовановић, општински деловођа из Орашца.

Ја сам браћо радикал
Бацам паре па играм!"
Коло је повео један младић из породице Дунија, Тонићевих људи у овом крају, а на крају кола је био један одрпани циганин. Када се коло завршило, Тонић се вратио истим путем натраг." Јован Јовановић, Сећања ..., 235.

21 Недељне новине, 21. март 1935. године.

22 Недељне новине, 28. март 1935; Јован Јовановић, Сећања ..., 236.

23 Време, 21. април 1935. године.

24 Недељне новине, 4. април 1935; Јован Јовановић, Сећања ..., 226.

Душан Станковић Славуј је своју кандидацију везао за листу Светислава Хоџера - шефа Југословенске народне странке.[25] Збор је одржан у кафани "Златан праг" 19. фебруара 1934. године и на њему је говорио Светислав Хоџера, народни посланик.[26] Милан Станојевић је своју кандидацију везао за листу Живка Топаловића, шефа бивше Социјалистичке странке.[27] Пошто од Касационог суда листе Хоџера и Топаловића нису биле одобрене,[28] и изборне кандидације Душана Станковића Славуја и Милана Станојевића су пропале. Било је покушаја да се организује још једна листа, чији је носилац требало да буде абаџијски радник из Београда Павле Павловић, а кандидат за срез лесковачки Благоје Николић, столарски радник, и његов заменик Ђермановић Димитрије, салер.[29] Павле Павловић је одустао од пријављивања листе Касационом суду, а Благоје Николић, иако је своју кандидацију потврдио код Среског суда у Лесковцу, није се везивао за неку другу листу.[30]

Остали кандидати који су потврдили своје кандидације у Среском суду у Лесковцу, Братислав Ђелошевић, адвокат, Никола Динић, школски надзорник, и Илија Јовановић, општински деловођа из Орашца, нису своје кандидације везали ни за једну листу.[31]

Политичку ситуацију у лесковачком крају пред изборе 5. маја 1935. године најбоље илуструју следеће речи:

"У Лесковцу, међу старим политичарима још влада пометеност. У лову за сигурним мандатом, и ни за шта друго, они не знају на која врата да закуцају: врата владе или опозиције, кога да пошаљу. Сви би хтели. То је најбољи знак ликвидације старих партија и старих политичара."[32]

"У нашем срезу политичка живост се увећала и, у вези с тим, увећала се, специално последњих дана, и забуна која је синоћ достигла своју највишу тачку. После конференције бивших демократа, која је показала да су масе дезоријентисане, разбијене, а "вође" несложне, и "конференције" дисидента демократског г. Динића, која је у прошли петак одржана, дошао је "велики" збор борбаша (бомбаша) г. Драговића... Јуче је, припремана, из раније, имала да се одржи конференција угледних присталица бивше радикалне странке. Али, њеног сазивача г. Крцалића нигде није било ..."[33]

Значи, за скупштинске изборе 5. маја биле су истакнуте следеће листе:

---

25 Политика, 7. април 1935.

26 Недељне новине, 18. фебруар 1934; Јован Јовановић, Сећања ..., 237.

27 Политика, 7. април 1935. Јован Јовановић, Сећања ..., 238.

28 Касациони суд их је одбио са образложењем да њихове земаљске листе нису имале за неке посланичке кандидате оверене изјаве да се прихватају кандидатуре, за неке нема сталног места пребивалишта, и сл. - Вид. Политика, 22. IV 1935.

29 Недељне новине, 4. април 1945; Народни музеј Лесковац, Збирка плаката.

30 Изјава кандидата за народног посланика Благоја Николића у изборном округу бр. 13 среза лесковачког бановине вардарске за изборе народних посланика на дан 5. маја 1935; бр. 607, Срески суд у Лесковцу, 11. априла 1935. године. (Народни музеј Лесковац, Збирка плаката).

31 Недељне новине, 4. април 1935.

32 Недељне новине, 14. март 1935.

33 Недељне новине, 28. март 1935.

Владина - носилац листе Богољуб Јевтић, председник Министарског савета и министар иностраних послова. За среског посланичког кандидата кандидовани су Тодор Тонић и Живојин Рафајловић.

Носилац друге земаљске изборне листе - тзв. Удружене опозиције био је Влатко Мачек, адвокат из Загреба. На овој изборној листи кандидат за срез лесковачки је био Ј. В. Јовановић, адвокатски приправник, а заменик Младен Савић, земљорадник.

На земаљској листи Димитрија Љотића кандидат за срез лесковачки био је Мирко Ђорђевић, капар, а његов заменик Војислав Х. Михајловић, трговац из Лесковца. На земаљској листи Божидара Максимовића кандидат за срез лесковачки је био Тодор Поповић, кафеџија, а заменик Радисав Михајловић, земљорадник из Д. Јајине.[34]

Мада су се у лесковачком срезу за поверење бирача такмичиле четири изборне листе, од самог почетка се знало да ће се главна борба водити између два кандидата владине изборне листе - Тодора Тонића и Живојина Рафајловића. Ова два посланичка кандидата, подржана у изборној борби од лесковачких индустријалаца и банака, међусобно су се оптуживала и нападала. У свом изборном прогласу "Свесни грађани" Живојин Рафајловић јавно се обраћа Тодору Тонићу и тражи: "да не залуђује народ, већ да каже шта је урадио за народ у својству народног посланика", оптужујући га да је он са Централном банком склопио срамни уговор, којим је продао себе и грађане Лесковца. "Без сумње ово је потребно Централној банци ради спровођења својих ствари у електричном питању, у питању је добит од неколико милиона".[35]

У лесковачком крају је после истицања кандидатских листа почела предизборна агитација у којој нису бирана средства само да се за своју листу придобије што већи број гласача. Карактеристично је да су се у предизборној кампањи кандидати у својим изборним прогласима међусобно нападали и вређали, док је мало било прогласа са економским и социјалним програмима. Ево неколико интересантних делова из плаката: "Ако гласате за г. Тонића Ви гласате за пропаст Лесковца, за пропаст наше градске општине, а тиме подижете Централну банку. Зато свесни Лесковчани не гласајте за листу г. Тонића не будите гробари свога места, но сви дајте свој глас за г. Живојина Рафајловића."[36] У летку Удружене опозиције у стиховима се кандидат Јован Јовановић обраћа бирачима: Ако гласаш Тошу ... Тоша је био па ништа није урадио, а сада се ставио у службу банкара да би имао неког ћара. Ако гласаш Жику... Он обећава да направи електрику, ал' он је и министар био, па за Лесковац и село ништа није урадио. Ако гласаш Јову... Јован је поштен и млад, и биће понос за село и град. Зато је једини спас, ако дате Јовану глас.[37]

34 Лесковачки гласник, 4. мај 1935.

35 Плакат,"Свесни грађанин", Збирка плаката С. Димитријевића

36 Плакат "Бирачима среза лесковачког" издат од Акционог одбора маја 1935. у Лесковцу, Народни музеј Лесковац, Збирка плаката.

37 Народни музеј Лесковац, Збирка Јована Јовановића , инв. бр. 38.

У изборној агитацији је, као и на ранијим изборима, одлучујући утицај имала владина листа, па је влада Богољуба Јевтића користила државни апарат и полицијске органе у вршењу притиска на бираче.[38] У лесковачком крају власт је будно пратила кретање кандидата опозиције Јована Јовановића. У својим Сећањима он наводи: Власт ми није одобравала зборове, а ја јој нисам ни пријављивао где ћу када да држим збор. Из жандармеријских станица су патроле стално крстариле по селима и вребале ме, ... Полиција је отворено радила за Тонића, за њега су морале да раде све општинске деловође. Уз њега је била Трговачка банка, Централна банка, суд и сва бирократија. Уз Рафајловића је био огроман део лесковачке чаршије. Ја сам био потпуно сам, са неколико верних пратилаца и пријатеља. Нападала ме чаршија, оптуживали банкари, гонила полиција и жандармерија, деловође и сеоски кметови су ми растурали зборове и прогонили људе. [39]

У борби за одржање власти влада није бирала средства. У службеној пропаганди требало је да ови избори потврде опредељење грађана за "краљеву политику". У предизборном прогласу се истиче да је влада Богољуба Јевтића "влада (...) ратника и бораца, ваших другова са крвавих разбојишта славе и величине! Она вас зове да заједничким напорима и сарадњом достојно испуните живот започет у витешком прегнућу да ЈУНАЧКОМ СИНУ КРАЉА ВИТЕЗА ПРЕДАМО МОЋНУ И ВЕЛИКУ, НЕОКРЊЕНУ И НЕОКАЉАНУ ЈУГОСЛАВИЈУ![40] Такође, ради постизања изборног успеха, 16. марта 1935. године, преко Министарства просвете, влада је доставила упутство бановинама о ангажовању школских надзорника и учитеља у изборима.[41] На поступке органа власти у предизборној кампањи, који су били инспирисани од стране владиног изборног штаба, Удружена опозиција је одговорила објављивањем летка који је дељен бирачима на терену и у лесковачком срезу. Доносимо га у целини:

---

38 Против опозиције стављен је у покрет сав државни апарат. "Тому је апарату било стављено у дужност ово: прво, да искористи сва средства, како би се отежавало опозицији постављање кандидатске листе; друго, да на дан избора преко представника бирачког одбора и представника владине кандидатске листе врши фалсификате у изборном записнику, као и у пребројавању датих за поједине кандидате; и треће, да преко председника и чланова главног бирачког одбора исфорсирају по сваку цијену већину за владину кандидатску листу." - Вид. Др Иван Рибар, Политички записи, књига II, Београд 1951. године, стр.170-171.

39 Јован Јовановић, нав.д., стр. 238.

40 Плакат, РАТНИЦИ, ЧЕТНИЦИ, ДОБРОВОЉЦИ! ОТАЏБИНА ВАС ЗОВЕ! Народни музеј Лесковац, Збирка Сергија Димитријевића

41 Упутство налаже да сви школски надзорници, обавезно, у току марта и априла посете школе и, у директном контакту са учитељима из њиховог среза, дају потребна упутства за спровођење избора. Даље се каже да "Народни учитељи су најбројнији део наше интелигенције. Они имају ту предност да су у директном додиру са народом и да могу непосредно утицати на њега. Њихова је дужност да, и као чиновници у служби државе и просветитељи народни, што више утичу на стишавање политичке страсти, на јачање народног поверења према врховној управи, на давање поверења оним посланицима који су изразити представници не само данашњег државног система већ и присталице увођења данашњих форми које је влада ставила у свој програм. Дужност народних учитеља је да свој рад изведу сагласно и систематски у том правцу, да ни један од њих не остане неактиван." Архив Југославије, Фонд Министарства просвете, 66-99-285

"Драги пријатељу,

ПО СИГУРНИМ ОБАВЕШТЕЊИМА КОЈА ИМАМО, НАШИ ЋЕ ПРОТИВНИЦИ, ПРЕКО ОРГАНА ВЛАСТИ, ЧИНИТИ ПОКУШАЈЕ, ДА РАЗНИМ ПРЕТЊАМА ПРИНУДЕ ПРЕДЛАГАЧЕ СА НАШИХ ЛИСТА, ДА СВОЈЕ ПОТПИСЕ ПОВУКУ.

У СЛУЧАЈУ ДА СЕ КОД ВАС ТАКО ШТО БУДЕ ПОКУШАЛО, ОРГАНИМА ВЛАСТИ, КОЈИ ТО БУДУ ЧИНИЛИ, СКРЕНИТЕ ПАЖЊУ, ДА ТИМЕ ГАЗЕ ЗАКОН И ВАША ЗАКОНОМ ПРИЗНАТА ПРАВА, У СВАКОМ СЛУЧАЈУ НАШИ ПРИЈАТЕЉИ НЕ ТРЕБА ДА ПОДЛЕГНУ ТАКВИМ НЕ ЗАКОНИТИМ ПОКУШАЈИМА, ТРЕБА ДА ЗА СВАКИ ТАКАВ ПОКУШАЈ ОДМАХ ПОДНЕТИ ТУЖБУ НАДЛЕЖНИМ СУДОВИМА, ДА У ИСТО ВРЕМЕ ТЕЛЕГРАФСКИ ПРОТЕСТУЈУ КОД Њ.В. КНЕЗА-НАМЕСНИКА И ДА НАС ОДМАХ О СВЕМУ ОБАВЕШТАВАЈУ.

ПОШТО ПОСТОЈИ МОГУЋНОСТ ДА СУДОВИ ОВАКВЕ ТУЖБЕ НАШИХ ПРИЈАТЕЉА НЕ ПРИМЕ, ТО ОВЕ ТУЖБЕ ТРЕБА УПУЋИВАТИ СУДОВИМА ПОШТОМ НА ПОВРАТНИ РЕЦЕПИС.

ВАС И СВЕ ПРИЈАТЕЉЕ СРДАЧНО ПОЗДРАВЉА

Београд, марта 1935.год.

Ваш,
Љуба Давидовић[42]

Коначни резултати избора и однос политичких снага у Лесковцу и срезу лесковачком се виде из извештаја изборне комисије. Председници бирачких одбора у Лесковцу су били: за I гласачко место Радојичић Драгослав, старешина Среског суда у Лесковцу; за II гласачко место Стојановић Чедомир, судија у Лесковцу; за III гласачко место Тасић Љубомир, судијски приправник у Лесковцу; за IV гласачко место Миљковић Светозар, судија Окружног суда у Лесковцу; за V гласачко место Попадић Петар , судија Окружног суда у Лесковцу; за VI гласачко место Стојимировић Драгољуб, судија Окружног суда у Лесковцу; за VII гласачко место Милутиновић Боривоје, судија Окружног суда у Лесковцу; за VIII гласачко место Гелфенбајн Леонид, судија Окружног суда у Лесковцу.[43]

42 Народни музеј Лесковац, Збирка Јована Јовановића

43 У срезу лесковачком председници бирачких одбора су били: У Турековцу за I гласачко место: Поповић Божидар, учитељ у Лесковцу, за II гласачко место Златановић Радомир, учитељ у Турековцу; у Винарцу за I гласачко место Поповић Ђорђе, учитељ у Лесковцу, за II гласачко место Жарковић Војислав, учитељ у Винарцу; У Брестовцу за I гласачко место Божидар Илић, судијски приправник у Лесковцу, за II гласачко место Бардић Душан, учитељ у Брестовцу; у Печењевцу за I гласачко место Илић Јован, учитељ у Печењевцу, за II гласачко место Радовановић Срећко, учитељ у Лесковцу; у Разгојни за I гласачко место Цветановић Благоје, учитељ у Разгојни, за II гласачко место Савић Војислав, учитељ у Лесковцу; у Јашуњи Миловановић Драгомир, учитељ из Лесковца; у Црковници за И гласачко место Радичевић Вукадин, учитељ из Печењевца, за II гласачко место Ковачевић Василије, учитељ из Печењевца; у Орашцу за I гласачко место Јанковић Здравко, учитељ из Орашца, за II гласачко место Крстић

Лесковац је био подељен на осам бирачких места, а на територији лесковачког среза је било укупно 37 гласачких места. У лесковачком срезу је у бирачке спискове уписано 22.196 бирача, а на биралишта је изашло 14.989 бирача или процентуално 68%. Значи да на биралиште није изашло 7.207 гласача или (33%).Од тога је Тодор Тонић, посланички кандидат на листи Богољуба Јефтића добио у лесковачком срезу 7.044 гласова или 46,99%, а Живојин Рафајловић 6.720 гласова или 44,83%. У граду су у бирачке спискове уписана 6.102 бирача, а изашло је на изборе 3.096 гласача или 50,74%. Значи да на биралиште није изашло 3.006 гласача или (50%), што показује да су бирачи своје незадовољство са политиком власти испољили тиме што нису изашли на изборе. Живојин Рафајловић је добио 1.644 гласова или 53,10%, а Тодор Тонић - 1.243 или 40,15%. Јован Јовановић, посланички кандидат на листи Удружене опозиције, добио је у срезу 1.160 гласова или 7,74% а у граду 188 или 6,08%, док су остали кандидати добили незнатан број гласова (Мирко Ђорђевић на листи Љотића у срезу 29 гласова или 0,20% а Тодор Поповић 36 или 0,24%.[44]

За посланика је изабран кандидат са земаљске листе Богољуба Јевтића, Тодор Тонић, адвокат из Лесковца, а за његовог заменика Ђура Стојановић, председник општине из Мирошевца и бански већник.

Одзив бирача у Лесковачком срезу на овим изборима, у односу на новембарске изборе 1931. године, већи је за 10%, док је у самом граду за 7% више бирача изашло на гласање. Владина листа је убедљиво победила са 91,82%, док су остале три листе добиле заједно 9,18%. У граду је 93,25% гласача указало поверење листи Богољуба Јевтића, а 6,75% гласача је гласало за кандидате осталих листа. Судећи по наведеним цифрама о добијеним гласовима земаљска изборна листа Б. Јевтића (а и њени кандидати у срезу) постигла је импозантну победу.

Према званичним статистичким подацима за парламентарне изборе 5. маја 1935. године у бирачке спискове било је уписано 3,908.313 бирача, гласало је 2.880.964 (73,2%), а апстинирало 1.027.349 (26,28%). Владина листа добила је 1.748.024 (60,65%) гласа, листа В. Мачека 1.075.389 (37,32%), Б. Максимовића

Душан, учитељ из Градашнице; У Манојловцу за I гласачко место Аргировић Владимир учитељ из Мрштана, за II гласачко место Петровић Душан, учитељ из Богојевца; у Губеревцу за I гласачко место Поповић Владимир, учитељ из Губеревца, за II гласачко место Јовановић С. Јован, учитељ из Лесковца; у Велику Грабовницу Динић Никола, школски надзорник у Лесковцу; у Ораовици Станковић Риста, учитељ из Велике Копашнице; у М. Копашници Николић Димитрије, учитељ из Ораовице; у Великом Трњану за I гласачко место Јовановић Душан, учитељ из Великог Трњана, за II гласачко место Митић Љубомир, учитељ из Лесковца; у Стројковцу Јанчић Бранко, учитељ из Бунуше; у Бунуши за I гласачко место Божовић Вукоје, учитељ из Вучја, за II гласачко место Младеновић Владимир, учитељ из Мирошевца; у Мирошевцу за I гласачко место Стојановић Милоје, учитељ из Лесковца, за II гласачко место Тепавац Данило, учитељ из Лесковца. Лесковачки гласник, 23. март 1935. године.

44 Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. Београд 1938. табела I - Изборни резултати по гласачким местима, стр. 194.

ИЗБОРНИ РЕЗУЛТАТИ ПО ГЛАСАЧКИМ МЕСТИМА

Ред. бр.	ГЛАСАЧКО МЕСТО	Укупан број			Од укупног броја гласова добиле су земаљске кандитатске листе				
					Богољуб Д. Јевтић		Др. Владимира Мачека	Димитрија В. Љотића	Божидара Ж. Максимовића
					чији су срески кандидати				
		бирача	гласача	гласова	Живојин Рафајловић	Тодор Р. Тонић	Јован В. Јовановић	Мирко Ђорђевић	Тодор Поповић
1.	Брестовац I	500	432	432	214	213	5	-	-
2.	Брестовац II	413	327	327	120	206	1	-	-
3.	Бунуша I	455	271	271	153	101	15	-	2
4.	Бунуша II	724	398	398	113	239	39	-	7
5.	Велика Грабовница	813	497	497	348	140	9	-	-
6.	Вел. Трњане I	477	350	350	123	39	186	-	2
7.	Вел. Трњане II	444	284	284	99	41	142	1	1
8.	Винарце I	606	408	408	41	268	99	-	-
9.	Винарце II	401	270	270	66	178	25	-	1
10.	Губеревац I	413	316	316	260	56	-	-	-
11.	Губеревац II	534	442	442	344	93	4	-	1
12.	Јањуша	737	584	584	326	258	-	-	-
13.	Лесковац I	801	443	443	207	220	14	-	2
14.	II	791	425	425	245	152	24	1	3
15.	III	797	401	401	210	151	37	2	1
16.	IV	798	398	398	224	148	23	1	2
17.	V	731	391	391	241	122	25	-	3
18.	VI	790	415	415	224	165	22	-	4
19.	VII	693	337	337	168	151	17	-	1
20.	VIII	600	286	286	125	134	26	-	1
21.	Мала Копашница	407	283	283	70	213	-	-	-
22.	Манојловац I	781	570	570	239	318	13	-	-
23.	Манојловац II	703	564	564	204	347	13	-	-
24.	Мирошевац I	660	459	459	88	357	14	-	-
25.	Мирошевац II	607	448	448	32	415	1	-	-
26.	Ораовица	472	341	341	237	103	1	-	-
27.	Орашац I	466	353	353	257	96	-	-	-
28.	Орашац II	460	352	352	155	197	-	-	-
29.	Печењевац I	663	527	527	249	277	1	-	-
30.	Печењевац II	526	453	453	154	298	1	-	-
31.	Разгојна I	488	369	369	166	194	8	1	-
32.	Разгојна II	426	311	311	116	171	1	23	-
33.	Стројковац	752	492	492	274	184	33	-	1
34.	Турсковац I	833	645	645	248	172	225	-	-
35.	Турсковац II	528	409	409	203	66	136	-	4
36.	Црковница I	412	352	352	85	267	-	-	-
37.	Црковница II	494	386	386	92	294	-	-	-
Срез Лесковачки		22.196	14.989	14.989	6.720	7.044	1.160	29	36
Од 100 бирача гласало				67,53					
Од 100 гласова добио				100,00	44,83	46,99	7,74	0,20	0,24

Земаљске кандидатске листе добиле су у овом срезу укупно гласова или %

1) Богољуба Д. Јевтића ..... 13.764 " 91,82
2) Др Владимира Мачека ..... 1.160 " 7,74
3) Димитрија В. Љотића ..... 29 " 0,20
4) Божидара Ж. Максимовића ..... 36 " 0,24

Изабран је кандидат са земаљске кандидатске листе Богољуба Д. Јевтића
Тодор Р. Тонић, адвокат из Лесковца
Његов заменик: Ђуро Ђ. Стојановић, Председник Општине мирошевачке и бански већник

32.797 (1,14%) и Д. Љотића 27.705 (0,89%).[45]Према одредбама изборног закона, на основу резултата, листи Б. Јевтића припала су 303 посланичка мандата, листи Удружене опозиције 67, а друге две листе, будући да нису добиле неопходних 40.000 гласова, остале су без посланичких мандата.[46]

Резултати петомајских избора су показали привидну победу владе Богољуба Јевтића, као и то да грађанска опозициона вођства имају прилично утицаја у народу. Ако се узме у обзир да је гласање било јавно, да су избори спроведени под притисцима и да је било крупних изборних фалсификата, може се довести у питање изборна победа владине листе. [47]

Поводом поступка органа власти уочи избора и на сам дан избора у Лесковцу и Лесковачком срезу Милан Поп Динић, демократа, упутио је жалбу Верификационом одбору на избор и мандат Тодора Тонића. У жалби наводи да су извршене изборне неправилности на гласачким местима у Лесковцу и општинама у Винарцу, Печењевцу, Орашцу, Црковници и Мирошевцу, где је од стране кортеша Тодора Тонића вршена јавна агитација куповином гласова у чему су их потпомагали и сами председници бирачких одбора. Ову жалбу је Верификациони одбор 11. јуна 1935. године одбацио због недостатака доказа, а пуномоћје Тодора Тонића оснажио.[48]

Незадовољне начином спровођења избора, странке из Удружене опозиције (СДК, Демократска странка и Савез земљорадника) донеле су одлуку о скупштинској апстиненцији. Објављене су две резолуције: Прва, која је издата 30. маја, и који су потписали Љ. Давидовић, Ј.М Јовановић, В. Мачек и В. Виладер у име С. Прибићевића, и друга, посебна Резолуција СДК од 2. јуна 1935. године.[49] У заједничкој Резолуцији се осуђује шестојануарска диктатура, која не само да није решила крупне унутрашње проблеме, пре свега хрватски, већ их је и продубила. За владу Б. Јевтића речено је да представља "наставак досадашњег диктаторског режима" , а о карактеру избора се каже: "... да избори од 5. маја 1935. године нису уопште били избори већ од почетка до краја једно голо насиље и неприкривена лаж. Читава листа Удружене опозиције, са свим представницима листе и са свим овим присталицама, била је стављена

45 Статистика избора 1935....., стр. XVII-XVIII (преглед бр.12а и 12б).

46 Политика, 24. и 25. мај 1935. године.

47 Види више: Т. Стојков, Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935, Београд 1969, стр. 311-320. У извештају британског посланства у Београду за 1935. годину се наводи да је победа Јевтића остварена "бруталном принудом и бескрупулозним фалсификовањем резултата. Три члана Државне изборне комисије одбила су да потврде одлуку већине и потписала су заједнички протест, у којем су истицала да располажу многобројним доказима да су избори спроведени у знаку неправилности и флагрантног кршења закона. Не само што је тај протест, уз друге поуздане информације, довео у питање вредност наводне владине победе, већ су и званични подаци показали да је у хрватским упориштима, у Савској и Приморској бановини г. Јевтић претрпео осетан пораз, а да се његова победа у другим деловима земље исто толико може приписати монтирању резултата колико и чињеници да се велики проценат бирача уздржао од гласања. Британци о Краљевини Југославији, књ. II, стр. 346.

48 Извештај Верификационог одбора од 11. јуна 1935, поднет Народној скупштини. Политика,14. јуна 1935. године.

49 Тодор Стојков, Опозиција у време Шестојануарске диктатуре 1929-1935, стр.314-315.

изван закона и влада је против опозиције покренула целокупан државни апарат као противу непријатељске државе. Када ни сила није помогла влади, онда су Удруженој опозицији фалсификатима отимане, а владиној листи додаване стотине хиљаде гласова .... После ових насиља и фалсификата, влада је била принуђена признати листи др. Мачека преко милион гласова. Када се томе додају гласови оних за које је влада морала објавити да су своје незадовољство против ње изразили уздржавањем од гласања, онда није преостало ништа друго до да призна да је огромна већина бирача против ње. Зато у Скупштини, која је проистекла из ових и оваквих избора, правим представницима Удружене опозиције нема места."[50]

Земаљска листа Богољуба Јевтића победила је на изборима 5. маја 1935. године, али изборни резултати и начин на који се до њих дошло компромитовали су владу Богољуба Јевтића и довели до њеног пада.[51] Намесник Павле је, крајем јуна 1935. године, поверио мандат за састав владе Милану Стојадиновићу, па је тако образована влада Стојадиновић-Корошец-Спахо.[52]

summary

Veroljub Trajković

PARLIAMENTARY ELECTIONS ON 5TH MAY 1935

Parliamentary elections in the Kingdom of Yugoslavia in 1935 were of great political importance. In those days the Kingdom of Yugoslavia was going through the period of great political problems among which the most prominent one was so called "Croatian question". During the active campaign in Leskovac the members of four political parties ran for the seats in Parliament. They were, on the one hand, the members of Yugoslav National Party (governing the country) and on the other hand the members of the Unted Opposition bloc (consisting of the members of SDK, Democratic Party and the Association of peasants).

The elections were held on 5th May in an atmosphere of pressure and police terror. The list of Bogoljub Jevtić, the Prime Minister, won the elections. On this list the candidate for the member of Parliament in this constituency was Todor Tonić. Because of the way they had won the elections, the new government had to withdraw already in June 1935, and Regent Pavle appointed Milan Stojadinović the mandatary for constituing a new government.

50 Политика, 5. јун 1935. године.

51 "Главни актери у припремању промене владе били су принц Павле, М. Стојадиновић и П. Живковић". Више: Т. Стојков, Опозиција у време Шестојануарске диктатуре 1925-1935. стр.318.

52 Више: Тодор Стојков, Влада Милана Стојадиновића 1935-1937. Београд 1985, стр. 13-46.

УДК 261.7(497.11)(091)

Хранислав Ракић

КОНКОРДАТ И ПОЛИТИЧКА ЈАВНОСТ ЛЕСКОВЦА

Између два светска рата избијали су многи неспоразуми цркве и новостворене државе СХС, због претензија државе да стави цркве под своју контролу. Неспоразуми са Католичком црквом избијали су због подршке Ватикана италијанском иредентизму и због извесних антијугословенских идеја и активности. Половином тридесетих година избио је најјачи сукоб између Католичке и Српске православне цркве око Конкордата.

Пре уједињења Срба, Хрвата и Словенаца постојале су три самосталне организације Српске православне цркве у Србији, Црној Гори и Карловачка митрополија у Аустро-угарској. Православне цркве у Србији и Црној Гори, по свом управно-правном положају, биле су државне цркве. Међутим, традиционално повлашћен положај Православне цркве, као државне у Србији и Црној Гори, начелно је био елиминисан већ програмом Крфске декларације 1917, а посебно Прокламацијом регента Александра од 6. I 1919. у којој је наглашена равноправност свих вера.

У новоствореној држави биле су најутицајније и најбројније верске заједнице, по снази организације, традицији и материјалној основи: Српска православна црква, Исламска верска заједница и Римокатоличка црква. Да би се њихов положај регулисао, донети су посебни закони, и то: Закон о верској заједници Јевреја од 14.12.1929, Закон о Исламској заједници од 31.1.1930, Закон о Српској православној цркви и Закон о Евангелистичкој и реформановој цркви 1930. Међутим, однос са Римокатоличком црквом није био регулисан.

Положај Католичке цркве у Аустроугарској регулисан је Конкордатом Св. столице и Аустрије из 1855. године, у Босни и Херцеговини од 8.7.1881, а у Црној Гори и Србији конкордатима из 1886. и 1914. Међутим, ти споразуми нису имали снагу међународних уговора, па их је требало заменити новим конкордатом, али пошто су раније склопљени конкордати вредели као унутрашњи закони, а да би се избегла равноправност цркве са споразумом се одуговлачило. Но, треба истаћи да иако односи између државе и Ватикана нису били регулисани Конкордатом, финансирање се одвијало несметано.

После стварања Југославије први кораци ка склапању Конкордата учињени су одмах. Именована је једна делегација која је повела преговоре са Ватиканом и припремила први нацрт 1922. Међутим, реализација преговора се одужила тако да они почињу углавном 1925. године у Риму, али су брзо прекинути. Настављени су 1933, на лични захтев краља Александра, и завршени 1935. када је нацрт Конкордата потписан у Риму. Текст Конкордата није објављен али се у јавности сазнало да се њиме дају велика овлашћења Католичкој цркви у области образовања, социјалних и хуманитарних делатности.[1]

Православна црква, када је била обавештена о нацрту Конкордата и намери Милан Стојадиновића да приступи његовом потписивању, упутила је једну представку, не обавештавајући јавност о свом неслагању са Конкордатом. Милан Стојадиновић је одуговлачио са подношењем Конкордата Народној скупштини, а то одуговлачење је узнемирило Ватикан. Коначно, новембра 1936, текст Конкордата био је поднет на усвајање. Сазнавши за садржај Конкордата СПЦ је сазвала ванредно заседање Архијерејског сабора, после чега је Влади упућен Меморандум. Опозиција, која је била нерасположена према Милану Стојадиновићу, искористила је питање Конкордата за обарање његове владе.

Међутим, по питању Конкордата ни у самој Српској православној цркви није постојало јединствено мишљење. Део православног свештенства, који је подржавао Милана Стојадиновића, сматрао је да Српска православна црква не треба фронтално да се супротставља влади. Видевши да се ситуација заоштрава, Милан Стојадиновић је покушавао да епископима лично објасни овај проблем, али без успеха. Између противничких страна од јануара 1937. године борба се све више заоштравала. У то време изашло је више књига о овом проблему, а писали су их углавном правници. У њима се тврдило да се оваквим Конкордатом повређују државни и народни интерес и да је повређен принцип верске равноправности итд., о чему смо и ми писали у наведеном чланку.[2]

Реаговање на склопљени Конкордат између Ватикана и Краљевине Југославије достигло је врхунац јула 1937. године. Расправа о ратификацији у Народној скупштини почела је 19. јула. Истога дана организовано је масовно молепствије за болесног патријарха у Саборној цркви и литија којој је Управа града Београда забранила пролаз кроз градски центар. У тим протестима избили су сукоби са жандармеријом. Током туче био је рањен и епископ шабачки Симеон.

Међутим, када је Стојадиновићева већина у Народној скупштини ипак изгласала Конкордат, 23. јула 1937, Архијерејски синод је анатемисао све оне који су гласали за њега, а међу њима су били и Тодор Тонић из Лесковца,

1 Радмила Радић, Вером против вере- Држава и верске заједнице у Србији 1945-1953, Београд, 1995. стр. 20-33. и Хранислав Ракић, Забрана појединих бројева "Лесковачког гласника и једног плаката у 1938. години (Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993., стр. 193-196.)

2 У поменутом чланку Х. Ракића начињена је штампарска омашка па је уместо 23. јула 1937. изгласавање Конкордата штампано 27. јун 1937, што није тачно, а та омашка се десила и у првој фусноти где треба заменити јун са јулом (Лесковачки зборник XXXIII, стр. 193.)

Данило Ђуровић из Лебана и други. Исте ноћи умро је патријарх Варнава, што је још више узнемирило јавност.

Тога дана организоване се демонстрације и у Лесковцу. Конкордат који је усвојен у Народној скупштини није ратификован јер се о њему није изјаснио Сенат. Иначе, Конкордат је укидао начело равноправности признатих вероисповести и давао католичкој цркви доминантан положај. Она би добила специјална овлашћења и привилегије, којих нема ниједна друга црква, а најмање православна. Уколико би католички свештеник био опасан за постојећи друштвени поредак, државна власт би могла тражити његово смењивање, али да ли ће то учинити католичка власт - то није предвиђено. Он може да ради шта хоће, неће бити кривично гоњен, а са православним свештеником се поступа као са сваким грађанином. Затим, Конкордат предвиђа да школа која има макар једног ученика католичке вере више од других, мора имати католичког учитеља и тд.

Као што смо већ истакли, овај догађај биће у центру деловања цркве и партија у наредном периоду. Партије ће користити Конкордат за своје омасовљење и придобијање присталица у предстојећим парламентарним изборним борбама и мобилисање маса за борбу против надирајућег фашизма, а православна црква се борила да сачува права која јој се одузимају овим споразумом.

Српска православна црква се одлучно противила усвајању Конкордата. Најборбенији став заузео је поглавар Српске православне цркве патријарх Варнава, који се у јеку борбе против Конкордата тешко разболео. Узрок болести, према билтену лекарске комисије, био је поремећај у стомаку, а народ је то протумачио као последицу тровања. У тешким околностима за Српску православну цркву и њен народ болест и смрт њеног патријарха везана је за борбу против Конкордата. То је и допринело да се још више изоштри народно нерасположење против Конкордата и владе Милана Стојадиновића.

Конкордат, као што смо већ напоменули, био је вишеструко штетан за народе Југославије, а пототову за Српску православну цркву. По њему, држава је требало да исплати католичкој цркви шест милијарди динара за имовину која је одузета аграрном реформом.

У духу верских обичаја, одржавана су молепствија за здравље патријархово и у Лесковцу. Свештенство и црквено-општинска управа, на чијем се челу налазио Никола Стојиљковић, угледан и богат грађанин, прионули су да молитва за оздрављење патријархово буде што масовнија и да се сви верници окупе у храм и упуте богу молитву за оздрављење свог првосвештеника.

Пошто је овај догађај доста узнемирио становништво, постојећа власт се плашила да не дође до нежељених догађаја па је предузимала одговарајуће мере како би их спречила. Поводом тога издата је наредба како становништво треба да се понаша у то време, а она гласи: "Поводом заказане молепствије која ће бити данас у 18 часова да би се очувао ред и мир, на основу члана 64, 65, 66 Закона о ун. управи

НАРЕЂУЈЕМ

Да органи власти: жандари и стражари градског поглаварства буду у приправности;

За време молепствија и док се не разиђе народ, да буду на терену органи, и то:

а) У краља Александра улици чиновници: г.г. Микић и Трнанић. Њима се придодају 4 стражара градске страже;

б) У Нешкиној улици чиновник г. Поповић. Њему се придодају 2 стражара;

в) У Учитељ Јосифовој улици чиновник Чарапић. Њему се придружују два стражара.

г) У улици Стојана Протића 2 жандарма.

Остали органи, жандарми и градски стражари, имају бити у касарни жандармеријског вода.

Пре и после молепствија забрањује се поворка у циљу манифестације или демонстрације.

Потписати ће, као представник управне власти, присуствовати молепствију.

О сваком инциденту, ако до кога дође, извештавати потписаног. Ову наредбу извршити."[3]

Као што се види, полиција је страховала од спонтаних демонстрација. Она се припремала да евентуалне догађаје предухитри. Но, међутим, треба истаћи да је полиција овом приликом била веома тактична и није била сурова како је то умела бити у другим приликама. Пошто је политичко стање у земљи било веома напето, вероватно је полиција настојала да га што мање драматизује.

Молепствије у Саборној цркви у Лесковцу одржано је 23. јула 1937. у 18 часова. Молепствију је присуствовао мали број људи, иако је црквена управа предузела све да тај догађај буде пропраћен са више народа. У цркви су о патријарху Варнави говорили свештеници Младен Цветковић и Никола Аранђеловић. За време говора чула се парола "Живео Варнава". Публика је одговорила: "Живео!" У исто време чула се парола "Доле Милан Стојадиновић". Полицијски писар уочио је да је паролу избацио Јован Јовановић, пришао му је и упозорио га да то више не ради. У међувремену, док се је Јован Јовановић објашњавао са полицијским писаром, народ је изашао из цркве. Када је Јова изашао видео је мноштво људи у дворишту који су узвикивали: "Хоћемо литије! Литије! Литије! Никола Стојиљковић, председник црквене управе, замолио је народ да се разиђе. Међутим, народ је и даље тражио "Литије" и позвао Јована Јовановића да узме реч. Он, као истакнути политичар, није се двоумио. Узео је реч али тек што је изговорио неколико речи пришао му је

3 О догађању за време молепствија и после у Лесковцу аутентичан материјал оставио нам је Јован Јовановић, чији смо рукопис "Прилог за историју политичког и друштвеног живота Лесковачког Поморавља у периоду 1929.-1941.", стр. 335-371. користили. Рукопис је откупљен и налази се у Народном музеју у Лесковцу.

полицијски писар и захтевао да престане са говором. Међутим, Јова се на њега није обазирао. Наставио је да говори, а из народа су затутњали повици "Доле полиција! Живео Јова Јовановић! Чујмо Јову!" Полицијски писар Димитрије Јовчић је ућутао јер се бојао народног гнева. Јова Јовановић је напао владу Милана Стојадиновића и похвалио Варнаву као великог борца за стварање Краљевине Југославије. За време говора избациване су многе пароле које су имале политички карактер. Он је објашњавао да је Варнава отрован па је питао, ако се овако нешто десило патријарху, шта ће бити са онима који се не слажу са постојећим режимом.

После говора Јове Јовановића, поворка из цркве ишла је главном улицом а у њој је било мноштво људи. На челу поворке вила се застава коју је носио Драгутин Драги Славуј, па је изгледало као да се радило о организованим демонстрацијама. Међутим, код главног моста, где се завршавало корзо, видело се да је демонстраната било свега стотинак. Ту им се придружио Светозар Крстић, који је у једном тренутку викнуо "Живела Шпанија!". Иза Нишке улице поворци су се прикључили Благоје Николић и Влада Ђорђевић. Поворка је прошла поред Радничког дома, кличући слободи радном народу, а потом се зауставила код Славујеве кафане. Том приликом покушао је да говори Драги Славуј, избацивши неколико парола, а потом је узео реч Јован Јовановић и почео ватрено да говори, поздрављајући народ уздигнутом песницом, о омладини и њеној борби широм света па и код нас. Држао је заставу али тако да је црвено поље прекрило остала два. Тражио је слободу за све па и за црвено поље коме је мило да га слободно носи. Присутни су громким узвицима поздрављали његове пароле и говор. Иако су жандарми блокирали све прилазе, ништа нису предузимали.

После свега тога полиција је ухапсила Јову Јовановића и Драгутина Станковића Славуја и њима је суђено по Закону о заштити државе.

За хапшење Јове Јовановића и Драгутина Станковића донета је наредба одмах после завршетка демонстрација. Око 22 часа Јова је ухапшен, а потом и Драги Славуј. Сутрадан, око 10 сати, Сретен Поповић, полицијски писар, почео је са саслушањем Јовановића. Оптужен је по два основа: један је био од стране командира Градске страже, а други од заменика начелника среза Димитрија Јовчића. У саслушању је истакао да је учествовао у молепствију и да је говорио иако је полицијски писар Димитрије Јовчић покушавао да то спречи. Пред полицијом ништа није крио, само је неке ствари ублажио. Славуја није кривио, а порицао је да се клицало Совјетском Савезу и Шпанији. Саслушање је трајало три сата, а потом је саслушан и Драгутин Станковић Славуј. Из његовог исказа се види да ни он није теретио Јована Јовановића, али је у својој одбрани истакао да је он припадник Радикалне странке, као и раније, Југословенске радикалне заједнице. Он се трудио да сачува своју кожу што је могуће више, јер је над њиховим главама висио оштар мач параграфа Закона о заштити државе.

Молбе на записнику да их власти не кажњавају и не изводе на суд биле су формалне природе. Знало се да у њиховим поступцима има кривичних дела јер

су се устремили на владу др Милана Стојадиновића, на кнеза Павла Карађорђевића, на домаћи и међународни фашизам и тд.

После саслушања Јовановића и Станковића, приступило се саслушавању сведока из реферата помоћника начелника среза Димитрија Јовчића и Велимира Веље Веселиновића, командира градске страже. Обојица су се трудила да целој ствари дају што озбиљнији карактер. Јовчић је приказао поступак ове двојице слично као и они сами, али је нагласио да је Јовановић веома раздражљиво викао: "Доле бандитска влада! Доле влада Милана Стојадиновића! Доле пљачкаши!" итд. Навео је да ће његову изјаву потврдити озбиљни Лесковчани, а међу њима: Баба-Милкић Михајло, Биволаревић Стојан, Динић Никола, Илић Војислав, Поповић Добривоје и сведоци: Цветковић Младен, Аранђеловић Никола, Илић Бранко, као и градски стражари: Пејчић Димитрије, Николић Светислав, Анђелковић Димитрије и многи други.

Исто тако, и Велимир А. Веселиновић, вршилац дужности командира страже-надзорник, на дан 24. јула 1937. године поднео је о истом догађају реферат у коме објашњава поступке оптужених за време молепствија и после њега. Истакао је познате чињенице из саслушања окривљених и реферата Димитрија Јовчића, додајући да је Јова извикивао"... доле полиција, да наш црн Лесковац плаћа педесет градских стражара а сваке ноћи се по пет радње обијају у овдашњем граду, доле шњима, доле полиција, доле изелице доста је било вако браћо песнице увис па пођимо овим путем ово је наше показавши црвено поље заставе". И његова тврђења жели да докажу: "Жика Стефановић, свештеник, Бранко Илић, свештеник, Тодор Младеновић, трговац, Јован Бердић, индустријалац, Пејча Стојковић, Душан Пејчић, Светислав Николић, Димитрије Анђелковић, градски стражари".

На основу ова два реферата, полиција је приступила саслушању сведока. На основу сачуваних исказа сведока од стране оптуженог Јована Јовановића у могућности смо да сагледамо ко се како саслушавао пред полицијом. Из тих исказа се види да су неки од сведока давали само онолико колико је од њих полиција тражила, али је било и таквих који су давали и своје мишљење и правили ситуацију тежом за оптужене.

Сведок Добривоје Поповић се трудио да догађај у цркви и дворишту прикаже у што блажој форми за оба оптужена, а за Јована Јовановића је рекао да је он изјавио да ће од Конкордата настати штета за државу и народ, а не да је влада опљачкала народ. Насупрот њему, Никола Динић, школски надзорник, гледао је да што више оптерети Јована Јовановића, а индустријалац Јован Бердић изјавио је: "У цркви нисам био већ пред истом. И када је Јовановић говорио сакупљеним људима чуо сам када је исти рекао, да је влада др Стојадиновића пљачкашка, бандитска, да је опљачкала пет милијарди динара за конкордат, да је отровала дијамантским прашком Патријарха Варнаву. Затим позивао је присутне да устану против власти". Михајло Баба-Милкић је, поред осталог, изјавио: "Прочитана ми је пријава заменика начелника г. Јовчића и изјављујем да је у свему истинита уколико се тиче свих

изговорених инкриминисаних речи пред црквом од стране Јове Јовановића, адвоката, и Станковића, кафеџије".[4]

Од свештеника најтеже је теретио Јована Јовановића, и у истрази и касније на суду, Бранко Илић-Жути. Он је био једини свештеник који је у борби против Конкордата подржавао владу Милана Стојадиновића. Поред онога што је већ речено, Бранко Илић је рекао"...Говорећи о томе тровању Јовановић је узвикнуо Влада је отровала вашег Патријарха, Влада руши вашу веру. Позвао је даље присутне да демонстрирају против владе и власти и да се не обазиру на наредбу власти која штити пљачкашку владу. Уопште цео његов говор свео се на то, да би требало променити на недопуштен начин данашње државно уређење и политичко постојеће уређење... Провоцирао је масу и оптужени Драгутин тражећи да се иде на литију, нападајући владу и наговарајући присутне да траже литију". Интересантно је напоменути да иако је Бранко Илић био за Конкордат, цркви није сметало да га одмах после тога одликује Орденом св. Саве V реда.

У тим изјавама било је доста и приватних ствари, као исказ полицијског агента Пејче Стојановића који каже: "Био сам у цркви за време молепствија. Том приликом Јова Јовановић, адвокат који је такође био у цркви видећи заменика среског начелника, помоћног секретара г. Јовчића, окренуо се Зарију Илићу... и гласно му рекао Види, и овај дрипац дошао овде, зар га није срамота!". У осталом исказу, Пејча је износио исте ствари као и сви сведоци који су Јовановића теретили.

Сви ови сведоци углавном су сведочили о догађајима у цркви и пред црквом. Навешћемо само један исказ, и то Светислава Николића, који говори о догађајима после преласка Ветернице: "Био сам прексиноћ у патроли близу кафане Славуј ! Лично сам чуо када је оптужени Јовановић викнуо присутнима да стисну песнице и да их дигну увис. Рекао је гласно, раздражљиво, држећи заставу у руке, да та застава неће више господарити, па је окренуо исту, тако да је црвено поље заставе (а друга два поља згужвана су некако била) стално је показивао и тврдио да ће она загосподарити."

Из свих исказа најтеже оптужбе су биле оне које је исказао Бранко Илић Жути: да је Јован Јовановић ишао за тим да насилним и недопустивим методама промени државни и политички поредак, и црвена застава о којој су говорили стражари. То су биле главне тачке оптужбе.

Полиција је у истрази брзо радила. Истражни материјал је био прикупљен за две недеље и предмет је хитно био упућен државном тужиоцу при Државном суду за заштиту државе у Београду. Међутим, државни тужилац при суду за

4 У књигама "Бомбардовање Лесковца", Лесковац 1994, аутора Хранислава Ракића и Живана Стојковића и "Окупација у лесковачком крају 1941-1944", Лесковац 1994, аутора др Живана Стојковића, Хранислава Ракића и Николе Илића, и у једној и у другој књизи на страни 22, речено је да је Михајло Баба-Милкић са својим сарадницима, као председник општине, предао град Немцима.Међутим, на основу нових истраживања утврђено је да Михајло Баба-Милкић није био председник општине у то време, па и није могао да изврши чин предаје. Вршилац дужности председника у то време био је Воја Илић.

заштиту државе и Државни суд за заштиту државе су нашли да овај случај није такве природе да треба да се суди у Београду а и наложио је да се окривљени бране са слободе. Полиција је пустила окривљене, а државни тужилац при Окружном суду у Лесковцу Момир Параћанин није могао да одбаци тужбу. Пошто није хтео да суди овај случај, предмет је уступио помоћнику Милутину Рашићу.

Суђење пред Окружним судом у Лесковцу било је заказано тек за 4. фебруар 1938. године, а трајало је и сутрадан до 20 часова. Државни тужилац је оптужио Јована Јовановића и Драгутина Станковића за дела из 156/II и 302/II Кривичног закона и чл. 3. и 4. Закона о заштити јавног поретка у држави. Судило им је Веће у саставу: Чедомир Јевтић, Милорад Антић и Живорад Расулић. Оптуженог Јована Јовановића бранио је Миша Качаревић, адвокат из Алексинца, а Драгутина Станковића је бранио Ђура Крцалић из Лесковца.

За време суђења окривљени су морали да се вешто бране и побијају исказе неких сведока који су их теретили. Милутин Рашић, који је водио судски процес, иако је био наклоњен Јовановићу, за кога је убеђен да је комуниста, стално је вребао прилику да своје уверење поткрепи неким детаљима. После суђења постављао му је провокативна питања, сумњичаво га гледао и стално испитивао у том правцу. Међутим, Јова Јовановић никада није био припадник КПЈ, али, као левичар, имао је доста додира и сарадње са комунистима па је то утицало да га неки из грађанства сматрају комунистом. Бранко Илић је на суду доказивао да је Јовановић безверник пошто је на збору говорио да се "ви молите за вашег патријарха" и изричито рекао да патријарх Варнава није његов патријарх. Његова тврдња да је Јовановић говором и поступцима ишао на насилно обарање државног и политичког поретка била је највећа оптужба која је морала да се побије. Јовановић је на суду изјавио да је употребио израз "Ваш патријарх" да би директније утицао на људе. Рашић је испитивао све сведоке како би утврдио исказ Бранка Илића. Суд је прихватио и исказ Стојана Биволаревића који је на постављено питање: "Да ли су они као група оставили утисак да иду за тим да насилним путем промене поредак у држави и политичко уређење?" Он је одговорио да такав утисак није стекао, да су они само извикивали извесне пароле и да је цела ствар далеко била од тога да је личила на некакву побуну против државе и њеног унутрашњег друштвеног и политичког поретка. Тако су окривљени ослобођени оптужбе за једно од најтежих дела. Оптужени нису један другог теретили. Драгутин Станковић Славуј се на суду добро држао. Међутим, читаву одбрану је заснивао на националној основи. Његова одбрана му је прибавила уверење од месног одбора ЈРЗ да је припадник Радикалне странке, да је био припадник ЈРЗ, а да је из исте иступио као присталица Аце Станојевића. Иначе, Славуј је храбро, на свој начин, нападао владу Милана Стојадиновића, на шта је чак и његов бранилац Крцалић негодовао. Заступник тужбе Рашић био је упоран у доказивању оптужби али сведоци су често мењали своје исказе и ублажавали их. Међутим, било је и оних који нису мењали своје исказе из претходног поступка.

Сви сведоци заклели су се на своје изјаве, а Рашић је после тога дао своју завршну реч тражећи да окривљени буду кажњени за сва дела за која су били оптужени.

После Рашића узели су реч браниоци. Први је говорио Миша Качаревић који је тврдио да у Јовановићевој радњи нема дела за која је оптужен. Бранилац Драгутина Станковића Славуја Ђура Крцалић је имао мање проблема јер је његов бранъеник био оптужен за лакша кривична дела. Истицао је националистичка осећања Славуја и његово припадништво Радикалној странци, омладини ЈРЗ итд.

После браниоца реч су добили окривљени. Они су својим исказима ублажавали оно што су учинили за време молепствија и после њега. Јован Јовановић је сачувао текст своје одбране која је тако конципирана да представља његово политичко вјерују. Пошто је текст опширан ми ћемо дати само неколико фрагмената из њега: "На два дана пред свршетак прошле године, 29. децембра, у Финансијском одбору, министар унутрашњих дела г. Корошец рекао је да је Законски предлог о Конкордату био једно стварно мутно стање... Разумљиво је онда, и без изјаве г. Корошца, да је тај крупан догађај, доношење Конкордата, морао да изазове врење, које се може упоредити са Првим српским устанком против Турака (...) Конкордат, са свим оним што у њему пише, уздрмао је духове: из колибе до високог свештеничког или цивилног дома, месецима се третирао проблем Конкордата. Ето, господо судије, то је психолошка позадина јулских догађаја у Лесковцу чији је данас епилог пред судом... У цркви, за време молитве, осетило се врење. Неко је викнуо "Живео Варнава!"... На овај поклик, народ је кратко одговорио "Живео!" Од овог тренутка, ни ја, нити ма ко око мене, није био јединка већ смо били честица једне целине, једне масе која има колективну свест, која у датој атмосфери одјекује. Тако сам ја викнуо: "Доле Милан Стојадиновић!"... Јовчић, као полицијски орган, иступио је врло необазриво. Он је пришао мени и рекао ми да не вичем. То је дејствовало... Многи су стали тражити да се варош опходи литијом. Свештенство се држало неодређено... Ја сам се зато обратио председнику црквене општине да он захтева од свештенства да крене. Уместо тога тражено је од народа да се разиђе. Због тога је Јован Јовановић узео реч и образлагао потребу и неопходност да се одржи литија. Том приликом је, поред осталог, истакао: "Мислим да сам тумач жеља свију вас кад стављам свој предлог свештенству да се одмах крене кроз варош са литијом. Тако је! Чули су се поклици. Разлога има за то много. Прво, у питању је здравље једног великог националног човека... Друго, патријарху Варнави прети смрт када је најпотребнији, кад се доноси један закон који је штетан за нашу земљу... Треће, ви молите бога за здравље вашег Патријарха. Али, ја вам кажем, он оздравити неће! Његово снажно тело убио је отров... Варнава је отрован прахом од дијаманата... Са свих ових разлога ја тражим да се иде на литију... Шта је на улици било све до оног места када сам се попео на сто пред кафаном "Славуј", спада у надлежност полицијских власти. То су најобичније манифестације спонтаног карактера. Истина је да сам клицао слободи. Питам се, какво је то

кривично дело клицати слободи... Голе су измишљотине речи које се помињу у рефератима. Гола је измишљотина да сам пред Радничким домом држао говор и да су нас тобоже власти силом растерале и потисле према болници. Подносилац реферата и стражари се, у ствари, препоручују за тобожњу ревносну службу. Никада никога нисам позивао против власти. Нисам власт као такву нападао. Јер ја нисам анархист... Моја политика је заснована на налазима науке, а не на бесмисленим и неозбиљним потезима и узвицима... Са овога места хоћу да кажем, да је моја борба за слободу, за мир и хлеб у њој, мој животни вејрују. Борићу се против свакога оног који такву слободу угрожава". Потом је говорио о Конкордату и рекао: "... Конкордат је штетан по интересе не само православног дела нашег народа него уопште. Тај законски предлог представља монструм уговор такве врсте... Када се све то има у виду, излишно је доказивати да не стоји оно што г. државни тужилац тврди у т. II оптужнице... Нема исто тако основа ни тврђењу државног тужиоца да у мојој радњи стоје елементи за дело из чл. 4 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави."

Када је Јован Јовановић престао да говори, суд је објавио да је претрес завршен и да ће пресуда бити објављена 7. фебруара 1938. године у осам часова.

Седмог фебрара 1938. године, у пуној сали Окружног суда, председавајући Чедомир Јевтић прочитао је пресуду. Јован Јовановић је кажњен за клевету владе по чл. 302/1 КЗ са три месеца затвора, док је Драгутин Станковић ослобођен оптужбе. После изласка из окружне сале, маса народа је пратила главне актере процеса, а они су кренули преко моста право у кафану "Славуј" где је бесплатно приказан филм.

Касније када се влада одрекла Конкордата и прилике се стишале, дошла је амнестија свих кривица у вези са Конкордатом, па је и полицијска административна казна Јове Јовановића остала неизвршена.

Међутим, борба против Конкордата (а нарочито суђење) донела је Јовану Јовановићу велику политичку популарност не само у лесковачком срезу већ и у суседним.

Конкордат је у Лесковцу изазвао немире и због тога што је посланик Тодор Тонић, као што смо раније истакли, у Народној скупштини гласао за њега. Он се, учествујући у дебати, у свом неконтролисаном говору окомио не само на патријарха Варнаву већ и на светог Саву за кога је рекао да није нико други до један дервиш. Реч дервиш изазвала је буру негодовања код опозиције. Када се то у Лесковцу чуло, народ је био посрамљен. Као и сви посланици који су гласали за Конкордат и Тонић је био избачен из православне цркве. Када се бука око Конкордата смирила, црква је вратила у своје крило све екскомунициране народне посланике, па и Тодора Тонића. Он је после тога ишао у другу крајност, одлазио је владики Јовану у Ниш и молио га за опроштај, љубећи му руку. Међутим, без обзира на своје полтронство, брзо мењајући своје ставове, он је ипак постао посланик на децембарским изборима 1938. године.

Прворазредни политички догађај, какав је био Конкордат, утицао је на политичку јавност и у најмањим срединама Краљевине Југославије. Лесковац

је, на свој начин, изразио своје неслагање са једним политичким актом који је могао да донесе много штете Српској православној цркви и српском народу.

summary

Hranislav Rakić

THE CONCORDAT AND PUBLIC POLITICAL VIEWS IN LESKOVAC

After The Kingdom of Serbia and The Kingdom of Montenegro joined The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, the concordat which regulated the status of Catholic Church in former two countries was no longer in force. Because of this, it was necessary to regulate the relations with the Vatican and the position of Catholic Church in this new country. Although the special comission was formed in order to formulate this agreement immediately after the recognition of the new country by the Vatican, this process continued up to 1935 when the outline of the agreement was signed in Rome. The contents of the agreement were not announced for public. Since the Vatican was upset by the prolongation of the concordat, the agreement was presented to the National Assembly for ratification in 1936. However, Serbian Orthodox Church was against this concordat beause the Catholic Church was greatly privileged by it and the agreement disturbed the principle of equality of religious rights.

The conflict between the Orthodox Church and the Government of Milan Stojadinović reached the highest point during the ratification of the agreement by the National Assembly on 23rd July 1937. On that day a large protest was organized in many towns in Serbia. Leskovac was also one of them. Since the patriarch was ill in that time, a lot of people went to churches and prayed for his recovery. The great number of people in churches gave an opportunity to fiht against not only the concordat but also against the Government of Milan Stojadinović. The prayer in Leskovac was given in the Cathedral and on this occasion the priests talked about the patriarch Varnava. During this speach people cried out a lot of political slogans. Since they wanted to express their revolt not only inside the church but also outside, they demanded a procession. Although the priests were against that, people went to the streets where Jovan Jovanović made several speeches against the concordat and Government of Milan Stojadinović. After the procession was over the lawyer Jovan Jovanović and Dragutin-Dragi Slavuj were arrested and trialed according to the Law on the protection of the state.

УДК 324(497.11)"1938"

Мира Ниношевић

ИЗБОРНЕ БОРБЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ СРЕЗУ ЗА ВРЕМЕ ПАРЛАМЕНТАРНИХ ИЗБОРА 11. ДЕЦЕМБРА 1938.

Пошто претходни парламентарни избори (5. маја 1935.) нису донели очекиване резултате, политички живот у земљи постајао је све бурнији. Најважније промене после избора настале су образовањем владе Милана Стојадиновића и формирањем нове режимске политичке странке под називом Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), која је постала политичка основа новој влади. Она је била образована од политичких група које су биле у опозицији (Радикална странка, Словеначка људска странка, Југословенска муслиманска организација), али су и даље остали на снази Устав из 1931. и сви закони који су из њега произилазили, а влада се наслањала на Скупштину изабрану на петомајским изборима.

Ново заоштравање односа између владе и опозиције уследило је после општинских избора 1936. око захтева за потписивање Конкордата с Ватиканом и све отвореније владине спољне политике приближавања фашистичким земљама. Незадовољне таквом политиком, прогресивне снаге друштва захтевале су демократизацију државног и политичког живота и укључивање странака у политички живот земље, посебно из редова опозиције. У току 1938. године опозициони и демократски слојеви манифестовали су у више наврата своје неслагање с политиком владе.[1]

Нерешени основни и врло крупни проблеми југословенског друштва, а нарочито несигуран положај владе Милана Стојадиновића, утицали су на доношење одлуке о расписивању парламентарних избора. Пре него што је Народној скупштини, изабраној 5. маја 1935. године, истекао мандатни период, краљевски намесници донели су одлуку, 10. октобра 1938. године, да се она распусти и да се парламентарни избори одрже 11. децембра 1938. године.[2]

1 Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918-1978. Београд 180, стр. 125; Тодор Стојков, Влада Милана Стојадиновића 1935-1937. године, Београд 1985. године, стр. 213.

2 Службене новине Краљевине Југославије, бр. 231а, 10. октобар 1938. године.

Изборе је требало спровести по Изборном закону од 1931. године који владајућа странка није хтела да мења јер јој је осигуравао победу. Према овом закону, свака земаљска листа морала је да има најмање по тридесет предлагача из сваког административног среза од половине укупног броја срезова у држави, с тим да су ти срезови на територији бар две трећине бановина. Земаљска кандидатска листа морала је имати у сваком административном срезу онолико кандидата колико се бира посланика.[3] Оваквим одредбама био је онемогућен самостални приступ изборима неке мање политичке странке која је деловала на одређеном регионалном подручју. Гласање је било јавно. За сваког бирача се знало за коју странку и за кога је гласао. Јавним гласањем опозиционе листе, њихови кандидати, а и бирачи, били су у неповољнијем положају у односу на листу владајуће ЈРЗ и њених присталица.

Расписивање парламентарних избора утицало је на појачану политичку активност странака. Та активност се односила на припремање кандидатских листа и вођење преговора између политичких странака и група о изборним споразумима за истицање заједничких земаљских листа. У целокупној предизборној активности истицала су се два политичка центра око којих су се окупљале све политичке странке и групације. На једној страни била је владајућа ЈРЗ и политичке групе које су подржавале режим и његову унутрашњу и спољну политику. На другој страни биле су политичке странке окупљене око Блока народног споразума, односно СДК из Загреба и Удружене опозиције из Београда.[4]

У круговима опозиције вођена је дискусија о истицању једне земаљске опозиционе листе. Представници Блока народног споразума одржали су састанак 11, 12. и 13. октобра 1938. године и размотрили политичку ситуацију у земљи после расписивања парламентарних избора и задатке Радног одбора. У саопштењу, издатом у "Политици" после одржаног састанка, констатована је пуна сагласност да носилац земаљске опозиционе листе буде др Влатко Мачек. Што се тиче сарадње са другим политичким групама, у саопштењу је напоменуто: "Блок споразума узео је по својој иницијативи претрес могућности сарадње са свим политичким групама и струјама које се налазе у опозицији."[5]

Одмах по расписивању скупштинских избора политички живот у Лесковцу нагло је оживео, што је карактеристично за све изборе у овој средини. Снажну предизборну агитацију организовале су присталице опозиције, а први већи

3 Закон о избору народних посланика за Народну скупштину са изменама и допунама од 26. септембра 1931. године и 24. марта 1933. године и Закон о бирачким списковима са изменама од 20. јула 1934. године, члан 18, и 21.

4 Блок народног споразума чинили су Удружена опозиција из Београда коју су чиниле Демократска, Земљорадничка и Радикална странка, односно радикали око Главног одбора којим је руководио Аца Стојановић и Сељачко демократска коалиција из Загребак оју су чиниле Хрватска сељачка странка и Самостална демократска странка. После дужих преговора ове две групе склопиле су Блок народног споразума, 8. октобра 1937. године, у којем су тражиле, између осталог, да се укине Устав из 1931. године, да се спроведу нови избори за конституанту и да се призна "принцип демократије као извор сваке јавне власти". Политика, 9. октобар 1937. године.

5 Политика, 14. октобар 1938. године

манифестациони збор одржали су 23. октобра 1938. године чланови земљорадничке левице. Штампан је плакат који је у име Акционог одбора потписао Јован Јовановић, адвокат, који позива на "ширу народну опозициону конференцију" са дневним редом о политичкој ситуацији у вези престојећих избора и избору кандидата за Срез лесковачки и његовог заменика.[6] У предизборној кампањи Јован Јовановић је наилазио на тешкоће око везивања своје кандидације за листу Удружене опозиције.[7] Другу конференцију одржали су 27. октобра 1938. године припадници бивше Демократске странке. Штампан је плакат од стране Радног одбора бивше Демократске странке који сазива конференцију у кафани "Слезенка" ради "бирања делегата за избор народних посланика за наступајуће изборе који ће се извршити 11. децембра 1938. године. На ову конференцију имају право учешћа они који су последњих избора гласали за Демократског ккандидата."[8] Конференција, на којој је председавао Крста Марковић, бивши народни посланик из Губеревца, акламацијом је за посланичког кандидата изабрала Душана Ђорђевића, грађевинара из Лесковца, а за његовог заменика Душана Аргировића, свештеника из Рудара.[9] Трећи избор је одржан 8. новембра 1938. године. Збор су организовали комунисти под паролом "за мир, хлеб и слободу".[10] Збор је кандидовао Косту Стаменковића за посланичког кандидата, а за заменика Тому Костића, земљорадника из Братмиловца.[11] Полиција је покушала да растури збор, а да не би дошло до "политичких сукоба с наелектрисаном масом" начелник је дозволио да се он ипак одржи у дворишту кафане "Златан праг".[12]

У Лесковцу опозиционе странке, групе и појединци окупљени око заједничке земаљске листе нису били јединствени. Изборна кампања је најбоље показала да је њихово окупљање имало технички карактер, тако да је долазило до самосталних предизборних агитација, до неслагања и сукоба. Срески одбор Удружене опозиције у Лесковцу, у чијем саставу су били од демократа Сава Луковић, Милан Поп Димић, од радикала Милован Крцалић, од земљорад-

6 Народни музеј Лесковац, Збирка плаката

7 Јован Јовановић, Сећања, Прилог за историју политичког и друштвеног живота лесковачког Поморавља у периоду 1929-1941; рукопис, Народни музеј Лесковац, фонд Јована Јовановића Абраша, стр. 402. Шеф земљорадничке странке Јован Јовановић Пижон одбио је да прими његову кандидацију, па је на интервенцију присталица Д. Јовановића сам Мачек везао његову кандидацију за листу чији је он носилац. "Мачек је саслушао извештај свога пуномоћника, па му је, сит ситничарења вођа из УО у Београду, будући да ме је лично знао, енергично на телефону наредио: "Везуј, ја сам носилац листе!"" (Исто, стр. 403). Јован Јовановић Пижон је у списку кандидата чланова Земљорадничке странке за скупштинске изборе 1938. године ставио за Лесковац Станишу Костића, адвоката из Лесковца. (Архив Југославије, фонд Ј.Јовановића Пижона, 80-32-424)

8 Народни музеј Лесковац,Збирка плаката,

9 Политика, 9. новембар 1938. године

10 Светозар Крстић, Изборне борбе у лесковачком крају од 1920-1939. године, Лесковачки гласник, 1969, IX, стр. 51. "Било је присутно преко 5.000 радника, сељака и грађана. На збору су говорили Благоје Николић, Коста Стаменковић и још четири говорника.

11 Политика, 9. новембар 1938. године

12 Архив Југославије, фонд 37, Извештај банске управе Вардарске бановине председнику Министарског савета, строго пов. од 20. новембра 1938.

ника Станиша Костић, од комуниста Коста Стаменковић и Светозар Крстић, бојкотовао је Јована Јовановића, левог земљорадника, правдајући свој став тиме да "са њиме није могло бити договора".[13] На бројним предизборним зборовима у Лесковцу представници опозиције били су само јединствени у критици владе Милана Стојадиновића, и њихова јединственост се тиме завршавала. Сваки кандидат опозиције је имао свој одбор који је руководио предизборном агитацијом, а плакате и летке су посебно штампали. Тако је Акциони одбор Радничко-социјалистичке групе у Лесковцу позивао бираче да гласају за друга Косту Стаменковића; Акциони одбор Народне Радикалне странке за Срез Лесковачки позивао бираче да гласају за радикала Крсту Стојановића; Акциони одбор Демократске странке за Душана Ђорђевића и његовог заменика Душана Аргировића[14] док су се чланови земљорадничке левице у Лесковцу обратили бирачима непотписаним лецима "Свесни бирачи", "Браћо и пријатељи!" "За хлеб, мир и слободу!" позивајући их да гласају за Јована Јовановића, адвоката.[15] Они су посебно наступали одржавши два агитациона збора у Лесковцу, један у кафани "Вардар", а други у Подворцу. На збору у кафани "Вардар" Јован Јовановић је, поред економско социјалног програма, излагао о борби против национал фашизма.[16]

Представници владине земаљске листе у Лесковцу Тодор Тонић и Милорад Миленковић су у својој предизборној кампањи користили државни апарат и знатна финансијска средства Централне банке у Лесковцу.[17] Према сећању

13 За време изборне кампање било је договора и заједничких акција само између комуниста и грађанских опозиционера, док са Јованом Јовановићем договора није било. После петомајских избора Јован Јовановић, пошто је искористио неактивност и колебљивост опозиционих првака из Лесковца, и тешку ситуацију комуниста који су били толико прогањани и од полиције да нису могли да изађу на изборе са својим кандидатом, сматрао је да је само он опозиција и да други нико нема право да се истиче као опозиционер." Светозар Крстић, Изборне борбе у лесковачком крају од 1929-1939. године, лесковачки зборник IX, 1969. стр. 47.

14 Душан Аргировић, свештеник из Рудара, је упутио лични позив бирачима у рударској парохији у коме наводи:
"Чујем да се неки моји парохијани решавају да гласају за Јову Јовановића. Ако Вам је за опозицију са ЂОРЂЕВИЋЕМ сам и ја на опозиционој листи. То је једна иста опозиција само са том разликом, што је наш вођа ЉУБА ДАВИДОВИЋ, а вођа Јове Јовановића је Драгољуб Јовановић, који је и дан данас ухапшен, а и пре је био осуђен због комунизма на две године робије. Ја мислим, да је паметније да гласаш за нас кандидате ЧИКА ЉУБЕ ДАВИДОВИЋА, него за комунистичког кандидата.
У осталом, када сам решио да се са ЂОРЂЕВИЋЕМ КАНДИДУЈЕМ, ја сам имао прво слободу с Вама, јер сам Ваш парох већ 12 год. и мислим да сам заслужио да ме овог пута помогнеш. Ово моје писмо сматрај за молбу и позив да гласаш, ..."
Народни музеј Лесковац, Збирка Јована Јовановића.

15 Народни музеј Лесковац, Збирка плаката.

16 Јован Јовановић, нав. д., стр. 406.

17 Сергије Димитријевић наводи да је "У тајном уговору склопљеном између Тонића и Централне банке, било предвиђено, да га банка финансира, али је Тонић примио обавезу да уступи посланички мандат, на идућим изборима, сину једног од главних акционара. Пошто је дотични 1938. г. још био на школовању, за новога кандидата истакнут је зет Цице Миленковић - Мицко Миленковић. Али је Тонић упркос уговора, остао против кандидат." Сергије Димитријевић, Тако је некад било, Лесковац 1951, стр. 9.

очевидаца, суботом је пред Централном банком стајао дугачак ред људи, који су један по један примали 200 до 300 динара ако обећају да ће гласати за Милорада Миленовића, који је био и директор банке.[18] У својим предизборним говорима они су хвалили владину политику чије су основне карактеристике биле: у спољној политици - пријатељски односи са другим народима, а у унутрашњој - братски мир и слога, напредак у економском и социјалном погледу а свестран развитак у култури и просвети.[19] У штампаним плакатима они су нападали кандидате Удружене опозиције речима "Доле рушиоци мира и јединства", а бираче позивали да гласају за њих јер би тиме гласали за "бољу, срећенију и срећнију будућност Југославије и себе самога".[20]

Ни међу кандидатима на владиној листи није било јединства. До жестоког изборног сукоба дошло је између два посланичких кандидата владине листе на предизборном скупу 6. новембра 1938. године, кад су се сукобиле присталице Тодора Тонића и присталица Милорада Миленковића.[21] Сукоб је достигао такве размере да је у Лесковцу, тих предизборних дана, изашао плакат са потписима Среског одбора Југословенске Радикалне заједнице, Месног одбора ЈРЗ, Месног одбора Омладине ЈРЗ и Националне Радничке организације "Југорас" којим се позивају сви чланови ЈРЗ да не гласају за Милорада Миленковића, директора, "црне змије - Централне банке", чувене народне дерикоже и разбојничке мафије која је око ње", који није члан ЈРЗ, већ да гласају за Тодора Тонића "правилно изабраног кандидата наше странке, који својим поштеним радом блиста као једини пријатељ радног народа села и вароши".[22]

На једанаестодецембарским изборима 1938. године у Лесковцу вођена је трострука изборна борба: између представника владине и опозиционе листе, с једне, између два владина кандидата, с друге, и између пет среских кандидата са листе Удружене опозиције, с треће стране. Било је заступљено пет различитих страначких групација. Посебно жестока изборна борба вођена је између среских посланичких кандидата владине и листе Удружене опозиције. Сукоб између присталица владиних кандидата и опозиције у Лесковцу достигао је врхунац на збору владиног кандидата Милорада Миленковића у "Каспаревој кафани", где је дошло до тешких изгреда,[23] док су наелектрисани опозициони

18 Јован Јовановић, нав. д., стр. 403; С. Димитријевић, Тако је некад било, стр. 10. По Сергеју Димитријевићу, постојали су "људи који су капарисали гласове и после добијене потврде, да је дотично лице гласало по нарџбењу, исплаћивали остатак. Никада то куповање није било тако јавно као 1938. године. Тонић је углавном организовао тај посао преко општинских деловођа." Исто, стр. 9-10.

19 Политика, 6. и 7. новембар 1938. године

20 Акциони одбор владиног кандидата Милорада Миленковића издао је три плаката: БИРАЧИМА СРЕЗА ЛЕСКОВАЧКОГ, ЗЕМЉОРАДНИЧЕ И ЖИВЕЛА ЈУГОСЛАВИЈА. Народни музеј Лесковац, Збирка плаката.

21 Архив Југославије, фонд М. Стојадиновића, 37-51-315.

22 Плакат СВИМ ЧЛАНОВИМА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ РАДИКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, Народни музеј Лесковац, Збирка плаката.

23 "Сам Горча Каспар, власник кафане, побегао је пред разјареном масом у свој подрум и онде се закључао, како би спасао главу." Јован Јовановић, нав. д., стр. 405.

бирачи каменовали кућу другог владиног кандидата - Тодора Тонића, а он је узвратио изнајмљивањем људи који су наоружани моткама крстарили градом. "Тако је Лесковац сав врео од узвика и сукоба двеју закрвављених страна." - забележио је Јован Јовановић.[24] У Лесковцу је на присталице Удружене опозиције полиција вршила притисак. Уочи избора, 30. новембра 1938. године, срески начелник Путниковић је у Лесковцу ухапсио 17 људи из њихових редова.[25]

После завршене предизборне кампање кандидати за посланике поднели су своје кандидације Среском суду у Лесковцу, који је крајем новембра потврдио девет листа посланичких кандидата. Прве две су листе ЈРЗ - прва Тодора Тонића, адвоката, са замеником Миланом Костићем из Славујевца, а друга Милорада Миленковића, индустријалца, коме је заменик Стојан Биволаревић, трговац из Лесковца. Странке Удружене опозиције поставиле су следеће кандидате: у име бивше Самостално-демократске странке кандидовао се Душан Ђорђевић, предузимач из Лесковца, са замеником Душаном Аргировићем, свештеником из Рудара. У име Земљорадничке странке Јована Јовановића кандидат је Јован Јовановић, са замеником Радомиром Јовановићем, земљорадником из Доњег Стопања. Радикали Аце Стојановића поставили су две листе: на првој је био Крста Стојановић, земљорадник из Чифлук Мире, а заменик Драгутин Здравковић из Миланова, а носилац друге листе је Драгутин Станковић, кафеџија из Лесковца;[26] из групе Живка Топаловића, кандидат је Коста Стаменковић, радник, са замеником Томом Костићем, земљорадником из Братмиловца. У име Збора кандидат је Хранислав Митровић, економ у пензији, а заменик Живко Станковић из Чифлука Разгојнског.[27]

У изборним окршајима на последњим, тзв. "децембарским" парламентарним изборима биле су истакнуте три земаљске кандидационе листе. Носилац владине листе (Југословенске радикалне заједнице) био је Милан Стојадиновић, а за среског посланичког кандидата кандидовани су Тодор Тонић и Милорад Миленковић. Носилац друге земаљске изборне листе тзв. Удружене опозиције био је Влатко Мачек. На овој изборној листи кандидати за срез лесковачки били су: Душан Ђорђевић (из редова демократа), Крста Стојановић (радикал), Јован Јовановић (леви земљорадник), Милутин Драговић (ЈНС) и Коста Стаменковић (листа Живка Топаловића). Своју кандидатску листу истакао је и Југословенски национални покрет "Збор" са

24 Исто, стр. 405.

25 "Међу њима су били Бора Димитријевић Пиксла, Ђорђе Пешић, Благоје Стефановић, пекарски радник, Калуђеровић, нека Деса, радница, који су се обележавали као комунисти. Затим, ту су били Зарије Илић, мој приправник, Јордан Манић, пијар, Драгутин Ђорђевић, фабрички радник, Радисав и Слободан Марковић - Метанијеви као моји људи (леви земљорадници - прим аутора)." Јован Јовановић, нав. д., стр. 416.

26 Он је касније повукао кандидацију за срез лесковачки, а кандидовао се у срезу јабланичком. Политика, 23. новембар 1938. године.

27 Политика, 23. новембар 1938. године

Димитријем Љотићем као носиоцем, за чијег је посланичког кандидата у Лесковцу био одређен Хранислав Митровић.[28]

По одредбама изборног закона, бирачки одбори формирани су на предлог: полицијских власти, Државног одбора и представника земаљске листе. Начин формирања бирачких одбора и њихов састав омогућавали су владајућој странци да утиче на изборне резултате. За председнике бирачких одбора у девет изборних места у Лесковцу Државни одбор је именовао следеће личности: за гласачко место у приземљу основне школе код цркве - Душан Николић, судија из Алексинца; за гласачко место на спрату исте школе Александар Давинић, Судија Управног суда у Београду; за гласачко место у Градском поглаварству - Владимир Павловић, судија Управног суда у Београду, за гласачко место у згради Соколског дома - Јован Димитријевић, судија из Умке, за гласачко место у приземљу зграде реалне Гимназије - др Боривоје Петровић, чиновник правног одсека Државне железнице у Београду; за гласачко место на спрату исте Гимназије - Михајло Симоновић, инжењер из Лесковца; за гласачко место у згради женске основне код Ветернице - Владимир Миглевски, проф. реалне Гиманзије из Лесковца; и за гласачко место у згради мушке основне школе - Јован Илић, учитељ из Лесковца.[29]

На сам дан избора, због терора који је вршила полиција и сумње у веродостојност изборних резултата, испред лесковачке општине окупио се већи број бирача. Они су негодовали узвикивањем парола, а незадовољство је достигло кулминацију када су објављени резултати избора. Начелник Путниковић је тада наредио жандармима да пуцају у демонстранте. Погинули су Матија Јовановић и Мирко Наумовић,[30] а ухапшено је око 40 људи из редова Удружене опозиције.[31] учесник демонстрација, о томе је забележио:

"По старом обичају, курири су запечаћене записнике са појединих биралишта доносили у начелство и ту их предавали, а начелство је с времена на време, објављивало резултате. По тој старој пракси и овога пута се стао скупљати велики свет пред начелством. Када су стали да се саопштавају поједини резултати, пристуна маса није веровала да је то истина, па је почела да негодује. Повици незадовољства су се чули са свих страна и маса је нарастала улице су биле закрчене. Почеле су да се извикују и пароле. Захтевало се да се из затвора пусте притворени. Скандирало се: "Да се пусте на слободу! Да се пусте сви студенти!" Путниковић је седео у својој канцеларији. Савест му није била мирна, па му се привиђало да ће разјарена маса да јуриша на затвор и пусти све притворенике. Наредио је да се појачају страже на улазу у начелство и на капији која је водила у двориште среза. Појава жандарма са ножевима на пушкама још више раздражила масу, која је стално нарастала и била све упорнија у својим узвицима и захтевима да се притвореници пусте на слободу.

28 Политика, 8. децембар 1938. године

29 Лесковачки гласник, 10. децембар 1938. године.

30 Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Београд 1992. стр. 194.

31 Јован Јовановић, нав.д., стр. 411

Начелник се озбиљно уплашио. Пред улаз начелства доведено је много жандарма, и сви су имали ножеве на пушкама а изашао је и жандармеријски официр Икић као заповедник жандармерије. Маса се таласала. Притисак са спољашњег обода на масу са севера и запада у правцу улаза у начелство био је све већи. Вика је нарастала. Изгледа да је Путниковић био изгубио власт над собом, па је у страху издао наредбу да се маса разјури и употребом оружја. Икић је командовао жандармерији, која је гурала људе, али је тешко било људе растерати, јер је спољашњи притисак био велики. Наједном су полетеле и каменице и стале да падају пред ноге жандармеријског кордона. Тада је Икић, по наредби Путниковићевој, наредио да се пуца. Испаљен је један плутон, затим и други. Вероватно се пуцало у ваздух, јер да се пуцало у месо, направила би се читава кланица. Међутим, неко је пуцао и у људе, па је један грађанин погођен метком и на месту остао мртав. Тада се маса распршила на све стране."[32]

Сутрадан, после одржаних избора, Главни бирачки одбор издао је саопштење у "Политици": "Јучерашњи дан избора протекао је у целој држави у реду и миру, изузев неколико инцидената у којима су у сукобу с органима власти погинула два лица (вардарска бановина) а у међусобним сукобима такође два лица (дринска бановина) а повређено је 14 лица."[33] Бирачки одбор донео је одлуку о поновном одржавању избора у десет бирачких места.[34]

По завршетку изборне кампање, која је трајала више од два месеца, бирачко тело лесковачког среза од 14.791 гласача определило се за земаљске листе на следећи начин: највише гласова 7.931 или 53,62% добила је владина (ЈРЗ) листа и за посланика је изабран Тодор Тонић, адвокат. Удружена опозиција је добила 6,860 гласова или 46,38%, највише је добио Душан Ђорђевић, демократа 3.402 или 23% гласова, Јован Јовановић је добио 2.543 гласа или 17,20% а Коста Стаменковић 527 гласова или 3,57%, а Хранислав Митровић добио је 7 гласова. У граду је изашло на гласање 2.258 гласача, од тога за Тодора Тонића је гласало 895 или 39,64%, за Милорада Миленковића 560 или 24,80%; за кандидате Удружене опозиције: Душана Ђорђевића 1.019 или 45,13%, Косту Стаменковића 438 или 19,40%, за Јову Јовановића 301 или 13,33%, док је за листу Димитрија Љотића и његовог кандидата Митровића гласало 5 бирача или 0,23%.

Коначни изборни резултати нису одмах објављени већ месец дана после избора, 11. јануара 1939. године. Главни бирачки одбор објавио је коначне изборне резултате који гласе:

I Уписаних бирача по сталним бирачким списковима било је у целој земљи свега 4.080.286.

---

32 Исто, стр. 411.

33 Политика, 13. децембар 1938. године.

34 Одлуком Главног бирачког одбора, расписани су поновни избори за следећа бирачка места: Гарс, Дадинци (Власотиначки срез) Косанчић (Јабланички срез), Гроштица у Вардарској бановини: Ваљевска Каменица и Папучке у Дринској бановини; Добрстић и Бочац у Врбаској бановини; Мељаница II, Мељаница II, а у Моравској бановини. (Службене новине Краљевине Југославије, бр. 286, 13. децембра 1938; бр. 287, 14 децембар 1938. и бр. 289, 16. децембра 1938.)

II Гласало је на изборима свега - 3.039.041.

III У процентима гласало бирача - 74,48%.

IV Поједине земаљске листе, потврђене код надлежног суда у Београду, добиле су на дан избора, 11. децембра 1938. године гласова:

1. Листа др Милана Стојадиновића 1,643.783 гласа или 54,08%
2. Листа др Владимира Мачека 1,364.527 " " 44,90%
3. Листа Д. Љотића 30,734 " " 1,01%[35]

Упркос сличним ограничењима, као и приликом петомајских избора, децембарски избори 1938. године су показали да се расположење бирача померило више улево, него што је то био случај на петомајским изборима. Врло висок је проценат бирача који нису гласали, 1,041.245 или 25,52%. Тешко је рећи због чега је дошло до тако бројне апстиненције. Јавно гласање, свакако, један је од разлога за то.

Иако су измењени састави политичких странака, које су биле везане за владину листу и оних који су сачињавали опозицију, због чега је свако поређење непотпуно, резултати избора из 1935. и 1938. године дају интересантне показатеље. У поређењу са изборима из 1935. године, у Лесковачком срезу је дошло до јачег утицаја опозиције на бираче и јачања демократског покрета, што се видело и у резултатима избора. Владина листа на парламентарним изборима 1938. године у Лесковачком срезу добила је 5.733 гласова или 58% мање, а листа опозиције 5.635 гласова више него на изборима 1935. године или процентуално 83% више гласача је гласало за кандидате Удружене опозиције.[36] Иако је деловала под далеко тежим условима (због јавног гласања и могућности вођења тачне евиденције о сваком бирачу и његовом гласу, због претњи и малтретирања бирача од стране полиције), Удружена опозиција је у изборној борби у лесковачком срезу постигла видне резултате.

summary

Mira Ninošević

PARLIAMENTARY ELECTIONS IN THE CONSTITUENCY OF LESKOVAC ON 11TH DECEMBER 1938

The elections on 11th December 1938 in the constituency of Leskovac brought three aspects of confrontation: between the candidates of the goverment and those on the opposition list, between the two government candidates and among five candidates on the united opposition list. All these candidates represented five different political parties. The elections in Leskovac, as well as the parliamentary elections in all other parts of the Kingdom of Yugoslavia were won by the government candidates. Although the conditions for the preparing of the elections were not the same for the candidates of the united opposition (the voting was not secret and each voter knew that his vote was registered by the police and also several cases of molesting were confirmed), the results they achieved were considerable.

35 Службене новине Краљевине Југославије, 11. јануара 1939. Политика, 11. јануар 1939. године

36 Изборни резултати 11. децембра 1938. године у предкумановској Србији. Архив Југославије, фонд Милана Стојадиновића, 37-6-40.

УДК 324(497.11)"1945"

Момчило Павловић

ИЗБОРИ ЗА УСТАВОТВОРНУ СКУПШТИНУ 11. НОВЕМБРА 1945. У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ

Годину дана после завршетка ратних операција на просторима Србије нова власт, (тј. КПЈ) организовала је изборе за све органе политичке и државне власти. Она је на то била и обавезна према споразуму из Јалте, односно то је проистицало из одредби споразума између Тита и Шубашића утаначених у другој половини 1944 (Београдски споразум). С друге стране, Партија је настојала да демантује приговоре појединих политичких личности, припадника предратних политичких странака који су настојали да се организују у политичке странке, да органи власти нису изабрани, него су проистекли из нередовних прилика као што је рат, па су, према томе, нелегитимни. На крају КПЈ је у свом револуционарном преуређивању југословенске државе и друштва хтела да има потпуну контролу и сигуран ослонац над укупном структуром власти у коју би ушли њени чланови или одани симпатизери. Сви ови и други разлози налагали су одржавање избора, најпре за месне народне одборе (МНО), онда за Народноослободилачки, доцније Народни фронт (НФ) и на крају, за Уставотворну скупштину која је требало да донесе нови Устав и легализује тзв. тековине револуције. Сви ови избори спроведени су током лета и јесени 1945; најпре избори за НФ, а онда, непосредно после тога, и за Уставотворну скупштину. Нешто раније је то учињено и за народне одборе. И док су избори за МНО били организовани у нередовним приликама или са великим степеном импровизације, дотле су ови последњи избори организовани према изборним законима које је донела тзв. Привремена народна скупштина.

У раду ће посебно бити речи о изборима за Уставотворну скупштину у лесковачком округу 11. новембра 1945. у изборним срезовима Лесковац град, лесковачком, власотиначком, пусторечком и јабланичком.Ова општа тема сведена на оквире Лесковачког округа има опште карактеристике као и другим крајевима Србије, али и одређене специфичности које ће у раду бити истакнуте.

Како у читавој земљи тако и у лесковачком округу, Партија је чврсто држала све конце власти у рукама, оштро сузбијајући сваки наговештај опозиционог деловања, макар био и вербалан. Непријатељских парола има скоро у читавом округу, стоји у једном извештају. "Највећи рад непријатеља примећује се у Пустој Реци. Тамо има изгледа да је непријатељ повезан прилично, јер се десило писање непријатељских парола једне исте ноћи скоро у целој Пустој Реци. Партија и Ској су предузели (мере) по томе и већ су поједини дражићевци ухваћени, који су се крили ту и писали пароле. У осталим крајевима је слабији непријатељски утицај. Има један део омладине још необухваћен у УСАОС-у, али много већи део је обухваћен и ради. На старије људе више утиче непријатељска пропаганда него на омладину. Омладина је прешла скоро на мирнодопски начин и не мисли на борбу, није довољно будна и конспиративна, због чега је најоштрије ударено по СК Скоја и читавом Скоју."[1] У следећем извештају каже се да у округу нема више непријатељских парола, јер су предузете војничке акције, које су "разјуриле и уништиле извесне непријатељске банде што су се налазиле ту. После тога и наше организације су предузеле да постављају заседе и узеле на посматрање сумњиве куће. Тако они остаци непријатеља који се налазе ту и тамо још увек, немају смелости да покушају ма какве акције или да пишу пароле.... Да би онемогућили сваки непријатељски покушај у ма каквој њиховој акцији, ми смо поставили организацијама да се пред сваком осумњиченом кућом постављају заседе и уколико се ма где примете њихове групице да се одмах предузимају акције за њима, које се и почело спроводити у дело"[2]

У партијском руководству округа процењивано је да је "расположење народа сада после Кримске конференције доста добро, јер реакција која се хватала за то да се споразум Тито-Шубашић неће остварити, да ће код нас доћи стање као у Грчкој, да ће доћи Краљ Петар на влади, као и да ће доћи до неспоразума између савезника, после Кримске конференције је изгубила из руку ма какав материјал за пропаганду. Народ код кога је развијена свест за интересовање политичког живота, када је почела Кримска конференција, толико се интересовао за њене одлуке, тако да је једва исчекао објаву резултата са те конференције. После тога главни задатак Партије и Скоја било је објашњавање одлука Кримске конференције". Народ је, стоји у извештају, "увидео чврстину савеза антихитлеровске коалиције и реакција је изгубила скоро сваку подршку код народа, јер сваки покушај реакције да спроведе неку пропаганду бива потучена на лицу места самим чињеницама. Као пр. навођено је кад су рањеници стигли из Италије, реакција је покушала да пронесе вест да то иде

1 Историјски архив Лесковац (даље ИАЛ), Фонд Срески комитет КПС за Лесковац, кутија 1. ОК Скоја Покрајинском комитету Скоја 16. 2. 1945.)

2 Као "леп" пример навођена је акција пионира у општини Туларској (Горња Јабланица) који су извели једну акцију у оним крајевима где су се крили остаци дражиноваца. Пионири ове општине су пронашли 5 непријатељских земуница и у тим земуницама постељу и посуђе, које су дражиновци употребљавали. Ови пионири су пуни среће и задовољства што је њихова акција успела". Исто, Извештај ОК Скоја -ПК-у Скоја од 6. 3. 1945.)

краљ са својом војском и да хапси све наше официре, док је народ сам увидео на делу да су то наши рањеници и да то није никаква краљева војска. Оваквих и сличних примера има да реакција покушава да завара народ"[3].

Појам тзв. реакције није обухватао само оне који су се заиста супротстављали новој власти, а којих је у округу било врло мало, него и сваког ко активно не помаже мере нове власти. "Реакције на нашем округу има још али је прикривена и једино се може закључити да још постоји ту и тамо реакционара из тога што приликом ма каквог прикупљања помоћи нашој Армији, неће да се одазову и да дају на сваку помоћ.

Што се тиче општег расположења народа оно је добро, само је народ огорчен зашто се према издајицама и дојучерашњим слугама окупатора не предузимају оштрије мере. Дешава се и то да народ оних крајева где су партизани били стално, хоће много да левачи".[4]

У самом граду, незадовољство народа проистицало је највише из економских разлога. Услед суше (недостатка воде), како стоји у једном извештају, "није могло да се у потпуности користи капацитет централа којом располажемо, тако да су нам највећа предузећа скоро 20 дана стајала а маса радника остала без зараде и могућности чак да подигне оно, што им следује, по нормираној цени, као задругарима. А цене на пијаци су и даље несређене. Са намирницама се и даље шпекулише тако да се до њих може доћи само по високој цени. И све то чини масу донекле озлојеђеном, уморном - просто, те тако не могу да схвате перспективу данашњице, те недовољно подупире мере, које се у вези с тим доносе".[5] Иако је обнова града у 1945. текла по плану, ране разореног града још увек нису биле зарасле, а трагови бомбардовања од 6. септембра 1944. још увек су били видни.

I ЈНОФ Лесковца и његов рад на припреми и спровођењу избора

Ови избори представљали су праву проверу моћи и утицаја КПЈ на "широке народне масе" и способност активиста да организују и заинтересују народ за изборе и спрече сва могућа изненађења. Истина, питање победе се није постављало, али су руководства КПЈ захтевала да та победа буде сасвим убедљива и да покаже како тзв. реакција нема никаквог упоришта у народу.

Постојеће организације НФ које су постојале по републикама требало је политички и организационо повезати у једну јединствену организацију - Народни фронт Југославије (НФЈ). До тога је дошло на Првом конгресу НФЈ 5-7. августа 1945. у Београду у присуству 1.186 делегата из свих крајева земље. У тродневном раду Конгрес је донео Програм рада ове организације и Статут.

3 Исто

4 Исто

5 Исто, извештај Месног комитета КПС ОК КПС од 4. септембра 1945.

За председника НФЈ изабран је Ј. Б. Тито, а за генералног секретара Сретен Жујовић.[6]

За овај конгрес, према раније утврђеном кључу Србија је требало да пошаље 300 делегата, од којих је 110 одређивао Извршни одбор ЈНОФ, а 190 је требало да изаберу остале организације НФ. Сем Београда, који је од тих 190 делегата бирао 14, сви остали окрузи у Србији, а самим тим и лесковачки, бирали су по 11 делегата.

Почетком августа у лесковачком округу спроведени су избори за наведених 11 делегата.

Уочи избора у Лесковцу је одржан велики митинг на пијаци код споменика. На њему су о значају НФ и изборима говорили љубисав Марковић, секретар градског одбора ЈНОФ-а и Жика Петровић, секретар Главног НОО Србије.[7]

Одзив бирача био је нешто испод 80% (укупно је гласало 65.170). По срезовима то би изгледало овако:

- лесковачки ..... 23168 или 85%
- јабланички ..... 7789 или 68%
- пусторечки ..... 13360 или 79%
- власотиначки ..... 14544 или 74%
- Лесковац (град) ..... или 80%[8]

Као делегати из лесковачког округа за Први конгрес НФЈ били су изабрани: за срез лесковачки Светозар Крстић, народни посланик АСНОС-а за овај срез и Стојан Миленковић секретар среског одбора ЈНОФ-а; за град Лесковац Јован Дискић, председник Окружног НОО, Милија Радовановић, секретар окружног ЈНОФ-а и Жика Петровић, секретар окружног НОО; за срез власотиначки Раде Милошевић, апотекар и Бора Дикић; за срез јабланички Мирко Блечић секретар среског ЈНОФ-а и Младен Миљковић, судија среског суда у Лебану; и за срез пусторечки Бошко Крстић, председник окружног НОО и Станоје Стојковић, секретар среског ЈНОФ-а.

Ови избори имали су значај за проверу расположења бирачког тела и реалне снаге опозиционих група, које је проширено давањем права гласа женама, омладини са навршених 18 година и борцима НОВ без обзира на године старости. Жене су на овим изборима имале своје "изборно крштење које је било врло успешно" јер је велики проценат жена изашао на биралишта. И омладина је у великом броју (већем него старији) гласала, што се објашњавало великом политичком зрелошћу омладине.

Успеси и недостаци у спровођењу ових избора били су драгоцено искуство (у погледу организације самих избора и изборне технике) ОК КПЈ, Окружном

6 Више о НФ Југославије види Б. Петрановић, НФЈ у политичком систему послератне Југославије, Истраживања , Нови Сад,1/1978; М. Павловић, НФ као мерило напретка и опозиције, Савременост, Нови Сад, 6/ 1986.

7 Наша реч, 4. август 1945.

8 Исто

одбору ЈНОФ-а, и његових масовних организација УСАОС-а, а АФЖ-еа и Синдиката, искуство за "праве и велике" изборе који су предстојали.

II Изборна кампања

Испуњавање споразума Тито-Шубашић и препоруке са Кримске конференције извршено је сазивањем III заседање АВНОЈ-а, његовим проширењем некомпромитованим народним посланицима изабраним 1938. и проглашењем у Привремену народну скупштину (ПНС)[9].

Као привремени парламент, ПНС је на свом првом заседању донела и потврдила три кључна закона за будуће уређење нове државе: Закон о Уставотворној скупштини и избору народних посланика, Закон о бирачким списковима и Закон о аграрној реформи и колонизацији. Доношењем ових закона (инспирисаним од КПЈ, којима је она све тековине стечене у НОР-у уградила и даље развила), створене су правне могућности за успостављање новог политичког живота и избор народних представника преко којих ће народ манифестовати своју вољу тј. одлучити да ли ће будућа Југославија бити и даље монархија или република. У ствари може се слободно рећи, народ је само требало да потврди већ створену републику.

После доношења ових закона председништво ПНС је 1. септембра 1945. за 11. новембар расписало изборе за Уставотворну скупштину. Као најшира политичка организација, НФЈ је у припремању и одржавању избора добио највећу улогу. Самим чином расписивања избора НФ је започео своју изборну кампању.

На седници Извршног одбора НФЈ Србије од 5. септембра 1945. претресено је писмо Извршног одбора НФЈ упућено свим земаљским одборима. На истој седници донети су и следећи закључци:

1. да се при Извршном одбору Народног фронта Србије створи Изборни одбор у који би ушли представници свих странака и група које су се налазиле у НФ,

2. да се ови одбори образују и при окружним одборима и прошире са по једним представником група у НФЈ. При Окружном одбору Народног фронта Лесковца, у складу са овом препоруком, створен је Изборни одбор у који су ушли Јован Дискић, председник Градског народног одбора у Лесковцу, Благоје Манић, адвокат, Сава Луковић, адвокат, Зоран Стефановић, професор, Аристомен Ристић, новинар, Благоје Глигоријевић, јавни тужилац, Миле Вељковић, начелник одсека унутрашњих послова Окружног народног одбора, Стојан Миленковић, секретар Среског народног одбора, Ђорђе Стаменковић, секретар Месног синдикалног већа и Зарије Илић, адвокатски приправник.

3. да изборни одбори подносе предлоге за окружну листу Извршном одбору НФ округа на коначно решавање.

4. у окружне изборне одборе нису могла да се бирају лица која су била кандидати на тој листи,

---

9 Б. Пстрановић, Политичке и правне прилике за време Привремене владе ДФЈ, Београд, 1964. стр. 135-185.

5. Главни одбор је препоручио окружним одборима да појачају свој агитациони апарат и да избегавају потпиривање међустраначке борбе, што је могло да нанесе "неоцењиву штету". Свим групама је требало да се пруже иста материјална средства. Групе у Народном фронту су у начелу могле и самостално да иступају, али је Главни одбор препоручивао заједнички наступ. Формално гледано, Главни одбор је тражио да Народни фронт води борбу против изборних незаконитости, нарочито у питању зборова и договора грађана, и да се штампа свих група растура подједнако.[10]

Земаљска изборна комисија Србије донела је 6. септембра 1945. одлуку о установљењу изборних срезова и одређивању броја посланика који ће бирати поједини изборни срезови на територији Србије за Савезну скупштину. Што се тиче лесковачког округа, изборни срезови су се углавном поклапали са административним.

Осмог септембра 1945. одржана је конференција пленума Окружног одбора НФ Лесковца којој су присуствовали и сви чланови среских извршних одбора округа. Поред реферата о плитичкој ситуацији највише је било речи о значају избора, активностима Народног фронта у припремању истих, изборној агитацији и уопште - техничким припремама за изборе.[11]

Земаљска изборна комисија Србије, на основу чл. 10. Закона о избору народних посланика за Уставотворну скупштину, на истој седници донела је и одлуку о постављању изборних комисија за поједине округе у Србији. На предлог Извршног одбора Окружног одбора и његовог изборног одбора у Окружну изборну комисију лесковачког округа изабрани су Светозар Миљковић, председник Окружног суда у Лесковцу, као председник Комисије љубисав Марковић, секретар Градског одбора НФ, као секретар, и чланови: Лука Ценић, Стеван Марковић и Дара Јовановић.

Окружна Изборна комисија, на предлог Градског и среских народних одбора, поставила је чланове изборних комисија за град и све срезове лесковачког округа у које су ушли судије односних судова, активисти НФ, чланови народних одбора и по који земљорадник.[12]

Пре разбуктавања изборне агитације органи НФ и његове организације, као и органи власти (народни одбори) радили су на састављању бирачких спискова. Бирачке спискове састављали су месни и градски НО, тј. њихови извршни органи за своје подручје, водећи посебно рачуна о чл. 4. и 5. Закона о бирачким списковима који су ограничавали или одузимали изборно право тачно одређеним категоријама становништва и члановима организација које су оглашене као фашистичке, а таквих је у Србији било преко 20. Истина сама припадност овим организацијама није узимана као довољан разлог за неуношење у би-

10 Исто. НФ Београда на изборима за Уставотворну скупштину Југославије 11. новембра 1945. Годишњак града Београда, Београд, XVI/1969.

11 Наша реч, 7. септембар 1945.

12 Архив Југославије, фонд Савезне изборне комисије (даље АЈ, СИК) ф.10. Записник Окружне изборне комисије од 15.новембра 1945.

рачки списак него се тражила урачунљивост, тј. да су они у организацију ступали свесно, добровољно и активно сарађивали. Они који нису унети у бирачки списак и који су сматрали да им је бирачко право неправилно одузето, остављена је могућност жалбе суду до 24. септембра, после чега је одлука била коначна. У бирачке спискове уношени су сви они који су личном картом или другим личним документима могли доказати идентитет. Уписани бирачи брисани су из бирачких спискова према предлозима са конференција, и на основу анонимних и јавних, писмених и усмених достава. Ова могућност брисања изазивала је многе неспоразуме а опозиција је то узимала као аргументе да су избори и припреме за њих недемократски, да их спроводи једна партија, да личе на изборе после диктатуре 1929. године.

Окружни комитет КПС тражио је да му се достави списак људи по селима односно из града, "чија имена не треба "по мишљењу народа да уђу у бирачке спискове са вашим мишљењем и образложењем. Доставите нам исто тако имена људи, присталица старих грађанских партија, који се држе непријатељски према НО борби, било да се окупљају око Грола, било да су присталице Драгољуба Јовановића. Наведите место боравка, занимање, масовност и има ли услова да се не уведе у бирачки списак.

У Вашем среском месту треба јавни тужилац да одржи предавање активистима о бирачким списковима. За исти дан позовите комисију агитпропа, као и све другове чланове партије одговорне по ПК и ћелијама по агитпропу на састанак. Обићи ће Вас друг Крстић.". У другом допису истога дана ОК је тражио да не заборавите да непрекидно радите на бирачким списковима, ангажујући широке народне масе на изради тих спискова, односно на контролисање и одмеравање ко нема права да буде уведен у бирачке спискове. Зато је неопходно да Ви будете свакодневно у контакту са ПК и преко њих са јединицама и МНО, а СНО са МНО, како би контролисали рад на бирачким списковима, могли да форсирате где застане и да дате конкретну помоћ. Нас да извешћавате свакодневно о томе".

Поново подвлачимо да читав народ мора знати важност бирачких спискова, не само као техничку радњу за предстојеће изборе, већ као врло важан политички акт да се они, који су се упрљали служећи окупатора не изједначе са поштеним и родољубивим народом по питању одлучивања даље судбине наших народа.

Радећи по бирачким списковима и заталасавања народа по тој ствари, не заборавите да се народу износе резултати Конгреса НФ, популаришу закони које сада АВНОЈ доноси и остали догађаји.... ми смо увек наглашавали да не чекате увек да Вам лично дамо директиве, већ да Вам је директива ако Борба постави неки задатак"."

Поред тога, ОК је 31. VIII тражио од Среског комитета да му достави списак свих матураната и студената из среза, да нису старији од 25 година, и имају уписана највише 4 семестара, док борци 1941.-1944 могу да буду и са 7 разреда гимназије. Који би били ангажовани, поред осталог, и на састављању бирачких спискова. Њих 130 било је укључено директно у овај посао. Из града је 28

младих отишло у пусторечки и јабланички срез да помогну среским народним одборима и осталим органима у састављању бирачких спискова, јер се у тим срезовима осећала оскудица у писменим људима.[13]

У самом граду из бирачких спискова искључено је 115 лица. "Међу њима и Јову Јовановића. Он се још јуче 2. IX интересовао за бирачки списак али му је речено да их комисија још није у потпуности прегледала, а да ће, чим буду готови, бити истакнути на преглед народу. Ми располажемо већ са чињеницама о његовом раду за време окупације (наређивао да се дотерају из Чукљеника дрва за Немце; "није још време", "нећу да ме Немци хапсе", напомињући да се по свему томе може посведочити), којима ћемо убедити народ у исправност тога, али ће сигурно он бити упоран у настојању да се учини исправка у томе. (У разговору са аутором Ј. Јовановић је оповргавао ове оптужбе, сматрајући да комунисти од њега зазиру, због припадности Народној сељачкој странци и сродства са Драгољубом Јовановићем). Од осталих избачених ће вероватно Синиша Тодоровић бити највише погођен. И о њему ћемо лако објаснити народу, само ћемо га искључити из рада Фронта.

Тако према једном извештају Срески комитет Лесковца послао је Окружном комитету имена људи са територије среза лесковачког "који су истакнутије присталице старих грађанских партија и који се непријатељски држе према НОП-у". Међу њима, и Крста Марковић из Губеревца, земљорадник, познат код народа као бивши посланик. За њега је речено да "данас скупља око себе незадовољнике и реакционере. његова политичка активност се не протеже ван његовог села. Активни присталица и пријатељ Грола. Има услова да се не уведе у бирачки списак, јер има доста доказа о сарадњи са окупатором и четницима Д.М."

Поред њега, наведено је име и Војина Марјановића, из Губеревца, учитеља, "гроловац, има извеснога утицаја у селу али има и докумената да не уђе у бирачки списак". У овом документу споменуто је још 9 присталица старих грађанских партија који су се непријатељски држали против НОП-а. (Љуба Јовановић из Д. Стопање, Јован Михајловић из Вучја, Мирослав Цветковић из Брестовца, Горча Цакић из Печењевца, Милан Костић из Д. Лакошнице, Лука Цакић из Печењевца, Димитрије Јовановић из Д. Буниброда, Алекса Ранђеловић из Радоњице, Витко Димитријевић из В. Бељанице, са територије среза Лесковачког).[14]

У бирачком списку има око 11.047 гласача. Поред 115 искључених (по кривицама) искључено је и 30 заробљеника који се нису још вратили у домовину. Уколико дођу до 24. септембра на основу њиховог држања ћемо донети исправке. Сигурно ће бити искључено још око 50 њих, на основу доказа које прикупљамо и које ћемо кроз Фронт спровести.[15]

13 ИАЛ, фонд Среског комитета КПС , кутија 1. Писмо ОК - СК КПС Лесковца од 31. августа 1945.

14 Исто, Извештај СК ОК без датума, вероватно крајем августа или у првој половини септембра 1945.

15 Исто, Извештај МК КПС Лесковца ОК КПС од 4. 4. 1945.

Рад на састављању бирачких спискова у целом округу завршен је 31. августа 1945. Укупно уписаних бирача у лесковачком округу било је:

а) град Лесковац	5.747	6.062	11. 809
б) села која гласају заједно са градом	3.200	3.147	6.347
1. Свега Лесковац	8.947	9.209	18.156
2. срез пусторечки	8.638	9.622	18.260
3. срез лесковачки	17.038	16.959	33.997
4. срез јабланички	11.076	12.423	23.499
5. срез власотиначки	15.417	16.107	31.524
Лесковачки округ:	61.116	64.290	115.952

ИЗБРИСАНО БИРАЧА:	мушких	женских
а) град Лесковац	88	77
б) села која гласају са градом	63	6
1. свега Лесковац	156	83
2. срез пусторечки	174	33
3. срез лесковачки	276	20
4. срез јабланички	162	199
5. срез власотиначки	141	41
ЛЕСКОВАЧКИ ОКРУГ	909	406
	(укупно 1.415)	

Као што се из ове табеле види, у лесковачком округу од уписаних 115.952, из бирачких спискова на крају избрисано је 1.415 лица или 1,03%. Посебно је велики број жена којима је одузето бирачко право.[16] Одузимању бирачког права претходиле су доставе и јавне расправе на зборовима а посебну улогу у откривању оних којима је требало одузети бирачко право имала је тајна полиција Одељење за заштиту народа (ОЗНА), која је била тесно везана са партијским руководствима.

Посебну улогу у предизборним радњама била је намењена члановима Партије и Скоја. 24. септембра 1945. ОК упутио је писмо СК Лесковац у коме га је критиковао због нередовног извештавања око педизборне камапање: ..." или не јављате или не радите ништа па немате ни шта да јавите)... примећено

16 14. Наша реч 27. октобар 1945. У овом напису спомиње се цифра од 125.352 гласача, која је вероватно нстачна, јер се из Записника Окружне изборне комисије и Савезне изборне комисије види да је број уписаних гласача у лесковачком округу износио 115.352

је да зборови нису масовни и то због слабе припреме, често народ ни незна зашто се сазива збор, већ мисли да ће нешто да се тражи од народа... Изборна живост треба да је већа, у већини случајева се и не примећује да има ма и најмање интересовања за изборе".

У вези са изборном кампањом 4. 10. 1945. ОК је тражио од СК Лесковца да при НФ одмах формирају изборну агитациону комисију., ... "на тај начин што ћете постојећи пропагандни отсек проширити са представницима свих масовних организација а такође и другим личностим погодним за агитациони рад. ОК је интервенисао и због небрисања старих и неактуелних парола, које нису биле актуелне, а нове пароле су већ достављене. "Чињеница да су милионске масе жена и омладине добиле бирачко право захтева велике напоре наше партије, НФ и свих масовних организација да се те масе изведу на биралишта. Апстиненција опозиције, чији је узрок у слабости реакције, а циљ компромитовање избора и иностранa интервенција поставља у центар наше агитације паролу "Сви на изборе". У том погледу поставља се као главна задаћа : извести на изборе све грађене који имају бирачко право. Огромно учешће на изборима значиће одлучујућу победу НФ и у земљи и према иностранству. Ради тога треба објаснити масама да је гласање обавеза и дужност сваког исправног грађанина, дуг према палим жртвама и допринос за независност ДФЈ. Ова свест треба да прожме и последњег појединца у најзаосталијим крајевима, где је иначе учешће на изборима мање и где треба нарочито провести јаку агитацију".. Поред тога, тражено је од СК да направи детаљан план изласка на изборе, и то за сваки заселак, село, кварт, улицу, установу, предузеће... "Требало је организовати поворке са музиком, заставама, сликама Тита и истакнутих кандидата, транспарентима. Декорисати градове, а нарочито свечано декорисати место избора. Изборе је требало поставити као народни празник, претворити их у свечано народно весеље, које ће бити манифестација јединства народа и снаге НФ."

У агитацији према препорукама, СК је требало да користи успехе НОП-а и народне власти, да ради на раскринкавању опозиције, њених носилаца а нарочито "њене интенције чији су циљеви у крајњој линији антипатриотски (компромитовање Југославије, слабљење нашег захтева по питању Трста, траже иностране интервенције итд). Што се тиче питања краља и монархије, с обзиром да то није централно птање, као и с обзиром да опозиција не излази на изборе, на овом питању не треба нарочито заоштравати и диференцирати, другим речима питању краља треба дати другостепени значај какав оно заиста има у данашњој ситуацији"[17]. У истим директивама дате су и пароле које треба да буду исписане по местима широм округа. Између осталих поменуте су: Победа фронта- победа народа; Без фронта – нема демократије; НФ творац и чувар нове Југославије; НФ је организатор победе над окупатором; Слободни избори - снага народне демократије; изван фронта нема демократа; Живели први избори без жандарма и пендрека; народна власт заклети непријатељ

17 ИАЛ, фонд СК КПС , кутија 1. Писмо ОК СК од 24 септембра и 4. октобра 1945.

пљачке и корупције; Ко није поштен и одан народу- нема места у Народној скупштини; Гласаћемо за оне који су спасли част и достојанство наших народа; Војници- борци гласаће за Тита, за НФ; с краљем нема слободе, нема федерације, нема народне власти; Монархија – Обзнана + 6 јануар + Тројни Пакт + 6 април + Издаја; Монархија = Главњача + Митровица + Лепоглава + Билећа; Монархија = то је диктаура, пљачка, корупција; Монархија служи фашизму, тиранише народ; Пера, Бошко, Милан, Мачек, Дража - Краљу Петру уздање и стража; Федерација- моћна Југославија; С Титом у рату-победа; с Титом у миру - напредак и благостање; За Тита - за народну власт, за демократију, за бољи живот; За Тита - за Истру, за Горицу, за Корушку, за Трст; за листу маршала Тита, за тековине извојеване у рату; Радник и сељак два брата у борби за слободу, два брата у обнови и изградњи земље; Сељаци у борби, сељаци у одборима, сељаци у народној скупштини - то хоће фронт; Жене које гласају за опозицију, гласаће против себе, против своје слободе и равноправности; опозиција НФ то је реакција; побегли су у рату с бојног поља, побегли су данас са избора; итд - укупно 79.

ОК је 18. 10. 1945. упозоравао СК на важност избора. "Свака партијска јединица треба да зна у потпуности ситуацију у свом селу, да зна шта ко мисли, колико ће људи изаћи на изборе, колико неће. Они који неће зашто неће," да умеју наћи начина да и те изведу на изборе, да знају тачно у прсте ко ће у селу гласати за кога кандидата.Поред тога што се партија има заложити за то да сви изађу на изборе, исто тако се има заложити да наши кандидати туку оне друге потпуно. Није само у томе да потпуна победа наших кандидата значи велики углед Партије, већ и друго, да то уколико ови други мање гласова буду имали, значи да је мања могућност за поновно груписање тих грађанских партија, јер ће им ови гласови које буду сада имали послужити као полазна база за консолидовање њихових партија. Зато је у интересу јединства фронта да они на изборима не добију ништа."

У циљу што успешније агитације треба заказати такмичење између срезова, који ће више извести на изборе и који ће више дати гласова за нашег кандидата, наравно у процентима. Исто то да учине и МНО унутар среза."[18]

До почетка октобра у Лесковцу је одржано преко 100 конференција по блоковима и предузећима на којима је присуствовало око 16.000 особа. Затим 2 конференције са представницима Фронта на којима се опширно дискутовало о програму и статуту НФ и о Закону о бирачким списковима, на којима је било око 900 лица... Оцењујући ову активност, закључено је да народ " искрено и масовно испољава сагласност за спровођење програма НФ, особито по питању форме наше државне заједнице (за републику) и по правилном састављању бирачких спискова, као и по акцијама које су спроведене."

Водеће партијске личности Лесковца говориле су на народном универзитету о Закону о бирачким списковима, о Уставотворној скупштини и о значају

18 Исто, Директива ОК СК од 18. октобра 1945.

НФ, а посебна предавања одржана су у предузећима "Кудељари, Кости Стаменковићу, Куциној (фабрици).[19]

И поред такве кампање, Окружни одбор Усаоса приметио је "да омладина није довољно заинтересована у предизборној кампањи. "Врло слабо долази на предизборне фронтовске конференције а и мало се урадило на њеном упознавању са важношћу избора. У оваквом стању може се десити да известан део омладине подпадне под утицај родитеља, који протурају да омладина не треба да излази на изборе или под утицај реакционара и каквих других нездравих схватања. Ако ми не би предузели извесне мере, на заинтересовању омладине за гласање, тј. на једном таквом питању где се одлучује о судбини наше земље, онда би се могла десити опасност, да један део омладине не изиђе на изборе, што би било у интересу реакције у нашој земљи'. Да би се поправило овакво стање препоручивано је одржавање конференција у сваком селу до 25. октобра, уз старање да на њих дође целокупна омладина села. "Како ми (руководство Усаоса) нећемо моћи да присуствујемо свим конференцијама, то треба да створите омладинску агитпроп колону од двадесетак омладинаца-ки, који би могли омладини да објасне важност избора, рад реакције и уопште њене задатке у вези са изборима. они би, такође, требали да знају делатност реакције у вашем месту и да њу директно туку. За ове конференције треба ангажовати и најбоље активисте Фронта.

Нарочиту пажњу треба посветити селима где се омладина уопште слабије интересује, а то су у лесковачком срезу села око Мораве, Јабланице, Бошњачки реон, околина Власотинца итд.". Поред тога, препоручивано је да више омладинаца долази на фронтовске конференције и да са ових конференција позивају омладину на изборе. "Другови," стоји у извештају, ми у предизборној кампањи (наш округ), имамо једно велико преимућство над осталим окрузима, које нас још увек обавезује, а то је чињеница да је народ нашег округа више него ма који округ у Србији учествовао у НОБ-и и што ми (НФ) имамо најпопуларније кандидате којима не може да се супростави никакав реакционар. Зато би наш округ требао да процентуално изведе највише омладине на изборе."

Десетак дана касније Окружни одбор УСАОС-а упутио је Среским одборима "неке рецитације и један скеч које треба да спреме ваше групе у предизборној камањи"... Све ове ствари су у вези са изборима јер се у њима исмејавају ненародни ражими и реакција и не би смела ни једна група да пропусти, а да у предизборној кампањи не да бар по неколико примедби, и то не у једном месту него један програм у што већем броју села. Тако ће наше групе помоћи да наш народ увиди право лице лажне демократије и лажних демократа односно реакције. Не би смело да се и код вас деси да ваше групе дају нешто што није у вези са изборима, као што је то урадила омладинска група "Боре Пиксле" у Лесковцу. Давала је "Ожалошћену породицу" у предизборној кампањи."

19 Исто

УСАОС је сугерисао да агитатори на конференцијама говоре о предратној просвети поредећи је са тренутном, затим истицати резултате аграрне реформе и сл.[20]

Срески комитет СКОЈА Лебана извештавао је да се "цела организација "заложила на правилном објашњавању како омладини тако и старима о значају и важности избора".. организацији је "постављено да да све од себе у овој предизборној кампањи. Да правилно објашњавају значај избора, да утиче на своје укућане и рођаке где ће гласати и кога ће гласати, да се позабаве посматрањем рада појединих сумњивих људи у чему смо имали успеха...О самом изласку на изборе и да не говоримо, не само СКОЈ већ читава омладина ће изаћи на дан избора, али од када се појавио кандидат земљорадничке странке он је повео један већи број за собом и то нарочито Лебана и Шуманске реке (Шумане, Врановце, Поповце и Гргуровце а нарочито због тога јер му је заменик из Гргуровца па је он и народ тога краја повукао. Настојали смо да и ту савладамо отпор преко СКОЈ-а правилним објашњавањем о борцу и адвокату који није ни пушке испалио на непријатеља".[21]

У току техничких припрема за изборе одржавала се на подручју округа врло жива агитациона активност од кућних и уличних зборова па до масовних конференција и митинга. Задаци ових активности сводили су се на објашњавање одредби и принципа изборног система, затим, на истицање и величање НОП-а и успеха постигнутих у обнови и изградњи земље, а омаловажавана је и дискредитована опозиција. Агитација је толико била усиљена и пуна идеолошког набоја да је сваки онај који не изађе на изборе или гласа против НФ изједначаван са реакционаром и издајицом. Нарочиту активност у овим акцијама предузимали су СКОЈ и УСАОЈ, који су давали тон и ток зборовима и конференцијама, виком, песмом, колом, извикивањем парола.

Поред предизборних фронтовских конференција у Лесковцу и читавом округу, половином септембра организована је шира пленарна конференција у Лесковцу на којој су говорили Љубисав Марковић, Риста Антуновић, Милош Станојевић, посластичар и "стари социјалистички борац", Бошко Крстић, председник Окружног НО. Поред ове, одржане су и конференције у Лебану, Брестовцу, Липовици, Црној Трави (на којој је говорио Милентије Поповић). Следећих дана ређале су се конференције и зборови, већи или мањи, у свим местима. На прву годишњицу ослобођења Лесковца, 11. октобра, пред 12.000 људи, како су проценили локалне новине,говорио је, поред осталих, и Мома Марковић, министар унутрашњих послова Србије.[22]

Целокупна предизборна кампања НФ била је усмерена према тзв. реакцији, која се није појављивала у предизборним активностима, а опозиционе групе око Грола дале су саопштење још 20. септембра да неће учествовати на изборима, због недостатка основних предуслова за то. У округу тзв. реакција је

20 Исто, ОК УСАОСА Среским одборима УСАОС-а 17. 10. 1945.

21 Исто, Извештај Среског комитета Скоја Лебана ОК СКОЈ-а од 28. 10. 1945.

22 Наша реч, 15, 22, 29 септембар и 6, 13, 27 октобар 1945.

раскринкавана, приликом састављања бирачких спискова, али и касније. Тако нпр. месни комитет Партије оцењивао је да у граду делује неколико непријатељских група. "То су махом групице интелектуалаца, адвоката и трговаца, који су повезани на бази њихове раније политичке припадности (радикали, демократи) и које се састају, коментаришу ствари, и протурају или подупиру по коју верзију, мисле да "Енглеска и Америка диктирају Европом", да ће са изборима бити као и у Бугарској (у њој су избори одложени), о атомској бомби, хвале опозицију и наивно говоре како је корисна опозиција. Поред Ђуре Кржалића, Синише Тодоровића, Мицка Миленковића, Љуба Богдановића и њима други слични налази се и Јова Јовановић. Уз то постоји и група омладинаца која слично мисли. Пре неки дан су нађене и неке цедуљице с натписом "хоћемо монархију, нећемо републику", а потпис је М.О.С. (Монархистичка омладина Србије).

У нашем плану имамо разбијање и раскринкавање ових верзија и гледишта ове групе односно указивање на став Грола и читаве опозиције; упознавање народа са законима у вези са уставотворном скупштином... и најважније објашњавање народу, особито радницима, узроке данашњих економских тешкоћа".[23]

Извештавајући ОК КПС, Срески комитет Лесковца почетком септембра писао је да се срез налази у ""доста јаком политичком животу", и да реакција из града покушава да врши утицај на слабије елементе да би их застрашила. "Рад реакције са критиковањем рада наших органа власти јавно на зборовима и конференцијама прилично је нестао.Они се сада повлаче на питање - видећемо иду избори - неће тако како ви мислите, ту је Енглеска, видите шта је у Бугарској.

С друге стране отпорност, мржња према реакцији, оштрина се још више повећала у народу. То може да се види на свим конференцијама у разговорима са људима и у њиховим међусобним разговорима, то може да се види у састављању спискова, где народ у огромној већини захтева упорно брисање из бирачког списка сваког реакционарног човека и где је сувише опрезан, гледајући на сваку ситницу.

Питање самог Грола за сада нема никакву важност у срезу и није изазвало никакво комешање. Само демократи у срезу лесковачком нису ни пре рата били тако јаки, осим њих неколицине, који су и сами себе изиграли. Питање Грола се чак и не поставља у већем делу среза код народа. Изласком из владе и устајањем противу закона које је доносио АВНОЈ, његово непријатељство Фронту у очима народа га је потпуно изједначило са Дражом. Ово се најбоље осећа у Поречју и на Бабичком терену. Из града покушавају да врше утицај на села око града. Истакнути Гроловци, а њих има неколицина су потпуно скоро

23 ИАЛ, фонд Срески комитет КПС Лесковца, кутија 1. Извештај МК КПС Лесковац ОК КПС од 4. 9. 1945

рећи издвојени од народа... Што се тиче људи око Драгољуба Јовановића они су се сада узврпољили, иду за Београд састају се и договарају о гласању".[24]

У реакцију је убрајан и сам краљ против кога је кампања протутњала на почетку 1945, али се и у јесењој предизборној кампањи "раскринкавала монархија."Народ среза лесковачког осуђује Краље Петра II: цела недеља протекла је у масовним демонстрацијама противу Краља Петра II и његовог издајничког покушаја разбијања јединства - помагањем фашизма. С друге стране народ читавог среза сада је јасно манифестовао јединство и привржености НОП-у и неограничено поверење у свога вођу друг маршала Тита.

Брзо се по читавом срезу , по свим селима и општинама чуло о издајничком нападу Краља Петра II на споразум Т-Ш; народ је јасно знао колико је ово злочиначки и безочни акт противу слободе и јединства нашег народа. ... људи по селима ту и тамо почели су да вичу отворено "Доле Краљ издајица' " Смрт Краљу издајнику, Живео наш вођа Тито", Доле издајничка реакција, а убрзо су се демонстрације претвориле у манифестације а понегде је било и по хиљаду људи, жене и деце. Орио се читав срез од протеста изрода и осуде Краља Петра II... манифестовало се јединство и решеност народа да брани тековине своје крваве и тешке борбе. Око 12.000 људи, жене и деце, који су демонстрирали противу Краља јасан је одговор свима који хоће да се сруше тековине НОП-а.

Народ читавог среза је слабо подигнут, и слабо познаје линију борбе. С друге стране менталитет овога народа је неполитикански, неборбени, елемент везан за кућу, успаван, треба свему овоме додати 3 године окупације и непријатељске пропаганде па да се има јасна слика читавог среза. У поморављу поред пруге то се највише испољава.[25] Кампања против краља уочи избора сводила се на омаловажавање монархије, истицање недемократичности предратног режима, корумпираност монархистичких кругова итд.

И док је кампања била у току почетком октобра Окружна изборна комисија потврдила је окружну листу НФ чији је носилац био министар трговине и снабдевања Милентије Поповић, у саставу савезне листе маршала Тита. Подносиоци ове листе били су Петар Лукић, потпредседник Окружног народног одбора, Благоје Марић, апотекар из Лесковца и Михаило Додић, члан среског народног одбора среза пусторечког. Окружну листу сачињавали су следећи посланички кандидати;

- срез власотиначки - Милентије Поповић, министар трговине и снабдевања Србије из Београда, носилац окружне листе; заменик Богољуб Горуновић, директор гимназије у Нишу.

- град Лесковац: Риста Антуновић - Баја, секретар Народне скупштине Србије; заменик: Живорад Петровић, секретар градског одбора из Лесковца;

- срез лесковачки - Светозар Крстић, судија Врховног суда Србије, заменик Влајко Лазаревић, земљорадник, члан среског народног одбора;

24 Исто, Извештај СК КПС Лесковца ОК КПС од 3. 9. 1945.
25 Исто, Извештај о стању у срезу без датума, вероватно почетком 1945.

- срез јабланички - Милија Радовановић, секретар окружног одбора; заменик Младен Миљковић, земљорадник из Војловца;

- срез пусторечки - Бошко Крстић, председник окружог одбора, заменик Лука Стојановић, земљорадник из Границе.

За окружну листу Милентија Поповића биле су везане и следеће кандидације:

- срез власотиначки: 1. Коста П. Поповић, инжењер из Лесковца; заменик Ангелина-Анђа Б. Поповић, домаћица из Власотинца. Подносилац Борисав П. Поповић, инжењер из Власотинца. 2.Благоје Младеновић, дезинфектор из Београда, заменик Бранислав Поповић, трговац из Власотинца. Подносилац ове листе био је Јосиф П. Стојановић.

- град Лесковац: Александар М. Јовић, чиновник министарства финансија Србије; заменик Радомир Д. Златановић, учитељ из Турековца. Подносилац листе Божа Т. Живичић, пуцер (кокичар) из Лесковца;

-срез лесковачки: Коста Поповић, инжењер, заменик Младен Савић, земљорадник из В. Трњана. Подносилац Глигорије Илић из Турековца;

- срез јабланички: Александар Радовановић, адвокат из Београда, заменик Михаило Ђорђевић, абаджија из Гргуровца. Подносилац љубомир М. Драговић, адвокатски приправник у Лебану.

За скупштину народа у овом округу као и у целој Србији биле су истакнуте две листе - Синише Станковића и Јаше Продановића.[26]

III ПОБЕДА НА ИЗБОРИМА

Пред саме изборе, изборна кампања је достигла врхунац. Поред тога, обављене су и потпуне техничке припреме за одржавање избора, објашњавана је сама техника гласања како бирачи треба да долазе на биралишта, како да се понашају на бирачким местима и како да гумене куглице спуштају у гласачке кутије. Уочи самих избора издат је поновни проглас "Сви на изборе", у коме се позива народ округа да масовно изађе на изборе.

Од раних јутарњих сати, 11. новембра 1945, отворено је 27 бирачких места у граду Лесковцу, 42 у пусторечком срезу, 40 у власотиначком, 42 у лесковачком и 40 у јабланичком.[27]

Сам дан избора претворен је у велику политичку манифестацију. Народ је, према унапред припремљеним плановима, још од раног јутра у колонама, са транспарентима, заставама, паролама и песмом промицао градом који је за ту прилику био искићен заставицама. На тргу у Власотинцу свирала је бучна музика и приређено весеље "док један камион искићен и пун омладинаца непрестано крстари градом који извикују пароле и позивају народ да гласа за НФ", а у Пустој Реци "борбени поклици раздраганог народа, музика и народно

26 Наша реч, 6. октобар 1945.
27 АЈ,СИК, ф 11. Записник Окружне изборне комисије.

весеље. Болесни и немоћни довожени су на колима или доношени на носилима".[28]

Прве вести о резултатима избора у неким местима објављени су још истог дана увече. Сутрадан, 12. новембра, у ванредном издању "Наше речи", органу Окужног НО, већ су објављени резултати избора, истина још непотврђени.

На основу среских записника који су били готови 12. новембра, Окружна изборна комисија 15.новембра 1945. у свом записнику утврдила је коначне резултате за лесковачки округ. Према том записнику, у целом округу било је уписано 115.352 бирача, од којих је гласало 107.573 или 93,26%. За кандидате НФ гласало је 99.269 или 92,28%, а за кутију без листе 8.304 или 7,72% бирача.[29] Табеларно приказано то је изгледало овако:

1. Изборна јединица Лесковац

МНО	Апстинирало	Р. Антуновић	А. Јовић	НФ	Кут. без листе
Винарце	0	1.445	32	1.477	12
Г. Синков.	29	603	47	650	64
Турковац	36	1.024	243	1.265	243
Прибој	1	711	12	723	0
Бслановац	8	978	57	1.035	2
Душаново	5	413	1	414	10
Град	305	8.226	2.335	10.561	1.418
Укупно	484	13.300	2.583	15.883	1.662

За скупштину народа у целом округу гласало је, за листу Синише Станковића 79.101 а за листу Јаше Продановића 18.724 гласача. За кутију без листе гласало је 8.170 гласача.

Избори су, како се види из записника протекли у миру и реду. Кутија без листе имала је просечан број гласова, као и у другим крајевима Србије. Интересантно је да је најмање гласова у ову кутију пало у пусторечком срезу у коме је и највећи проценат гласача изашао на изборе, скоро 99%

За народне посланике на основу изборних резултата проглашени су: Милентије Поповић, министар трговине и снабдевања Србије, са кандидатске листе Милентија Поповића; Риста Антуновић -Баја, секретар Народне скупштине Србије из Београда са кандидатске листе М. Поповића; Светозар Крстић, судија Врховног суда Србије, Милија Радовановић, секретар Окружног народног одбора у Лесковцу и Бошко Крстић, председник Окружног народног одбора у Лесковцу.

Завршна изборна манифестација на којој су говорили новоизабрани народни представници одржана је два дана после избора на градском тргу у

28 Наша реч, 13. новембар 1945.
29 АЈ, СИК, ф 86 Извештај о резултатима избора народних посланика од 11. новембра 1945.

2. Лесковачки срез:

МНО	Апстинирало	С. Крстић	К. Поповић	НФ	Без листе
Барје	10	730	60	790	57
Загужане	37	541	109	650	151
Брестовац	40	1.355	529	1.884	107
Горина	23	482	12	494	16
Мирошевце	7	495	16	511	0
Губеревце	39	594	114	708	76
Буиуша	23	989	28	1.017	29
Братмиловце	0	294	30	324	2
Бадинце	16	400	27	427	20
В.Трнјане	17	713	115	828	3
Чукљеник	3	231	23	254	6
Накривањ	14	540	52	592	12
Разгојна	15	326	138	364	200
Градашница	27	380	66	446	59
Г. Јајина	5	529	9	538	4
Д. Јајина	4	508	16	524	16
Јарсеново	29	82	142	224	140
Стројковце	25	826	17	843	10
Грабовница	10	670	17	687	27
Навалин	0	388	94	482	31
Грајсвце	11	479	96	575	36
Богојсвце	3	549	171	820	0
Печењсвце	10	2180	207	2387	146
Манојловце	2	933	225	1158	83
Дрћевац	6	325	37	362	5
Црковница	29	649	152	801	28
Славујсвце	3	528	65	593	0
Д. Буниброд	4	532	134	666	78
Јашуња	8	655	18	673	1
Орашац	13	562	31	593	14
Градашница	14	329	17	346	4
Бабичко	17	598	166	764	34
Вучје	25	933	37	970	6
Брза	5	435	30	465	17
В. Копашница	7	289	56	345	76
Мрштане	7	587	77	664	3
Д. Лакошница	35	392	148	530	259
Липовица	7	542	66	608	10
Слатина	3	246	48	294	57
Д. Краинце	6	527	18	545	0
Ораовица	49	379	273	703	226
Укупно	628	23.762	4.249	28.011	2.049

3. Јабланички срез:

МНО	Апстинирало	М. Радовановић	А. Радовановић	НФ	Без листе
Пертате	86	353	126	470	251
Оруглица	193	345	263	608	37
Поповце	49	248	179	427	66
Прекопчелица	9	360	27	387	7
Рујковац	11	313	163	476	12
Тогочевац	59	189	72	261	171
Цекавица	45	309	18	327	22
Шилово	20	417	72	489	39
Штулац	4	296	3	299	13
Шуманс	52	221	271	492	62
Газдарс	20	359	92	451	53
Гајтан	16	445	43	488	19
Грбавце	3	197	10	208	10
Медвеђа	173	476	297	773	145
Леце	23	283	19	302	5
Маровце	15	257	11	268	18
Негосавље	12	263	47	310	9
Петриље	22	157	138	295	66
Реткоцер	31	627	32	659	13
Боровце	8	254	39	293	22
Р. Бања	30	125	206	331	111
Стубла	8	203	22	225	2
Ст. Бања	5	169	12	181	11
Сијерина	27	389	41	430	3
Свирце	8	390	21	411	3
Туларе	29	698	74	772	22
Тупале	4	364	21	385	9
Лалиновац	5	251	32	283	3
Липовица	58	225	102	327	61
Лебане	54	614	195	809	43
Ђулекаре	26	247	143	390	83
Кривача	36	474	59	533	5
Клаић	52	380	128	508	3
Ждеглово	7	540	131	671	33
Дрводеља	1	412	53	465	33
Гргуровац	60	131	183	314	71
Војловце	5	396	18	414	19
Бучумет	31	767	37	804	15
Бошњаце	132	492	124	616	81
Бувце	27	569	64	633	24
Укупно	1.424	14.195	3.589	17.784	1.827

4. Пусторечки срез:

МНО	Апстинирало	Б. Крстић	В. Стојковић	НФ	Без листе
Ж. Поток	0	335	97	432	21
Гласовик	0	321	38	359	11
Кацабаћ	2	511	5	516	3
Бублица	12	422	70	492	7
Придворица	0	394	0	394	1
Славник	6	441	12	453	3
Мећа	0	217	98	315	21
С. Статовац	0	118	41	159	30
Н. Село	0	401	2	403	1
Вујаново	0	197	0	197	0
Плавце	0	221	19	240	3
Стубла	0	736	4	740	0
Н. Топола	0	200	7	207	3
Бојник	0	846	2	848	2
Каменица	0	269	6	275	3
Ђинђуша	0	402	14	416	0
Бачевина	0	210	4	223	3
Слишане	4	533	14	547	7
Боринце	2	356	8	364	7
Мијајлица	0	427	11	438	0
Иване	3	225	16	241	3
Д. Коњув.	0	480	38	518	12
Г. Коњув.	0	283	7	290	2
Црквица	0	411	5	416	7
Лапотинце	2	575	5	580	0
Граница	0	295	0	295	0
Свињарица	0	252	1	253	0
Турјане	0	315	6	321	0
Г. Брестов.	4	443	51	494	0
Ћуковац	5	275	16	291	3
Старо Село	0	47	20	67	74
Оране	10	344	23	367	10
Косанчић	0	328	17	345	1
Г. Бријање	7	418	23	441	4
Кожинце	2	421	19	450	2
Магаш	0	421	19	450	2
Д. Бријање	14	317	273	590	18
Драги део	4	182	10	192	4
Д. Статовац	6	232	35	267	20
Злата	2	246	28	274	48
Лозане	0	187	7	194	0
Брговина	0	67	28	95	40
Укупно	89	14.248	1.057	15.305	392

5. Власотиначки срез:

МНО	Апстинирало	М. Поповић	Коста Поповић	Б. Миладиновић	НФ	Без листе
Власотинце	243	2075	534	177	2786	150
Брод	77	628	5	9	637	2
Присјан	272	246	178	166	590	292
Р. Дубрава	40	188	172	72	432	97
Добровиш	61	431	62	26	519	36
Јаковљево	519	347	8	32	495	42
Гложане	67	99	87	50	236	99
Рупље	95	680	52	25	757	13
Млачиште	56	351	30	29	410	21
Г. Гаре	23	247	32	16	295	14
Грацко	0	340	3	2	345	0
Лопушња	93	504	40	16	560	17
Дарковци	84	618	10	6	634	2
Ломница	53	341	93	51	488	39
Црна Трава	127	1378	25	11	1414	25
Кална	27	535	2	4	541	1
Стајковце	71	288	43	39	370	75
Грделица	593	1129	309	267	1705	324
Преслап	0	288	1	3	292	4
Црна Бара	1	301	26	14	341	10
Д. Гаре	65	169	74	41	279	35
Ладовица	64	263	165	196	534	109
Доб. Поље	109	366	34	26	426	28
Конопница	39	136	101	41	278	24
Дадинце	120	760	59	52	871	44
Јабуковик	36	231	21	16	268	30
Црнатово	14	258	57	22	337	18
Криви Дел	74	69	53	66	188	84
Ново Село	46	269	90	35	294	36
Своће	16	314	155	46	515	64
Крушевица	298	183	254	85	522	63
Шишава	0	464	87	37	588	42
Орашје	205	582	26	16	624	48
Борин До	136	131	166	91	388	142
Рајнопоље	25	218	29	27	274	21
Липовица	35	341	31	41	413	46
Батуловце	18	120	79	56	255	11
Гор. Орах	234	458	59	49	566	77
Бољаре	16	109	117	148	374	32
Дејан	0	394	52	34	480	20
Укупно	4.092	16.831	3.505	1.950	22.286	2.240

Срез	С. Станковић	Ј. Продановић	Кут. без листе
Лесковачки	21.815	5.702	2.012
Град	12.758	2.702	1.310
Јабланички	14.309	3.556	1.766
Власотиначки	16.498	5.443	2.653
Пусторечки	13.721	1.321	429
Укупно	79.101	18.724	8.170

Лесковцу "Раздрагани народ је на рукама понео своје руководиоце. Веселье је настављено по реонима и правим народним гозбама које су трајале у току читаве ноћи".[30]

Као што се види из овог прилога, први послератни избори у лесковачком округу одржани су у атмосфери страха и усиљене кампање против тзв. реакције, која, иначе није на подручју округа представљала никакву реалну снагу и опасност по успостављену власт. Организовани на начин који је описан, без контроле и учешћа стварне опозиције избори су имали само да потврде створено опредељење бирача за нову власт, за републику а против монархије, за Тита, а не за Краља. Били су то први избори на којима није било стварне опозиције.

summary

Dr Momčilo Pavlović

PARLIAMENTARY ELECTIONS IN THE CONSTITUENCY OF LESKOVAC ON 11TH NOVEMBER 1945

The first Parliamentary elections after the World War II in the constituency of Leskovac were designed to legalize so called achievements of the Revolution and had the same characteristics as those in other parts of the country. The elections were held in the atmosphere of fear, triumphant Communist Party, depriving of the franchise, a large-scale campaign of CP and the absence of opposition (although at the last moment they decided to put a separate polling-booth for those who did not want to vote for the Popular Front).

From 115,352 registered electors, 107,573 (93.26%) voted. 99,269 (92.28%) voted for the list of the Popular Front and 8 304 (7,72%) put their vote in the separate polling-booth. On the list for the candidates for the Popular Assembly the list of Siniša Stanković won 79 101 votes, the list of Jaša Prodanović 18 724 while the rest voted into the separate booth.

On the basis of the election results, the members of the parliament from the constituency of Leskovac became: Milentije Popović, Minister of Commerce in Serbian government, Rista Antunović-Baja, Secretary of the National Assembly, Svetozar Krstić, the judge of the Supreme Court, Milija Radovanović, secretary of the District National Comittee of Leskovac and Boško Krstić, the president of the District National Comittee.

30 Наша реч, 14. новембар 1945.

Чланци и прилози

УДК 949.711 "1804/1813"

Владимир Стојанчевић

ДА ЛИ СУ ЛЕСКОВАЦ И НИШ-ВАРОШ БИЛИ ОСЛОБОЂЕНИ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ?

Горње питање важно је, у историографији, са два становишта: за саму историју Српског устанка 1804-1813. године, као и за завичајну историју ова два велика града на југу Србије. Али, решење постављеног питања - осим за потребе историјске науке - има и дубљи национално-политички значај. Њиме се добрим делом утврђивао и карактер Првог српског устанка као општенародног покрета Срба за своје ослобођење од Турака, покрета као саставног дела Српске националне револуције 19. века, уопште и у целини. При том не треба заборавити да су Ниш и Лесковац били међу највећим насељима са хришћанско-српским становништвом у Турској, у њиховој широј околини - свакако већи и од Приштине и Призрена, Скопља, Врања и Пирота. Већ чињеница, истакнута до сада, више пута, да је Нишко-лесковачко подручје ушло у орбиту активних политичких збивања 1804/1805. године не само у Београдском пашалуку, указује на специфичну важност Ниша и Лесковца у историји српског народа овог времена.

У вези са горњом темом, може се одмах и директно одговорити: и Лесковац и Нишка варош били су, премда краткотрајно, ослобођени од присуства органа турске власти. Лесковац 1807, а Ниш-варош 1811. године (уз хипотетичко питање није ли се - за Ниш - то десило чак и у два маха: први пут још и 1809. године?) Ево шта историјски извори казују о томе.

Како је познато, Лесковац је био, углавном, насеље на левој обали Ветернице, у подножју Хисара. Сам Хисар је представљао малу утврду, пре добро утврђен шанац но град (тврђаву или тврђавицу) са изграђеним војним постројењима и сталном посадом.[1] Лесковац није представљао гарнизонско место па није имао за посаду низам-војску сталног кадра у духу Низам-медидске војно-

1 "... mit Palisaden und Erd - Verschanzung umgebenen sehr grossen Ort Leskovatz..." Алекса Ивић, Списи бечких архива о Првом српском устанку. Књига IV - година 1807. Суботица 1938, 327.

државне (управне) реформе Османског царства. Све до битке на Иванковцу (август 1805) није био ни седиште санџака, чији је заповедник до тада Шехсувар-Шашит паша боравио у Крушевцу - Алаџа-Хисару, управном центру истоименог санџака. Отуда, тешко да је могао бити успешно брањен од изненадних напада већих оружаних борачких маса, свеједно од какве иностране војске, муслиманских одметника (на пример крџалија) од Портине власти, или од побуњене раје, односно српских устаника.

Има један важан детаљ који говори о томе да је Лесковац био заузет, преотет од Турака, односно ослобођен од оружаног одреда устаника војводе Стреље и добровољаца Карађорђеве војске. То је била двострука вест: да је у пролеће 1807. године, пробојем опсадног устаничког обруча око лесковачке вароши, Шашит-паша побегао за Видин под окриље турске градске посаде,[2] и да су устаници заробили пашин харем и опљачкали његов сарај са великим драгоценостима у новцу и опреми (покућству).[3]

Кад се зна да су Власотинце и Дервен (Грделички кланац) са Дедобарским ханом били у власти устаника, па и цела Пољаница и Поречје, а да је у Јабланици деловао Цветко Врановачки,[4] штавише да је и сам Шашит-паша био рањен у једном окршају, онда је више него извесно да је Лесковац не само био ослобођен већ и задржан у устаничкој власти, можда и у трајању од неколико недеља, све до пропасти утврђеног устаничког логора у Дединој бари - Дедобарском хану. Старије Милићевићево казивање[5] потврђује се Ивићевим исписима аустријске службене грађе, а Сергије Димитријевић[6] и Владимир Стојанчевић[7] су шире о томе расправљали у новије време.

Лесковац је, дакле, био у устаничким рукама 1807,[8] а 1809. године био је опкољен,[9] премда за кратко време.

II

Неизвесно је да ли је било покушаја да се Ниш-варош у периоду Првог српског устанка једном, или два пута, ослободи турске власти. Познато је,

2 "... nachdeme bereits mehrere Ilänser durch die Servianer angezunden vorden, der Schaschit - Pascha samt dem grössten Theil der Türken die Flucht ergriffen und den Ort ihren Feinden über lassen haben... " Нав. м. (Извештај из Земуна, 26. III 1807.)

3 "Die Kundschaft von Nissa liefert die Nachricht, dass... Bimbascha Strelia die Stadt Leskovitz überfallen den grössten Theil von den Ileer des dortigen Schaschit - Pascha niedergemacht und desen nach Albanien mit Schätzen, Praetiosen und sonstigen Ilabseligkeiten expedierte Familie gefangen gemacht habe. Die Nissa selbst steht in gefahr täglich überfallen zu werden" Нав. д. 353 (Извештај из Старе Оршаве, 4. IV 1807.)

4 В. нап. под 6.

5 Милан Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи у српског народа, Београд 1888, 699-702.

6 Сергије Димитријевић, Стрељa, Лесковчани у Првом српском устанку (историја и предање), Лесковац, 1954, 1-75; уп. 18-23; 23-26, 68-73.

7 Владимир Стојанчевић, Први српски устанак и лесковачки крај, Лесковачки Зборник 2. Лесковац, 1962, 9-23.

8 Велики терор који је завео Шашит-паша у Лесковцу, посредан је доказ да је то чинио због пораза и срамоте које су му нанели Стрељини устаници заузевши Лесковац и оплинивши његово имање. Видети: Мх. Гавриловић, Списи из париских архива (Грађа за историју Првог српског устанка), Београд, 1904, 160. ("... un untre pacha de la Romélie exercait une vengeance encore plus sevère contre les habitants de Lescovac... Le pasha de cette ... a fait couper la tête a trois cents et en a fait arréter un plus grand nombre").

9 Алекса Ивић, Списи бечких архива, VI (1809), Београд 1965, 173 ("Ilaben die Serbier Leskovatz umrungen", Извештај из Земуна, 12. V 1809).

међутим, да је у великој офанзиви Карађорђеве војске, у пролеће 1807. године,[10] једно време био одсечен од осталог дела Турског царства, на ширем подручју свог залеђа. Штавише, 1809. године, током првих недеља српско-турског ратовања Нишка тврђава била је у великој опасности да је Срби освоје.[11] У историографији је претресано ово питање неуспеле опсаде, односно заузимања нишке тврђаве, и то се питање сводило на несугласице у командовању српском опсадном војском, односно концепцији заузимања Ниша: дужом опсадом или изненадним јуришом на његове бедеме, односно у подвојености међу српским командантима Милојем Петровићем и Петром Добрњцем.[12] Ово питање је тим интересантније јер се из историје борбе око Ниша поуздано зна да су Срби били у Јагодин-мали на почетку вођења ратних операција и у могућности да заузму Ниш, али се убрзо морало одустати од тога.[13]

После тешких одбрамбених борби иза битке на Каменици, Срби су се повукли у старе границе. До обнове борби за Ниш дошло је крајем 1811. године, када су Карађорђеви војници опет освојили Јагодин-малу али - овога пута - и Нишку варош, приморавши Турке да се повуку и затворе у Нишкој тврђави. То се десило после битке на Грамади 11/23 септембра, када су Младен Миловановић и руски пуковник Полтурацки потукли нишког везира Хуршид ("Рушид") пашу, а Карађорђе, преко Топонице и Медошевца натерао Турке у градске зидине Нишке тврђаве.[14] По једном савременом сведочењу: "Ове исте године (1811) је Карађорђе са 3000 војника и неколико топова под Ниш долазио, и исти блокирао. Христијани у Нишу предали су се; но Турци затворили се у град и почели се топовима бранити. Кад је Карађорђе видио да ту ништа успети не може почем је неколико топова на Ниш опалио, врати се у отачество Србију".[15] Убрзо после тога Русија је ступила у преговоре са Турском, који су обавезивали и Србе као руске савезнике. Букурешки уговор 1812. године про-

10 "Nizza ist bereits mit etnelchen tausend Servianern umgeben und da sich sehr viele Türken mit ihren Familien dahin geflüchtet, und sehr wenig Labensmittel vorhanden sind, so sege nicht zu zureeifeln dass diese Festung aus Ilunger sich ergeben wird müssen..." Алекса Ивић, - Документи о устанку Срба под Карађорђем Петровићем. Загреб, 1920, 111 (Уходске вести из Србије, Београд, 5. IV 1807.)

11 Командант, Земуна пуковаиик Перш, јављао је 1. V 1809. вишој власти како су Serbische Anführer Miloje Petrović i Petar Dobrnjac "Nizza gauz eingeschlosser habe(n)", да су борбе биле тешке и да је било пуно рањених. - Алекса Ивић, Списи бечких архива, VI (1809), 156.

12 Видети опширније: Владимир Стојанчевић, О одговорности Милоја Петровића за пораз на Каменици 1809. године, Историјски часопис XXIX-XXX, Београд 1983, 275-285.

13 Милоје Петровић и Петар Добрњац су из логора у Матејевцу, "in einer Nacht einen Theil der Vorstadt, Mala Jagodina genannt, überfallen haten, aber von denen Türken... abgapasset und mit einen wirklichen verlust an Todten von 60 Köpfen und viellen Verwundeten... derer 40 braveren Betyaren sind in der Vorstadt abgeschnihten und in einen Keller sich zu verbergen gezwungen worden... und zum Ilungers Todt bestimt" - Алекса Ивић, нав. д. 176; - Алекса Ивић, Документи о устанку Срба, 364-369.

14 Карактеристично је писмо Карађорђево генералу Жасу од 14. X 1811. из Делиграда, у коме вели да је после битке под Нишом превео две хиљаде људи из ниских села у ослобођену Србију, и да су Турци, турска војска "прогнана в крепоств с большаю потерею; и да је од српске војске" некоторая часть Нишского форштата сожрена" тј. запаљено део нишког предграђа. Первое Сербское восстание 1804-1813. г. и Россия, Книга вторая 1808-1813. Москва 1983, 240.

15 Петар Радовановић, Война Срба съ Турцима, Београд, 1852, 36.

гласио је мировно стање, а тек почетком јесени 1813. године Србија је била покорена.

Овде ваља напоменути да су у борбама за ослобођење Ниша и Лесковца, као и суседних крајева у Топлици, Јужној Морави и Понишављу, учествовали и многи људи из ових предела, под предводништвом својих првака, или појединаца који су се истакли у Карађорђевој војсци. Овде помињено званичне личности, руководиоце из Нишке и Лесковачке нахије, које су имали звање и положаје војвода. Такви су били:[16] "Петко и Никола Поповић војводе нишевачке", и Петар Петровић Стреља и Момир Стојановић, "војвода лесковачки". Као знаменити војно-политички представници својих крајева, ове личности су (као и суседне пиротске и прокупачке војводе) биле на листи за екстрадицију које је Порта тражила од Аустрије.

У закључку може се казати да су Лесковац и Нишка варош били ослобођени у време Првог српског устанка, Лесковац 1807. а Ниш-варош 1811. године, премда за кратко време. У ствари, они су делили судбину још неколико вароши из којих су Турци били истерани, али се нису могле задржати под устаничком управом (као што су - у суседству - били: Прокупље, ослобођено 1806, Бела Паланка и Белоградчик 1809, затим - на другим фронтовима српско-турског ратовања: Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар-варош, Пријепоље, све 1809. године, и др.). Значајна је, при томе чињеница да су у ослобођењу ових вароши учествовали у великом броју и становници тих крајева, понекад сами понекад уз подршку Карађорђеве војске из северних делова (ослобођене) Србије.

У овом напису приказани су, у најопштијим цртама, догађаји који су били уско повезани са ослобођењем Лесковца и Ниша, а да при том нису изнети и сви детаљи из историје тога времена и тих збивања. Биће потребно - не само за потребе завичајне историје - вратити се поново на њих и приказати шире прилике и збивања који су довели, ма и привремено, до њиховог ослобођења од турске власти.

summary

Dr Vladimir Stojančević

THE QUESTION OF LIBERATION OF LESKOVAC AND NIŠ-VAROŠ DURING THE FIRST SERBIAN UPRISING

Leskovac and Niš-varoš (part of the town not including the fortress-town) were liberated during the first Serbian uprising. Leskovac was liberated in 1807 and Niš-varoš in 1811. However, this liberation lasted for only a short period of time. This was also the case with several other towns from which the Turks were forced to withdraw. Nevertheless, the rebels were not able to keep these towns under their controll for long. Some of these towns were nearby Prokuplje (liberated in 1806), Bela Palanka and Belogradčik (liberated in 1809). The other towns were along the front line - Nova Varoš, Sjenica, Novi Pazar, Prijepolje and some other towns. It was very significant that great

16 Лазар Арсенијевић Бата - Лака, Историја српског устанка, I Београд, 1898, 216

number of inhabitants took part in the liberation of towns, sometimes by themselves and sometimes together with the members of Karadorde's army from the northern (already liberated) parts of Serbia.

This work informs us about the events closely connected with liberation of Leskovac and Niš, although not giving all the details from the history of this period. It will be necessary in future researches to retrace these events in details and present them in connection with other events which resulted in liberation of these parts, no matter how temporarily it was.

УДК 886.1.09-1

Станиша Војиновић

СТИХОВИ ЉУБОМИРА-ЉУБИНКА ПЕТРОВИЋА О ОСЛОБОЂЕЊУ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ 1877-1878. ГОДИНЕ

У време борби за ослобођење југоисточне Србије 1877. и 1878. године, али и касније, један број песника и приповедача покушао је, у посебним књигама, да опише ове догађаје. У исто време, многи листови и часописи, поред дописа са бојишта и описа борби, доносе и литерарне прилоге, а Јован Јовановић Змај у Новом Саду уређује часопис "Илустровану ратну кронику" (јули 1877 - фебруар 1878) посвећен у целини овим догађајима.

Један број песника, углавном учесника ослободилачких ратова, покушао је да дâ и песничко виђење ових догађаја. Међу њима се, као један од најзанимљивијих и најзначајнијих песника ових ратова налази и заборављени Љубомир Петровић. Већ су савременици приметили да код њега преовлађује патриотска мисао "а често и тужан елегичан бол", чиме је испунио неопходне услове и за опевање ратних догађаја. Као учесник ових ратова, објавио је већ 1879. године две свеске стихова посвећених ослобођењу југоисточне Србије, опевавши најзначајније бојеве.

Прва књига стихова, под насловом Султанови јади "спев из најновијих догађаја", изашла је исте године у два издања а посвећена је непознатом нам "једном врсном Србину". Опевајући ратове на Балкану, посебно је у овој књизи истакао кнеза Милана Обреновића, ослобођење Пирота и Ниша, жалост султанову, храброст ослободиоца, помоћ Русије, пожелевши на крају да се и Босна ослободи, истакао је посебно тужну судбину градова: Маглаја, Добоја, Сарајева. Друго издање (прво није сачувано), знатно допуњено, песник је датирао: "У Београду 1. јуна 1879. године".

Док је у поменутој књизи песник дао уопштену слику догађања на простору Србије и Балкана, у другој, под насловом Косовски осветници у бојевима за слободу и независност српску 1877-78. године, опева значајније бојеве. Она има осам одељака: Заузеће теснаца Св. Николе (6. и 7. децембра 1877), Освајање Ак (Беле) Паланке (12. децембра 1877), Освајање Пирота (15-16. децембра 1877), Заузеће Куршумлије (12. децембра 1877), Бој око утврђења на Самокову и ула-

зак у Куршумлију по други пут (јануара 1878), Бој на Нишу (од 3. до 29. децембра 1877), Бој на Копашници и Грделици (јануара 1878) и Пад Врање (јануара 1878). Песник је на крају књиге датирао ове стихове: "18. јуна 1878. године".

Као учесник у бојевима за ослобођење југоисточне Србије, Љубомир Петровић је покушао да догађајима дâ универзални карактер, приказујући их као борбу добра и зла, светлости и таме. Тако је уопштеним сликама описао почетак ратовања, док је реалне догађаје дао са више појединости. Избегавајући да именује учеснике, њихова имена открива у фуснотама испод стихова. Помиривши поменута два принципа, оба су присутна у овој књизи, Љубомир Петровић плете своје стихове око једног али значајног догађаја у биткама за ослобођење Ниша, Пирота или Копашнице. На пример, у опису боја за Копашницу стихови се групишу око српскога топа, кога су ослободиоци у једном тренутку изгубили, да би га, храброшћу команданта, поново повратили и добили битку. У другим случајевима суровост природе и терена на коме се одигравају битке чини паралелу са напорима нејасно истакнутих ликова ослободиоца. Догађаји су опевани осмерачким стиховима (први их је у то време употребио мешајући осмерац и народни десетерац Сима Поповић у спеву о освајању Никшића и Бара) са двосложном римом, пуним динамике у епском виђењу тадашњих догађаја. Због тога су стихови повремено скоро прозрачни и звучни, са херојским патосом, нагомилани симболима, који се ваљају као таласи преко брда и долина, градова и села, потока и река, заборављених ликова бораца.

Љубомир Петровић се нашао и међу вредним сарадницима календара "Орлић", који је од 1878. до 1883. године издавао у Београду Јеремија Обрадовић Караџић. Овај календар, чије све године нису сачуване, права је библиофилска реткост. Посвећен је највећим делом ослобођеним крајевима 1877-1878. године. Ово се види из садржаја и симболичне литографије отиснуте на њеним корицама. На литографији, раду непознатог мајстора, приказана су три од четири тада ослобођена града. Централни део заузима нишки град, лево је изглед Пирота а десно Врања. Изнад литографије, а испод назива календара, у облику крста исписано је Ниш, у врху, лево Пирот, а десно Врање. У овом календару, за 1884. годину (штампаном 1883), налази се и Петровићева похвала у стиховима Његовом височанству Александру на дан рођења и ступања у војску, посвећеним будућем краљу Александру Обреновићу, у којима, поред осталога, истиче:

У сред лома - писке, цика
Петвековног мученика
Гледам Врању, Пирот давни
Куршумлију и Ниш славни
Ново доба - дико, рода
Отаџбине и народа...

Иако данас заборављен, Љубомир Петровић (потписивао се псеудонимима Љубинко или Бранивој) био је уважаван и веома присутан у културном животу свога времена, као вредан сарадник многих листова, часописа и публикација,

учесник многих културних догађаја и добротворних приредаба. Рођен је у Београду 1851. године у сиромашној породици. Основну школу и четири разреда гимназије завршио је у месту рођења. Заљубљен у глумачки позив, рано почиње да игра у београдском Народном позоришту (од 1872. до 18. јануара 1873. године). После тога одлази у новосадско Српско народно позориште где је од 18. јануара 1873. године до септембра 1874. играо у више комада, истакавши се комичним и карактерним улогама као Вељко (Два наредника од Теодора Хела, 10. VIII 1873), Јефта (Цигани од Еда Сиглигетија, 15. XII 1873), Гроф Ларма (Дон Карлос од Ф. Шилера, 22. XII 1873), Рудолф (Виљем Тел од Шилера, 2. II 1874), Тривун (Грабанцијаш од Илије Округлића, 1. IV 1874) и др. После нешто више од годину и по дана боравка у Новом Саду враћа се у Београд где ће бити члан Народног позоришта од 1875. до 1880. године.

После ослобођења југоисточне Србије, започео је своју чиновничку каријеру као начелник у Сурдулици (1880). Доцније је био чиновник у Београду, Смедереву, Нишу (1906-1908); једно време ради у Управи Државних дугова (1909) али је исте године пензионисан, да би јануара 1913. године био враћен у активну службу и постављен за комесара чукаричког. У међувремену, често је отпуштан из државне службе, радио је као новинар и књижевник. Учествовао је у ратовима 1876-77, 1877-78, српско-бугарском рату 1885. а као обвезник "последње одбране" отпутовао је у своју команду октобра 1912. године са жељом да "послужи и за први позив". Умро је у окупираном Београду, како бележи један савременик "не могући да живи животом роба" 5. фебруара 1916. године.

Своју књижевну каријеру започео је већ као глумац Српског народног позоришта у Новом Саду сарадњом у часопису "Јавор" 1874. године. Од тада је сарађивао у многим листовима и часописима онога времена-песмама, приповеткама, драмама, приказима и новинарским чланцима. Био је и уредник неколиких листова и часописа: "Дар-мара" (1881-1882), "Ћосе" (1887), "Законитости" (1894), "Народног листа" (1895), "Криминалне кронике" (1898), "Истине" (Ниш, 1906) и "Ратних записа" (1912). Као песник и љубитељ позоришта, написао је по поруџбини више песама за неке позоришне комаде: Сеоског лолу Е. Тота, Слободарку Манојла Ђорђевића Призренца, Радничку побуну Сиглигетија, Французе у Кини. Многе од ових песама, за које су музику писали даворин Јенко и Јосиф Маринковић, ушле су у народ и радо су певане крајем XIX и почетком XX века. За неке се и данас мисли да су народне, као на пример: Сетно пева мала тица, Љубим те, Лело, Весело момци, весело цуре, Коловођо, перје наше, Лепа је зора, дико. Љубомир Петровић је остао запажен и својим драмама с певањем које припадају националном репертоару, углавном романтичне мелодраме, које су имале своју публику скоро до почетка Другог светског рата. То су: Девојачка клетва, слика из народног живота у три чина с певањем и музиком Даворина Јенка (играна у Народном позоришту у Београду од 1887. и новосадском Српском народном позоришту од 1899); Крв за род, мелодрама из народног живота са музиком Д. Јенка (НП, 1894), Суђаје, драмолет у три чина с певањем и музиком Јосифа Маринковића (НП, 1894; СНП, 1903); За веру, драма у три чина с певањем (НП, 1897) и Све за веру,

драма у три чина са религиозном темом коју је 1894. године наградило Друштво Светога Саве. У посебним књигама је објавио: Бој Херцеговаца и Бошњака за слободу (Београд 1875), Крвави дани у Босни, истинити догађаји из српско-турског рата (Земун 1878), Робље се свети, слика из босанског покрета, спев (Београд 1878), Глава за главу, спев (Београд 1879), Косовски осветници (Београд 1879), Султанови јади (Београд 1879), Јета, приповетка са истока (Београд 1882), Две жртве, прича из прошлости (Београд 1883), Девојачка клетва, слика из народног живота у четири чина с певањем (Београд 1888; Нови Сад, без године), За краља и отаџбину, алегорија са дванаест слика и певањем (Београд 1889), Две криминалне приповетке (Београд, око 1890. године), Крвави вео, низ кривичних прича из наше криминалистике, св. 1-2 (Београд 1891), Суђаје (Суђенице), драмолет у три чина с певањем и прологом, по народном веровању, музику написао Јосиф Маринковић (Београд 1892), Грозно убиство у престоници или Трупина без главе, криминални догађај, написао са Н.П.-м (Београд 1892), Хајдук Петар и хајдучица Миља, неколико слика из њиховог хајдучког живота (Смедерево 1893), Убице својих родитеља, приповетке из наше криминалистике (Београд 1897) и Слепац као убица, приповетка (Београд 1912).

Велики је број часописа, листова и публикација у којима је сарађивао Љубомир Петровић, од оних најзначајнијих до оних који су припадали такозваној "жутој штампи". Сарађивао је у: "Јавору" (1874,1881-1882,1889), "Застави" (1878,1893), "Истоку" (1881), "Србадији" (1881-1882), "Новом београдском дневнику" (1882,1884), "Стражилову" (1885-1888), "Младој Србадији" (1886-1887,1906-1907), "Народном дневнику" (1889-1891), "Босанској вили" (1889-1891,1895,1897,1900), "Брки" (1889), "Доситеју" (1889), "Малим новинама" (1889-1890), "Домаћем пријатељу" (1890), "Јеку" (1890), "Виделу" (1890, 1893,1895-1896), "Трговинском гласнику" (1891), "Соколу" (1892), "Гласнику за забаву и науку" (1893), "Позоришту" (1893), "Братству" (1894), "Огледу" (1894), "Хришћанском веснику" (1894), "Нади" (1897-1898,1903), "Вечерњим новостима" (1897-1900,1909-1910), "Зорици" (1898-1899), "Грађанину" (1900), "Братимству" (1901), "Србину" (1903), "Труби" (1908-1909), "Малом журналу" (1908-1909,1912), "Забавнику Малог журнала" (1908), "Авдиној споменици" (1909), "Пролећу" (1909), "Српском витезу" (1909), "Трговини" (1909), "Моћи народа" (1910), "Народном листу" (1910). "Слободној мисли" (1910), "Занатлијском савезу" (1911), "Полицији" (1912,1914) и "Стражи" (1912).

Иако припада закаснелим романтичарима, Љубомир Петровић има извесних заслуга за нашу књижевност. Његове драме су радо игране и гледане; према савременицима, гледаоци их никада нису напустили. Овде пре свега мислим на Девојачку клетву и Суђаје, коју је својом наградом удостојила и Матица српска. Као песник је запажен стиховима о ослободилачким ратовима и бунама од 1875. до 1878. године. У приповеци, неговао је криминалистички жанр и он је, поред Тасе Миленковића, њен најзначајнији представник у нас на крају XIX и почетком XX века.

Бој на Копашници и Грделици[1]

(Јануар 1878).

I

Мрке боје мрка лица,
Подигла се Грделица, –
Те изгледа сваког часа,
Кад ће неброј таламбаса
Да захоре са свих страна
А у славу Алкурана!..
Кад ће војска одабрана,
Под заставом Кнез Милана,
У бој љути да полети,
Да освети
Југ Богдана – старца седа
И његових девет чеда;
Да косовски јад покаје,
И окове тужне раје
Да разбије,
Те на Врањи да развије
– У сред 'ваке лепе згоде –
Барјак славе и слободе!..

У клисури Грделици
И питомој Масурици,
Турска војска беше мала; –
Ал' пошто је већем пала
Та Софија – звезда њина, –
Готово је цела сила
Што се с' Руси тамо била
Сад допала нади слепој –
Грделици – Врањи лепој,
Да се с' нама љуто бије,
Да пролије
Задњу крвцу својих рана,
А у славу Алкурана!..

1 Реке у околини Врање.

У сред ломне Грделице,
К'о на крили лаке тице
Скупило се ено сада
Пет хиљада
Огњевитих Азијата.
А међ' њима пет табора
Што по скора, с' даљња мора,
У Клисури ломној паше,
Да прегазе земље наше...

Кроз-а тију, хладну нојцу,
У тврдоме – у Лесковцу
Српска војска чини спреме
Журне, јаке и големе,
Да освоји мрко-суру
Грделицу – ту клисуру;
Да у крви Азијата
Крв освети свога брата!...

Осванула зора бела
Рујна, ведра и весела –
А са њоме онај стари
Страховити Јануари,
Што с' кроз облак јавља сиви
Да сад с' нова опет живи.

– Српска војска са свих страна,
Једног хладног мрког дана,[2] –
У те бојне – у колоне
Кретала се там' до оне
Копашнице реке мале,
Што размеће ситне вале
Преко кама и студени,
Преко поља – чеда њених, –
Те их грли и целива.
А на вису брега сива,
Више њене те обале,

2 8. Јануара.

Турске хорде попадале –
Те чекају на бој љути
Небројени Арнаути,
Да се боре за Султана
И за славу Алкурана!..

…. Бој се поч'о, бој крвави,
Силна војска са свих страна,
Страховита – небројана,
Дохватила јатагана..
Крв се лије, крвца врела,
А из тела
Живот бега – нестаје га,
У облаку дима густа…
Копашница дршће пуста,
И лагани њени вали –
Од страха су задрхтали!.

Бој се бије са свих страна,
А светило белог дана,
То сунашце јарко, мило,
У црну се таму скрило.

– Ратна срећа баш је чудна!…
Као мајка вазда будна
Кад над болним чедом бдије,
Тако она сад се вије
Над бојиштем – пружајући
Једном пораз понајљући,
Другом опет венац цвећа
Е таква је ратна срећа!.
Једног дигне – другог свали;
Једног слави – другом пали
Самртничке свеће оне,
Што су тол'ке милионе
У чудноме своме сјају
Опремиле другом крају!..

И та срећа, у том трену

Окренула ј' главу њену
Од нас браћо. Јер је била
Млого већа Турска сила!.
А и хрђав терен беше
Што га наши заузеше, –
С' тог су тијо узмицали
А Турци се примицали
Са урликом дивљег беса
Од кога се пак'о стреса. –
И у томе страшном боју,
Кад су Турци у неброју
Навалили грозном виком
И урликом;
Тада наши, роде мили,
Један топ су оставили
Јер га кроз ту страшну хуку
Несу могли да извуку. –
Ал' баш тај је – тај топ мали,
Што су Турци дочепали,
Браћо моја:
И решио судбу боја!..

Дивизијар[3] соко сиви, –
К'о кад огањ гори живи
На вихору непрестано, –
Е тако је гњеван план'о !

Одмах трубом даде знаке
Да топове дижу јаке,
– Србиново то уздање, –
Прот' тог места,[4] и прот' Врање. –

И топови громовити
Загрмеше страховити.
Те у бојној страшној јеци,
Наши храбри Смедеревци
Наступаху напред смело, –

3 Пуковник Ник. Јовановић.
4 Где је топ остављен

А то тешко – сјајно дело,
Кроз огњени силни зраци
Дохватише Подунавци,
Те летеше мили брате,
Ил да отет' топ поврате –
Ил' да падну сви за њега!..

Сêде груди старог брега
Љуљаху се од тог треса, –
А сред страшног урнебеса
Кад је небо, земља вѣља
Задрхтала из темеља,
Срби барјак разавише
Те љут' јуриш учинише...

Груди с' ломе, груди јаке,
А Србињске те јунаке
Гледај како Турке бију
Како крв им мрску лију,
И већ ено – беже клети!
Оставише топ отети,
Оставише сред мегдана
Задњу славу Алкурана!.

А код топа – топа мала
Турадија попадала.
Неизбројне њихне главе
У врелој се крви даве, –
Те причају бујној реци
Како бију Смедеревци!.

II

Грделица она стара,
Деветога Јануара,
Затресла се из основа
Од јуначки – од топова.

На коњицу виловиту
Кроз ту борбу страховиту,

Војсковођа[5] – ватра љута,
Уз дерање Арнаута,
Ко да ј' крила уз'о тици –
Полетео Грделици.
Те наложи војсци љутој,
Победама обасутој,
Да пркосећ' страшној бури
Стег забоде на Клисури
Што ју дивљи Турци бране,
Ил' да с' под њом сви сахране!..

На заповест дивну таку,
Заиграло у јунаку
Срце чило,
Јер се крви зажелило !
Те ко вихар сред пучина,
Полетеше на Турчина
Што с' Клисуре ватру живу
Кроз ту маглу – маглу сиву,
На Србина сада шаље...
Али Србин ступа даље.
Као лаке веверице,
Нуза стрмен Грделице
Пужаху се брзо, лако –
Својој мети;
А ти вити бајонети
О тврде се стене вију,
Да униште Турадију!

– И била се борба јака,
Лом се диг'о до облака,
Не виде се од тог мрака
Мрка лица у јунака; –
Већ кроз севањ из пушака,
И кроз вику од Турака
Летили су соколови
Да добију трофеј нови,
Да заставу Српске славе

5 Генерал Ј. Бели-Марковић.

У валове те крваве
Копашнице сад оперу, –
И љутоме Турском зверу
Да покажу Србин шта је !

– Страшна борба још̀те траје,
Још очајне уздисаје
На све стране вихар носи...
А на оној ломној кöси,
Грделици, старом каму
У големом, љутом пламу
Гле, заставу Србин вије!..
И под њоме љуто бије
Те погане турске скоте,
Што бегају сред страхоте
Лепој Врањи где ће скора
Да настане нова хора,
У којој ће да се бију,
У којој ће да развију
Задњи барјак тога дана –
А у славу Алкурана !
(стр. 78-87)

summary

Staniša Vojinović

POETRY OF LJUBOMIR-LJUBINKO PETROVIĆ ABOUT THE LIBERATION OF SOUTHEAST SERBIA IN 1877 AND 1878

Ljubomir Petrović (1851) was the most significant and interesting among the poets and narrators who were inspired with the struggle for liberation of Serbian territories in the south from Turks in 1877 and 1878. Patriotic feelings and often elegiac verses full of grief prevailed in his poetry. This made him the right person to write about this struggle in which he himself also took part. The author of this work presents us a short biography of this neglected poet.

In his second book of poems "Avengers of Kosovo in struggle for Liberation and Independence of Serbia in 1877 and 1878", Ljubomir Petrović writes about significant battles from that period. The book has eight sections, one of them being "The Battle in Kopašnica and Grdelica" (in January 1878). The reprint of this poem is given at the end of the work.

УДК 655.1 (497.11) "1887/1941"

Драгиша Костић

ШТАМПАРИЈЕ И ШТАМПАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ ОД 1887 ДО 1941. ГОДИНЕ

Штампарије и њихови власници до 1914. године

Мало је историографских радова који се односе на рад штампарија у XIX веку упркос њиховом значају. Штампарство је било занат који је тада могао да обавља један или два радника поред власника. Са друге стране, по свом значају, превазилазио је тадашње занатске радионице и нека индустријска предузећа у зачетку јер је неупоредиво више и на дужи рок стављао свој печат на материјални и духовни развој појединих области.

Друштвено историјске претпоставке за оснивање првих штампарија на југу Србије створене су ослобођењем 1878. године и убрзаним привредним, културним и политичким развојем овог подручја. Међутим, само ослобођење није значило и радикалну промену по овом питању, јер је у Србији у XIX веку питање штампе и штампарија било политичко питање, односно било је у вези са ставом владајућих кругова и опозиције о слободама и уопште о демократизацији српског друштва. Чак је и Државна типографија, основана 1831. године, била под контролом, а њени производи строго цензурисани. Слобода штампе је била подређена кнезу који се противио напреднијим мислима и био жесток противник интелектуалаца, јер њему "...се чинило да тако малом народу не треба толико писаца, али да је био и само један који стално у кафани зуца о потреби увођења више слобода, био би и он сувишан".[1]

У Уставу из 1869. године поменута је штампа и право сваког Србина да речима, писмено, преко штампе или у виду цртежа каже своју мисао, али су и тако декларативно изречена, скромна права ограничена Законом о штампи 1870. године.[2]

1 Милорад Екмечић, Стварање Југославије 1790-1918, књ. 1, Београд, 1989, стр. 401;

2 По Закону о штампи из 1870. године штампар је био дужан да један примерак новина, сат времена пре пуштања у промет, достави месној полицијској власти, и новина није смела изаћи пре него што добије дозволу полиције. Лица која су имала намеру да издају лист морала су у пријави да наведу низ података и доказа о испуњавању законских услова, а њихову оцену вршила је окружна полицијска власт која је издавала уверење. За кривична дела учињена путем штампе пи-

Под притиском опозиције, у смислу веће слободе штампе, у Скупштини је, као резултат прегруписавања политичких снага и спољне ситуације (предстојећи рат са Турском), 1875. године донет Закон о изменама и допунама Закона о штампи из 1870. године.[3] Избегнуто је да полиција одлучује о врсти и карактеру штампе, иако су многе ограничавајуће одредбе остале. Закон је био врло кратко на снази јер је кнез већ 11. 5. 1876. године донео решење о обустави извршења Закона о изменама и допунама Закона о штампи због спољне ситуације и стога што није одговарао владајућим круговима. У наредном законодавном регулисању питања штампе он се није могао заобилазити. Измене и допуне биле су основа за доношење новог закона о штампи 1881. године. Преко измена и допуна Закона о штампи од 18. 1 1879. године и изменама и допуна Закона о штампи од 31. 1. 1880. године, који су били комбинација већ раније донетих одредби, с тим што су преовладавале одредбе које нису ишле у прилог слободе штампе, напредњачка влада (1881-1883) доноси нов Закон о штампи 12. 3. 1881. године. За оно време то је био врло слободоуман закон, који је остављао доста простора за размах штампе и оснивање штампарија. Прецизирањем рокова за подношење тужбе суду смањена је надлежност полиције, а одговорност за дела учињена путем штампе одређена је по хијерархијском принципу, при чему је штампар био на последњем месту. Тиме је опасност по финансијски опстанак појединих новина и листова била умањена. Услед недоречености ранијих закона о роковима и полицијској контроли, издавачи су, на пример, објављивали вести које су изгубиле актуелност, што је утицало на продају штампе, а тиме и на финансијску моћ штампара. Треба имати у виду да се то дешавало у време када су власници, уредници, издавачи, а неретко и писци појединих чланака били сами штампари. Осим тога, многа ранија дела које је санкционисао Кривични закон сада су остала ван домашаја његових строгих одредби. Иако се раније залагала за слободу штампе, Напредњачка странка је изменила неколико одредби у Закону о штампи, 12. јула 1882. године, и опет је ту област делимично вратила под контролу полиције и под окриље Кривичног закона. То је учинила још једанпут, 11. јуна 1884. године, када је штампу ставила под потпуну контролу власти. Тек је Радикална странка у припреми, новог Устава 1888. године актуелизовала и одредбе Закона о штампи из 1881. године.

Скупштинска борба за регулисање питања слободе штампе било је питање од великог политичког значаја јер оснивање штампарија и бављење штампарским занатом није схватано као свака друга делатност. Отуда ће и прве штам-

сац, уредник и издавач одговарали су по Кривичном закону према општим прописима о саучесништву. (Слободанка Стојичић, Уставни развитак Србије 1869-1888, Лесковац, 1980, стр. 34);

3 Укинута је превентивна полицијска контрола штампе, као и могућност обуставе листова, док је њихова забрана листа сведена на најмању могућу меру прецизирањем права полицијских власти према штампи. Укинута је колективна одговорност за кривицу учињену путем штампе, међутим, опасност по штампара, уредника или власника листа је појачана јер ислеђивање и суђење није прешло у надлежност суда већ је остало у домену полиције. (Слободанка Стојичић, Уставни развитак Србије 1869-1888, Лесковац, 1980, стр.47);

паније у новоослобођеним крајевима имати карактер политичких институција појединих странака, а њихови власници, поред великог ентузијазма, били су вођени и страначким интересима, нарочито у периоду жестоких политичких борби када ће се и страначка штампа брзо множити и гасити после годину-две постојања. Жеља за зарадом била је у другом плану и није представљала основни мотив оснивача.

Прву штампарију у новоослобођеним крајевима основао је Коста Чендеш, у Нишу 1883. године. У њој је до почетка рада прве штампарије у Лесковцу штампан лист Црквени гласник који је почео да излази 1887. године и чији је уредник и власник био Димитрије Н. Алексић, лесковачки намесник.[4] О оснивању и раду прве штампарије у Лесковцу, у вези са годином и личношћу која ју је основала, нема довољно података. За сада једини сигуран траг о томе је оглас из Српских новина (1887) у коме Димитрије Адамовић оглашава да је од 1. маја отворио "...папирну радњу и штампарију" у Лесковцу.[5] Из огласа се види да је у радњу, под фирмом "Димитрије Адамовић", уложио 2.400 динара. Оглас је на основу чл.1 Закона о штампи и чл.5 Трговачког закона оверио суд округа нишког другог одељења у Лесковцу, 9. 5. 1887. године, односно судија Никола Петровић и секретар Владислав Петровић потврдили су да је Адамовић, "овдашњи", суду лично познат и да је такса плаћена. Ови наводи су прилично јасни. Оно што уноси недоумицу о оснивању прве штампарије јесу написи Адама Илића и Драгољуба Трајковића (као извор наводи А.Илића) да је у Лесковцу прву штампарију основао Јова Адамовић 1885. године, "отац познатог лесковачког адвоката Љубомира Адамовића".[6] Међутим, Станиша Војиновић нас наводи на други траг претпоставком да је Димитрије Адамовић "изгледа био у сродству" са Милутином Татићем, са којим је био уредник првог листа у Лесковцу "Глас народа". Претпоставка је заснована на постојању свадбене позивнице М.Татића и Персиде Адамовић из 1883. године у Нишу.[7] Међутим у до сада објављеним радовима нисмо наишли ни на какав податак о личностима Јове и Димитрија Адамовића, који се сматрају оснивачима прве штампарије у Лесковцу. До сада није одговорено на питања ко су били Јова, Љубомир и Персида, сви Адамовић? ко је био Милутин Татић? чије је венчање било 1883. године? коме је у Ниш упућена свадбена позивница? и у каквој су вези Љубомир и Димитрије Адамовић? [8]

4 Станиша Војиновић, Библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу од 1887-1942, Лесковачки зборник, Лесковац, 1975, стр. 274;

5 Српске новине, бр. 109, 20. 5. 1887, стр. 448; и Станиша Војиновић, нав.дело;

6 Адам Илић, Развитак штампарства у Лесковцу, Лесковац јуче и данас, Лесковац, 1935, стр. 40; и Драгољуб Трајковић, Из нашег Манчестра, Београд, 1953, стр. 37;

7 Станиша Војиновић, Библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу од 1887-1942, Лесковачки зборник, Лесковац, 1975, стр.273, ф.н. 9;

8 Љубомир Адамовић радио је у Другом одељењу суда округа нишког у Нишу до пресељења тог одељења у Лесковац (од 16. 6. 1884. до 17. 4. 1890. године). Од тада се, налази у Лесковцу и ради као писар III класе, 1886. године као писар II класе, а 1889. године постао је секретар II класе. Са тог места је постављен за судију Првостепеног суда у Лесковцу. (Слободанка Стојичић, Друго одељење суда округа нишког са седиштем у Лесковцу, Лесковачки зборник, Лесковац, 1974, 177-

Према подацима које смо успели да нађемо, Димитрије Адамовић, писар лесковачког среза, у Лесковац је дошао најкасније до краја 1881. године, када је изабран у одбор Напредњачке странке у Лесковцу.[9] То је време када се структура становништва новоослобођених крајева мењала доласком чиновника и просветних радника из других крајева Србије. Они су битно утицали и на просвету и културу у Лесковцу. Димитрије је дошао из Текије, варошице на обали Дунава у округу крајинском, где су му се родили син Љубомир и ћерка Персида. Можемо претпоставити да је његово уже друштво у Лесковцу било чиновништво пребегло из Аустроугарске са којима је успоставио и сродничке везе, као са Милутином Татићем, професором, чији је кум на венчању био Ђура Бранковић (Коњовић), такође писар начелства среза лесковачког, професор цртања и припадник Напредне странке, пореклом из Војводине. Милутин Татић, Љубомир Адамовић и Ђура Бранковић, између осталог, били су и међу оснивачима певачког друштва "Бранко".

Љубомир и Персида су до 1897. године имали шесторо деце од којих су два сина у размаку од две године умрла (обојица су имала име Јован). Вероватно се Адаму Илићу у време писања чланка о штампарству (1935) поткрала грешка да је прву штампарију у Лесковцу основао 1885. "Јова Адамовић, отац познатог лесковачког адвоката Љубомира", јер се Љубомиров отац звао Димитрије.

192) Са женом Персидом имао је више деце од које је син Јован, рођен у Нишу 1889. године, умро у Лесковцу 1893. Њихов други син, такође Јован, рођен је 1895. године и живео је само 12 дана. (Књига умрлих цркве лесковачке Рождество Пресвете Богородице, III, од 8. 8. 1890 - 15. 6. 1896, текући бројеви 197 на стр. 90 и 36 на стр. 141) Ћерка Вукосава, њихово шесто дете, рођена је 1897. године, а умрла 18. 11. 1978. у Београду, општина Савски Венац. (Књига рођених цркве лесковачке Рождество Пресвете Богородице, XV, тек.бр. 473, стр. 367) Нема података да је Љубомир био политички активан. Персидом Чокацић оженио се 24. јула 1888. године у Нишу и тада је имао 29 година. (Рођен је 16. 1. 1859. године у Текији, округ крајински.) У време венчања живео је у Нишу и радио је као писар окружног суда, отац му се звао Димитрије, по занимању штампар, а мајка Софија. (Историјски архив у Нишу, Матична књига венчаних нишке Саборне цркве 1879-1890, књ.1) Умро је као адвокат у Лесковцу 26. 5. 1910. године (Регистар Протокола умрлих цркве лесковачке од 1879 до 1914. године).

Сви написи о Милутину Татићу слажу се у неколико ствари: да је био професор лесковачке ниже гимназије, да је био један од уредника "Гласа народа" и да је био у неком сродству са Адамовићима. (Станиша Војиновић, нав.д; Љубодраг А. Поповић, Просветни радници лесковачког краја 1879-1914. године, Лесковачки зборник, Лесковац, 1975, стр. 282; Радош Требјешанин, Наставници лесковачке гимназије од 1879-1979. године, Лесковачки зборник, Лесковац, 1984, стр. 487) У његовој ранијој биографији налазимо податке да је по политичком убеђењу био напредњак и да се оженио Анђелијом Адамовић, месном учитељицом. (Радош Требјешанин, нав.д;) Међутим, као месне учитељице, поред Ангелине појављују се Персида Адамовић, учитељица 1883. године и Персида Татић, учитељица 1884-1890. године. (Љубодраг А. Поповић, нав.д;) У извештају управитеља лесковачке гимназије Луке Дожудића министру просвете Стојану Новаковићу од 19. јуна 1883. године помиње се учитељица Персида Адамовић-Татић. (Др Владимир Грујић, Школско образовање у лесковачком и топличком пределу прве деценије након ослобођења 1878. године, Лесковачки зборник, Посебан део, Лесковац, 1980, стр. 32) Према подацима из књиге венчаних, жена Милутина Татића звала се Персида (венчали су се 13. 2. 1883. године). Родитељи Персиде били су Димитрије Адамовић, писар лесковачког среза, и Софија. Персида, по занимању учитељица, рођена је у Текији, округ крајински, а у време удаје имала је 17 година. Милутин Петровић-Татић у време веридбе имао је 27 година, по занимању био је професор. (Матична књига венчаних цркве лесковачке, I, тек.бр. 72, стр. 84);

9 Драгољуб Трајковић, Из прошлости Лесковца и околине (студије и чланци), Лесковац, 1977, стр. 127;

Такође, мало је вероватно да је прва штампарија основана 1885. године јер се у то време водио рат са Бугарском, који је сигурно утицао на извесност финансијског улагања у новине каква је била штампарство. Пре бисмо рекли да су се прави услови за покретање штампарије стекли 1887. године, када је економска ситуација била много повољнија, а политичка борба напредњака и радикала ушла у завршну фазу. Као припадник Напредне странке, под утицајем Милутина Татића, Ђуре Бранковића и сина Љубомира, и под притиском све агресивније агитације радикала, Димитрије Адамовић основаће штампарију 1. маја 1887. године.

Нема података о његовој намери да покрене лист који би био орган Напредне странке у Лесковцу, а узрок томе је, вероватно, и тај што је непосредно по оснивању штампарије на власт дошла влада формирана од либерала и радикала (1. јун 1887). Први лист штампан у овој штампарији, и уопште први лист штампан у Лесковцу, био је "Глас народа", чији је власник и уредник, заједно са Милутином Татићем, био Димитрије Адамовић (први број изашао је 1. 10 1887. године). За овај лист се наводи да је био орган лесковачких радикала али га је "Радикалац", званично гласило Радикалне странке, игнорисао сматрајући га конзервативним.[10] Оправдано се намеће питање колико су лесковачки радикали могли да имају поверења у овај лист када се знало да су Адамовић и Татић, а сигурно и писци појединих чланака, били припадници Напредне странке. Осим тога, име листа (Глас народа) асоцира на поједине написе из овог краја у "Виделу" (1882), органу Напредне странке, који су потписивани са: "Глас из народа", "Глас народа, "вест из народа".[11] Због недовољног броја читалаца и претплатника лист је престао да излази 1888. године.

О техничкој опремљености ове штампарије такође нема података, осим једног написа да у Лесковцу "Постоји скромна штампарија, која се може поздравити као леп знак напретка..."[12] Како смо раније навели, у њој је штампан и црквено-књижевни лист "Црквени гласник" (редовно је штампан у овој штампарији од бр. 22, 30. 11. 1887) чији је уредник и власник био Димитрије Н. Алексић. Штампање његових књига и листа превазилазили су платежне могућности надареног књижевника и новинара. Он је у штампарији Димитрија Адамовића уживао и неку врсту кредита јер је прикупљање претплате за лист и књиге ишло веома тешко. После смрти Димитрија Алексића (1889, у 33. години), остао је дуг од 8.000 динара. Претпостављамо да Алексић у великој мери није измирио своја дуговања према штампарији Адамовића.[13] О каквој суми је реч говори и наведени податак да је Адамовић приликом отварања штампарије уложио 2.400 динара. У томе треба тражити узрок што се Димитрије Адамовић или уортачио или продао штампарију Пери А. Стоја-

10 Станиша Војиновић, нав.д;
11 Драгољуб Трајковић, нав.д.;
12 Феликс Каниц, Србија (земља и становништво), књ.II, Београд, 1985, стр.245;
13 Драгутин Ђорђевић, Скица за портрет Димитрија Н. Алексића, Лесковачки зборник, Лесковац, 1970, 209-213;

новићу. Штампарија Димитрија Адамовића радила је до краја 1891. године када је преузимају Пера А. Стојановић и Страшимир Гемовић.[14]

По преузимању штампарије они почињу са издавањем и штампањем листа "Врањски гласник", чији је одговорни уредник био Тодор Радовановић, а од 14. јуна 1892. године Мијајло Н. Рашковић. Лист је био службени орган Врањског округа, а нагињао је Радикалној странци. Поред штампарије, њих двојица отварају и књижару, под истом фирмом.[15] У то време штампарија ће пословати добро, међутим, 7. 6. 1892. године Страшимир Гемовић, пошто је исплаћен, одлази у Јагодину, где отвара своју штампарију (касније сели у Ћуприју и Београд).

Од тада Пера А.Стојановић води самостално књижару и штампарију.[16] Претпостављамо да штампарија до тада није имала финансијских проблема јер Пера Стојановић није узео за ортака другог штампара, већ је, и поред исплаћивања уложеног дела Страшимира Гемовића, наставио сам да послује и штампа "Врањски гласник", све до последњег броја, септембра 1892. године. Тада је лист престао да излази јер је на власт дошла Либерална странка. У њему је написе објављивао и штампар Пера А. Стојановић, који је по политичком опредељењу био радикал, па су његови текстови били нарочито оштри када је Либерална странка почела са отпуштањем радикала из државне службе. Због гашења листа и слабијег пословања штампарије, непуну годину после тога, средином 1893. године, Пера А.Стојановић је затворио и штампарију у Лесковцу, иако се у то време на власт враћају радикали.

Са Жиком Д. Обреновићем штампарство у Лесковцу добија нов квалитет и устаљује се као занат на овом подручју. О томе говори и чињеница да је његова штампарија успешно радила од 1894. до 1936. године, односно до смрти власника.[17] Обреновић је штампарски занат изучио у штампарији Српске на-

14 Српске новине, 23. 7. 1892, бр.159, стр.826; Станиша Војиновић, нав.д, стр.253;

15 Станиша Војиновић, нав.д.;

16 Српске новине, 23. 7. 1892, бр.159, стр.826;

17 Жика Д. Обреновић је рођен 1872. године у Београду, у "Абаџијској улици" (општина Палилула). Био је најмлађе дете, поред сестара Агапије и Јелене, Димитрија и Катарине, пореклом из Осата, тадашњи Зворнички пашалук. Жика није показивао склоност према абаџијском занату, којим му се отац бавио, већ је од своје 16 године почео да изучава штампарски занат, односно од 1.јула 1887. године до 1.јануара 1889. године. Унук Жике Д.Обреновића, Живислав Обреновић, у писму Драгутину Ђорђевићу, новембар 1996. године, каже да је уверење Медицијана и Кимпановића Жики Д. Обреновићу његов отац поклонио Музеју града Београда. Жика Д. Обреновић је у Београду био члан Српског друштва за гимнастику и борење "Душан Силни". Ту своју активност наставио је и у Нишу, а био је и потпредседник Удружења нишке омладине. По доласку у Лесковац, основао је подружницу друштва Душан Силни у које је укључио своје шегрте, а касније и синове. У једном напису о њему каже се да је био: члан-организатор аероклуба лесковачког, оснивач Соколског друштва, у коме је радио до краја живота, оснивач соколске музике, незаменљив церемонијал мајстор организовања свечаних поворки приликом разних прослава (Лесковачки гласник, 30. 5. 1936, стр. 2). Између 1894. и 1900. оженио се Лесковчанком Настом са којом је имао синове Бориславa, Момчила и Бранислава и кћер Раду. Са својим најстаријим сином учествовао је у Првом светском рату. Наста је 1917. године извршила самоубиство због свирепог мучења које је претрпела од Бугара. По повратку из рата Обреновић се оженио Љубицом. Умро је 10. маја 1936. године (Биографске податке дао је унук Жике Обреновића Живислав у писму Драгутину Ђорђевићу, новембра 1996. године);

предне странке у Београду коју су закупили Медицијан и Кимпановић. Они 1889. године Обреновића, као "ваљана и вредна радника...", препоручују свакоме. Запослио се у Нишу у "Првој нишкој штампарији Жике Радовановића" као фактор, односно пословођа. Крајем 1893. године путује по градовима Србије прикупљајући претплату за гласило нишких радикала "Слобода". У то време у Лесковцу није било ни једног листа нити штампарије, па Обреновић, као припадник Радикалне странке, вероватно под утицајем њених истакнутијих чланова (Сотира Аранђеловића, судије нишког окружног суда и у то време председника општине вароши Лесковац), 1894. године отвара штампарију у Лесковцу коју води под фирмом "Трговачка штампарија Жике Д.Обреновића". Због нестабилних политичких прилика у Србији (државни удар којим је Александар Обреновић као малолетан преузео краљевску власт и државни удар од 9. маја 1894. године када је на снагу враћен конзервативни Устав из 1869. године), у Лесковцу није штампан ниједан политички лист. Тек је 1896. године у штампарији Жике Обреновића Љубисав Стојановић, истакнути лесковачки либерал, штампао лист "Лесковчанин", који је излазио само те године. То је био први политички лист за непуних 10 година постојања штампарства у Лесковцу чији уредник и власник није био сам штампар, што значи да је издавање листова постало независно од дневнополитичке стварности и политичког опредељења штампара и власника листа. То је и омогућило да ова штампарија опстане све до Првог светског рата као једина у Лесковцу. У саставу ове штампарије од 1903. године налази се и књижара Жике Д. Обреновића.[18] О штампарији Сретен Динић у "Лесковачком гласнику" каже да је била "...са једним препотопским точком за окретање машине, кога су, с време на време окретали, час цигани, час један мутави просјак..."[19] Констатација је преоштра јер су штампарске машине на ручни погон у Србији замењиване тек почетком XX века савременијим машинама са електромотором. Тако се 1907. године ова штампарија појављује под именом "Прва моторна штампарија Жике Д. Обреновића".

Даљи развој штампарства у Лесковцу везан је за име Моше Карића, за кога се каже да је "...неколико година после..." Жике Обреновића отворио штампарију у Лесковцу. Међутим, она је после кратког времена престала са радом.[20] Претпостављамо да је та штампарија радила почетком XX века, јер је Моша Карић 1900. године био у ортаклуку са Ђорђем Мунцом у "Првој нишкој електричној штампарији Ђ. Мунца и М. Карића" у Нишу, чија се филијала на-

18 Станиша Војиновић, нав.д., стр. 272; Сергије Димитријевић наводи да је књижара основана 1895. године, а штампарија 1898. године, међутим, како постоје докази да је штампарија постојала 1895. године, а по шематизму књижара је основана тек 1903, не можемо наводе Димитријевића узети као тачне;

19 Сретен Динић, Историјски развитак графичке индустрије у Лесковцу, посвећено Жики Обреновићу, првом оснивачу штампарске индустрије у Лесковцу, Лесковачки гласник, 5. 1. 1938, стр. 3;

20 Адам Илић, Споменица 50-годишњице ослобођења Лесковца, Лесковац јуче и данас, Лесковац, 1935, стр. 40; Станиша Војиновић, нав.д. и Драгољуб Трајковић, Из нашег Манчестра, Београд, 1953, стр. 73;

лазила у Лесковцу.[21] Ова штампарија није оставила дубљег трага у Лесковцу и за сада није пронађен ниједан доказ њеног рада, вероватно због кратког времена постојања. Узрок њеног затварања је и тај што је Лесковцу била довољна једна електрична штампарија која је већ дуже време постојала.

Слично се догодило и са штампаријом Воје Ђорђевића, за кога се, опет неодређено, каже да је у размаку од "...неколико година..." после Моше Карића отворио врло малу штампарију и која је, такође, брзо престала са радом.[22]

За време Првог светског рата ниједна од ових штампарија није радила. Значај првих штампарија за развој Лесковца је несумњив, и поред малог обима рада. Оне су један од фактора који су утицали да се Лесковац и околина после ослобођења од Турака укључе у политичка, привредна и културна кретања тадашње Србије. Привредни развој Лесковца, на почетку XX века, са савременим начином пословања у индустрији, банкарству и трговини, није се могао замислити без њиховог постојања. Осим тога, заслуге у ширењу писмености на овом подручју делом припадају и њима, јер су оне један од покретача духовног стваралаштва. Материјализујући и умножавајући културну традицију, сачувале су је од заборава и приближиле је ширем кругу корисника.[23] Карактеристично је да су настале као потреба политичких странака и да их нису отварали имућнији људи, у жељи за већом зарадом, већ они који су се са овим занатом сретали у другим крајевима. До краја Првог светског рата штампарије нису биле технички добро опремљене. Имале су најосновније машине за штампање, покретане на ручни погон, које ће почетком XX века бити модернизоване уградњом електричних мотора. Њихов капацитет је био изузетно мали, а опслуживала су их један до два радника, док су мајстори били сами власници, који су, када је у питању издаваштво, били и издавачи, уредници и писци појединих чланака, па чак и власници књижара. Ово допунско занимање резултат је финансијских потешкоћа и малог обима пословања. Тек са развојем индустрије и трговине њихово пословање зависиће од улагања у нове машине и организације посла. Модернизовање штампарија наставиће следећа генерација лесковачких штампара после Првог светског рата.

Штампарије у Лесковцу и околини између два рата

Поред "Штампарије Жике Д. Обреновића", који је наставио са радом после рата, у овом периоду долази до оснивања више штампарија које ће задовољавати привредне, културне и политичке потребе Лесковчана.

Штампарија Жике Д.Обреновића у то време запошљавала је мали број радника(4 -6). У њој је штампан лист "Лесковачки гласник" који је излазио пуних двадест година и у чијем се уредништву налазио и сам Обреновић. Од штампарских машина 1927. године имала је једну шнел пресу, једну машину марке

21 Драгољуб Ж. Мирчетић, Штампа у новоослобођеним крајевима у XIX веку, Лесковачки зборник, Лесковац, 1978, стр. 296;

22 Адам Илић, нав.д. и Драгољуб Трајковић, нав.д.;

23 Библиографија штампаних часописа и књига у овим првим штампаријама налази се у радовима Станише Војиновића и Драгољуба Мирчетића;

"Бостон" и два тигла, а од књиговезачких једну перфорир машину и нож за сечење хартије.[24] Сретен Динић каже да су из ње "...изашли сви данашњи послодавци штампари лесковачки, три штампарије лесковачке, (...) и још три штампарије ван Лесковца, које све укупно броје неколико стотина радника".[25]

Прва у низу новооснованих штампарија између два светска рата била је "Нови свет" која је кратко радила. Основали су је Воја Ђорђевић и Никола Петровић у Врању после, Првог светског рата, а 1921. године пресељена је у Лесковац. Септембра 1921. године Воја Ђорђевић и Никола Петровић су се разортачили, после чега се штампарија водила само на име Воје Ђорђевића. У Лесковцу је радила до 1922. године када је опет пресељена у Врање, настављајући са успешним радом све до Другог светског рата.[26] Њено једногодишње постојање у Лесковцу није оставило дубљег трага.

После разортачења, 1921. године, Никола Петровић оснива своју штампарију и књиговезницу "Покрет".[27]Штампарски занат изучио је код Жике Д.Обреновића, а усавршио га у Београду до 1913. године и Врању после Првог светског рата.[28] Стеченим капиталом, кредитима од банака и појединаца купио је један тигл, велику пресу и нож за сечење хартије. Ове машине биле су на ручни погон, а купљене су из репарација које је Мађарска била обавезна да надокнади Србији после рата. Тиме је отпочео штампарски занат у "цинцаревим

24 Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине 1918-1928, Лесковац, 1983, стр. 127;

25 Сретен Динић, Историјски развитак графичке индустрије у Лесковцу, Лесковачки гласник, 5. 1. 1938, стр.3;

26 О пресељавању ове штампарије индиректне податке нам даје месечни часопис "Школски покрет". Првих пет свезака штампала је штампарија и књиговезница "Нови свет" Петровића и Ђорђевића у Врању (мај 1921-септембар 1921), а двоброј часописа за октобар-новембар 1921. штампала је новоотворена штампарија Нови свет у Лесковцу, коју је самостално водио Воја Ђорђевић. Остале свеске, до краја излажења овог часописа, децембра 1922. године, штампала је штампарија и књиговезница Покрет у Лесковцу. (Раде Вуковић, "Школски покрет" и његов уредник Димитрије Ђ. Димитријевић, Лесковачки зборник, Лесковац, 1974, стр. 219-254). О њеном повратку у Врање податак из књиге Сергија Димитријевића, Историја Лесковца и околине 1918-1928, Лесковац, 1983, стр.127;

27 О оснивању и раду ове штампарије у досадашњим написима има противуречности. Станиша Војиновић у раду Библиографија штампаних књига, листова и часописа у Лесковцу 1887-1942, Лесковачки зборник, Лесковац, 1975, стр.254, наводи да је "Покрет" основан 1925. године, а у свом другом раду Додатак библиографији штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу , Лесковачки зборник, Лесковац, 1983, стр.403, наводи књигу Стојадиновић Милуна, под ред.бр.5, која је штампана у штампарији Покрет 1923. године. У Архиву Југославије постоји молба Николе Петровића за повлашћени увоз машина за картонашку индустрију из 1922. године, а Сергије Димитријевић као годину оснивања наводи 1921; Ову годину смо прихватили јер је те године дошло до разортачења Воје Ђорђевића и Николе Петровића вероватно због намере Николе да отвори своју штампарију.

28 Никола Петровић је рођен 1892. године у Лесковцу. Отац Сотир био је трговац. По изученом занату у Београду и повратку у Лесковац оснива породицу са Ђурђом Костић, после чега одлази у војску. Војни рок служио је у Битољу и због лепог рукописа био је писар у чети, а за време Првог светског рата курир. После повлачења српске војске, ради у војној штампарији у Солуну. По ослобођењу Србије 1918. године иде на дослужење војног рока у Врање где је још више усавршио штампарску вештину и где је са Војом Ђорђевићем основао штампарију Нови свет. (Биографске податке Николе Петровића дали су његови синови Драгољуб и Момчило Петровић).

дућанима"(локали породице Олди) које је Петровић закупио.[29] У овој штампарији занат су изучавали млађи брат Николе Петровића Благоје, његов шурак, Милутин Костић, као машинист и Бранко Николчић, као словослагач. Сви они су касније основали своје штампарије.

Почетак рада обележен је израдом календара, образаца и коверата, јер су то били најуноснији послови у оно време. Међутим, већ 8. маја 1922. године Никола Петровић се обраћа Министарству трговине и индустрије да му изда уверење да се машине за картонашку индустрију не могу набавити у земљи, што значи да је имао намеру да их увезе.[30] Уопште, лесковачка индустрија у овом периоду граби крупним корацима те ће и власници штампарија имати доста посла а модернизовање штампарија био је услов да се конкуренција сузбије. У овој штампарији уграђени су електромотори у велику шнел пресу и у машину за штампање, система "Викторија", и то први јачине 0,75 киловата и други, мањи, од пола коњске снаге. Децембра 1927. године Министарство трговине и индустрије именовало је комисију за преглед моторне штампарије "Покрет". По извештају те комисије, од 17. 12. 1927. године, стање штампарије било је следеће: она се и даље налазила у закупљеној, приземној згради од слабог материјала са подом од дасака. Састојала се од два одељења, од којих је веће било површине 15 м^2 и у које је практично била смештена штампарија, јер су се све машине у њему налазиле (велика шнел преса система "Кајзер", једна мања машина за штампање система "Викторија", Брошур машина, перфорир машина, једна машина за штампање "Амерички тигл" и једна машина за сечење хартије).[31] Поред ових машина, у том одељењу налазио се и разни материјал од хартије и једна "фуруна" за загревање просторије. У извештају се наводи да је инсталација машина и мотора прописна. У другом, мањем одељењу радили су се књиговезачки послови. Штампарија је упошљавала 10 радника. Главне примедбе комисије односиле су се на то што није било уређаја против пожара, као и на то да није ограђен "..замајац шнел-пресе од спољнег дотицаја...". На основу овог прегледа, били су мишљења да се рад у овом предузећу може одобрити, с тим да се поменути пропусти исправе.[32] На основу тог извештаја, Министарство трговине и индустрије одобрило је рад штампарије 16.1.1928. године.

Међутим, већ 1929. године Никола Петровић саградио је нове просторије намењене за штампарију , књиговезницу и становање. Поред тога, у новој згради налазила се и књижара у којој су се продавали производи штампарије и

29 Исто;

30 Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије (у даљем тексту МТИ), 65-442-1151, Молба Николе Петровића од 8. 5. 1922. године; У Лесковцу је у то време постојала књиговезница Николе Милетића која је радила све књиговезачке и картонашке послове, преповезивала старе и поцепане књиге и радила друге послове који спадају у делокруг књиговезачке-картонашке радње. (Лесковачки гласник, бр.27, 1922. године);

31 Сергије Димитријевић у књизи Историја Лесковца и околине 1918-1928, Лесковац, 1989, стр. 129, наводи у табели да је она имала 7 машина, поред ових шест и један нож за картонашку индустрију;

32 АЈ, МТИ, 65, 442-1151: Комисијски извештај од 17.12.1927;

музички инструменти, а нарочито уносан посао био је продаја хартије на велико, тако да је књижара уједно била и велетрговина. По пресељењу, купљене су и нове машине Хајделберг аутомат и машина за типо штампу "Европа". Хартија за штампање и продају набављана је из фабрике Пантић и друг и од велетрговине Хоровиц у Београду. Штампарска боја купована је у филијали загребачке фирме Хромос у Београду, док су клишеи за израду фотографија прављени у цинкографији, такође у Београду. Током наредног периода настављено је модернизовање ове штампарије и до почетка Другог светског рата она је била једна од модернијих штампарија у земљи, са савременим машинама и организацијом посла, и радила је послове за потрошаче широм Југославије. Од машина, 1940. године имала је: флаш-машину "Кајзер", три тигла ("Европа", "Викторија" и "Американ"), пресу за израду штамбиља и бор-машину. У словослагачници: машину за штанцовање и "Харт" машину. У књиговезници: машину за ђонове, перфорир машину, хефт машину за књиге, деклишер машину и машину за шишање кутија. Поред тога, имала је два мотора на бензин и један електромотор у резерви.[33]

После "Покрета", малу штампарију отворио је 1927. године Драгољуб Стојиљковић под фирмом "Јадран". Ова штампарија није дуго радила и није оставила дубљег трага у Лесковцу. Постојала је до 1929. године, када се власник одселио у Пожаревац. Од машина имала је једну шнел-пресу, тигл, перфорир машину и нож за сечење хартије.[34]

Већи значај имао је Графички завод "Соко". Никола Петровић је већ једну генерацију штампара, током 30-их година, оспособио за самосталан рад. Нова генерација увела је и нови начин пословања штампарија. Већ 1928. године Бранко Николчић, Адам Илић (занат је изучио у штампарији Жике Д. Обреновића) и Милутин Миле Костић оснивају своју штампарију под именом Графички завод "Соко". Осим Бранка Николчића, који је имао свој капитал и у неку руку био главни финансијер, остала двојица учествовала су у овом предузећу са кредитима добијених од банака. Међутим, касније су их, због императива модернизовања штампарије и ширења послова, кредитирале фабрике "Хромос" и "К.С. Хоровиц" из Београда. Њима је развој штампарства ишао на руку јер су производиле материјал без којег овај занат није могао да постоји.[35]

Од самог почетка рада, с обзиром на квалитет машина и организацију посла, ово је била модерна штампарија која је била ближа индустријској производњи него занату. Међутим, због одредби Закона о радњама, а нарочито због његовог тумачења од стране Министарства трговине и индустрије, ово пре-

33 Архива Графичког предузећа "Напредак", Пресуда о конфискацији имовине Николе Петровића од 18. јула 1946. године;

34 Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине 1918-1928, Лесковац, 1983, стр. 128;

35 О присутности и заступљености фабрике хартија "К.С. Хоровиц" на лесковачком тржишту и реномеу који је она уживала међу лесковачким штампарима сведочи и учесталост огласа у "Лесковачком гласнику" и "Недељним новинама" у којима она, честитајући поједине празнике Лесковчанима, препоручује и све врсте хартија за писање, штампање, цртање и паковање, из свог великог стоваришта у Београду. (Недељне новине, 8. 4. 1934, бр. 14, стр.6);

дузеће није сматрано индустријским, чиме би добило низ предности у односу на занатска предузећа исте врсте. У свом саставу штампарија је имала књиговезницу, картонажу и печаторезницу. Машински парк сачињавале су следеће машине: штампарска машина "Европа", аутоматски пнеуматски тигл великог формата, два мала тигла, машина за штампање типа "Бостон" и шнелпреса; од књиговезачких машина поседовала је нож за сечење хартије, перфорир машине, хефт машине и велики картонажни нож.[36] Ова штампарија је модернизована 1936. године куповином аутоматске штампарске машине "Велики Хајделберг" са "прибором" од фабрике "Шнелпресен фабрик Хајделберг А.Г." Министарство трговине и ндустрије издало је уверење Графичком заводу "Соко" да се ова машина не производи у земљи чиме му је омогућен повлашћени увоз.[37] Значајна је куповина машина за израду папирнатих кеса "Флач бојте машине", купљена 1938. године, и штамапрске машине за брзо сечење хартије, купљена од фабрике "Гутенберг-Хаус Гебр. Гел" из Беча за 44.310,00 динара, августа 1938. године, што је значило преоријентацију ове штампарије на апотекарску картонажу и папирнате артикле.[38] Све машине смештене су у згради намењеној за штампарију. У просеку запошљавала је 12 радника. Све ово чинило је да Графички завод "Соко" одаје утисак једне велике и модерне штампарије. Трговинско-индустријска комора из Скопља је сматрала да се "Соко" може превести у ред индустријских предузећа пошто има за то све елементе из чл. 32. Закона о радњама. Међутим, Занатска комора изразила је супротан став те је Краљевска банска упрва Вардарске бановине, 11. септембра 1940. године, а на основу увиђаја среског начелника у Лесковцу, решила да се ово предузеће не може сматрати индустријским. Елементи за то били су да у раду примењује поделу рада, упошљава већи број радника, рад врши уз употребу моторне снаге и да производи за стовариште или по поруџбини у већем обиму. Штампарија "Соко" имала је употребу моторне снаге али у обиму уобичајеном и код занатских радњи, подела рада била је у примени онолико колико је природа посла захтевала да сваки радник ради на одређеном послу (на машини, слогу, у картонажи и др.) и није представљала техничку поделу рада на коју се мисли у закону, осим тога производила је само по поруџбини и запошљавала је 12 радника, од којих су 2 била квалификована.[39]

Иако пословање ове фабрике није зависило од штампања појединих новина, њени власници налазили су се у уредништву листа "Недељне новине" (излазио од 1933-1935. године). Поред тога, Адам Илић био је уредник и

36 Сергије Димитријевић, нав.д.;

37 АЈ, МТИ, 65, 874-1654: Молба за повлашћени увоз аутоматске штампарске машине од 26. 5. 1936 године и уверење МТИ;

38 АЈ, МТИ, 65, 874-1654: Молба за повлашћени увоз од 15.6.1938 и молба од 27. 8. 1938; Са овим машинама картонажа штампарије производила је разне врсте и величина кутија за таблете, прашак, маст, ружеве и грожђану маст, папирнате кесице за чај, кутије за паковање ломљиве робе, визит картс, контролне маркице и др. (Каталог апотекарске амбалаже и папирнате робе, збирка Небојше Николчића);

39 Збирка Небојше Николчића, Одлука Краљевске банске управе од 11. 9. 1940. године;

власник месечног часописа "Ревија", који је био први месечник штампан у боји. Иако је изашло само 3 броја, сваки на 32 странице, овај часопис, по својим чланцима о моди и уопште о култури, као и по техничкој опремљености, ишао је испред свог времена. Осим тога, био је и власник књижаре "Просвета", основане 1925. године и један од активнијих гимнастичара у Соколском друштву. Главни артикли ове штампарије били су календари, формулари, обрасци, блокови, трговачке и банкарске књиге, као и производи одељења картонаже које је задовољавало потребе лесковачке привреде, а по свему судећи и Вардарске бановине. Од машина 1940. године имала је у машинском одељењу: четири тигла (фабрике "Кале"са 2 рама и 9 ваљака, "Илузација" са 2 рама и 12 ваљака, и електромотором фабрике "Добриц" од 0,75 КС, "Бостон" са 2 рама и 4 ваљка, велики тигл за штанцовање са електромотором), три шнел пресе са електромотором ("Европа", "Рекс", "Кајзер"), једну аутоматску машину "Велики Хајделберг" са 2 рама, 14 ваљака и електромотором, једну пресу за коректуру; У књиговезници: хефт машину за брошурање, тул-хефт машину, ферголд пресу, аутоматску шнајд машину "Перфекта" са електромотором, ручну шнајд машину, деклишер машину, перфорир машину, машину за заокругљивање углова, две машине за намештање ринглица, и више преса. У картонажи имала је: лајм машину, хефт машину за кутије, једну већу машину за гумирање и мазање, две машине за навијање, две машине за сечење хилзни, машину за уписивање вратова (пеглање кутија), ауштанц машину, машину за израду тектура и капсли, једну капсул машину, фрикцион пресу са електромотором, бор машину са електромотором, ручну штанц машину, машину крајсшере, машину за прављење кесица, све са пратећим прибором и разних форми; У граверници: машину за израду штамбиља, преген-пресу, бор машину и шмир-шајбну и једну малу ручну бор машину.[40]

Поред ове, постојала је још једна мала штампарија и картонажа при фабрици сапуна Јована Влајчића, која је била затвореног типа.[41] Она сведочи о томе колико је савремен начин индустријске производње и пословања захтевао и трошио штампарске производе, нарочито разне врсте амбалаже и разне обрасце. Све то је утицало на значај штампарија, повећање производње, као и на њихово прерастање у предузећа са индустријским карактеристикама, у чему су нарочиту улогу одиграла картонашка одељења.

Следећа штампарија основана у овом периоду била је "Штампарија и картонажа "Млади Покрет" . Основана је 1931. године а оснивачи су брат Николе Петровића, власника "Покрета", Благоје Петровић, који је занат изучио у овој штампарији и Алекса Здравковић, њихов зет.[42] Од брата се одвојио најраније 1929. године по преласку штампарије "Покрет" у нове просторије. Веома брзо и ова штампарија прераста у модерну институцију ове врсте. У њој је 1940. го-

40 Архива Графичког предузећа "Напредак": Записник о примо-предаји ствари и инвентара национализоване штампарије "Соко" од 30. новембра 1948. године;

41 Сергије Димитријевић, нав.д. и Адам Илић, нав.д;

42 Адам Илић, нав.д. и Станиша Војиновић, нав.д; Благоје Петровић био је дипломирани учитељ модерног играња (Сергије Димитријевић, нав.д, стр. 325);

дине радило 14 радника, од чега 4 квалификована. Трговинско-индустријска комора у Скопљу сматрала је да се и ова радња треба превести у ред индустријских предузећа, међутим, како није испуњавала услове прописане Законом о радњама из 1931. године, Краљевска банска управа Вардарске бановине донела је исто решење као и у случају Графичког завода "Соко". Штампарија је 1940. године поседовала једну риц машину "Краусе", деклишер машину "Краусе", аутоматску машину "Капуел", две штанц машине од којих је једна марке "Карлкраусе", једну шнел пресу, четири тигла ("Бостон", "Викторија", "Американ", и "Феникс"), шпиндер пресу "Шнајдер", пресу "Фрикцион", шнајд за сечење хартије, две хефт машине, једну перфорир машину, машину за тектуре, бор машину са мотором, две машине за сечење ролне, машину за навијање туљака, машину за мазање, машину за кутије-лајмовање, велику машину за кутије и машину за пеглање кутија. Од мотора имала је: два мотора марке "Асеа" од 3 КС и 0,5 КС, један мотор марке "Аег" од 3 КС, један мотор од 1 КС, уграђен на "Викторију", и један мотор марке "Данц" од 0,5 КС.[43]

У 1936. години постоји и "Нова штампарија-Лесковац". О њеном оснивању и власнику, као и раду, нема никаквих података. Њено постојање можемо документовати једним плакатом за позоришну представу "Ослобођење Косте Шљуке", од 11. 9. 1936. године, на коме је стављено име штампарије.[44]

Од штампарија у околини Лесковца можемо поменути ону у Власотинцу, под именом "Зора", за коју Сергије Димитријевић тврди да је сигурно постојала 1929. године.[45]

Постојање ових девет штампарија, од којих су четири велике, и једне књиговезачко-картонашке радње сведочи о развијеној графичкој делатности на овом подручју и тенденцији даљег унапређивања производње и организације посла. Развој овог заната после Првог светског рата ишао је у правцу индустријске производње. Међутим, и поред напора власника да модернизовањем њихова предузећа машинама на моторни погон, прерасту у индустријска, то су онемогућавале прецизне одредбе Закона о радњама и његово тумачење од стране Занатске коморе. Одредбе о броју радника и подели рада нарочито су биле сметња развоју штампарства у овом правцу. Наиме, штампарство у Лесковцу до почетка Другог светског рата, после кратког замаха, није успело да достигне такав ниво производње и да упосли већи број радника, што је карактеристично за индустрију. Занатска комора је

43 Архив Графичког предузећа "Напредак": Записник о примопредаји ствари и инвентара национализоване штампарије "Млади Покрет" од 30. новембра 1949. године; За време и после њега власници штампарија нису улагали у нове машине тако да се овај записник односи и на стање пре рата;

44 Можемо изнети као претпоставку да је овде реч о штампарији Жике Д. Обреновића, коју је после смрти власника, 10. маја 1936. године, његова жена Љубица продала књижару Драгољубу Стојановићу (Лесковачки гласник, 25.7. 1936, бр.30, стр.3). Драгољуб Стојановић је вероватно у ову радњу уложио капитал који је стекао продајом куће у улици Николе Скобаљића 66, преко пута Кулашево кафане. (Оглас из листа "Недељне новине", 17. 12. 1933, бр.5, стр.3) Као претпоставку можемо навести да је штампарију купио Боривоје Костић, који се као штампар јавља 1942. године, али о оснивању његове радње, сигурно уочи Другог светског рата, немамо података;

45 Сергије Димитријевић, нав.д. стр.129;

штампарско-литографски и књиговезачко-картонашки занат сматрала за четири посебна заната за које је прописивала посебна упутства. То потврђује и постојање у Лесковцу, између 1921. и 1940. године, самосталне књиговезачко - картонашке радње Николе Милетића, која је и у време кризе успешно пословала. Осим тога, графичка делатност није објединила (јер у Лесковцу није постојала) цинкографију и хемиграфију, тако да су власници за репродукцију фотографија правили клишеа у цинкографији у Београду. Ксилографија је рађена, јер су за уметничко обликовање књига, огласа у новинама и меморандума довођени цртачи, али није била стално занимање у штампаријама.[46] Неспремност овог заната да се развије у индустријско предузеће потврђује и чињеница да су се власници штампарија и даље бавили трговином преко својих књижарских радњи и радњи канцеларијског материјала.[47]

Број радника у штампаријама зависио је од обима послова, односно поруџбина, јер оне нису производиле у већем обиму одређену врсту производа које су могле пласирати на тржиште. У две штампарије ("Жике Д. Обреновића" и "Покрету") 1925. године радило је 7 слагача, 1 машинист и 3 шегрта. У четири штампарије 1928. године радило је 34 радника, од чега 4 мајстора, 18 шегрта и 12 калфи. У три штампарије 1929. године радило је 11 радника и 8 шегрта.[48] Из извештаја среског начелника Краљевској банској управи Вардарске бановине из 1940. године види се да је у две штампарије ("Соко" и "Млади Покрет") радило 26 радника и 6 мајстора. Овде је реч о штампаријама чији су главни артикли били папирната роба и амбалажа. Сретен Динић у "Лесковачком гласнику" пише:"То је тако некако ишло за "Лесковачким гласником", у коју год штампарију он уђе, (...) посао отскаче несразмерно више, него ли пре тога. Тако да кад он изађе из једне штампарије и пређе у другу, дотична штампарија се осети толико погођена, да одједном преполовљава радништво."[49] И поред субјективности ове тврдње, јер Сретен Динић је био у уредништву "Лесковачког гласника", тачно је да је штампање овог недељника за поједине штампарије представљало упошљавање свих капацитета, нарочито за оне које нису имале картонашке машине. "Лесковачки гласник" је од 1920-1925. године штампала штампарија Жике Д.Обреновића, од тада штампарија "Покрет", а касније, повремено и "Соко" и "Млади Покрет".

Картонашка одељења, поред књиговезница и печаторезница највише су се приближила индустријској производњи. Штампарије у Лесковцу су се преоријентисале на картонашку индустрију која, је захтевала другачију организа-

46 Оглас Жике Д.Обреновића у коме тражи доброг цртача "за снимање једног индустријског предузећа". (Лесковачки гласник, 27. 1. 1922., бр.4, стр. 4);

47 Жика Д.Обреновић имао је књижару од 1903. године, Никола Петровић од 1929. године, продавао је музичке инструменте, канцеларијски материјал, машине за куцање, а поред тога било је и папира на велико; Адам Илић од 1925. године, а Бранко Николчић отвара радњу канцеларијског материјала 1930. године;

48 Сергије Димитријевић, нав.д., стр. 124; Драгољуб Трајковић, У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу, Лесковац, 1951;

49 Сретен Динић, Историјски развој графичке индустрије у Лесковцу, Лесковачки гласник, 5. 1. 1938, стр. 3;

цију посла, тако да су штампарске машине биле пратећи део картонажа. Ова одељења доносила су профит јер су имала константан и дугорочан посао. Практично, развој лесковачке индустрије и уопште повољна конјунктура у земљи колико су допринели развоју овог заната толико су га усмеравали у другом правцу. Подела рада у смислу одредби Закона о радњама није могла бити остварена у оквиру једног, најразвијенијег заната. Конкуренција међу штампарима била је, такође, један од разлога за ово, јер је постојање четири штампарије у Лесковцу до 1936. године и периодично појављивање мањих штампарија утицало на то да веће штампарије раде за потребе тржишта и на њихову преоријентацију производње у једном смеру, као и на поделу тржишта међу њима. Оваква тенденција у штампарству успорена је привредном кризом 30-их година, а дефинитвно је заустављена почетком Другог светског рата. Паралелно са развојем овог заната стварано је радништво које се организовало и истицало захтеве за остварење својих права. Тешки услови рада су нарочито утицали на одлучност радника и њихово јединство у борби за побољшање тих услова и правичну материјалну надокнаду.

Насупрот власницима, који су били веома активни у Занатлијском удружењу,[50] графички радници су своја права остваривали преко београдске подружнице Савеза графичких радника Југославије (од 1925. године). Први организовани штрајк догодио се 23. и 24. августа 1936. године у предузећима "Покрет", "Соко" и "Млади Покрет" и завршен је победом радника. Резултат је био први колективни уговор којим су регулисана питања радног времена, повећање плате, као и запошљавање искључиво преко подружнице графичких радника у Лесковцу. Међутим, само после две године радници су тражили измену колективног уговора, а пошто власници нису пристали на то, ступили су у штрајк 1939. године. Добијен је нови колективни уговор којим су регулисана питања плата неквалификованих и квалификованих радника и регулисан је рад на појединим машинама и операцијама, као што су нпр. брисање, подмазивање машина, припрема туткала за рад и др. Минимум рада ручних слагача нормиран је на 1000-1100 слова на сат, а регулисане су и поједине дужности као нпр. дужност машинисте итд.[51] Осим борбе за бољи положај, графички радници имали су врло развијен друштвени живот. Активности су се одвијале преко музичке секције, основане 1938. године, дилетантске секције, читаонице, спортског клуба "Графичар", основаног 1937. а регистрованог 1938. године, излета и екскурзија. Ове активности су унеколико олакшавале тежак живот графичара и утицале на развијање солидарности, која је нарочито долазила до изражаја приликом вишедневних штрајкова.

50 Бранислав Николчић је 3. априла 1932. године изабран за члана Управног одбора Лесковачког занатлијског еснафа, а 22. 10. 1933. године изабран је у Управни одбор Окружног одбора занатлијских удружења за срезове лесковачки, власотиначки и јабланички док је у Надзорни одбор изабран Никола Петровић. Благоје Петровић је 26. 3. 1933. изабран за делегата за Скупштину Окружног одбора Занатлијског еснафа. (Др Живан Стојковић, Ненад Кражић, Занатство Лесковца I, Лесковац, 1995.);

51 Сергије Димитријевић, Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903-1953, Лесковац, 1954, стр 289-310;

Стодесетогодишња традиција штампарства у Лесковцу потиче од људи из економски и културно развијенијих крајева тадашње Србије, који су са собом доносили друге навике до тада стране Лесковчанима. Иако је овај занат настао као потреба појединих странака у њиховој политичкој борби, његов даљи развој зависио је од потреба Лесковца и околине за једном оваквом институцијом, односно тежње да се културна традиција запише и умножи, да свештенство, чиновништво и органи власти добију прилику да утичу на прилике у својим секторима и надлежностима. Трговина, индустрија, банкарство, просветне и друге институције, такође, врло брзо су увидели предности које овај занат својим производима и услугама пружа у њиховом пословању. Међутим, рад штампарија повезан је са многим проблемима, нарочито финансијске природе, који су условљени просветним и политичким приликама на овом подручју у првим деценијама после ослобођења од Турака.. На почетку XX века власници штампарија уместо машина на ручни погон за њихово покретање користе снагу електромотора. После Првог светског рата штампарство добија други правац, условљен развојем привреде овог подручја. Процес прерастања штампарија у предузећа са индустријским карактеристикама добија замах пред Други светски рат, када је већина штампарија у Лесковцу модернизовала техничке паркове и производила највише за потребе индустрије. При томе, картонашка одељења највише су допринела развоју штампарија у овом периоду.

summary

Dragiša Kostić

PRINTING AND PRINTING OFFICES IN LESKOVAC AND ITS VICINITY FROM 1887 TO 1941

From the foundation of the first printing office on 1st May 1887 to the beginning of the World War I two printing offices existed in Leskovac: "Dimitrije Adamović" which changed its name and the owner on several occasions and "Trgovačka štamparija Žike D. Obrenovića" which worked from 1894 to 1936. Besides these printing offices, two smaller ones existed which were in business for only a short period of time. After the war, besides the printing office "Žika D. Obrenović" which continued with its work, several other printing offices were founded.

The largest among them were "Pokret", "Soko" and "Mladi Pokret". Between the two world wars Vlasotince also had a printing office "Zora" (1929). The author writes about the development of printing in Leskovac and its vicinity and also gives short biographies of the first printers in this region.

УДК 949.711 "1917":172.15

Милан М. Миладиновић

ПАТРИОТИЗАМ И РОДОЉУБЉЕ У ТОПЛИЧКО-ЈАБЛАНИЧКОМ УСТАНКУ 1917. ГОДИНЕ

Српски народ у Топличко-јабланичком устанку 1917. године испољио је висок степен националне свести, родољубља, патриотизма, оданости својим националним вредностима, стварајући и нове још вредније. Био је то један у низу национално-ослободилачких устанака и буна, који је настао у тешким условима окупације и у време када су српска војска и Влада биле изван своје отаџбине. Војска се борила на Солунском фронту против немачког, аустроугарског и бугарског окупатора. Био је то први устанак у позадини непријатеља у Првом светском рату.[1] По много чему особен: настао је као спонтани револт народа против настојања окупатора да регрутује Србе у своју војску,[2] црпео моралну снагу из родољубља, одвијао се у време када није постојала веза са Владом и Врховном командом, испољена је масовна иницијатива, борило се и младо и старо, манифестована снажна масовна национална свест, народ бирао своје вођство у почетку устанка и остваривао самоорганизовање војних јединица итд.

Велика надмоћ непријатеља у живој сили и техници није застрашила Србе који су се дигли да бране своје национално достојанство и допринесу победи над окупатором. Тиме су доказали да се Срби не мире са ропством. Баш ови циљеви и такав однос према слободи карактеришу устанак као патриотско-ослободилачки.

Повод за устанак је била бугарска најављена регрутација Срба. Прихватање би значило издати своју нацију, борити се против своје браће на Солун-

1 Др Миливоје Перовић, Топлички устанак 1917. године, Бгд. 1971. стр. 57. Види још: др Андреј Митровић, Србија у првом светском рату, Бгд. 1984. стр. 445. Он пише да је ово био једини устанак у целокупној историји Првог светског рата.

2 Сви аутори публикација о Топличко-јабланичком устанку се слажу да је то био спонтани устанак и да је отпочео пре одлуке Скупштине одржане 22. фебруара 1917. године у селу Обилићу код Косанчића. Види: др Миливоје Перовић, н.д, стр. 102, др Андреј Митровић, н.д, стр. 434, Војна енциклопедија, Бгд. 1967. т. 10, стр. 110, Божица Младеновић, Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка (збирка докумената), Лесковац, Народни музеј у Лесковцу, 1992. (У даљем тексту: Наредбе...)

ском фронту, пристати на бугаризацију и губљење свог националног интегритета и прихватити ропство. Узроци су били много дубљи, а манифестовали су се кроз оружани отпор и настојање да се не чека него бори за слободу и помогне главним војним српским снагама да пробију фронт непријатеља. Требало је пружити отпор пљачки и насиљу које су окупатори спроводили. Терор и пљачка су били брутални и једини начин да се томе стане на пут био је латити се оружја и одбранити се, а одбраном допринети ослобођењу земље. Тако је почела борба против физичког и духовног ропства.

Национални идеали

У својој историји борбе за слободу Срби су изграђивали своје националне идеале, који су представљали крајње циљеве: имати своју слободну отаџбину, изграђивати је и унапређивати, бранити и одбранити, створити услове за афирмацију суштинских националних вредности у којима су садржане и фундаменталне вредности сваког појединца. Ови идеали су дошли до изражаја најпре у спонтаном, а касније и организованом устанку и јачању моралног јединства и утицају на раст моралне снаге. Били су присутни и у програму ослободити и ујединити све српске крајеве.[3] Пошто се у датим историјским околностима то могло остварити само оружаном борбом, то је схваћено као национални задатак. С намером да спрече остваривање овог националног програма и да би остварили своје класно-империјалистичке циљеве непријатељи су напали Србију и Црну Гору и окупирали их, али их нису и поробили јер је отпор томе био разноврстан а кулминирао је оружаним устанком. Борба се водила јединствено и на Солунском фронту и на територији југа Србије, а захватиће и друге делове српске државе. Тежња је била да се оствари уједињење Срба који су били изван Србије и под различитим утицајима туђина. Овај устанак је од великог значаја као пример Србима и другим деловима да се боре за своја права и спајање са матицом Србијом.[4]

Он превазилази националне оквире будући да се одиграо у току светског рата па је сигурно одјекнуо и у другим поробљеним државама у Европи.[5] Био је

3 Аутор није наишао на прилоге који би назначили како је Топличко-јабланички устанак одјекнуо међу Србе под аустроугарском окупацијом, који су настојали да се споје са матицом Србијом. Сигурно да су знали и да је ту било и веће активности, али више код оних који су били у иностранству и долазили као добровољци да се боре на Солунском фронту. Писала је о Устанку и аустријска и мађарска штампа. На територији окупиране Србије било је и Срба из делова који су били под аустроугарском окупацијом. Само нема података да је неко до њих прешао на страну устаника.

4 Још је педагог и стичар др Војислав Бакић крајем прошлог и почетком XX века истакао неке од националних идеала Срба. Он је писао "Идеали су увек управљени будућности, јер су то идеје, које треба тек остварити..." "Наши идеали нису непосредно везани за личну материјалну корист... Наши народни идеали мењају се у току историјског развитка српске државе и српског народа..." (Др Војислав Бакић, О српским народним и просветним идеалима, Бгд. 1898. године, стр. 3,5,7) Теоријски је образложио који су то идеали: уједињење српског народа, чување својих светиња, духовни и образовни развој, пожртвовање за отаџбину, превазилажење подељености српског народа итд. Топличко-јабланички устанак 1917. године остваривао је неке од ових идеала.

5 Свет је сазнао и за устанак и за страховито насиље које је испољено од стране бугарског и аустроугарског окупатора. То се види и из меморандума Српске социјалдемократске партије. Душан Поповић, Сабрана дела, Бгд. 1986, књ. IV, стр. 73-76, Види још: Лесковачки зборник, Лесковац, Народни музеј, 1988. т. XXVIII.

пример да се и мали народи могу одупирати моћницима и дизати на устанке. Тиме су идеали, као извор патриотизма и моралне снаге, још више добили значај и постали општеприхваћен систем вредности по коме се треба понашати. Неоспорно да је Устанак ојачао српско национално биће и подигао националну свест. Они коју су, на жалост, изгубили у вишевековном ропству своју припадност српском народу прихватили су ислам и друге вере и тиме се отуђили. То је и била намера окупатора који је настојао да изврши денационализацију Срба и да уништи заувек постојање српске државе. Томе су тежили и Аустроугари и Бугари.

Сигурно је да је један број устаника деловао емотивно, али је у току борбе сазревао и долазио до сазнања о идеалима своје нације. Сам чин одупирања денационализацији и асимилацији показује своју моралну и националну моћ.

Свест о националним вредностима

У Устанку, расла је национална свест која је појачавана самим чином учешћа у оружаној борби и отпору. Владала је свест о националној дужности коју треба да оствари сваки припадник српског народа. Они који су били изостали и напустили редове своје војске сада су имали прилику да "окају" своје грехе и да покажу да је то била тренутна слабост, изазвана страховитим притиском оружаних снага непријатеља. Сада су се сврставали у редове устаника.

Срби су били изложени најстрашнијим мукама и притисцима како би подлегли и напустили своје националне вредности. Али дошла је до изражаја решеност да се истраје, а то се могло само оружаним отпором који је и пружан. У позиву градовима северне Македоније да се придруже Устанку стоји: "... да као хероји и потомци славног цара Душана, Краљевића Марка и Милоша Обилића дочекамо и загрлимо се у братски загрљај с нашом браћом који нам хитају у сусрет и носе слободу".[6] Видљиво је да је јачано национално јединство и развијане вредности ослањањем на славну историју српског народа оличену у његовим вођама. Овим је дат подстрек даљем развоју националних вредности, свести и морала устаника и становништва, не само на територији до које је устанак допро него и на Србе у целини. Из националне свести израстала је побуна као манифестација непристајања на однарођивање.

Својим постојањем унео је Топличко-јабланички устанак пометњу у војној организацији окупатора, учинио несигурном њихову позадину и привукао војне снаге које су се налазиле у резерви. Друге су морале да остану приковане како би обезбеђивале заузету територију.

Вест о устанку стигла је и до Солунског фронта, што је појачавало борбени морал. Устанак је био и доказ одлучности да се не пристаје на понижавајући положај и национално и биолошко нестајање. У њему је манифестовано родољубље и патриотизам, што је богаћено сталним активностима. Још снажније него раније дошла је до изражаја традиционална национална вредност и богаћено српско национално биће. Одбачено је подаништво као срамота, а кукавице и слуге окупатора су биле жигосане, па су у више случајева примењи-

6 Наредбе, стр. 139. Веома оштро речено, али изненађен пасивношћу оставио је документ о томе.

ване према њима и теже санкције. Становништво градова је, међутим затајило и није се активно укључило у Устанак. О томе сазнајемо из извештаја Милинка Влаховића "Од Лебанчана, Лесковчана и Приштеваца, ни у нос. Све их треба побесити".[7] Мало је било међу устаницима учесника из околних градова. Устаничку војску су сачињавали сељаци предвођени официрима српске војске. Није било "представника виших градских слојева, а посебно оних из водећих политичких, привредних, војних, културних и црквених кругова".[8] Сељаштво је било и доминантно у социјалној структури српског друштва с почетка XX века. Оно се традиционално спорије мења, задржава дуже националне вредности и теже се ослобађа онога што је време превазишло. Овог пута је показало да је способно да схвати и реализује националне идеале и да чува националне и општељудске вредности. Градски виши слојеви по својој економској и политичкој моћи могли су, али нису, да унесу више организованости и снабдевености устаника.[9]

Устанак - национални отпор

У почетку је то био неорганизован народни бунт. Људи су се скривали по шумама и наоружавали избегавајући насилну регрутацију и бугарску мобилизацију. Убрзо ће се ширити и попримати форму народног устанка. У њему су учествовали и они који нису били подвргнути бугарским захтевима за служењем у њиховој војсци. Тиме је Устанак превазишао почетне разлоге и прерастао у бунт са тачно формулисаним захтевима, који, истина, нису били довољно образложени. Устанком су руководили војници, који немају смисла за шире посматрање онога што се дешава. Тако је Устанак остао без политичке основе, али је својим резултатима утицао и на ту сферу деловања. Од отпора регрутацији прешло се на борбу за национално ослобођење, што је био нови, квалитативно већи скок у систему вредности. У почетку је основни циљ био сачувати вредности, спречити мобилизацију у бугарску војску, онемогућити интернацију и ропски рад у корист непријатеља, одупирати се пљачки имовине и хране, супротставити се онима који су спремни на националну издају, налазили се у непријатељевој власти и помагали му у насиљу над српским народом. Поред родољубља, широки приступ је омогућио да дође до масовног устанка. Капетан Милинко Влаховић у извештају од 16. јануара 1917. године, дакле пре почетка Устанка, пише. "...четника има сувише и не знам шта ћу са њима. Сваки дан их растерујем у патроле, а оно се све више множи".[10] Ради се о незадовољству због угрожености Срба на целој окупираној територији Ср-

7 Браћа Влаховић 1917. Бгд. 1987. год. стр. 29. Запажено као значајан моменат Топличко-јабланичког устанка. Ради се о продирању и у социјалну страну која је била всома битна за све устанке и буне. Видети који социјални слојеви учествују, какав је њихов став и указати на социјалне, политичке и друге изворе таквог понашања. Виши слојеви нису били на висини свог задатка, ту нема спора у историји. Иако ни они нису били поштеђени тешких репресалија као представници економског, политичког и културног живота Срба.

8 Др Андреј Митровић, н.д. стр. 479.

9 И у другим устанцима и бунама било је слично. Поновило се и у Другом светском рату, у народноослободилачкој и антифашистичкој борби када су градови били иницијатори народног устанка 1941. године, али су касније затајили и село је изнело главни терет ослободилачког рата.

10 Браћа Влаховић 1917, стр. 13.

бије, а најизразитије је било у врањском, топличком и крушевачком округу а касније и у Шумадији.

Устанак је букнуо 13. фебруара 1917. године, када су сељаци из околине Куршумлије, наоружани вилама, пушкама, секирама и моткама напали "бугарску посаду у Куршумлији и заузели град".[11] Ово је остварено под командом Косте Војиновића Косовца. Тек после девет дана донета је формална одлука у Обилићу да отпочну борбе, што је било закашњење вођства у односу на активност око Куршумлије.

Било је и оних који су истицали да за устанак још није време, да треба спречити нападе на окупатора да не би вршио репресалије, молити непријатеља да одгоди регрутацију и мобилизацију и изјављивати им лојалност.[12] Чињеница је да је и ово писмо бугарском окупатору закаснило, јер су жртве почеле да падају и да се увећавају. Окупатор је и пре тога, већ отпочео са злочинима, у намери да изврши бугаризацију или коначно уништење српске државе, што су желели Немци, Аустријанци и Мађари.

Отпор денационализацији

Један од циљева Устанка, као што је већ истакнуто, био је очување српског националног бића, које је окупатор угрозио. Он је отпочео са интернацијом виђенијих људи из свих области друштвеног, војног, научног, политичког, културног, верског, образовно-васпитног и економског живота: учитеље, попове, лекаре, богатије грађане, политичке вође, официре и друге. На место српских Бугара су довели у Србију њихове учитеље да децу уче како су пореклом Бугари, а не Срби. У православним црквама бугарски попови су богослужили на бугарском језику. [13] И учитељи, попови, службеници и други чинили су све да из мисли и осећања српског народа ишчупају "сваку свест о њиховој историји, култури и националности, сваку наду на српску војску на Солунском фронту и уопште сваку љубав према Србији".[14] Они су у Моравској области суспендовали "важност српских закона, и све цивилне среске установе и власти биле су у рукама бугарских чиновника".[15]

У бројним наредбама бугарског окупатора, а ништа боље стање није било ни у крајевима Србије под немачком, аустријском и мађарском окупацијом, садрже се ставови кога треба интернирати да би се овладало српским народом и остваривала денационализација. Тако командант Моравско-војне области наређује 14. децембра 1916. године, дакле пре почетка Устанка, да "сви војници од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, сви официри,

11 Слободан Несторовић, Под Хисаром, Београд, 1972, стр. 97

12 У више наврата је Коста Миловановић Пећанац настојао да се договори са Бугарима о чему сазнајемо из писма Милинка Влаховића Кости Пећанцу од 27. фебруара 1917. године. "Ваш извештај" - пише М.В. - "о некој намјери бугарској да одустане од интернарања (регрутације) примио сам. У томе сам извештају видео вашу колебљивост, као да сте сигурни у то." (Браћа Влаховић 1917, стр. 55)

13 Др Миливоје Перовић, н.д. стр. 35

14 Исто, стр. 10.

15 Владимир Стојанчевић, Систем окупационе управе у Србији у време Топличког устанка 1917. године, рад у Лесковачком зборнику, т. XXVIII, стр. 5

бивши учитељи и свештеници, новинари, војни чиновници и сва сумњива лица (то је био цео српски народ на окупираној територији - ММ) треба да се похватају и интернирају у унутрашњост царства".[16]

Вршена је и мађаризација Срба, не само на територији мађарске државе него и на окупираној територији Србије. "Не може се порећи" - пише др Живан Стојковић - "да аустроугарска управа није покушала да врши мађаризацију или "похрваћење" Срба уз снажну подршку католичке цркве".[17] Стога је Топличко-јабланички устанак био оправдана "борба топличких Срба против покушаја бугарских окупатора да их силом побугаре".[18] Појаве денационализације било је и у Војводини и другим деловима немачке, аустријске и мађарске окупационе зоне.

Успеси који су остварени у Устанку показују да је и у овој области било великих резултата: осујећене су намере окупатора, а српски народ је учврстио своје национално биће.

Борба за националну слободу

Настала је борба из националних побуда која је показала високу националну свест српског народа. Били су то одлучујући дани за опстанак српског народа и српске државе. Да су Срби пристали на бугарску регрутацију и мобилизацију и мађаризацију - изгубили би себе. Стога Топличко-јабланички устанак има шире димензије, посматрано са националног становишта. Умногоме су се Бугари уверили да су њихове санстефанске идеје крахирале и да се Срби не дају претворити у неке друге, у оно што нису.[19] Чак нису успели ни да побугаре Србе које су интернирали "у унутрашњост царства". Бугари су били убеђени да ће у својим намерама успети - да код Срба убију српску националну свест. Из села Александрова код Ниша Бугари су интернирали целе породице.[20] У селима Лужнице била су масовна интернирања.[21] Бугари су марта 1917. године у селу Грбавче већ мртву Даницу и Милунку Милојевић, која је била трудна, масакрирали, а Милунки су бајонетима извадили мртве близанце".[22] Уништавали су млади нараштај како би онемогућили биолошки наставак српског народа. Било је то из великог беса изазваног тиме што се Срби нису дали покорити. Све жртве су доказ отпора који је пружан и изражавају суштину борбе да се остане свој на своме.[23] Људи су доживљавали страховите

16 Др Миливоје Перовић, н.д. стр. 27

17 Др Живан Стојковић, Српски социјалисти о бугарским зверствима у првом светском рату, Лесковачки зборник, т.XXVIII/1988, стр. 167.

18 Лист "Топлички партизан", бр. 4/1942. године посвећен годишњици Топличког устанка. Истовремено напис показује да се настављају вредности овог устанка, које делују на јачање националне свести и моралне снаге ослободиоца.

19 Бугари су и у Другом светском рату настојали да остваре ове идеје, али су поново претрпели пораз. Настојали су да изврше денационализацију Срба на исти начин само на мањем простору, на десној обали Јужне Мораве.

20 Драгољуб Ж. Мирчетић Душко, Добрич у народној револуцији, Мерошина 1973 године, стр. 89. Аутор наводи пример Милице Јеремић, коју су Бугари интернирали са четворо деце. Исти је случај и са Катицом Јеринац и многим другим породицама и појединцима.

21 Ђура Златковић Милић, Зла времена, Бабушница, 1967, стр. 76.

22 Драгољуб Ж. Мирчетић, Сврљишка брда и врх зелени, Сврљиг, 1984. стр. 52.

23

муке. Болесни санстефански умови изгубили су били све што човека бар минимално чини човеком. То нису били људи него звери дресиране да убијају и руше. Они, већ сами поражени као људска бића, хтели су да поразе и Србе измишљајући најсвирепија средства мучења и примењујући их на све узрасте. Несхватљиво је да човек може дотле да дође у злочинству. Стравично делују описи у делима аутора тога времена и у изјавама очевидаца.[24]

Борба Срба вођена је за ослобођење Србије и других делова у којима се налази српски род. После балканских ратова желело се даље уједињење српског рода. Истовремено, вођена је и борба за националну и личну слободу. У ослобођеном Прокупљу фебруара 1917. године људи су упућивали једни другоме поздраве "Срећна слобода!"[25] У овом поздраву садржана је суштина онога што се желело и за шта се борило.

Топличко-јабланички устанак представља континуитет борбе за слободу, схватање слободе као суштинског својства човека и нације. Величина једног народа је у томе да не чека да га други ослободи него да се сам или са савезницима бори за сопствену слободу и слободу других народа. Били су то потомци оних који су дизали буне и устанке против Турске царевине и успели да је поразе на свом, српском простору. Стога су се они осећали обавезним да већ стечену слободу сачувају и протерају окупатора са своје родне груде. Можда је то најбоље изразио један од људи ангажованих око оцене овог устанка кад је рекао да је српски народ "и на тај начин доказао да је свестан своје националности и своје слободе и да не трпи ропство."[26] Ми бисмо додали и да је обогатио ове вредности које имају трајно национално и општељудско важење.

Презир издаје

Српски народ од Косова 1389. године, када је дошло до националне катастрофе и губљења националне независности, презирао је и презире издају и издајнике. Без обзира на спорове у историјској литератури око издаје, Вук Бранковић је остао персонификација издајника народа. И касније су презиране потурице и они који су одавали националне тајне и продавали се окупатору. Тако је поступано и у Топличко-јабланичком устанку у коме је дошло и до појединачних појава које су умањивале величину борбе и њене резултате. Баш због високе националне свести, схватања патриотских дужности и цењења вредности личне и националне слободе, веома оштро су кажњавани и презирани кукавице и дезертери. Ту су дошли до изражаја веома оштри, али оправдани национални критеријуми, јер је био угрожен и биолошки и национ-

Србија је у првом светском рату преживела велику трагедију по броју погинулих и убијених. Рачуна се да је једна четвртина становништва страдала. Велики је број убијених на територији где се одвијао Топличко-јабланички устанак.

24 Можемо приметити да је мало писано о жртвама које је претрпео српски народ у овом Устанку. Оно што је још неприхватљивије јесте да се мало и радило на афирмацији суштинских вредности овог догађаја који се уврстио у странице славне историје народа. На томе је понајвише рађено у Лесковцу где су одржана два научна скупа. Ово није био регионални Устанак, иако носи такав назив, већ се простирао на шире подручје окупиране Србије.

25 Слободан Несторовић, н.д. стр. 100.

26 Браћа Влаховић 1917. стр. 173.

алний опстанак српског народа. Све оно што је слабило редове бораца за слободу кажњавано је. Издајници су били колебљиви појединци из страха за свој живот, своје породице и имовину. Они нису били спремни, за разлику од многих других, на велике жртве. Сваки устанак, оружана борба, ангажовање за више циљеве своје нације, у којима су садржани и индивидуални, није могућ без спремности на подношење највећих тешкоћа и искушења. Било је и оних који су сматрали да су створени повољни услови за њих да дођу до материјалних богатстава путем убистава, пљачке и на друге начине.[27] Они су стављали свој интерес изнад националног и стога су били изложени репресивним мерама за таква анационална, непатриотска и издајничка понашања. Њима се обраћао непријатељ српског народа и наређивао својим јединицама да се они сматрају "за браћу", па таквима треба "умањивати реквизиције и порезе".[28] Дакле, непријатељ их је подмићивао. Може се рећи да је код неких и успео. О томе налазимо довољно података у документима команданата четничких одреда и четовођа. На то се рачунало па је Милинко Влаховић још пре почетка устанка упозоравао да "издајство, предавање и уопште што иде на штету српства биће кажњено смрћу".[29] Било је и оних који су достављали поверљиве податке окупаторима о стању и деловању четничких јединица. Радили су као непријатељеви доушници.[30] Наносили су својој нацији и Устанку велике штете. Такви су оштро кажњавани, слати "у Америку", како се тада говорило.[31] Коста Војиновић Косовац се у извештају Врховном команданту Кости Миловановићу Пећанцу жали "да су многи људи, нарочито општинари и варошани, постали шпијуни".[32] Верујемо да је у томе претеривао, иако је издаје било. Само нису "многи људи" већ један мањи број који је већ до почетка Устанка служио у окупаторској власти, а неки су потплаћени да шпијунирају. Без сумње, ово је било велико зло које се појавило у редовима устаника и у српском народу под окупацијом. Без обзира на предузете мере, ова појава није елиминисана, а што ће се видети у време стагнације и гушења Устанка. Само и то је била велика опомена да се повећа будност у заштити устаничких редова. Ту је и сазнање да се и о овоме мора водити рачуна како би се на време издаја онемогућила.

Издаја је добила шире размере за време стагнације Устанка, када је крајем марта 1917. године престала "устаничка борба, а само се продужава

27 Било је више прекршаја који указују на то да је било и одступања од норми које су дефинисане у наређењима. Историја је забележила више моралних прекршаја, крађе и насиља над српским становништвом од стране самих устаника и четника (четници су имали своје одреде, а устаници су попуњавали те одреде и имали своје чете и мање јединице). И код једних и код других, који су деловали јединствено, има појава наношења штете свом народу.

28 Др Миливоје Перовић, н.д. стр. 302.

29 Браћа Влаховић 1917,стр. 33. Много је било претњи уместо рада и објашњавања. Више су се понашали као војници, а мање као људи ангажовани у Устанку. Такви су били и односи у четничким устаничким редовима, што је слабило моралну кохезију и нарушавало моралну снагу. Примењиване су све дресуре: батинање, изживљавање, исмејавање сељака итд.

30 Милан Обрадовић, Обавештајна служба устаника и окупатора у Топличком устанку, Лесковачки зборник, т.XXVIII/1988. стр. 149-157.

31 Наредбе... стр. 12. Бугари су за убијене Србе говорили да су отишли у Софију.

32 Др Миливоје Перовић, н.д. стр. 85.

четничка", како је писао Милинко Влаховић.[33] О томе сазнајемо и из његовог дневника: "...предаја 400 четника и више са својим четовођама, а то су бјегунци из српске војске". Ово је историјска чињеница која се налази и у другим документима који се односе на Устанак.

У потеру с Бугарима за остацима четничких јединица ишле су и неке раније четовође. Оне који су се предавали Бугари су унапређивали. "Арсо Стокић, четник, предао се" - пише Милинко Влаховић - "и постављен за бугарског војводу".[34] Као личност која је имала смисао за историју, оставио је и податак да на десној обали Јужне Мораве заједно са бугарским јединицама у потери "учествује око 5000 душа мјесног становништва - Срба".[35]

Било је и међусобног убијања у устаничким редовима, поготово после престанка учешћа у масовном устанку. Ради пљачке, група устаника је убила четовођу Милана Дечанског,[36] који је предвиђао да се то може десити. Због страховитих бугарских злочина народ се уплашио и појединци су били спремни на издају. Оцењујући понашање на територији на којој је дејствовао, М. Дечански је неодговорно изрекао 21. фебруара 1917. године следећу оцену: "Овамо је народ уплашен и просто изгубио дух српски".[37] У ствари, није био припремљен за устанак и на томе се мало и радило. Имајући и историјска искуства са понашањем Бугара, био је опрезан. Знао је и за велике опасности кад је у питању народна буна.

Забележено је да су и српски лиферанти хране, трговци и други радили за Бугаре богатећи се на народној невољи. Подредили су своје националне дужности стицању материјалне користи.[38] Постоје и документи који показују да је било поларизације међу социјалним слојевима, учесницима у Устанку, народа на устаничкој, а онда и реокупираној територији и у другим случајевима, што је чинило историјску ситуацију и амбијент у коме је вођена борба. Стога смо имали и високе домете у реализацији родољубља, патриотизма и историјске националне свести на једној и националне издаје на другој страни. Оно што се у томе не може прихватити јесте да су виђенији људи, у већини, били међу издајницима у односу на сељаке и друге становнике. Очекивало се да баш они буду носиоци националне свести, као што су били у миру, а то се није десило. Истина, Бугари су прогањали интелигенцију како би обезглавили народ, али и они који су остали нису играли запаженију улогу у Устанку.

Постоји више разлога за националну издају и несталност националне одговорности. Односи унутар устаничких редова били су веома лоши. Долазило је до међусобног убијања, малтретирања и понижавања. Нису били на висини ни

33 Браћа Влаховић 1917,стр. 55. Као што се види, није остварено јединство устаничких редова. У устаничким редовима није било довољно оружја, слабија је била дисциплина, јединице су састављане од сељака једног или више села, ауторитет командног кадра је био слабији итд.

34 Исто, стр. 118.

35 Исто, стр. 108. Прсувсличан је овај број. Само стоји чињсница да је бугарска војска ангажовала и цивилно српско становништво. Било је и бивших четника који су ишли у потеру за својим доскорашњим саборцима.

36 Види: Нарсдбс... стр. 37 (фуснота, бр. 6).

37 Исто, стр. 37.

38 Браћа Влаховић 1917, стр. 42.

добри односи четника према народу: било је пљачки, убијања и невиних, малтретирања. Од народа је узимано више него што је могао да пружи, па је остајао гладан, а четници су имали све па и више од тога.[39] Тешко је било издржати бруталност бугарског насиља, што је поколебало један део устаника и становништва, које је остало без заштите. Није било ни наговештаја о скоријем пробоју Солунског фронта. Ситуација на савезничким фронтовима није била у складу са устаничким циљевима. Без сумње, било је и револта што се вође нису понашале као национални борци, па их је народ напуштао и избегавао да остварује своје дужности. Стога је дошло до неоправданог потцењивања националне свести од стране вођа. Проф. Јован Радовић у извештају команданту Централног комитета, војводи Кости Пећанцу, 16. марта 1917. године пише: "На више места је народ тако јадан, да не разуме ништа, нити има појма о слободи ни о домовини, него је постао обично зоолошко биће и ништа више."[40] Сигурно да се овде ради о неодмереном оцењивању свести и патриотизма српског народа на десној обали Јужне Мораве и долине реке Нишаве око Пирота и Беле Паланке.

Постоје и други извори издајства, као што је неслога у вођству устанка, међусобно оптуживање[41] и нападања пред устаницима и народом. Међутим, без обзира на издају која је била, остаје чињеница да се ради о оствареним вредностима у области националне свести, родољубља и патриотизма, да је Устанак зауставио процес денационализације и дао допринос победи над окупатором и ослобођењу земље.

Однос према Топличко-јабланичком устанку

Очекивало се да ће се више истицати створене вредности и извршити историјска верификација онога што је остварено. До тога није дошло јер се више бавило питањима да ли је Устанак рано почео и ко је крив за страдање становништва. У раду Анкетног одбора има недореченості и трагања за споредним и мање важним подацима. Било је слагања и неслагања, издвојених мишљења, али не и истицања стварних вредности које су несумњиве. Износили су и податке о ономе што се десило, одобравали или осуђивали, а то је био само правни приступ. Изостао је најважнији суд, који целовитије прилази овом историјском великом чину српског народа. Стога се и није могло даље ићи од расправе о томе да ли је Коста Миловановић Пећанац био у праву или прави национални борац Коста Војиновић. Ту су устаници и народ остали по страни, а они су највише допринели оствареним резултатима.

39 Таквим понашањем четничке вође нису могле да имају за собом народ у појединим деловима и чим је извршен напад бугарских и аустроугарских окупатора на устанике дошло је до брзог слома. Бахатост, силовања, пијанчења, ударања сто батина и слично није могло да прибави ауторитет четницима и народ их је напуштао. Осамљени и без те подршке, нису могли да се дуже одрже. Чак и касније народ их није подржавао због лошег односа, а не зато што није био национално свестан и што не зна вредност слободе.

40 Браћа Влаховић 1917, стр. 129. Ово није једини случај.

41 Др Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Лесковачки крај у првом светском рату, Лесковац, 1996. стр. 48-52. Постоје подаци и о другим крајевима.

Поред историјских података о броју страдалог становништва и уништених домова[42] потиснута су у други план богата национална искуства, која су драгоцена у ризници ослободилачких ратова, буна и устанака српског народа. Није се досегло до родољубивих и патриотских висина које је народ испољио. Неоспорно и у броју жртава крије се величина борбе за слободу, спремност на жртвовање да се дође до ослобођене отаџбине својим директним учешћем у борби. Њихово евидентирање и остављање за будућност, како би се схватила цена слободе, јесте значајно. У том погледу, са мањим недостацима, успело се да сакупе имена, презимена и места рођења погинулих, убијених и од последица батинања умрлих Срба на подручју захваћеном Устанком.[43]

Топличко-јабланички устанак је по много чему специфичан и разликује се од оних вођених против Турака, јер су учесници били на више националном нивоу схватања слободе и националне дужности. У устанку 1804. године почео је процес националног развоја, а 1917. имамо већ дефинисани, оформљени, сазнати српски национ. Већ је било и слободе и победа у балканским ратовима. Националност је била у успону. Тежња да се настави борба за слободу отаџбине била је присутна у свести народа. Већ се била афирмисала национална свест и доказано родољубље и патриотизам. Окупација је зауставила процес националне еманципације Срба привремено па ће Устанак убрзати настали процес, без обзира што није дуже трајао. Стога има своје место у расту националне свести и родољубља. Однос окупатора према народу пре, у току и после угушења Устанка, иако са извесним нијансама, био је готово истоветан, а позив на регрутацију и служење војске је била провокација и велико понижење за Србе. У понашању ранијих окупатора и у време Првог светског рата није било промена, сем у средствима мучења. Српски народ је био изложен уништавању, али је одолео и остао свој на своме. Уз велике жртве, доживео је још једно историјско искуство и сазнање о сопственој вредности. Обогатио је сазнања и уверио се да једино борбом може да оствари слободу. Он је био тотално угрожен и супротстављајући се и оружјем сачувао је своје национално биће и многе животе, своју националност и отворио процес даљег националног освештавања. Испољио је колективни национално-ослободилачки дух. Дошла је до изражаја његова социјална и национална енергија, која је у кратком времену трајања оружаних борби дошла до свог реалног испољавања. У једном стиснутом историјском времену учињено је веома много у националном и слободарском погледу. Српски устаници били су у могућности да докажу своје врлине, али и испоље мане на којима се мора учити ако се жели развој у свим доменима деловања и живота.

Закључци

Топличко-јабланички устанак 1917. године представља историјску степеницу у развоју српског народа и треба да заузме своје право место у вредно-

42 Види: Списак погинулих и урмлих у рату и интернацији, а и устанку. Сигурно да списак није потпун.

43 О односу према Устанку у литератури види: Драгољуб Мирчетић, Прилог библиографији о Топличком устанку 1917. године (Прилог. Лесковачки зборник, Лесковац, 1993. године, т. XXXIII.

вању историјског значаја. Прослава осамдесетогодишњице права је прилика да се учини више у афирмацији створених вредности и критичког превазилажења невредности, које прате, мање или више, сваки масовни народни устанак. Српски народ одбацио је физичко и духовно ропство које је било присутно. Онемогућио је своју денационализацију коју су остваривали и бугарски, аустријски, немачки и мађарски окупатори. Тиме је учврстио своја национална убеђења.

Родољубље је подигнуто на виши степен и обогаћено новим вишим вредностима. Национална осуда издаје показала је високи степен родољубиве свести и осећања.

Непријатељ је схватио да је нужно, ако се жели да оствари циљ денационализације Срба, обезглавити српски народ уништењем интелигенције, што је и чинио. Само и један део ње није био на висини историјског степена националне одговорности. Није се нашао у редовима устаника. У Устанку је показан неукротив дух српског родољубља.

Идеали националне слободе, правде, равноправности, јединства српског народа, очувања свог националног својства, богаћења традиционалних материјалних и духовних вредности и други били су извор моралне снаге и мотиви деловања и борбе. Одбацивано је подаништво и осуђивана национална издаја.

Подигнута је морална свест и поражена санстефанска бугарска идеја, остварена поларизација на родољубе и оне друге који нису остваривали националне и патриотске дужности.

Село је било главно упориште Устанка. Градови су затајили, иако им се не може порећи да су родољуби, али су родољубље пасивно испољавали, што није било довољно. Једно је симпатија за устанике, а друго учешће и помагање оружане борбе.

Српски народ је и под окупацијом остао веран националним принципима.

Промашаји којих је било нису могли да умање историјске вредности које су створене. Није било довољно времена да се устаничке јединице војнички учврсте и национално ојачају. Изгубљено је упориште у народу, што ће бити упозоравајуће национално искуство.

Искуства из Топличко-јабланичког устанка коришћена су у току народноослободилачке борбе 1941-1945. године.

Створене вредности, манифестовано херојство у борби и држању пред националним непријатељем и личности које су учествовале заслужују историјско признање.

summary

Milan M. Miladinović

PATRIOTISM SHOWN DURING TOPLIČKO-JABLANIČKI RISING IN 1917

While Serbian government and army were out of the country, Serbian people spontaneously revolted against the attempt of Bulgarian occupiers to mobilize Serbs for their purposes. As the result of this revolt Topličko-jablanički rising in Toplica started in 1917. The acceptance of this mobilization would have meant treason and loosing of their national integrity. They would also have been forced to fight against their own countrymen on Solunski front. These very reasons caused the burst of patriotism and manifestation of strong national consciousness. The ideals they were fighting for were the source of their meral strength and heroic struggle.

УДК 355.48 (497.11) "1917"

Драгољуб Ж. Мирчетић

ФАКТОРИ ОРУЖАНЕ БОРБЕ У ТОПЛИЧКОМ УСТАНКУ 1917.

(С посебним освртом на тему: Људски фактор - човек)

У Топличком устанку одвијала се нека врста посебне оружане борбе, мада су њени корени и искуства лежали у протеклом четничком ратовању[1] у јужној Србији[2] и уопште у традиционалној борби српског народа за национално ослобођење од петвековног робовања под Отоманском империјом.

Појам оружане борбе[3] није предмет разматрања ове расправе, већ само фактори оружане борбе, а они су и у Топличком устанку 1917. године били класичног типа: људи (жива сила, односно човек), материјална средства (наоружање, опрема и друго), простор у коме се водила борба и време. "У теорији, додуше, постоје различите класификације и поделе елемената појма Борбе (на субјективне и објективне, на људске и материјалне, и слично), али се у свима полази од напред наведених чинилаца, јер ван њих и нема борбе."[4]

Сви ти фактори били су узајамно зависни, њихов удео у резултатима Топличког устанка био је другојачији у свакој појединачној борбеној ситуацији, у свакој појединачној борби, на сваком маршу и уопште у животу и раду сваке устаничке јединице. Који ће фактор имати доминантну улогу зависи од бројних, често непредвиђених околности. У ратовима које су у историји водиле организоване војне формације одлучујући чиниоци борбе најчешће су били број и квалитет оружаних снага, док су у устанцима, бунама, партизанским,

1 Конрад Мецл, Техника четничког ратовања, Превео с немачког Раул С. Сабљак, Ратник, Београд, јануар 1937, LIII, св. 1, ст. 65-79, а видети и: Матеја Бан, Правила о четничкој војни, Београд, 1868.

2 Литература о четничком ратовању у јужној Србији всома је обимна (нарочито о времену пре Другог светског рата), па се овде наводи само једна књига: Споменица тридесетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији, Београд, 1938-, 17-32.

3 Видети: Душан Вишњић, Појам оружане борбе (логички оглед), Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988.

4 Јован Хаџи Дамјановић, Борба, Одредница у: Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 190, књ.1, стр. 716-721, као и, Војни речник (Оперативно-тактички), Београд, 1967, стр. 31. - Борба. - 1. Оружани сукоб нижих тактичких јединица (чета, батаљон, пук). 2. Синоним за оружану борбу у целини, и друга тумачења.

револуционарним и ослободилачким покретима то били и други фактори, пре свега свест, морал и вештина дејстава.

У Топличком устанку (1916-1918) четовање је било преовлађујући начин ратовања. Четничко ратовање у стварности је вид борбе слабијег и у прошлости је често пута, када је било примењивано чврсто и одлучно, постизало неочекиване успехе са пресудним последицама. Треба имати у виду да ће се сваки народ који је током векова у себи сачувао своју моралну, етичку и душевну снагу и који се бори за своју егзистенцију латити последњег - оружаног устанка и борбе - да се спасе ропства, понижења и евентуалног уништења.

"Ultima ratio сваког народа који се бори за своју егзистенцију јесте четничко ратовање или, као крајње средство, устанак народа - рат а autrance, да се изразимо као Гамбета,[5] борба на нож. Народ који љуби слободу, част и оружје, па иако је вољом судбине подлегао, остаје непобедив, док постоји недирнута његова снага духа и воље, ведрина и расположење. Ко је данас побеђен, може сутра бити победник."[6]

У војној историографији о четниковању као посебном облику ратовања и о човеку као најважнијем фактору оружане борбе увек су изношена три светла примера за "правилно четниковање": Тиролски устанци,[7] Ловци капетана Коломба[8] и српске комите.[9]

Основни елементи људског фактора оружане борбе и у Топличком устанку били су: Свест[10] сваког устаника о праведности борбе која се води, масовна храброст устаника, самопоуздање и свесни притисак на гвоздену дисциплину.

Основни елементи и саставни делови људског фактора јесу: борбени морал, командовање, команданти и старешине.

Борбени морал топличких устаника

На снагу борбеног морала (јачање или пад) несумњиво најјачи утицај имају: слободарске традиције, циљ и карактер оружане борбе (устанка), дисциплина, политичко-васпитни рад, унутрашњи односи у јединици и међусобни

5 Владимир Камачак, Гамбета, одредница у: Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 1972, књ. 3, стр. 157. - Леон Гамбета (1838-1882), француски државник Републике, после пада Наполеона III (4. септембар 1870) организовао је народни устанак - партизански рат против Немаца. Видети и:I. Reinach. Historire et doctrine du ministiere Gambette, Paris, 1884; Исти. La rue politique de Gambetta, Paris, 1918; P. Chaussi, La vie et la mort singuliere de Gambetta, Paris, 1938.

6 К. Мецл, н.д., стр. 65.

7 Стјепан Керечин, Тиролски устанак, одредница у: Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 1974, књ. 8, стр. 2. - Избио је 1809. године у Тиролу против Баварaца и Француза. На челу устанка био је Андреас Хофер, са око 30000 устаника, у огромној већини сељака. Устанак је на крају био крваво угушен, а Хофер је издајом ухваћен и стрељан. О овом устанку видети и следеће: Зденко Аљанчић, Hoffer Andreas, одредница у: Војна енциклопедија, Београд, 1972, књ. 3, стр. 484, као и следећу литературу: Heigl, Andreas Hoffer, Munchen, 1875; Stampfer, Andreas Hoffer, Freiburg, 1891.

8 К. Мецл, н.д., стр. 66.

9 Исто.

10 О "свести" као општем појму ради ширих сазнања видети: Гојко Капор, Свест, одредница у: Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 1975, књ. 9, стр. 259, 260, а видети и: Изабрана поглавља војне психологије, Војноиздавачки завод, Београд, 1962.

односи старешина, обученост и ратно искуство, наоружање, начин и квалитет командовања, пропаганда и колектив.

Борбени морал у војсци је свест о потреби и нужности борбе, као и способност, решеност и морално-политичка припремљеност армије и народа да извршавају своје задатке, посебно ратне.[11] Морал у борби је посебно снажно испољен кроз дубоко уверење људи у оправданост борбе коју воде и у чврстој одлучности да се и у најтежим тешкоћама и опасностима истраје до победе.[12] Борбени морал није могуће прецизно одредити, изразити и измерити, јер је увек резултат конкретног односа низа фактора који га одређују, али је у коначном резултату уочљив, а ратно искуство га ставља међу најважније чиниоце у борби.

Квалитет војника, као: стручност, физичка снага, ратно искуство и др., не може пресудно надокнадити помањкање воље и елана за борбу и одлучност да се извојује победа. Високи борбени морал, напротив, може у великој мери надокнадити неке друге квалитете јединица или армије у целини, па и материјално-техничку и бројну инфериорност до извесног степена.

Борбени морал устаничких чета и народа уопште у Топличком устанку био је веома висок и он је растао напоредо са крупним и значајним војним успесима у борбама против далеко јачег, бројно и технички опремљенијег и у војном погледу искуснијег и обученијег непријатеља. Притиснут суровим бугарским и аустроугарским репресалијама и бедним животом који су му донели окупатори, српски народ је продубљивао своју свест о неопходности борбе против незваних агресора, чиме је јачао и његов борбени морал, стално се повећавао степен његове националне свести.

Слободарске и борбене традиције народа овог краја Србије биле су вековне, то је био народ добрих ратника, већином одгајан на епским народним песмама о косовским јунацима, хајдуцима и ускоцима. Легенде о јунацима из

11 Редакција Војне енциклопедије, Морал, одредница у: Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 1973, књ. 5, стр, 578-580, а евентуално заинтересовани за ову тему могу видети и одговарајућу обимну страну литературу, од које се наводи: Корзи, Морално васпитање војника, Београд, 1907; E.Q. Boring, Психологија за борца (прев. с енгл.) Београд, 1945; И.М. Журавков, Морально-политическоји фактор в савремении воина, Москва, 1958; С.К. Илијин, Моралниј фактор в савременији војни, Москва, 1969.

12 Од весма плодне и разноврсне домаће литературе на ову тему видети (по хронологији објављивања): Пстар Бојовић, Васпитање војника, Београд, 1907; ђенерал Милоје В. Јелисијевић, Карактерне особине српског војника, Ратник, Београд, октобар 1926, св. X, 40-59; ђенерал Панта Драшкић, Морални и интелектуални фактори у рату садашњости и будућности, Ратник, Београд, јуни, 1935, св. VI, 1-10; пешадијски пуковник Бајо Станишић, Морално васпитање војника, Ратник, Београд, објављено у два наставка: јули 1937, VII, 113-122; август 1937, VIII, 105-112; пешадијски поручник Алекса Д. Даскаловић, Нешто о моралу, Ратник, Београд, август 1937, LXIII, 185-203; С. Стојановић, Шта су то морал и стика, Београд, 1957; Илија Станишић, Старешина у борби, Београд, 1964; М. Ибрахимпашић, Морал армије, Београд, 1967, др Милан М. Миладиновић, Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941-1945, издање Народног музеја, Лесковац, 1980, 185-189; Драгољуб Ж. Мирчетић, Морални лик српског устаника (војника), Зборник Народног музеја, Ниш, 1959, бр. 5, стр. 63-83; Исти. Борбени морал српског војника у Балканским ратовима, Врањски гласник, Врање, март 1996, књига XXVIII, стр. 18-47.

Првог српског устанка преносиле су се с колено на колено. Само у деветнаестом и на почетку двадесетог века народ ових крајева учествовао је у неколико дугогодишњих буна и ратова: Први српски ослободилачки рат (1804-1812), Други српски устанак (1815-1817), Нишка буна (1835-1841), српско-турски ратови за ослобођење ових крајева испод турске власти (1876-1877-1878), српско-бугарски рат (1885-1886), балкански ратови (1912-1913) и најзад Први светски рат.

У свим тим бунама и ратовима стицало се огромно војничко искуство и развијао степен националне ослободилачке свести, уз неприкосновено сазнање да се слобода може стећи само борбом и опет борбом до пораза и смрти, али и до победе. Четовођа Бошко Чупић, командир Растовничке (Пусторечке) устаничке чете, у свом извештају, фебруара 1917. године пише војводи Кости Пећанцу: "Списак (чете - п.а.) је састављен од оних лица који су жељно ишчекивали ове дане, а намењен светој цељи са заветом и идејом "Смрт или Слобода". Гаранција је за ово "Слога" која код овејаних и чистих Срба царује нарочито у ове дане, а где је ње ту и Бог помаже."[13] У истом извештају Бошко Чупић наводи: "... У случају догађаја који се очекују ових дана (мисли на устанак - п.а.), сем лица у списку означених имаће повећи број постаријих људи и других чија је мисао иста а њихов број достигао број лица у списку означених па и више с погледом на трасу[14] и место где се налазимо." Капетан Милинко Влаховић је укратко описивао: "Одушевљење је народа велико. Све гори од жеље да умре на дому."[15]

Устаници и народ били су потпуно свесни циља и карактера Устанка против бугарских и аустроугарских окупатора. Људски фактор (човек) у оружаној борби у Топличком устанку имао је најзначајнију улогу. Потпуна је била спремност и одлучност народа из ових крајева поробљене и окупиране, али никада покорене Србије, да масовно ступи у устаничке оружане јединице без обзира на огромне жртве које се морају поднети. Народ је био спреман да истраје у тој тешкој борби, свестан постављеног циља. Био је то један од одлучујућих фактора за високи борбени морал устаника и српског народа уопште.

На високи борбени морал устаника, карактеристичан нарочито за почетак и даљи развој устанка, утицали су и релативно добра организација устаничких чета у којима је гушен сваки па и најмањи покушај било какве анархије. Четничко руководство стално је инсистирало на високом моралном лику сваког устаника, а посебно четовођа и војвода. При првој појави "лопова" и "пљачкаша" у устаничким јединицама реаговало се брзо и одлучно, исти су били јавно суђени и већином стрељани.

13 Архив Војноисторијског института, Београд (у даљем тексту: Архив ВИИ, Београд), потписник 7, кутија 78, Објављено у: приредила Божица Младеновић, Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка, Прокупље-Лесковац, 1992, док.р. 17, стр. 34, 35.

14 Документ је веома оштећен, па је читљивост несигурна.

15 Архив ВИИ, Београд, п. 7, к. 78, ф.3, док. 4/2, Извештај Штаба Јабланичког комитетског одреда од 6/19. фебруара 1917. године (код Б. Младеновић, стр. 27-29, као и стр. 21, 22).

Стрељани су тако четовође Мирко Добричанин, Милоје Алексић[16] и неки председници општина који су почели да пљачкају народ у алексиначком Поморављу.[17]

За "издајство и предавање (непријатељу - п.а.) и уопште ко иде на штету српства биће кажњен смрћу", наређује капетан Милинко Влаховић 6/19. фебруара 1917. године.[18] Стрељан је и четовођа Синадин Јанковић, командир Медвеђске чете у Јабланици.[19] Познати четовођа и јунак Вучко Пантић, командант Јастребачког четничког одреда, није изузет за чувени "Четнички реид на Ристовац" јер су га неки сељаци оптуживали да им је тада "бесправно одузимао имовину."[20]

Војвода Коста Миловановић Пећанац је изрекао велики број смртних пресуда пре установљења четничког преког суда. Његов рад - пише Божица Младеновић - био је усмерен на обрачун с разбојницима и одметницима који су малтретирали и глобили сопствени народ и "мало били наклоњени општој ствари."... "Доста смртних пресуда изрекао је и над цивилним становништвом, углавном над председницима општина, деловођама, лоповима, доушницима. Оптужбе су најчешће гласиле: издаја народа и српских војника који се нису повукли, српских првака, рад насупрот српским интересима, насилно одузимање и пријављивање поседовања оружја и муниције, пријављивање недужних људи окупаторима, подвођење жена и девојака Бугарима. Посебно је ригорозан био према онима међу становницима који су се определили за сарадњу са окупационим властима и, чак ишли у потеру за његовом четом."[21]

Један од основних елемената високог устаничког борбеног морала био је и свесни притисак на гвоздену дисциплину при којој се за крупније војне или моралне грешке кажњавало само пред стрељачким стројем својих другова и сабораца. Дисциплина обезбеђује јединствено у извршавању задатака, те је њен значај за борбени морал изузетан. Кад израста из свести војничког састава сигурнији је елемената борбеног морала него кад се остварује само принудом, али је и принуда нужна у одржавању борбеног морала. Дисциплина је морално-политичка категорија, једна од најважнијих војничких врлина, при чему принудне мере остају као значајно средство, али се тежи да се оне предузимају у крајњим случајевима и према појединцима.

Војна дисциплина је безусловно, тачно и правовремено извршавање свих војних прописа и обавеза ради јачања унутрашње чврстине, реда и морално-

16 Исто.

17 Исто, п.7, к. 78, ф. 2, бр. 1/64, код Б. Младеновић, стр. 45; Исто, п. 7. к. 78, ф. 1, бр. 1/36, код Б. Младеновић, стр. 61, 62.

18 Исто, п. 7, к. 78, ф. 3, бр. 10/4, код Б. Младеновић, стр. 31, 32.

19 Божа Л. Павловић, Успомене једног учесника из Топличког устанка, Југословенска стража, Београд, 1935, бр. 35.

20 Далеко више о Вучку Пантићу видети у: Драгољуб Ж. Мирчетић, "Четнички реид (поход) на Ристовац и Босиљград", Врање, Врањски гласник, 1993/94, књига XXVI-XXVII, стр. 185-205.

21 Детаљније о овоме и многобројним примерима видети у: Божица Младеновић, "Комитски преки суд", Зборник радова, Научни скуп "Србија 1917. године", Изд. Историјски институт, Београд, Зборник радова, 1988, књ. 6, стр. 81-94.

политичког јединства војске. Као морална, етичка категорија, дисциплина претпоставља, више или мање, свесно и добровољно подвргавање људи одређеним обичајним правилима или прописаном реду, моралним нормама и ауторитету.[22]

На саветовању (састанку) у Обилићу, другога дана (22. фебруара) договорене су две наредбе "команданата комитетских одреда које су биле усмерене на даље учвршћење дисциплине у четничким редовима. Првом наредбом је било прописано ко и под којим условима може изрицати смртне казне, коју су саставили војводе Јован Радовић, Тошке Влаховић и Коста Војиновић.[23] Другом наредбом је захтевано часно понашање четника и одређена смртна казна за разбојничко дело према становништву."[24]

У већ поменутој наредби војводе Милинка Влаховића, од 6/19. фебруара стоји и следеће: ..."Свака чета да има старешину. О главарство се не отимати јер то шкоди. Послушност мора бити безусловна. Од пажње сваког детета и жене зависи све као пропаст од непажње и непослушности."[25] У наредби од 9/22. фебруара 1917.године војвода Коста Пећанац је изричит у захтеву за високим моралним ликом устаника и дисциплином у оружаној јединици: "Старешине, подофициpи и четници имају се у народу понашати тако, како доликује и како тражи част, име и свети позив данашњих четника; ни према коме насиље, а нарочито изнуђивање новца; на морал пазити највише за преступ биће кажњен смрћу. Дисциплина, ред и послушност морају бити већи него у војсци (регуларној - п.а.)..."[26]

У Топличком устанку изостао је политичко-васпитни рад са устаницима и народом, као један од најзначајнијих фактора јачања борбеног морала. Следствено томе и пропаганда и агитација нису биле својствене четничком руководству. Није било, или барем нису сачуване, писмених директива ни писама и упутстава на том плану, јер, по свему судећи, том сектору живота и активности међу четницима у одредима и народом није посвећивана нека значајнија пажња. Углавном, све се сводило на ипак честе пламене говоре четовођа и војвода на сеоским зборовима и на варошким митинзима при њиховом ослобођењу од окупаторске власти. У тим говорима основно је било да се народу каже зашто се четници боре и да се народ увери да ће задобити слободу. При томе говорило се да српски народ и устанике помажу Савезници и да ће

22 Бранко Бородсвић, Дисциплина, војна, Одредница у: Војна енциклопедија, друго издање, Београд, 1971, књ. 2, стр. 450-454, а видети и: V. Nedzreski, Општи услови васпитања западних европских војски, Београд, 1902; Т. Павловић, О војној дисциплини, Београд, 1903; Ganant, La discipline dans les Armees francaises, Paris, 1938; О војној дисциплини, Збирка чланака, Београд, 1964; Уредба о војној дисциплини, Министарство војске и морнарице, Београд, 1937.

23 Божа Л. Павловић, Трећи српски устанак, рукопис (Чува се у породици Павловић), Београд, 1932, стр. 107, а видети и: Архив ВИИ, п. 7, к. 79, ф. 3, бр. 10/6, а код Б. Младеновић, Наредбе, извештаји, н.д., стр. 40.

24 Архив ВИИ, Београд, п. 7, к. 78, ф. 3, док. бр. 10.

25 Као под 15.

26 Архив ВИИ, Београд, п. 7, к.79, ф.3, док. бр. 10/6, а код Б. Младеновић, Наредбе, извештаји, н.д., стр. 40, 41.

српска војска, заједно са Савезницима, ускоро пробити Солунски фронт, чиме је народу отварана светла перспектива блиске победе.

Нема сачуваних докумената да је командант четничких одреда и председник Националног комитета, војвода Коста Пећанац, одржао неки значајнији политички, патриотски говор. Одржао је дужи говор прокупачком грађанству приликом ослобођења града, иако су жестоке борбе са Бугарима, опседнутим у згради среског начелства, још увек биле у току, 17. фебруара 1917. године.[27]

Други, историографски значајан и садржајан говор војвода Пећанац одржао је 13. маја 1917. године у тек ослобођеном Ристовцу, после успешне четничке диверзије на железничку пругу и железничку станицу. Митинг је био прекинут јер је започела борба са Немцима.[28] За историју Топличког устанка важно је и интересантно истаћи и један веома успешан пропагандни потез четничког руководства. Наиме, при поласку на овај реид, у Националном комитету састављена је Прокламација војводе Косте Пећанца под насловом "Драги моји Скопљанци, Кумановци, Игро-Паланчани, Кратовци, Овчо-Пољци и Кочанци", коју је војвода Пећанац у ове крајеве послао још 22. априла/5. маја 1917. године, са положаја у Топлици, и која је почињала следећим речима: "Куцнуо је час, дошао је моменат Вашег ослобођења после двогодишњег ропства Бугара - германског. Дошао је тренутак да се једном за свагда ослободите даљег угњетавања, интернирања, хапшења, притиска, злостављања, убијања по апсанама, силовања Ваших жена и кћери од непријатељских Бугарских и Швапских чиновника и војника, отимање ваших жита, мака, масла, сира, черга, кожа, сена, стоке и других производа у име реквизиције да би ви гладовали, па чак и отимање новца...," да би био завршен позивом на устанак и овог краја Србије: "...Позивам вас овим ако желите да се спасете смрти а ваше фамилије сачувате жалости и глади да сваки способан с пушком у руци старо и младо устане, дође мени, понесе са собом поред пушке, бомбе, динамита и друге експлозије које имате да заједно пођемо на сусрет нашој браћи Србима и нашим Савезницима који су нам близу и иду у сусрет."[29]

Команданти четничких одреда, иначе, били су готово неуморни у говорима, углавном у народу, објашњавајући циљеве народног устанка, чиме су несумњиво значајно утицали на јачање борбеног морала и на подстицање патриотских осећања у народу и међу устаницима. Тако је војвода Коста Војиновић одржао неколико пламених патриотских говора у народу, а умешно је

27 Коста Миловановић Пећанац, Дневник, рукопис (Ксерокс копија у Народном музеју Топлице у Прокупљу), стр. 117, а видети и историјски фељтон; Коста Пећанац, Дневник 1916-1917. Прокупље, Топличке новине, наставак бр. 30 (14. јул) и бр. 31, од 28. јула 1995. године; Божа Ђевори, "Ослобођење, организација власти и евакуација Прокупља у устанку 1917. године", Лесковац, Лесковачки зборник, 1988, XXVIII, стр. 17-26.

28 Д. Мирчетић, Четнички реид, већ наведени чланак (Као под 20).

29 Прокламације Косте Миловановића Пећанца, 22. априла/5. маја 1917. године. У: Дневник војводе Пећанца, већ наведен, стр. 18, 119, Објављено у: Б. Младеновић, Наредбе, извештаји, н.д., докум. бр. 155, стр. 138-140.

организовао и народну забаву у кафани "Југ Богдан", у тек ослобођеном Прокупљу, да би је искористио за успешна иступања угледних Прокупчана.[30]

Људски односи између бораца у једној чети и међусобни односи четовођа и војвода и у Топличком устанку представљали су, несумњиво, један од битних фактора високог борбеног морала устаника. Народ је пажљиво пратио те односе, не ради неког свог утицаја на исте, мада је било и таквих случајева, већ ради свести да од истих умногоме зависи и коначни успех ове велике борбе српског народа. У већ поменутом извештају четовође Бошка Чупића стоји и позив на слогу: "Гаранција за ово је Слога која код овејаних и чистих Срба царује нарочито у ове дане, а где је ње ту и Бог помаже".[31]

И док су међуљудски односи у четама и одредима - између четника и руководстава - били увек добри и сваки прекршај у овом смислу био оштро кажњаван, односи међу истакнутијим војводама и њихови појединачни са Костом Пећанцем били су све заоштренији и негативно су се одражавали на успешан развој Устанка. Била је то углавном борба за власт и за видљивије одлучивање у Врховној команди над устаничким покретом уопште. Испољена су крупна размимоилажења између војводе Пећанца и војводе Димитрија Димитријевића ("комите поп Мите")[32] и неких других.

Међутим, било је међувојводских неслагања, углавном са Костом Пећанцем, и по крупним питањима развоја и смера Устанка. Држећи се строго директива Врховне команде Српске војске, које је у Солуну добио у писменом облику (Налози)[33] војвода Коста Миловановић Пећанац, који је био и врховни командант и шеф Централног комита устаничког покрета и војске, свесно је одгађао одлуку о почетку устанка, директно се тиме супротстављајући другим војводама, али и народу који је захтевао да се што пре донесе одлука о општем устанку.[34]

Борбени морал и у Топличком устанку био је добрим делом и непосредни резултат војног васпитања и обучености устаника. Континуираном и стручно изведеном обуком развијале су се у Устанку психофизичке и друге војничке врлине, као што су издржљивост у борби, физичка снага, брзина у раду, сналажљивост, храброст, самопоуздање, поверење у борбена средства и иницијатива. Све те врлине често су помагале устаницима у ситуацијама када су морали да делују самоиницијативно или појединцима када су прихватали ко-

30 Б. Павловић, Трећи српски устанак, нав. рукопис, стр. 138-143.

31 Као под 13.

32 Видети: Писмо Димитрија Димитријевића Кости Миловановићу Пећанцу 15/28. јуна 1917. године. У: Б. Младеновић, Наредбе, извештаји, н.д., док. 157, стр. 140-146.

33 Архив ВИИ, Београд, п.7, к.79, ф.26, број У-15, Наређење Врховне команде српске војске О. (пират.) број 4605, од 21. августа/3.септембра 1916. године резервном поручнику Кости М. Миловановићу Пећанцу за организацију устанка у Топлици. Упутство поручнику Кости Пећанцу за рад у Србији.

34 Сва историографски забележена размимоилажења међу устаничким војводама, без обзира на њихове узроке и последице које су биле често веома тешке, у сваком случају (а и било је радова на ту тему) морају бити предмет посебне научне расправе. Овде је то питање у основи ипак само наведено као фактор оружане борбе од несумњивог утицаја на борбени морал устаничких јединица и српског народа уопште.

мандне дужности над групама устаника које су остајале без старешина. У припремању четничког реида на Ристовац, војвода Пећанац је формирао одред од физички најспремнијих бораца, који су, уз велика физичка напрезања, издржали четвородневни марш, по веома тешком брдовитом терену, уз променљиве временске прилике, од Топлице на Ристовац.[35]

Војна (војничка) обученост устаника, као један од битнијих фактора борбеног морала устаничког покрета, код већине четника била је релативно добра. Међу устаницима било је оних који су служили војску и као такви били су добро војнички обучени. Значајно војничко искуство имали су и они четници који су учествовали у балканским и у првој и другој години светског рата, па су се, рањени или заостали од својих јединица, привремено склонили у својим селима. Међутим, огромну већину бораца у устаничким четама чинили су млади људи који нису служили војску и нису били упознати са личним наоружањем, па их је требало што брже и масовније обучити руковању оружјем. Због тога је војвода Коста Пећанац 14/27. јануара 1917. године наредио: "... Од данас да се држе свим четницима предавања дневно о експлозији бомбе, о њеном дејству, руковању са пушком, нарочито неуким и невештим четницима..."[36] Сваки четовођа изводио је војну обуку у својој, сеоској чети, за шта су били задужени и четници који су служили војску. Већина четовођа били су активни или резервни поднаредници и они су ову обуку изводили веома успешно.

Сви устаници, па и они који су учествовали у претходним ратовима, ратно искуство стицали су у многим, готово свакодневним борбама са већим или мањим окупаторским јединицама. У првим данима устанка, због војничког неискуства, погинуло је више младих устаника, нарочито при нападу на утврђене зграде у Прокупљу и Куршумлији. Неискусни, ти се устаници нису прикривали, па су их Бугари и Арнаути лако тукли и убијали са прозора. Тек у продужетку напада устаници су организовали бомбашка одељења и онда су лакше савлађивали опкољене окупаторске војнике. Уместо ранијег напада "отворених прсију", устаници су савладали прикривени начин прилажења опкољеном објекту са бугарским војницима. Стицање нових ратних искустава утицало је и на подизање борбеног морала, поготову што су сада и људски губици устаника били далеко мањи него у борбама на почетку устанка.[37]

На степен борбеног морала и у Топличком устанку у значајној мери утицало је и наоружање устаника, које је било далеко слабије од окупаторског. Борбени морал тесно је повезан са наоружањем војске и материјалнотехничким средствима којима она располаже за борбу. Војници високог борбеног морала боље ће употребити оружје које имају, а добро оружје јача њихову сигурност и самопоуздање. Утицај је обострани. Начин и квалитет ко-

35 Д. Мирчетић, Четнички реид на Ристовац, наведени чланак.

36 Архив ВИИ, Београд, п.7, к.78, ф.3. број 10/2, код Б. Младеновић, н.д., стр. 18, 19.

37 Видети напомену број 27 (за Прокупље), а за ослобођење Куршумлије видети и: Драгољуб Ж. Мирчетић, Борбена дејства у Топличком устанку 1917. године (Војноисторијски аспект с посебним освртом на тактичко-оперативна искуства у дејствима на насељена места у нишком и лесковачком округу). Реферат прочитан на Научном скупу у Прокупљу, 27. марта 1997. године, приложен за објављивање у Тематском зборнику.

мандовања, као и квалитет старешинског кадра, такође су фактори од приметног утицаја на борбени морал устаника.[38]

На јачање и стално подизање борбеног морала устаника, и народа уопште, велики утицај имала је и победничка еуфорија која се манифестовала у почетку Устанка, после значајнијих војних успеха у борбама са окупаторском војском, посебно при ослобођењу Куршумлије, Прокупља, Блаца, Лебана и Сокобање и у борби на Дебелом брду код Мерошине. У тим устаничким победама сопствени људски губици нису били тако велики, што је, такође, изазивало нескривену еуфорију код устаника, па и код народа који је почео да верује да ће борба бити "лака", а окупатор брзо "прогнан" са прадедовске земље. Војвода Коста Војиновић Косовац је, после ослобођења Куршумлије, с нескривеним оптимизмом и одушевљењем, 15/28. фебруара писменим извештајем обавештавао војводу Косту Пећанца: "... Наших је славно пало до 15 њих, а има и неколико рањених. Свет је доста збуњен, али ја га уверавам да нам Бугари не могу ништа..."[39] У сличном тону писан је и извештај косаничког четовође Рада Влаховића од 14/27. фебруара,[40] а слично овој двојици писао је и војвода Милинко Влаховић из Јабланице.[41]

У таквој ситуацији - у Топличком устанку - српски народ из ових крајева ипак је, и поред еуфорије, био у основи хладан, прибран, истрајан и масовно свестан тешког положаја у коме се нашао ступањем у неравноправну борбу са далеко јачим непријатељем. Били су то такође битни елементи и фактори оружане борбе који су имали одговарајући утицај на високи ниво његовог устаничког морала. Међутим, са првим жешћим ударима већих снага окупаторске војске и првим поразима устаничке војске, као и жестоким бугарским репресалијама, ова еуфорија је сплашњавала, све видније су биле нагле осцилације устаничког морала.

При томе је устаничко командовање и руководство подлегало и непроверeним и неистинитим вестима, као што су биле оне "да је Солунски фронт пробијен", "да се Бугарска повлачи из ових крајева" и слично. Војвода Коста Миловановић Пећанац, 30. јануара/11. фебруара издао је Наредбу (бр. службено), председнику и кметовима општине, у којој је писао: "... Има већ три и по месеца откада је Битољ српска престоница а на сами дан Божића наши су ушли у Прилеп. Сад је борба око Велеса..."[42]

Руководство устаничког покрета је свесно, али често и по инерцији, све те вести преносило и на српски народ у устаничким областима. Међутим, тако еуфорично саопштене, ове вести почеле су током времена да код народа производе и супротан, у основи негативан утицај и дејство. Народ који је већ у

38 Три основна фактора оружане борбе од великог утицаја на борбени морал и борбену способност устаничких јединица били су: командовање, квалитет старешинског кадра и наоружање и војна опрема.

39 Архив ВИИ, Београд, п.7, к,78, ф.2, бр. 2/7, код Б. Младеновић, стр. 63.

40 Исто, п.7, к.78, ф.3, број 9/10, код Б. Младеновић, стр. 58, 59.

41 Припремио Миодраг Влаховић, Браћа Влаховићи 1917. Прилози за историографију Топличког устанка. Београд, 1987.

42 Архив ВИИ, Београд, п, 7, к. 79, ф. 12, бр. 21/52, код Б. Младеновић, на стр. 38. и 39.

почетку устанка ипак био свестан тешког положаја у коме се налази и у коме ће касније бити, сада је био чешће раздраживан, чак и избезумљен тим вестима. После првих јачих непријатељских удара одушевљење је прелазило у потиштеност. Ипак верујући истинитост ових вести, народ се све чешће питао зашто српска влада и команда, а посебно Савезници, већ једном не притичу у помоћ побуњеном и измученом народу. Не добивши потврдне и одређене одговоре на сва та, по српску судбину суштаствена питања, народ је показивао и знаке релевантног неповерења и у своју владу и војску, посебно у Савезнике, и тиме био изложен мањим или већим, али наглим осцилацијама борбеног устаничког морала.

Људски фактор био је несумњиво од одлучујућег утицаја у јачању, односно слабљењу борбеног морала у Топличком устанку. У вези са тим треба истаћи и снажан утицај колектива (чета, одред, сеоска одбрана) на борбени устанички морал, јер се унутар колектива испољавала целокупна личност појединца и мобилисале су се његове позитивне особине кроз живот и рад устаничке, четничке оружане јединице.

У вези са деловањем појединог устаника у већем или мањем колективу (оружаној јединици) увек је било важно и питање какав је његов однос према крајњем циљу ослободилачке борбе.

У нападним борбеним акцијама за време четничког ратовања у Топличком устанку у првом реду долазила је до изражаја ваљаност самих (појединих) бораца и њихова умешност у коришћењу земљишта и помоћних средстава, па тек онда бројна јачина јединице и њено наоружање. Оперативно-тактичко искуство налаже да се ретко (па и никада) врши ангажовање већих оружаних јединица у извођењу конкретне тактичке радње. У мањој оружаној јединици сваки њен члан (борац) мора да уложи сву своју спремност и обученост, као и умешност и војничко (ратно) искуство и да обрати пажњу на сваку, макар и изненадну појаву. Међутим, у маси (колективу) борац се може заварати извесном сигурношћу коју изазивају велики бројеви, а која у стварности није постојала ни у Топличком устанку.

Највећи број фактора оружане борбе у току Топличког устанка деловао је истовремено, али су у појединим ситуацијама и одређеним временским периодима неки од њих могли, мање или више од других, утицати на борбене квалитете и на држање појединаца и целе јединице у борби. Тако се, на пример, констатује да је до релативног пада устаничког морала дошло већ са првим нападима јаких аустроугарских и бугарских трупа на устанике, са падом слободне територије поново у окупаторске руке и масовних крвавих репресалија "бестијаријама" окупатора према српском народу. Свему овоме је у знатној мери доприносила и интензивна непријатељска пропаганда да је "српски устанак пропао", "да је потпуно угушен", "да српски народ неће добити никакву помоћ са стране, поготову не од Савезника", као и најава још крвавијих масовних репресалија према српском народу, и да је српски народ још једном, као толико пута у прошлости, "остављен сам себи", док је сопствена пропаганда била слаба и једнострана, самим тим и неубедљива.

Међутим, позната је ствар да су ти фактори у извесним моментима имали и производили и други – позитивни утицај. Наиме, они су у Топличком устанку доводили до још веће унутрашње збијености, одлучности и предузимљивости народа у продужавању борбе до коначне победе.

Зашто овде не бисмо навели и још једном записали неке речи аустријског војног историчара Артура фон Ерхарда, које су готово све посвећене најважнијем фактору оружане борбе - човеку: "... Топлички устанак је забринуо Централне силе и њихову солдатеску, која је имала посла са опасним противником, који је имао велике ратне способности, врло искусне и у свим облицима герилског ратовања неумољиве старешине, обузете страшном мржњом према освајачу и заштићене љубављу, помоћи и дивљењем највећег дела српског становништва - српске чете су још дуго стално узнемиравале окупаторску управу. Уз устанак је био ратоборни српки народ, који је устанике помагао, обавештавао и поштовао као јунаке."[43]

(Одломак из шире расправе)

summary

Dragoljub Ž Mirčetić

THE FACTORS OF ARMED STRUGGLE DURING THE TOPLICA UPRISING IN 1917

This work is an attempt of the author to retrace the factors of the armed atruggle during the Toplica uprising, as they were considered by the leaders of the uprising, and their influence upon the final result of it. All these factors are retraced as they happened in order to study their influence as the basis for future researching and getting more knowledge about operative and tactical aims and helping build up the skill of the Serbian Army.

43 Arthur von Erchardt, Kleinkrieg - Geschichtliche Erfahrungen und kunstige Möglichkeiten, Ludvig Voggenreiter Verlag, Podzun, 1935.

УДК 940.53-.54 (497.11) "1941/1945"

Мирољуб Васић

О КАРАКТЕРУ РАТА У СРБИЈИ (1941-1945)[1]

Други светски рат, који по величини разарања, патњама, насилној смрти људи и по значају за историјске токове представља највећи оружани сукоб у досадашњој историји и један је од најкрупнијих догађаја 20. века, био је обележен и антифашистичким ратом и револуцијом у Југославији 1941-1945. године.

Југословенска историографија још није до краја истражила и вредновала тај рат и револуцију, још постоје контроверзе о неким питањима, јер доста дуго се из идеолошко-политичких разлога победника прелазило преко неких питања, а народноослободилачки рат је третиран као једина димензија тог рата, уместо да се он изучава у свом тоталитету.

Критичко промишљање историје рата у Југославији, а тиме и у Србији 1941-1945, тражи од историчара да се супротставе разним облицима идеологизације, вулгаризације и ирационалног прилаза том рату, јер, без тога нема научног расчлањавања и рационалног сагледавња прошлости, а тиме и садашњости.

Историјска истраживања, нова сазнања, неминовно, увек траже и дозвољавају превредновање постојећих оцена, јер историјска наука не зна за коначну, већ само за научну истину.

Писати о Народноослободилачком рату и револуцији у Србији сада је, ипак, лакше него раније: социјалистичка револуција, која је произашла из тог рата и победила, сишла је са историјске позорнице, а то је један од услова за објективно писање о њој; завршени су процеси које је она покренула; постали су доступни и неки нови извори, све се више ослобађамо митоманског схватања историје, која је била више година поприлично идеологизована, а тиме и инструментализована, употребљавана и злоупотребљавана, а то је у савремену историографију увело једну од најбољих цензура - аутоцензуру и сл.

1 Саопштење поднето на научном скупу „II светски рат-50 година касније", који је у организацији Српске и Црногорске академије наука и уметности одржан у Подгорици, 20-22/IX 1995. године.

То, међутим, не значи да и сада нису присутне неке отежавајуће околности код критичког промишљања савремене историје и пропитивања досадашње историографије: политичка и национална атмосфера је прегрејана, поражени у Народноослободилачком рату и револуцији, годинама потиснути и фрустрирани, желе рехабилитацију по сваку цену, нудећи своју истину о том рату као једино важећу, а бивши победници су огорчени и озлојеђени, не само због деградације револуције и сопствене детронизације већ и због све критичнијег односа историчара према тој револуцији и њиховом делу.

Овим текстом покушаћемо да пружимо прилоге бољем резумевању и осветљавању карактера рата у Србији (1941-1945), прилог схватању да је критичко промишљање прошлости основни задатак, обавеза и суштинска вредност историјске науке.

Намера нам је да покажемо да је рат, који је вођен у Југославији, односно Србији 1941-1945, по свом карактеру био - народноослободилачки, револуционарни (револуција) и грађански. У досадашњој историографији нису биле спорне његове прве две одреднице, али се није дуго могло рећи да је то био и грађански рат, мада се писало, чак и у уџбеницима, да је то био братоубилачки рат, а то само сведочи о неким одликама нашег бившег система, о жељи да се појаве не називају правим именом, о неким трагичним заблудама, о потреби да се стање и догађаји у том рату не приказују онаквим какви су били већ како се то из идеолошко-политичких разлога желело приказивати.

*

* *

После слома Краљевине Југославије, у Априлском рату 1941, који је уследио као одмазда за 27. март, српски народ је доведен у најнезавиднији положај у модерној историји, у поређењу са другим европским и југословенским народима. Остао је без своје државе, Београд је порушен бомбардовањем, био је изложен геноциду у име стварања етничке чисте Хрватске државе, а његове антиокупационе снаге гурнуте су, у јесен 1941, у грађански рат. Срби су, такође, били изложени прогону са Косова и Метохије и из Македоније, над њима је спровођена политика денационализације у југоисточној Србији, анектираној од стране Бугарске. Србија је била окружена непријатељским државама и режимима. На Сави, Дунаву и Дрини била је Независна Држава Хрватска (НДХ), Бугарска је претендовала на српске територије све до ушћа Мораве, Мађарска на Бачку и Барању, Албанија на Косово и Метохију, муслимани у Санџаку ступили су у колаборацију са Италијанима, црногорски сепаратиски воде антисрпску политику, мађарски окупатор врши масакре над Србима, фолксдојчери у Банату добили су статус владајућег народа. Србија је сведена на територију од пре Берлинског конгреса.[2]

2 Вид.: Б. Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939-1945, Београд 1992, Ј. Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963; В. Глишић, КПЈ у Србији 1941-1945, Београд, 1975.

Такво стање није прихватила Комунистичка партија Југославије (КПЈ), већ је после напада Немачке на Совјетски Савез, у лето 1941, започела борбу против окупатора, борбу за освајање слободе и власти. Та борба је названа - народноослободилачка, њоме је означен рат против окупатора и социјалистичка револуција, чији је циљ био обнова, стварање нове југословенске државе и социјалистичког друштва.

Српски народ и његове водеће снаге у Другом светском рату се групишу: око народноослободилачког покрета (НОП), кога предводе комунисти, око четничког покрета Драже Михаиловића, иза кога је стала (стајала) избегличка влада и краљ, и око присталица колаборације са окупатором, које предводе генрал Милан Недић и вођа профашистичког "Збора" Димитрије Љотић.

КПЈ, као партија интернационалне идеологије и социјалне револуције, чија је снага била у кризи старог друштва, антиокупаторском и слободарском расположењу народа, српског пре свега, у јакој и прекаљеној организацији и у међународном упоришту у Коминтерни, односно у Совјетском Савезу, определила се за офанзивну антиокупаторску борбу, као оквир и пут не само за ослобођење земље од окупатора већ и за освајање власти.

Четнички покрет Д. Михаиловића, који је по свом настанку и карактеру представљао антиокупаторску снагу и био за очување монархије и буржоаског друштва, опредељује се за дефанзивну стратегију отпора, док западни савезници не сломе силе Осовине.

Снаге, присталице колаборације са окупатором, које предводе М. Недић и Д. Љотић, везују судбину Србије (и своју) за победу Трећег Рајха и Хитлеров Нови европски поредак, не видећи да у њему нема места за Србију. За југословенску избегличку владу и западне савезнике они ће бити најгори квислинзи, а за НОП - издајници.

Шта поменуте групације, снаге прокламују? какав програм нуде? за шта се залажу и оружано боре? - то ће определити карактер рата у Србији 1941-1945. Због ограничености простора, указаћемо на све то укратко, у назнакама.

а) Народно ослободилачки покрет. После напада Немачке на СССР (22. јуни), позива Коминтерне (1. јули) "Куцнуо је час када су комунисти дужни подићи народ на отворену борбу против окупатора" и одлуке Централног комитета КПЈ (4. јули) о отпочињању оружане борбе, која је била израз схватања о пролетерском интернационализму (императивна подршка првој земљи социјализма), Покрајински комитет КПЈ за Србију позвао је (5. јули) проглас ом српски народ у борбу против окупатора, јер је питање "бити или не бити".[3]

Почетком јула 1941. образован је Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Србију и прве партизанске јединице, које убрзо прерастају у партизанске одреде, чиме је српски народ ставио до знања Хитлеровој Немачкој, италијанском, мађарском и бугарском окупатору да не прихвата ропство и "нови поредак", што је било у духу српске историје.

3 Исто; Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција, (1941-1945), књ. 1, Београд, 1985, 65.

У Србији је током јула регистровано 220 саботажа, а до средине августа образован је 21 партизански одред.[4]

Најизразитији субјект отпора су комунисти, за њих је устанак не само борба против окупатора већ и облик остваривања своје револуционарне перспективе. Они подстичу омасовљење устанка, траже ширење његове основе и савез са свима који желе да се боре против окупатора. Комунисти своју стратегију ослобођења земље стављају у функцију социјалне револуције, али настоје да то прикрију. Они излазе на политичку и ратну сцену као активна и значајна снага, без намере да се са ње више повуку. Немачка на све то одговара покретањем својих оперативних дивизија против побуњеника, бандита, а репресалијама против народа.

Упркос репресалијама над народом, јер су сматрали да су жртве у антиокупаторској борби нужне и да оне неће народ заплашити већ га још више мобилисати и да борбена солидарност народа представља предуслов победе, комунисти, не одустајући од свог револуционарног програма, формулишу своју народноослободилачку стратегију, са којом ће и победити. Шта је њена основа, суштина?

- Покретање и развијање оружане борбе против окупатора и у том циљу стварање народноослободилачке (партизанске) војске, као ударне силе Народноослободилачког покрета;

- Стварање нових органа власти - народноослободилачких одбора, који ће постати основни облик политичког организовања на платформи НОП-а и гаранција будућег друштвено-политичког преображаја:

- Очување државног јединства Југославије и њених народа;

- Истицање и оживотворење принципа да је ослободилачка борба подједнако ствар сваког појединог југословенског народа и да они само властитом борбом могу изборити право да одлучују о својој судбини, што им је отварало перспективу националног ослобођења и истинске националне равноправности.

Присуство снажних окупационих трупа у Југославији, Србији пре свега, њихова непрестана офанзива против жаришта устанка, а особито у западној Србији (Ужичка Република) и масовне репресалије над народом, српским посебно (Краљево, Подриње, Крагујевац и сл.), нису успели да сломе ослободилачки покрет и знатније умање утицај КПЈ у народу.

Водећи партизански рат, оружане снаге НОП-а, а особито после формирања пролетерских и ударних бригада, ширили су устаничка жаришта и нове ослобођене територије. Захваљујући томе, постепено се формирала физиономија друштвених односа, којима је доминирао Народноослободилачки покрет, а у њему КПЈ.

После неуспеха окупатора и снага контрареволуције да током 1941-1942. угуше НОП, неминовност промене носиоца власти недвосмислено је изразила оснивачка скупштина Антифашистичког већа народног ослобођења Југо-

4 Исто.

славије (АВНОЈ) у Бихаћу, новембра 1942. године. АВНОЈ је позвао народе Југославије да јединственом и сложном борбом против фашистичког поретка и окупатора, остваре "истинску и праву демократију и да изграде једну слободну, независну и братску заједницу".[5]

Стварање АВНОЈ-а дало је снажан импулс ширењу НОП-а, Народноослободилачког рата и револуционарних процеса. КПЈ је оружаном борбом, којом је руководила, и политичком акцијом о судбоносним питањима, као што су ослобођење земље, обезбеђење истинске независности и националне равноправности и изградња таквог друштвеног уређења у коме ће доминирати интереси радног народа и бити остварене његове демократске тежње - стварала и остварила јединство најширих народних слојева и југословенских народа.

Процес стварања нове народне власти и њеног прихватања од народних слојева изражавао је степен револуционарног расплета. Прелом је дошао после великих битака НОР-а 1943. (Неретва, Сутјеска) и био изражен у државотворним одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, 29. новебра 1943. у Јајцу. Њима је решено основно питање револуције - питање власти, а то је имало реалну основу у степену развитка нове, народне, револуционарне власти, организованости и расположењу народних слојева.

Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а утврђени су принципи изградње нове државе са становишта њене многонационалне структуре. Полазећи од права сваког народа на самоопредељење и чињенице да народи Југославије, српски народ посебно, као и силе антихитлеровске коалиције, нису признали разбијање Југославије од фашистичких држава и да су у заједничкој борби показали своју вољу да остану уједињени, АВНОЈ је донео одлуку да се Југославија изгради на федеративном принципу, који ће обезбедити равноправност свим њеним народима.[6]

Чињеница да је НОП представљао најјачу војну и политичку снагу у Југославији (у Србији тек од 1944), а његове оружане снаге контролисале већи део југословенске територије и наносиле све теже ударце оружаним формацијама окупатора, и снагама контрареволуције и квислинга, као и интереси даљег вођења рата снага антихитлеровске коалиције - утицали су на западне савезнике да 1943. успоставе непосредне контакте са Врховним штабом НОВЈ и да Техеранска конференција савезничких сила, новембра 1943, пружи подршку НОВЈ.[7]

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а постају темељи нове, друге Југославије. НОП као победнички, унутрашњи фактор и велике силе антифашистичке коалиције изјаснили су се за Југославију, тако да није било праве алтернативе, утолико пре што су супарничке унутрашње снаге биле већ компромитоване сарадњом са окупатором и на прагу коначног пораза.

Значајна је била и подршка НОП-у од стране Совјетског Савеза, поготову уколико се ближио расплет југословенске ратне драме, а трупе Црвене армије

5 М. Пијаде и С. Нешовић, I и II заседање АВНОЈ-а, документи, Београд, 1953.
6 Исто; Б. Петрановић, АВНОЈ револуционарна смена власти, Београд, 1976.
7 Исто.

биле пред ратним тријумфом. У тим условима, Србија је добијала на значају. За Немце, она је била "кључ" балканске одбране, а за западне савезнике и СССР чеона земља расплета у Југославији.[8]

Све ће то олакшати тешку борбу за међународно признање нове Југославије, које је било отежано због међународног положаја Југославије, која је од свог стварања ушла у интересну сферу империјалистичких сила, које се, иако су водиле политику компромиса коју је НОП прихватио, нису лако могле помирити са социјалистичком револуцијом у Југославији.

б) Четнички покрет Драже Михаиловића. Настао је маја 1941. на Равној гори као носилац континуитета разбијене, у Априлском рату 1941, југословенске војске и њеног отпора. Југословенска краљевска влада у Лондону признала је тај покрет као Југословенску војску у отаџбини, а његовог вођу, пуковника Драгољуба Михаиловића унапредила у чин генерала и именовала (јануара 1942) за свог министра војске, а јула 1942. и за начелника Штаба Врховне Команде. Четнички одреди су створени у Србији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и деловима Хрватске (настањеним Србима), а било је покушаја, али са мање успеха, да се створе и у Словенији и Македонији.[9]

У 1941, а понегде и у 1942. години, било је спорадичне сарадње четничког покрета и НОП-а (одржана су и два састанка Д. Михаиловић - Тито), али ти покушаји сарадње нису дали значајније резултате. Од 1. новембра 1941. долази до отворених сукоба четника и партизана и до сарадње четника са окупатором и другим квислинзима у земљи. Немачки окупатор, иако је знао да је четнички покрет Д. Михаиловића националистички и прозападно оријентисан, прихватио је извесну сарадњу са њиме, користећи га у борби против НОП-а.

Настао као антиокупаторски, четнички покрет је у име тзв. "егзистенцијалне дијалектике" одабрао дефанзивну стратегију борбе (чекање док Савезници не сломе силе Осовине), мада је она била негација укупне српске историје, а офанзивност императив сваког рата, и колаборацију (прикривену, а делом и отворену) са окупатором, ради сламања НОП-а, као највећег, тренутног и потенцијалног, противника.

У сукобима са партизанима, односно НОВЈ, четници су трпели губитке, а најтеже поразе су доживели на Неретви 1943. и у Србији у лето 1944, да би 1945. били дефинитивно разбијени и уништени и као покрет и као војска.

Иако су четници од јесени 1941. избегавали офанзивне акције против Немаца и били на њиховој страни у свим значајнијим биткама против НОВЈ, Немци су их примали са резервом, као потенцијалне противнике Трећег Рајха. Они их чак повремено прогоне, заробљене шаљу у логоре, а Д. Михаиловића два пута уцењују (1941. и јула 1943, заједно са Титом, са 100 хиљада рајхсмарака у злату). Однос Немаца према четничком покрету илуструје наредба генерала Јолда, начелника Оперативног одељења немачке Врховне команде од 31.

8 Као нап.2.

9 Ј. Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Београд, Загреб, 1979; Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, стенографске белешке, Београд, 1976.

III 1943. у којој се каже: "након уништења Титове комунистичке државе треба приступити уништењу организације и оружаних снага националног српства под командом Драже Михаиловића... борбена дејства изводити брзо и енергично". Четнички покрет Д. Михаиловића је представљао војничку организацију (Врховна команда, сектори, јединице и сл.), али имао је и обележје покрета, чију идеолошку основу чини антикомунизам са свим елементима политике и пропаганде. Он се залаже за очување монархије, старих својинских односа, традиције, за велику, омеђену, хомогену Србију у новој Југославији, за колективну одговорност (и кажњавање) Хрвата, муслимана и националних мањина за издају у Априлском рату 1941. и за геноцид над Србима у НДХ и сл.[10]

Антикомунистички заслепљен, јер је као официр био васпитан у духу верности краљу и одбојности према комунизму као највећој опасности по отаџбину, нацију, поредак и приватну својину, Д. Михаиловић је, као и већина његових команданта, био неспособан да рационално сагледа стварност у земљи и међународне односе (сукоб фашизма и антифашизма) и веровао је да ће четничка колаборација бити заборављена и опроштена (превиђајући прагматизам политике), јер Велика Британија неће дозволити да Србија падне у руке комуниста.[11]

Однос четничког покрета према НОП-у најбоље илуструју документи тог покрета, односно наредбе Д. Михаиловића. Тако он 30. јула 1942. поручује својим командантима: "Комунисте требите без милости свим средствима"; јула 1943. он упозорава своје команданте у Србији да је комунистичка опасност једна од највећих и наређује: "те злотворе уништавајте без милости" јер ће покушати да четнике омету "у ослобођењу отаџбине коју они не признају"; у лето 1944, када је дошло до продора дивизије НОВЈ у јужну Србију и коалиције Немаца, четника Д. Михаиловића и Српске државне страже М. Недића против њих, Д. Михаиловић 28. јула 1944. наређује четничким јединицама да Србију очисте од комуниста и њихових симпатизера, да "ликвидирају све комунисте у Београду" јер он "не сме пасти у њихове руке" да поступају без милости, да не бирају "средства за борбу".[12]

Да односи четничког покрета и НОП-а немају само војничку, већ првенствено политичку, класну позадину, димензију, не сведоче само четнички већ и неки документи НОП-а. Тако су, на пример, преговори представника Врховног штаба НОВЈ са Немцима марта 1943, били превасходно усмерени против четничког покрета. То потврђује и став Врховног штаба НОВЈ од 29. III 1943. "најважнији наш задатак јесте уништење четника Д. Михаиловића". Ликвидацију четничког покрета као најважнију "стратешко-политичку задаћу" руководство НОП-а формулише, поставља и октобра 1943. године.[13]

10 Исто.

11 Исто, као нап. 2.

12 Зборник НОР-а, том XIV, књ. 1, 208; Зборник НОР-а том XIV, књ. 2, 192; Архив Војноисторијског института (АВИИ), к. 82, рег. бр. 17/2; вид. Б. Петрановић, Србија у Другом светском рату, 1939-1945, Београд, 1992.

13 Мишо Лековић, Мартовски преговори 1943; Београд 1985; АВИИ, ф. НОП, к. 119/2, рег. бр. 4-1.

Четнички покрет Д. Михаиловића својом дефанзивном стратегијом, која је са становишта будућности морала дати негативан резултат, мада се иза ње крила идеологија status quo, и неразумевањем политичког и социјалног динамизма Другог светског рата и заплета у оквиру антихитлеровске коалиције, која је тражила већу борбену, антифашистичку ангажованост, и терором над сопственим народом, јер је превиђао његову традицију слободарства, који се опредељивао за НОП и борбу против окупатора, антифашистички по настанку, а колаборационистички у пракси, не само што је условио и убрзао губљење друштвене базе и подршке у сопственом народу, већ је и сам постао жртва такве стратегије и политике, као и део народа који га је подржавао.

ц) Генерал Милан Недић и Димитрије Љотић, носиоци колаборације у окупираној Србији (1941-1944). После разбијања и поделе Југославије, априла 1941, у њој су успостављени вазални и профашистички режими. У Србији је, прво, постављена Комесарска управа, са М. Аћимовићем на челу (1. V 1941), која је била извршно-управни орган војно-окупационе управе Немачке, а 29. маја 1941. немачки генерал Данкелман, командант Србије, за председника владе је поставио генерала Милана Недића.[14]

Недићева тзв. влада "народног спаса" представљала је негацију југословенске избегличке владе у Лондону, потврђивала немачку тезу да Југославија више не постоји и добила задатак да онемогући (евентуалну) сарадњу партизана и четника, угуши устанак српског народа против окупатора, обезбеди ред и мир у Србији и њене природне ресурсе стави у службу Трећем Рајху.

М. Недић је сматрао да Србија нема шта да тражи у сукобу великих сила, да је Југославија била промашај и велико зло за српски народ, био је противник, осуђивао краљевску емигрантску владу, али не и краља, која ће га због колаборације децембра 1941, као издајника, ражаловати. Веровао је у победу Трећег Рајха и његов тзв. "нови поредак", желео је и залагао се за стварање велике Србије и интеграцију Срба, уз помоћ Немачке, превиђајући Хитлерову србофобију и немачку расистичку дискриминацију Словена, односно да у том новом Хитлеровом поретку нема места за Србију.

Као основни задатак своје владе, М. Недић је поставио пацификацију Србије, угушење народног устанка, победу над НОП-ом и спречавање терора и репресалија над народом. Укупни економски живот земље, под његовом управом, биће потчињен потребама немачке ратне привреде, а духовни усмерен у правцу ширења немачке културе и одржавања у покорности српског народа, уз спровођење једне врсте културног геноцида над српским народом.

Немци су у М. Недићу нашли и имали доброг сарадника, веровали су му, али нису имали илузије о расположењу српског народа према окупаторима. Зато му дозвољавају да 31. марта 1942. створи своју војску, тзв. Српску

14 Вид.: М. Борковић, Контрареволуција у Србији, књ. I и II, Београд, 1979. М. Борковић, Милан Недић, Загреб, 1985; вод. нап. 1.

државну стражу, са задатком да врши полицијску и граничну службу у окупираној Србији и води одлучну борбу против НОП-а.[15]

Српска државна стража се делила на градску, пољску и граничну, бројала је око 15-20 хиљада људи, бораца, била састављена, регрутована од бивших официра и подофицира, жандарма, четника Косте Пећанца и легализованих четника Д. Михаиловића, и за читаво време свог постојања настојала да обезбеди ред и мир у Србији и њену експлоатацију од стране Немачке, водећи немилосрдан рат против НОП-а и његових симпатизера.

М. Недић је током 1942-1944. неколико пута тражио од владе Трећег Рајха проширење својих компетенција и прикључење Србији - Санџака, Црне Горе, делова источне Босне и Срема. Те захтеве, као и захтеве за већом самосталношћу у одлучивању и јачању својих оружаних снага, иако су били праћени претњом подношењем оставке, Немци су примали и разматрали са резервом и одбијали, али то није поколебало М. Недића у служењу Немачкој, нити ослабило његову борбу против НОП-а, која је стално појачавана.

Иако није одобравао појаву, настанак четничког покрета, нити је уважаво Д. Михаиловића, генрал М. Недић је током свог председниковања српском владом "Народног спаса" сарађивао са четничким покретом; крајем 1941. у оружаним акцијама против НОП-а; 1942. када већи број четника Д. Михаиловића бива легализован, односно примљен у редове Српске државне страже; 1943, када после повратка Д. Михаиловића у Србију, заједно са четницима воде огорчене борбе против НОП-а у Србији; 1944, када после продора дивизија НОВЈ у Србију долази до коалиције и заједничке борбе Немаца, четника и Српске државне страже против НОВЈ, али у тим акцијама трпе поразе.

У свим својим говорима и акцијама, уредбама и наредбама, М. Недић је манифестовао привржености и веру у победу Трећег Рајха, одлучност и спремност да се бори против НОП-а, комуниста, као највеће опасности, до коначне победе. Овај став према НОП-у илуструје, поред осталог, Недићев говор припадницима Српске државне страже 1942, када им се обраћа речима "Сатирите, убијајте и требите тај шљам, тај кукољ из српске народне њиве. Ваше ће се руке посветити, а име овековечити као браниоца отаџбине".[16]

И поред свих напора и залагања, М. Недић неће испунити два своја основна задатка - да победи НОП и спаси српски народ од репресалија окупатора.

На истим задацима, као и М. Недић, био је свесрдно ангажован вођа предратног профашистичког "Збора" Димитрије Љотић. Он је предложио и подржао долазак М. Недића на чело српске владе "Народног спаса" и већ у лето 1941. приступио формирању својих профашистичких оружаних јединица за борбу против устаника, против НОП-а. На седници Недићеве владе, од 15. септембра 1941, формирани су први Љотићеви добровољачки одреди за борбу против Ноп-а. Љотићеви добровољци су носили униформу бивше Југословенске војске и били део оружаних снага владе М. Недића.[17]

15 Исто

16 Исто.

17 Вид.: М. Стефановић, Збор Димитрија Љотића 1934-1945, Београд, 1984.

Током јесени 1941. организовано је дванаест одреда и успостављена Српска добровољачка команда. Крајем 1942. Недићева влада реорганизује Љотићеве добровољачке одреде и од њих формира Српски добровољачки корпус, састављен од пет батаљона са око 3.200 војника, а за његовог команданта поставља пуковника Косту Мушицког. Од јануара 1943. Српски добровољачки корпус био је потчињен Немачкој команди Србије, која га је финансирала. Припадници одреда полагали су заклетву да ће се неумољиво борити против НОП-а, а нарочито против комуниста и да ће стајати на услузи немачкој војсци, која се бори против истог непријатеља.[18]

Укупна активност Српског добровољачког корпуса била је усмерена против НОП-а, а посебно током 1943-1944, када долази до војне сарадње, коалиције Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса, четника Д. Михаиловића и Немаца у борби против НОВЈ у Србији.

Као носиоци колаборационистичке политике и квислиншке власти у Србији, М. Недић и Д. Љотић поделиће судбину Трећег Рајха, коме су служили до краја, за који су били везали судбину Србије и своју.

Изложено показује да су наведена груписања била на политичкој и класној основи, а њихови протагонисти програмски дијаметрално различити, супротстављени.

- Комунисти, а они су организовали и водили НОП, који је садржавао троја ка својства - антифашистичка, национално ослободилачка и социјално-еманципаторска, која су се сливала у јединствену целину - залажу се за обнову Југославије као федеративне заједнице, своју политику темеље на југословенству, као виду интернационализма, на социјалној и националној еманципацији грађана, народа, ослањају се, првенствено, на Совјетски Савез, али и на западне савезнике, који због своје политике компромиса, иако нерадо, подржавају, на крају рата, тај програм:

- Четнички покрет Драже Михаиловића хоће обнову монархистичке, буржоаске Југославије, али са превлашћу омеђене, велике Србије у њој, тражи кажњавање криваца за издају у рату априла 1941. и за геноцид над Србима у НДХ;

- М. Недић и Д. Љотић негирају сваку обнову Југославије и судбину велике Србије виде под патронатом Трећег Рајха, у његовом новом европском поретку.

Таква груписања и програмски ставови искључили су сваку сарадњу НОП-а са друге две групације, које у њему виде свог највећег, најљућег тренутног и сутрашњег противника и прокламујући свој тзв. "борбени антикомунизам" укупну своју политичку и војну активност усмеравају против њега, са циљем да га униште, сатру.

Рат који су покренули и водили комунисти у Југославији, Србији, током 1941-1945, против окупатора, а за освајање слободе и власти, и то у условима савезничке антифашистичке борбе у Европи, на чијој су страни, поприма и има

18 Исто.

специфичну форму и садржај борбе антиокупаторских, антифашистичких снага против не само окупатора већ и свих снага колаборације, које су истовремено и снаге контрареволуције, односно води се "рат у рату".

То ће определити не само међусобне односе поменутих снага већ и карактер рата у Србији 1941-1945, који, поред народноослободилачке и револуционарне димензије, има обележје, карактер и грађанског рата. Све ће то постепено формирати физиономију друштвених односа у земљи и утицати на ратни расплет, који ће у Југославији и Србији добити револуционарни карактер.

summary

Miroljub Vasić

ON THE CHARACTER OF WAR IN SERBIA (1941-1945)

After the collapse of Yugoslav state during the April War in 1941, Serbian people were concentrated arround:

- national liberation movement, led by the Communists who resolved to fights against Fascism and win the control over the country,

- Chetnik movement of Draža Mihajlović, who wanted to preserve the monarchy and the rule of the bourgeoisie,

- the supporters of collaboration with the occupiers, led by general M. Nedić and D. Ljotić.

Because of this, the war in Serbia (1941-1945) can be characterized as: national liberational (against the occupiers), revolutionary (social revolution of the Communists) and civil war (two parts fight against the third one in order to preserve the monarchy and bourgeois system).

УДК 940.53/.54(497.11)

Никола П. Илић

ПОКУШАЈ ЧЕТНИКА ДА УСПОСТАВЕ САРАДЊУ С ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ

Воћа четника - генерал Драгољуб Дража Михаиловић настојао је да четницима обезбеди статус савезничке војске Антихитлеровске коалиције и тиме осигура политичко и дипломатско међународно признање. Занемарио је чињеницу да су се четници у Србији, односно Југославији за све време рата борили против партизана (који су били под утицајем Москве) и "комунизма" у целини (покушавао да обједини антикомунистичке снаге Југославије, Бугарске, Грчке, Албаније, Мађарске и Румуније) и предузео је акцију да успостави сарадњу с Црвеном армијом - војском СССР-а.[1] Он је, 12. јула 1944, обавештен да је у Србију, при Главном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда, стигла совјетска војна мисија, упутио једну поруку, не баш јасно дефинисане садржине, Јовану Ђоновићу, југословенском представнику при слободној Француској у Алжиру, да је достави совјетским обавештајцима. Ђоновић је проследио поруку а одговор је стигао сувише касно - тек фебруара 1945. године, кад се Михаиловић налазио у Босни.[2]

У августу 1944, гонећи немачке трупе, Црвена армија је стигла на румунско-југословенску границу. Припремала је заједничку операцију с Народноослободилачком војском за ослобођење Србије и Војводине. Михаиловић је у сусрет Русима упутио делегацију од три члана с потпуковником Велимиром Пилетићем на челу, који је до тада био командант Крајинског корпуса и Осме групе четничких корпуса.

Поверио јој је задатак да од Совјетског Савеза тражи признање четника као савезничке војске Антихитлеровске коалиције, решавање односа четника и

1 Дража Михаиловић је предузео акцију из нужде. Био је напуштен од Британаца. Мада се четници нису борили против Немаца и Италијана од 1941, рачунао је да ће од Руса бити прихваћен. Директно није иступао против народа Русије већ руководства социјалистичког уређења СССР-а. Условљавало је такво понашање више фактора: памћење савезништва између Руса, Срба и Црногораца, словенска солидарност, припадност истој вери и утицај књижевника - пуковника Драгише Васића, члана Врховне команде, који је, колико се зна, радио за совјетску обавештајну службу.

2 Јован Ђоновић "Моје везе са Дражом Михаиловићем са Средњег истока", стр. 90, 92 и 93.

партизана, одлагање суђења за ратне злочине и одржавање слободних избора под међународном контролом.[3] Требало је да југословенске партизане прикажу као "троцкисте" и да оправдају борбу коју воде против њих. Пилетић је издао летак којим позива народ и четнике да се припреме за дочек "браће Руса".[4]

Делегација је прешла Дунав 10. септембра 1944. и на румунској територији ступила у везу с војском Црвене армије, па је пребачена у град Крајову, код штаба Другог и Трећег украјинског фронта, и ту је задржана до 1. октобра. Студент, члан делегације, пријавио је совјетској обавештајној служби НКВД-у да је Пилетић шпијун британског Интелиценс сервиса, колаборациониста Немаца, антикомуниста и да је за све време рата водио борбу против партизана. Делегација је ухапшена и авионом пребачена у Москву.[5] Кад је о томе обавештен, Врховни штаб Народноослободилачке војске Југославије наредио је Главном штабу Србије да преко генерал-мајора Горшкова, члана Војне мисије СССР-а, тражи изручење Велимира Пилетића ради суђења за ратне злочине.[6] Супротно очекивању, НКВД га је заврбово за сарадника, и "послао" у Југославију, новембра 1945. У Румунији је импровизовано бекство и пребачен је у западну Европу. Живот је плаћао радом против Британаца, Американаца, Немаца и других.

Дража Михаиловић је о предузетим мерама упознао истакнутије сараднике, од којих су, из Босне потпуковници Захарије Остојић и Петар Бањовић, 29. септембра, депешом одговорили: "Обавестили сте нас да сте послали делегацију код Руса и да сте преко америчке мисије[7] тражили излаз из ситуације. Према свим знацима не видимо никакав бољитак".[8]

Затим је Михаиловић, 5. октобра 1944, издао саопштење командантима у коме их обавештава о ставу Врховне команде: "Сматрамо Русе својим савезницима. Борба против Титових снага у Србији наставља се..."[9] Наредио је да тамо где постоје услови за то успостављају сарадњу са Црвеном армијом и садејствују са њом у борби против Немаца.

Наредбу је први прихватио командант Расинско-топличке групе корпуса пуковник Драгутин Р. Кесеровић. Кад су јединице Црвене армије из Румуније и Бугарске наставиле гоњење немачких трупа преко југоисточне Србије и Ба-

3 Миодраг Ратковић "Равногорски покрет", стр. 115-117.

4 Иван-Џина Глигоријевић "Девета српска ударна бригада", Београд 1970, стр. 144, фуснота 320.

5 Зборник докумената и података о НОР народа Југославије (у даљем тексту: Зборник), том XIV, књига 4, док. 92, стр. 378.

6 Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: АВИИ), фонд НОР, кутија (к) 26, рег. бр. 5/4-8.

7 Војна мисија САД стигла је у ВШ код Михаиловића 26. августа 1944. у саставу: пуковник Роберт Мекдауел, капетан Џон Милидраговић, поручник Елсворт Крамер и други (АВИИ, Ча, к. 20, рег. бр. 13/6). Иначе, САД су још од септембра 1943. имале своје представнике: потпуковника Алберта Сајца и Џорџа Мусулина.

8 АВИИ, Четничка архива (у даљем тексту: Ча), к. 280 рег. бр. 61/1.

9 АВИИ, Национални архив Вашингтона (НАВ), Фонд Немачке (Н), филм (Т) - 311, ролна (р) 189, снимци (с) 961 и р. 194, с. 562-3. Ова, и наредна немачка документа настала су радом тајне прислушне службе која је хватала радио поруке између четничких команданата и дешифровала их.

ната, заједно с партизанима НОВЈ, у жељи да има конкретне доказе да је обуставио колаборацију с Немцима и прешао у борбу против њих, задужио је једно ојачано одељење четника под командом наредника Боже Радоњића да пресече Немцима комуникације између Врњачке Бање и Краљева и онемогући довлачење појачања према Крушевцу. Део снага Топличког корпуса поставио је између Трстеника и Стопања. Другу крушевачку бригаду и део Јастребачког корпуса задужио је да прекину комуникације Крушевац - Сталаћ. Планирао је да остале снаге заузму положаје око Крушевца и онемогуће Немцима извлачење, и без њих, сами да одбијају нападе Друге српске (пролетерске) дивизије НОВЈ.[10] Са овим је упознао члана Америчке војне мисије поручника Елсворта Крамера који је сматрао да је план добар.

Кесеровић је тенденциозно настојао да убеди Крамера да партизани нападају само четничке положаје, а не немачке, што је било нетачно, да би он погрешно обавестио надлежне у Америци, ради добијања војне, политичке и дипломатске помоћи. "Све су припреме учињене, да се Руске трупе по наређењу Врховног команданта дочекају као савезничке трупе" - извештава Кесеровић.

Тринаестог октобра 1944, кад су јединице прешле Велику Мораву, поручник Крамер је написао писмо команданту дивизије Црвене армије у коме је изложио жељу да се састану, али да му овај обезбеди пут од партизана и гарантује безбедност. Писмо је понео четнички потпоручник Александар Златковић и сутрадан (14. октобра) предао га руском команданту (име није идентификовано) у селу Ћићевцу код Сталаћа. Он је тражио објашњење откуда Американац у четничком штабу и да ли ће се четници борити против Црвене армије, а Златковић је, поред осталог, одговорио: "Ми смо савезници, зашто да се тучемо", око Крушевца четници држе положаје против Немаца. Руски официр је реаговао: "Не, ми нисмо савезници" и показао му на војној карти: "Свуда на овим положајима налазе се партизани".[11] У 13 часова истог дана, у Варварину је командант дивизије Црвене армије писмо предао Златковићу за Крамера и усмено му саопштио: четничке снаге у Крушевцу до 16 часова (14. октобра) да разоружају Немце и да потом положе оружје руским трупама, и то како оружје заплењено од Немаца тако и своје, затим, сви четници са старешинама да се прикупе у Крушевцу и предају Русима. Запретио је, ако се по наређењу не поступи, Црвена армија ће четнике напасти.[12] Златковић је имао пешице да пређе растојање 23 километра па је закаснио.

Тог дана (14. октобра) у 6,30 часова дошао је у штаб Расинско-топличке групе корпуса један поручник Црвене армије с мајором Властимиром Весићем,

10 У Крушевцу је тада било 5-10.000 четника: поред Расинско-топличке групе корпуса, јединице из јужне и источне Србије. Четници су Немцима, на прилазима Крушевца, водили тешке борбе против партизана Друге српске дивизије НОВЈ (Опширније: Зборник, том I, књиге 13 и 14).

11 Делови 3. српске бригаде 2. пролетерске дивизије су, 12. X 1944, успоставили везу с деловима Црвене армије на сектору село Рутевац-Доњи Љубеш и обавестили их о ситуацији у Крушевцу (АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 1/2: Операцијски дневник 2. пролетерске дивизије).

12 Командант руске дивизије поступио је у духу споразума маршала Ј. Б. Тита са Стаљином који је објавио ТАСС 28. септембра 1944.

четничким командантом Делиградског корпуса, па су одмах у Крушевцу одржали састанак коме је присуствовао и амерички поручник Крамер. Руски поручник је изјавио да има овлашћење да регулише односе између четника и јединица Црвене армије које наступају комуникацијама од Сталаћа према Крушевцу. Да би смирио Кесеровића, сложио се да остане у град као командант и изјавио да четнике сматрају савезницма и да партизанима неће дозволити улазак у град. Весић је потврдио добро поступање према четницима - део његовог корпуса, под пуном ратном спремом, креће се заједно с Русима у правцу Крушевца. Затим је одлучено да се немачким јединицама - деловима 7. СС Принц Еуген дивизије - постави ултиматум да до девет часова истог дана положе оружје. Заказан је састанак ради преговора. Лично су дошли немачки командант дивизије и командант Крајскомандантуре мајор Книја, у име четника били су Кесеровић, Весић и други, а присуствовали су Крамер и руски официр. Захтевана је безусловна предаја Немаца и предочен им је напад Руса и четника, ако не изврше захтев. Немачки команданти су пристали на све, да би се живи вратили. Превара је успела. Пошто није било предаје, Кесеровић је наредио напад. Неки су Немци пружали отпор, а један мањи број се предао. У том сукобу погинуло је 17 четника а 23 рањено, међу којима је и капетан I класе Божа Божовић. И Немци су имали губитке. На Аеродрому код Крушевца спустио се немачки авион, пилот (пуковник) је веровао да га држе Немци, па су га четници заробили. У помоћ нападнутим јединицама Вермахта у Крушевцу дошло је 16 тенкова који су отворили пут за повлачење према Краљеву. Четници су један број заробљеника ослободили а други с пуковником предали Русима. Одмах су Немци напустили град.

У Крушевцу је формиран одбор, издат проглас народу и организован свечани дочек руских јединица, а затим одржан збор на коме су говорили Кесеровић, руски потпуковник и амерички поручник Крамер. Према извештају Кесеровића, док је збор трајао, делови партизанске Друге српске дивизије покушавали су да уђу у град, али су им се борбом супротстављали четници Друге расинске бригаде под командом капетана Мирка Томашевића. На захтев Кесеровића, упућен је један руски капетан да саопшти партизанима да обуставе напад, али они нису послушали већ су ушли у град. Тада је у Крушевац стигао и руски генерал Миљајев, командант дивизије, који се у хотелу "Париз" састао с Кесеровићем од кога је захтевао да му покаже где се налазе четнички положаји и колико има четника. Он је објаснио да има око 12.000 четника у Крушевцу и показао положаје према партизанима. Генерал је саопштио одлуку да ће америчког поручника Крамера задржати и спровести вишем штабу. Кесеровић је схватио да ће бити ухапшен, извинио се да мора у клозет да оде и споредним излазом побегао. Његову претпоставку је потврдио поручник Александар Златковић: предао је писмо за Крамера, упознао га шта је руски генерал усмено захтевао и саопштио да су Руси разоружали делове Варваринског корпуса и под јаком стражом четнике спровели у правцу Параћина. Руски генерал Миљајев је позвао Кесеровића на други састанак у 16 часова, али је он схватио шта га чека, одбио да оде и са око 500 четника избегао заробљавање, повлачење с Немцима. Партизани Друге српске дивизије с

руским јединицама приступили су заробљавању и разоружавању четника. У извештају Кесеровић наводи да је из његове групе корпуса заробљено 500-700 четника, али се акција увелико наставља.[13] Неке команданте је обавестио да се с јединицама спашавају повлачењем.

Истог дана, код хотела "Европа" у Крушевцу, Руси су разоружали и ухапсили и делове Делиградског корпуса са командантом мајором Властимиром Весићем на челу. Он је, међутим, при спровођењу за Параћин с малим бројем четника побегао и остао у одметништву све док код Ражња није убијен. Разоружање четника је настављено. У Почекотини с руским официрима преговарали су о предаји четнички команданти: пуковник Стеван Јововић, командант Топличког корпуса, пуковник Ђорђе Вујичић, командант четника крушевачког округа, мајор Милорад Ђурковић, командант Прве топличке бригаде, мајор Божидар Божа Ивановић, командант Друге топличке бригаде, мајор Преслав Јулинац, командант Треће топличке бригаде, мајор Милош Нићифировић, командант Прве косаничке бригаде, капетан Димитрије Костић, командант Друге добричке бригаде, капетан Александар Поповић и капетан Стеван Узелац. Четници нису смели да се предају Русима јер су знали да ће бити изручени партизанима с којима су за све време рата водили борбе и међусобно се убијали. Продужили су повлачење с Немцима према Санџаку и Босни.[14]

Командант Другог равногорског четничког корпуса капетан Предраг Раковић је успоставио контакт с деловима Црвене армије. Ангажовао је у борби против Немаца једну чету, која је с Русима на препад заробила 339 белогардејаца - припадника Руског заштитног корпуса. Руси су и овде отпочели хапшење четника, сарадња је обустављена, о чему је Раковић обавестио Врховну команду.[15]

Такође, и командант Четврте групе јуришних корпуса потпуковник Драгослав Рачић се припремао да успостави сарадњу с Русима. По његовом наређењу, једна мања четничка формација је 16. октобра извршила напад на Немце, без успеха.[16]

Кад је обавештен о ономе што се десило Кесеровићу и Раковићу, од даље намере је одустао Рачић и наредио прикупљање четничких корпуса и повлачење с Немцима према Црној Гори и Санџаку, а то је и спроведено. У "Директиви" од 17. октобра 1944. коју је упутио командантима о односима с Русима рекао је: "Совјетске трупе у свом надирању на територију Југославије признале су за легалну власт Тита, док су наше јединице разоружавали или их препуштали партизанима. Ми од Совјета не можемо да очекујемо ништа сем

13 Према извештају Штаба 2. пролетерске дивизије од 16. X 1944. "заробљено је око 2.000 четника" (АВИИ, к. 732, рег. бр. 36/3).

14 АВИИ, Ча. к. 81, рег. бр. 20/5 (С-В-12189): Извештај команданта Расинско-топличке групе корпуса пуковника Драгутина Кесеровића од 3. априла 1945. начелнику Врховне команде - Д. Михаиловићу; Национални архив Вашингтона, немачка архива (Н), филм (Т) - 311, ролна (р) 189, снимци 1029, 1048, 1074, 1134 и 1233.

15 Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-311, р. 189, с. 1211, 1237-38.

16 Исто, снимак 1135.

непријатељства... Покушај да нападнемо Немце и тиме олакшамо ситуацију код Совјета - показао се неуспешан - јер Совјети заузимају непријатељски став према нама и онда кад имају видног доказа о нашој борби".[17]

Упркос таквом понашању, четничка Врховна команда, с генералом Дражом Михаиловићем на челу, и даље је рачунала на евентуалну сарадњу с Црвеном армијом и због тога је издала упутство да се с Русима не заоштравају односи. Команда за Србију с потписом генерала Мирослава Трифуновића, упутство је пренела штабовима корпуса. У њему се, поред директиве за герилско ратовање против Народноослободилачке војске, сугерише толерантан став: "1. Нигде не дозволити да дође до оружаног сукоба са Русима...; 4. Због Руса, у пропаганди не нападати комунизам већ рад наших партизана; 5. Русе свуда третирати као наше савезнике и пријатеље; 6. Са Русима, уколико се дође у додир, апсолутно избегавати свако политизирање, јер нам то може нанети велике штете. Пред Русима партизане не називати комунистима, нити олошем који је састављен од Хрвата, Мађара, Немаца итд; 7. Уколико дође до тога, борбу с партизанима пред Русима тумачити као националну трагедију, као и да сву наду полажемо у Русе, да они реше наше питање..."[18] Других покушаја, колико је познато, није било.

Закључак: Михаиловић и његови команданти пропуштено у рату у последњи час нису могли надокнадити. Покушај да се обезбеди статус савезничке војске преко Црвене армије - пропао је. Разлога за то било је много: прво, од новембра 1941. за све време рата четници нису водили борбу против припадника силе Осовина, њених савезника и квислинга (Немаца, Италијана, Бугара, Мађара и других) већ су с њима сарађивали; друго, борбу су водили искључиво против партизана Народноослободилачке војске - антифашистичких бораца који су били на страни Антихитлеровске коалиције (сачињавали су је: Велика Британија, Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез); треће, партизани у Србији и Југославији спроводили су директиве Треће комунистичке интернационале (коминтерна) и владе СССР-а. Сада, кад је дошао крај рата, није било разлога да Руси напусте свог политичког и ратног савезника. Црвену армију обавезивао је и договор Тито - Стаљин од 28. септембра 1944. по коме, поред осталог, после ослобођења Југославије од немачког окупатора, партизани имају право да успостављају власт. Овим је, у погледу четника, било све решено.

summary

Nikola P Ilić

CHETNIKS' ATTEMPTS TO ESTABLISH A COOPERATION WITH THE RED ARMY

When the Red Army, pressing the German, troops, reached Romanian-Yugoslav border, Chetniks sent their delegation across the river Danube in order to contact the Rusians and offer them alliance. This attempt, like many others that were made later, failed although Chetnik commanders made strong efforts to contact the Red Army, even taking part in some battles against the Germans with their minor units. The Russians refused this alliance because they already had their political and military allies on this territory - the partisans.

17 АВИИ, Ча, к.77, рег. бр. 18/4 (С-В-11326): Директива О. бр. 27 од 17. октобра 1944. корпусима Југословенске војске у отаџбини.

18 Архив, ВИИ, Ча. к. 21, рег. бр. 36/3 (С-В-64).

УДК 940.53/.54(497.11)"1944"

Гојко Миљанић

СРБИЈА ПРЕД ОФАНЗИВУ НОВ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ У ЛЕТО 1944. ГОДИНЕ

Опште прилике у Србији

Брз и позитиван развој догађаја у Европи и Југославији у лето 1944. године, утицао је и на развој ослободилачке борбе народа у Србији, која се из слива Јужне Мораве ширила на све суседне области. Својим геостратешким положајем на Балкану и ослободилачком борбом постала је значајно упориште за даљи развој ослободилачког покрета у Југославији и за контролу најважнијих саобраћајница на простору Балкана. Као геостратешко чвориште, Србија је дошла у први план интересовања не само руководства НОП-а у Југославији него и суседних земаља, ратних савезника и немачког командовања. Битка за нову Југославију разрешавала се на тлу Србије која је била од највећег утицаја на даљи ток развоја прилика и на скоро све суседне балканске земље.

И општа војно-политичка ситуација средином 1944. била је повољна. Видно су се опажала превирања у суседним земљама Румунији и Бугарској, подстакнута пре свега предстојећем надирању Црвене армије са истока. Озбиљно су биле уздрмане окупаторске а посебно квислиншке позиције у Србији, што је и условило реорганизацију немачког командовања на Балкану тако да је њихова главна пажња усмерена, како организовати одбрану према источним и западним границама Србије, која је требала да послужи као најповољнији коридор за извлачење њихових снага са југа Балкана на север у Подунавље. Тако су се у Србији изукрштали многи интереси које је требало разрешити.

Снажан развој ослободилачке борбе у Србији и формирање великог броја бригада и дивизија НОВ у првој половини 1944. године, као и стварање и проширивање слободних територија на простору југоисточне Србије, реална су претпоставка за консолидацију прилика и стварање услова за рад свих војних и политичких руководстава НОП-а у Србију на свим нивоима. То је, уз разбијање и општу компромитацију четничких и квислиншких јединица и органа, имало огроман утицај и на успостављање јединства и све масовнијег ок-

упљања маса око платформе ослободилачке борбе. Све је ово требало да омогући преузимање стратегијске иницијативе НОВ на овом делу ратишта и за стварање услова за извођење последњих операција за коначно ослобођење Србије, у садејству са снагама НОВЈ и Црвене армије. Тиме је истовремено, требало створити услове за конституисање Србије као федералне јединице у оквиру Југославије, као и за конституисање Комунистичке партије Србије и свих других органа и организација НОП-а у Србији. Треба имати у виду, да је до тада руководство НОП-а Србије деловало из три одвојена центра: из Санџака и Црне Горе, са југа Србије и из Београда, што се без сумње одражавало на прилике у Србији. Југ Србије на коме су израсле бројне оружане снаге, где су постојале сигурне слободне територије и где су деловали бројни органи НОП-а, нема сумње да је пружао најповољније услове за окупљање свих руководстава на овом простору и за њихово успешно деловање на територији читаве Србије и на њој суседне области.

У циљу реализације одлука Врховног штаба НОВ и ПОЈ о преношењу тежишта операција НОВ у Србију, ради предузимања опште офанзиве за коначно ослобођење Србије, одлуком Врховног штаба именован је нови Главни штаб НОВ Србије. Главни штаб су сачињавали: командант генерал-лајтнанат Коча Поповић, начелник штаба генерал-мајор Руди Приморац, политички комесар Добривоје Радосављевић Боби и заменик команданта пуковник Љубодраг Ђурић. Поред ових највиших функција ужег дела Главног штаба именовани су и други органи, једни још у Барију а други у Топлици, тако да су попуњене све важније функције у Главном штабу, да би могао свеобухватно деловати по свим секторима његове активности.[1]

У циљу што потпунијег припремања кадрова за нове дужности у Србији, на Вису је Начелник Врховног штаба генерал-лајтнанат Арсо Јовановић, са њима посебно разрадио основе плана за предстојећа дејства на територији Србије. Они су том приликом заједнички анализирали варијанте продора снага НОВ преко Ибра и Дрине у Србију као и дејства снага које су се налазиле у Србији као и њихово садејство на остваривању тих крупних задатака.

Поред именовања новог Главног штаба, за наредне задатке се оспособљавао и Покрајински комитет КПЈ и СКОЈ-а за Србију, као и други органи за потребе консолидације укупних прилика у Србији и за њено конституисање као федералне јединице. Покрајински комитет је проширен новим члановима и имао је следећи састав: Благоје Нешковић, секретар и чланови: Спасенија Цана Бабовић, Мома Марковић, Љубинка Милосављевић, Слободан Пенезић, Петар Стамболић, Драги Стаменковић, Душан Петровић Шане, Милентије Поповић, Срба Јосиповић, Митра Митровић и Недељко Караичић.[2]

1 Архив Војно-историјског института (ВИИ), к. 1068, рег. бр. 1/1; к. 181, рег. бр. 8/1; Зборник НОР, том I, књ. 9, стр.406-409.
На Вису је одлучено да политички комесар Главног штаба буде Добривоје Боби Радосављевић, Инструктор ЦКК КПЈ при ЦК КП Македоније, али је на предлог ЦК КПМ и С. Вукмановића та одлука измењена, па је за политичког комесара Главног штаба Србије именован Милосав Милосављевић, дотада политички комесар 2. пролетерске дивизије.

2 Милан Борковић, СКОЈ Србије 1941-1944, Београд 1917., стр. 273.

Неки чланови ПК и други руководећи кадрови предвиђени су и за друге функције на питањима организације народне власти и политичких организација НОП-а., као што су Народни фронт, Народна омладина, АФЖ и други. Извршено је проширење и ПК СКОЈ-а за Србију новим члановима. Тада је у Србији функционисало сви 14 окружних комитета Партије, који су били носиоци активности на формирању нових јединица и мобилизацији бораца као и по питању деловања органа нове народне власти посебно на ослобођеним територијама.

Долазак нових руководстава НОП-а Србије, извршен је под изузетно сложеним условима, што без сваке сумње представља смео подвиг и одважност, како оних који су их ноћу преко окупираних територија у ратним условима превозили, тако и преко 50 ратника који су под таквим околностима хитали на нове одговорне дужности у Србији. Исто тако и прилике у Топлици и Пустој Реци били су још тежи. Тамо је већ увелико беснела последња окупаторско-квинслишка офанзива , којом је требало онеспособити и парализати борбену активност тек формираних српских дивизија и рад руководства Србије на консолидацији прилика на овом ратном простору који је захваћен последњом офанзивом. Тако су руководства у веома сложеним условима, скоро у ходу за време повлачења преко Радана према Горњој Јабланици преузимали своје одговорне нове функције. Један број кадрова одмах је упућен у дивизије на дужности команданата или политичких комесара.

После дуже времена, или боље рећи први пут у току НОР-а сада су се на једном месту нашли политичко и војно руководство НОП-а Србије. Окупљањем и скоро свих чланова ПК КПЈ који је сада и бројно проширен, као и чланова ПК СКОЈ-а за Србију, створене су битне претпоставке за јачање активности и других политичких организација и руководстава и за активирање рада органа народне власти на ослобођеним територијама. Тиме су створени битни услови и за стварање једног широког ослободилачког фронта народа, на који су се органи власти и ослободилачке оружане снаге ослањали у извршавању својих задатака. Практично су на ослобођеним територијама југоисточне Србије функционисале све институције НОП-а, локалног регионалног и ширег значаја као: војно-позадинске команде, сеоски, општински, градски, срески и окружни НОО, болнице, складишта, радионице итд., чиме су створени услови за деловање свих па и највиших војних и политичких органа покрета. Од рада и активности ових институција умногоме је зависило стање и у јединицама НОВ Србије. Према томе, одлуке донете на Вису имале су изузетан значај за развој и консолидацију ослободилачке борбе у Србији, за припремање заседања Антифашистичке скупштине Србије, и за припремање и одржавање Оснивачког конгреса КП Србије о чему је знатно раније донета начелна одлука.

Југ Србије, који је читавог рата представљао прави бастион ослободилачке борбе, наставио је да живи после Топличко-јабланичке офанзиве и да се покрет са овог простора шири у више праваца ради стварања нових ослобођених територија. Слободна територија и снаге НОВ у сливу Јужне Мораве, Топлице и Јабланице, умногоме је олакшавала преношење дејства НОВЈ преко Лима,

Ибра и Дрине у Србију као и прихват јединица Црвене армије на источним границама, те повезивање са ослободилачким снагама Косова и Метохије и Македоније. Све је то било сигуран ослонац за ширење ослободилачке борбе и у другим суседним крајевима Србије. Тада су у Шумадији дејствовала два НОП одреда и 2. шумадијска бригада, Ужички, Чачански, Посавски и Мачвански НОП одред. Све је то било снажан ослонац за остваривање коначне победе сопственим снагама и за дефинитиван расплет ситуације у Србији.

Пораз четничког покрета у Србији.

Четничке јединице и њихов покрет у целини, све више је трпео поразе, како на војном тако и на политичком и међународном плану што је водило и неминовном распаду. Напуштени од ратних савезника а све више и од народа, нашли су се на ветрометини која ће их одувати како са политичке тако и са војне позорнице. Тај покрет је практично разорен и унутрашњим самовољним интригама између војних старешина, непослушношћу нижих, сукобима унутрашњих струја а пре свега војника и политичара. Покрет је посебно разорен и политичким интригама у Врховној команди и Централном Националном комитету. Михаиловићева дефанзивна политика већ је видно условила негативне резултате, супротно једном офанзивном народноослободилачком покрету који је давао конкретне резултате у борби против фашистичког окупатора. Четничко слепо очекивање савезничког искрцавања на Балкан дефинитивно се изјаловило, а сам Михаиловић био је лишен свих функција у краљевској влади и без икаквог реалног смисла за разумевање односа међу савезницима, тако да он никада није схватио да су се водеће силе Антифашистичке коалиције окренуле према ослободилачком покрету, чији су резултати борбе били од општег интереса за све савезнике, иако су се на челу тог покрета налазили комунисти. Прагматични ратни интереси неминовно су условили овакав њихов став а не никаква љубав према комунистима. Британци су дуго помагали Михаиловића, али су се опет веома лако одрекли њега ради чувања свог угледа и интереса заједничке борбе противу фашизма. Сасвим се показало да Михајиловић није био дорастао да се смело ухвати у коштац са реалношћу међународних догађаја, а иначе, отвореном или прикривеном сарадњом са окупаторима и са владом Милана Недића он се већ био компромитовао као такав. Сасвим је било природно, што су га све више напустале масе, што је у сопственој земљи војнички поражен и што су га напустале водеће и друге земље Антифашистичке коалиције. Према Бранку Петрановићу, Михаиловићева трагедија је била двострука, што је имао непријатеља у народноослободилачком покрету а до краја му као великосрпском националисти ни Немци нису веровали.[3] Тако да ни после више узастопних пораза у 1944. години, као на југу Србије, Копаонику, Маљену, Повљену и на другим поприштима, није схватао да је дошло до савезништва између Тита као комунисте и Британаца, а веома је био обузет претпоставком да ће крајем рата неминовно доћи до сукоба између Совјетског Савеза као представника комунизма и западних савезника као представника капиталистичког света.

3 Бранко Петрановић. Србија у Другом светском рату, стр. 632-641.

После више узастопних пораза у скоро свим крајевима Србије, од јула до септембра 1944. године, Михаиловић је био присиљен да пред наступањем јединица НОВ напусти Србију и код с. Бадовинаца пређе преко Дрине у Босну, где ће га чекати нова и све већа искушења. Тада се и у Србији, победом јединица НОВ у скоро свим областима ситуација умногоме разбистрила са јаким и триумфалним победама ослободилачког покрета. Ни покушаји Дражиних емисара да се прикажу Русима као невини и као њихови сарадници нису успели, тако да чим су Совјети сазнали праву истину о улози четника у Југославији емисари су били похапшени.

Да су четници као покрет и војна организација били сасвим поражени и напуштени указује и говор краља Петра II од 12. септембра 1944. који је објавио лондонски ВВС. Он одлучно осуђује "злоупотребу имена Краља и ауторитет Круне, којом се покушала оправдати сарадња са непријатељем и изазвати раздор међу борбеним народом у најтежим часовима његове историје користећи тиме само непријатељу".[4]

Михаиловићев отпор окупатору био је изражен једино у пропагандно-политичкој сфери. Иако пред коначним поразом у Србији, Михаиловић је у септембру издао Проглас о мобилизацији "свих Срба, Хрвата и Словенаца, истичући да се све то изводи по директиви Врховне команде коју тада нико није ни признавао. Михаиловић је и ово као и све друго, увек чини са закашњењем али се никада и није отргао издаје, нити је ни једном приликом показао конкретну спремност за борбу противу окупатора. Сви су се његови напори изражавали у обећањима када за то буде време, а време га је управо већ било прегазило.

Захтеви Михаиловића од Сједињених држава, у писму од 18. септембра 1944., усмерени су да се не дозволи да се наоружава армија КПЈ, да САД спрече даљи грађански рат у Југославији као и да америчка армија образује команду у Југославији под којом би се ставили и четници.[5] Сви ти захтеви били су само израз очајања у који је запао четнички покрет те је сада Михаиловић, напуштен од Британаца, одбачен од стране СССР решио да тражи спас од амриканаца, који за Балкан ипак нису били много заинтересовани.

У време када је питање Србије дошло у први план, свако је желео да има одређени утицај у том коначном расплету, што до тада није био случај. Пренеражен наглим драстичним поразима на спољном плану, затим поразима које је доживео у борбама против Народноослободилачког покрета у Србији, четнички команданти и политичари, су све предузимали да зауставе те поразне процесе, у чему су четници били потпуно дезорјентисани. Једна од тих мера је и конференција (20-23. јула) Централног националног комитета, као и активност Живка Топаловића у Италији. Но и поред свега, четници су једино имали ослонац код Недића и код Немаца непосредно или преко Недића, сарађујући са њима.

4 Зборник НОР, том XIV, књ. 4, стр. 1041-1042.
5 Исто, стр. 303-306.

Да је политика Михаиловића била у колапсу и на свим странама трпела неуспехе, било је јасно и његовим командантима. Тако се у меморандуму команданта Четврте групе јуришних корпуса, капетана Драгослава Рачића од септембра 1944. истиче да су "комунисти преотели политички утицај на савезнике и отерали четнике у илегалност. Западни савезници нас не признају а Совјети већ дуго заузимају непријатељски став према нама". Рачић то види као пораз Михаиловићеве спољне политике што је неминован резултат његовог трајног колебања у току рата, што је њега и његове јединице довело у понижавајући положај.[6]

Оно што је за простор Србије најзначајније је чињеница, да код најширег слоја грађана није више било дилеме о победи ослободилачког покрета и тоталном расулу четничког покрета. Док је Михаиловић нешто раније преко Мачве напустио Србију, његов генерал Трифуновић ће нешто касније заједно са немачким јединицама преко Санџака одступити за Босну са око 12.000 четника. На простору Србије остаће само мање расцепкане и обезглављене групе четника, заједно са својим локалним штабовима, без неке перспективе да ма шта озбиљније предузму. То је било лавирање и животарење ослонцем на преостале немачке гарнизоне или пак склањањем у планинским пределима. Тако се практично истопила та "силна" војска са бројним штабовима бомбастих назива али без војске и икаквог изгледа да што више учине на остваривању својих планова.

У тако драматичној ситуацији за четнике у Србији, мајор Рачић је предлагао Михаиловићу, пошто је све ионако изгубљено да се четници потчине Немцима и да уђу у састав њихових јединица, јер је то по његовом мишљењу, била једина преостала могућност за сваки даљи опстанак.[7]

Све су ово били обриси и веома видљиви знакови, да је ратни пораз четника неминован, да су они изгубили битку и пре уласка у дефинитиван расплет ситуације у Србији, а да ће победу однети оне снаге које су борбу противу окупатора схватиле као једино исправан пут. Самим тим се ослободилачки покрет нашао у савезништву са земљама и војскама земаља Антифашистичке коалиције, а четници на сасвим супротној страни која је иначе била пред поразом. Стално лавирање за или против окупатора само на речи а сарадњу са окупатром у пракси, четнике је морало довести под удар ослободилачких снага народа. Српски народ, свом својом већином ту није имао дилеме као ни било када у својој историји, када је било у питању борба против страних завојевача. Победу су неминовно однеле оне снаге које су разумеле и схватиле, једно трајно опредељење српског народа - да борба за ослобођење од туђинског јарма нема цену коштања.

И недићевско-љотићевске снаге, увиђајући погубне последице њиховог квинслишког односа у служби окупатора, више су били обузети куда и како тражити спас, негде ван земље и то опет једино ослонцем на своје господаре,

6 Исто стр. 309-312.

7 Архив ВИИ, к. 598 Б, рег. бр. 8/10, к. 11 рег. бр. 14/1, к. 60 рег. бр. 133; Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 284-287.

немачке окупаторске јединице. Све у свему, превирања у суседној Румунији и Бугарској под ударцима Црвене Армије, и њихов прелазак из побеђеног у победнички табор, расуло четничких и недићевских јединица у Србији, Немце је довело у ситуацију да сада све решавају сопственим снагама и средствима и без ангажовања својих поданичких војних структура.

Прва етапа за ослобођење Србије

Период август-септембар 1944. године, крцат је значајним догађајима који су не само претходили него и омогућили да Народноослободилачка војска, која је већ преотела стратегијску иницијативу, приступи извођењу крупних операција за коначно ослобођење Србије. У овом периоду извршила је продор Оперативна група дивизија преко Ибра и Копаоника у Топлицу, затим су 1. пролетерски и 12. корпус извршили продор преко Лима и Дрине у западну Србију све до долине Колубаре, надомак Шумадије и београдске оперативне зоне. Тиме је на једном широком фронту остварено оперативно па и тактичко садејство снага НОВ у Србији и дивизија које су са запада стигле у Србију по одлуци Врховног штаба а у складу са већ поменутим планом са Виса о преношењу дејстава на простор Србије.

У нашој анализи ми ћемо се посебно задржати на дејствима дивизија и догађајима на простору Југоисточне Србије и консолидацији прилика пред предузимање операција за њено коначно ослобођење.

Већ смо рекли да је у току лета 1944. дошло до снажног прилива нових бораца, тако да су убрзо попуњене све постојеће бригаде, дивизије и одреди, па су неке бригаде имале и преко 2.000 бораца. Тако Штаб 25. дивизије обавештава Главни штаб, да су по доласку у источну Србију затекли нових 2.400 бораца али да они немају оружје за формирање нових бригада.[8] У ситуацији све већег прилива нових бораца и формирања нових бригада, штабови дивизија су изражавали потребу попуне кадровима за новоформиране јединице. Без сваке сумње је чињеница, да су питање попуне кадровима и наоружањем нових јединица били и највећи проблеми које је требало решавати. Овим питањем су се бавила не само војна, него и партијска руководства на терену.

У овако повољној ситуацији на простору Србије и предстојеће наступање јединица Црвене армије према њеним источним границама, Главни штаб је оцени да, треба појачати офанзивна дејства у источној Србији и у долини Јужне Мораве у циљу пресецања те за Немце најважнијих комуникација и постепено ширење ослобођених територија. Требало је сопственим снагама расчистити ситуацију и ићи у сусрет снагама Црвене армије а Немцима пресећи најзначајније комуникације. Руководство Србије је оценило, да су створени услови за дејства дивизија у неколико дивергентних праваца. Тако је 6. августа Главни штаб наредио Штабу 25. дивизије да са простора Власотинци - Црна Трава изврши покрет преко Бабичке Горе, и р. Нишаве и да се што пре пребаци у рејон Соко Бање, где ће успоставити везу са 23. дивизијом. Ове две дивизије са овог простора имале су да наставе дејства на север све до избијања на р. Дунав у сусрет јединицама Црвене армије.

8 Архив ВИИ, к. 181, рег. бр. 1/6; Зборник НОР том. I, књига 11, стр. 15.

Истовремено, 22. дивизија са десне и 24. дивизија са леве обале Јужне Мораве, имале су да дејствују на комуникације Ниш - Лесковац - Врање и Дољевац - Прокупље - Куршумлија у долини Топлице. За то време у долини Расине, према Сталаћу и Крушевцу дејствовала је 2. пролетерска дивизија на комуникацију Крушевац - Сталаћ и Сталаћ - Ниш, док је на комуникације у долини Ибра дејствовао Ибарски НОП одред који је тада бројао око 1000 бораца. Борбе са локалним четничким јединицама на терену водили су партизански одреди. Оваквим ангажовањем снага на све важније комуникације у сливу реке Мораве, Топлице, Ибра, Расине и Тимока, све важније комуникације и околне територије стављене су под контролу јединица НОВ Србије.

Оваквим оперативним ангажовањем снага НОВ обезбеђено је синхронизовано усмеравање и деловање свих српских јединица на више одвојених простора, чиме су стваране реалне претпоставке за консолидацију, не смао војних, него и политичких прилика на читавом овом пространству Југоисточне Србије. Тиме су створени услови за деловање и других органа и организација НОП-а и за консолидацију укупних прилика на овим територијама.

У другој половини августа, углавном су реализовани задаци који су постављени пред штабове дивизија НОВ на појединим територијама. Тако је 24. дивизија 20. августа ослободила Лебане, где се предао батаљон бугарских војника, па је тиме проширена слободна територија на простору Јабланице. Партизански одреди су чистили територију Јабланице и Косанице од локалних четничких јединица, тако да је дивизија могла несметано да дејствује према Лесковцу и на комуникације у долини Топлице и Мораве. Због сталних дејстава 22. и 24. дивизије, саобраћај на комуникацији Ниш - Лесковац - Врање кретао се само дању уз јаче обезбеђење. Само на делу пруге од Владичиног Хана до Ристовца уништено је око 60 вагона, од којих 6 вагона авиоделова. Немци су тада морали упућивати транспортне возове преко Косова и долином Ибра, где је дејствовао Ибарски НОП одред.[9]

На великом путу од Криве Феје, преко Бабичке Горе, р. Нишаве и Сврљишких планина па до Соко Бање, 25. дивизија до краја августа извршила је марш и свој оперативни задатак а успут је имала више мањих или већих судара са непријатељским посадама. Она је у налету разбила и Чегарски четнички корпус. Долазак 25. дивизије наишао је на велико одушевљење код народа овога краја. За то време је 23. српска дивизија изводила дејства према Алексинцу и разбила четнике на Слемену и Буковику а потом је продужила дејства у долиниТимока. Она је у том покрету ослободила Сокобању и Бољевац и порушила комуникације које од Књажевца и Зајечара изводе према Параћину, Алексинцу и Нишу.[10]

9 Архив ВИИ, к.181, рег. бр. 3/1, 9/7, к. 1051 рег. бр. 8/2, 6/2; Зборник НОР, том I, књ. 9, стр. 377, књ. 11, стр. 158 и 273.; Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 81; Завршне Операције ЈА, ВИИ 1957, стр. 78 и 79.

10 Архив ВИИ, к. 181, рег. бр. 30/5, к. 27, рег. бр. 21/3; Вјенћеслав Глишић и Гојко Миљанић, Руковођење ослободилачком борбом у Србији, стр. 256.

На простору Расине, око Крушевца и Сталаћа, 2. пролетерска дивизија и тамошњи партизански одреди вршила је нападе на тамошње гарнизоне и комуникације у долини западне Мораве. Немачка група проређених четничких корпуса Кесеровић, одржавала се само ослонцем на Немачке јединице.

Као што се види, дејствима српских дивизија у више дивергентних праваца, постигнути су крупни резултати и реализована је одлука Главног штаба у току дејства у више праваца ради ширења слободних територија, у више крајева Србије. Уз помоћ Британске војне мисије добијене су радиостанице за све штабове дивизија за везу са Главним штабом, што је врло значајно са становишта успешног усмеравања снага и усклађивање борбених дејстава.

Ангажовањем српских дивизија на одвојеним оперативним правцима и резултатима њихових дејстава, створене су претпоставке за потпуно ослобођење југоисточне Србије и онеспособљавање саобраћајница на свим правцима долинама Јужне Мораве, Топлице и Тимока а умногоме је отежано коришћење комуникација и долином Ибра. Из немачких извештаја се види, да је само у току 27. августа онемогућен пролаз чак 45 војних транспортних возова од Скопља према Лесковцу и Нишу.[11]

Овим дејствима је знатно проширена слободна територија, којом су немачке јединице само повремено пролазиле и то у захвату комуникацијских праваца. У овим дејствима су постојеће и новоформиране бригаде стекле значајна ратна искуства као најзначајнија школа за вођење оружане борбе. Тако се може рећи, да су реализовани сви они задаци који су проистицали из конкретне ратне ситуације у Србији. Прва фаза битке за Србију практично је већ била добијена. Српске дивизије су биле онај фактор који је гарантовао снагу и способност да се уђе у отворене одлучујуће сударе са немачким дивизијама за коначан расплет војне и политичке ситуације у Србији у корист НОП-а. Гаранција томе биле су српске дивизије, које су имале зоне оперативне одговорности уз подршку коју су добијале од органа народне власти и од народа у целини. Тако је читава територија југоисточне Србије покривена јаким јединицама НОВ које су се наслањале на војно-позадинске команде, партизанске одреде и органе нове народне власти.

Пратећи развој ситуације у Србији, Главни штаб је дошао до закључка, да ће, послије неминовне капитулације јединица Бугарске окупационе војске и растројства четника и недићеваца, Немци бити ангажовани на све стране, разапети између жеља и могућности. Он је у вези с тим 27. августа наредио штабовима дивизија да ступе у везу са штабовима бугарских јединица и да их покушају бар сада придобити за сарадњу или пак, да они предају оружје уз гаранцију да ће им се обезбедити повратак у Бугарску.[12] Сви напори да се Бугари придобију за сарадњу у борби против Немаца, били су безуспешни, чак и онда када су их у Нишу Немци разоружавали и хапсили најодговорније старешине. Тако су ова обострано добра и корисна настојања остала без резултата, иако је било свакоме јасно да им непосредно престоји неминовна капитулација.

11 Исто

12 Архив ВИИ к. 181, рег. бр. 34/2, 35/2, 46/2; Зборник НОР, том I, књ. 11 стр. 126-141.

У првој седмици септембра, на територији Србије, борбена дејства српских дивизија НОВ координирана су са ударима савезничке авијације, у циљу спречавања извлачења немачких јединица из Грчке и њиховог снабдевања. Ово је била највећа диверзантска операција у Другом светском рату, извођена од 1. до 7. септембра на територији читаве Југославије, под шифрованим називом "РЕТВИК" или "НЕДЕЉА ПАЦОВА", која је била усмерена првенствено за рушење комуникација. Друго је питање што је авијација западних савезника под том фирмом рушила и многе градове у захвату комуникација као: Београд, Ниш, Лесковац и др. То је питање за другу расправу. Српске дивизије, бригаде па и одреди, у току ове операције ставили су под удар све комуникације од Ниша до Врања и до Дољевца до Прокупља. Чак је код 24. српске дивизије лично присуствовао и шеф Британске војне мисије при Врховном штабу, бригадир Маклејн, који је крајем августа заједно са Сретеном Жујовићем, чланом Врховног штаба дошао у Главни штаб Србије.[13]

У то време су и 23. као и 25. дивизија вршиле узастопне нападе на пругу Зајечар - Неготин и Зајечар - Ниш а Ибарски НОП одред је порушио мост код с. Ложиште на Ибарској магистрали.

Овакав развој догађаја у Србији, чему су се и Немци и надали, као и убрзана дејства јединица Црвене армије, присилили су Немачко командовање да предузме одређене противумере, а пре свега да заштите Моравски правац, јер су предвиђали да ће убрзо њихове снаге из Грчке као и оне из рејона Ниша морати да се повлаче према Београду. Због тога је командант Југоистока 26. септембра формирао Армијску групу "Фелбер" или "Србија", са задатком да обједињује командовање и дејства свих немачких снага које су у Србији биле доста распарчане па и без оперативног или тактичког додира и везе са другима. Под команду Армиске групе "Србија" стављене су: Седма СС дивизија са осталим јединицама око Ниша, Група "Фишер" у источној Србији, немачке снаге око Крагујевца, Крушевца и Краљева те у долини Ибра и Западне Мораве, као и 117. дивизија и 92. моторизована бригада око Београда. Немци су одлучили да обједине снаге између Дунава и Нишаве под командом генерала Милера са седиштем штаба у Јагодини. Тако је немачко командовање покушавало да парира дејствима дивизија Главног штаба Србије који је снаге усмерио на најзначајније комуникације, као и према Дунаву у сусрет Совјетској армији.

Немци су ипак били изненађени овако брзом променом ситуације, али су напокон схватили да је практично све изгубљено. Прва армијска група је дубоко продрла на простор западне Србије до надомак Шумадије а јединице НОВ Србије су преузеле ситуацију у своје руке на простору југоисточне Србије од Дунава на северу до Прешева на југу. То се види и из извештаја који је тих дана упућен из Београда у Берлин Управи за ратну привреду Вермахта у коме пише да су изгубљене војне и економске позиције у Србији и да се мора "закључити поглавље управљања привредом на тлу Србије... Жељезнице су

13 Архив ВИИ к. 15, рег. бр. 11/1, 12/1, 13/1, 14/1; В. Глишић и Г. Миљанић, нав. дело, стр. 258 и 259; Милован Целебић, "Недеља Пацова" Београд 1981. стр. 243-248; Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 53.

стале, рудници поготово, сва предузећа су обуставила производњу, испорука жита и стоке скоро потпуно престала" - каже се у извештају.[14]

Велики прилив нових бораца, омогућио је да се изврши попуна српских јединица НОВ, тако да су дивизије нарасле на 6 - 8 хиљада бораца, па се поставило питање даљег развоја оружаних снага. У току августа и септембра приступило се формирању већег броја бригада и дивизија. Почетком августа формирана је 8. прешевска бригада; 21. август 20. српска; 4. септембра 12. прешевска; 5. септембра 23. српска; 6. септембра 25 српска, 9. септембра 2. косовско-метохијска; 12 септембра 26. српска; половином септембра 22. српска преформирана је из 2. шумадијске; 27. септембра 27. српска; 24. септембра 5. косовско-метохијска; 28. септембра 24. српска, 2. врањска, 28. српска (бабичка), и 29. септембра 1. и 2. сурдуличка. Концем септембра формиране су 45., 46. и 47. српска дивизија.[15]

Очекујући велики прилив нових бораца и формирање нових бригада и дивизија, а у духу Директиве Врховног штаба од 19. августа, Главни штаб Србије, 6. септембра формирао је штабове 13. и 14. корпуса, док му је још 2. септембра стављен под команду и Оперативни штаб за Косово и Метохију. Тиме је и оперативни простор Главног штаба знатно проширен све до границе са Албанијом и Црном Гором. Оперативно подручје 13. корпуса обухватало је читаву територију јужне Србије а 14. корпуса источну Србију. Тако је Главни штаб створио услове за мобилизацију и прихват нових бораца и за формирање нових бригада и дивизија, као и за њихово усмеравање према потребама оперативне ситуације. Главни штаб је предложио Врховном штабу да се формира још један корпус за простор западне Србије али тај предлог није прихваћен. И даље је 2. пролетерска дивизија као и Ибарски НОП одред дејствовали непосредно потчињени Главном штабу.

Штабови корпуса добили су задатак да формирају корпусне војне области, које ће објединити све војно-позадинске команде (команде места и подручја) и преко њих обезбедити уређење територије, извршење мобилизације, организацију и оспособљавање саобраћаја, стварање материјалних резерви, формирање болница, складишта, радионица и других потреба. Ови органи су могли деловати само ослонцем на рад органа народне власти и уз пуну помоћ политичких организација НОП-а и становништва на терену.

Формирањем штабова корпуса и корпусних војних области, као и формирање нових бригада, дивизија и одреда до краја септембра дефинитивно је завршена укупна организација НОВ Србије, од чете и батаљона до Главног штаба, те није имало потребе вршити веће измене до краја рата. У саставу НОВ Србије крајем септембра било је око 40 бригада, 8 дивизија, двадесетак партизанских одреда као и врло бројна структура војно-позадинских, команди јединица и других установа. То су биле и најзначајније претпоставке да је наредних месеци Главни штаб Србије могао прећи у општу офанзиву, изводећи истовремено више одвојених операција, као што је ослобођење источне Србије, јужне

14 Архив ВИИ, микрофилм, НАВ-Х-Т+ ф. 71, филм 7,59,77 и 299; П. Вишњић, нав. дело, стр. 198.
15 Војна енциклопедија (друго издање) књ. 2, стр. 24 и 25.

Србије и Ниша, средњег Поморавља, Косова и Метохије и најзад долине Западне Мораве и Ибра и тиме коначно ослобођене читаве Србије.

Док је Главни штаб усмеравао дејства војних јединица, ширио слободне територије, пресецао за Немце најважније комуникације и настојао да прошири везе и садејство са снагама у Шумадији као и са НОВ у Македонији и суседној Бугарској, Покрајински комитет КПЈ за Србију је своју активност усмерио на повезивању са окружним комитетима, на развијању политичке активности народа, на успостављању и учвршћивању органа народне власти, на оснивању органа Народноослободилачког фронта (НОФ), на припремању заседања Оснивачке скупштине Антифашистичког већа народног ослобођења као и Оснивачког конгреса КП Србије. Све су то била крупна питања и задаци свих органа НОП-а на консолидацији укупних прилика у Србији пред општу офанзиву за коначно ослобођење Србије.

Још у писму Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 22. јула, Ј. Б. Тито је у име ЦК КПЈ изразио пуну сагласност да се оснује КП Србије, у оквиру КПЈ и захтевао је да се исто тако убрза рад на сазивању Антифашистичке скупштине Србије. Он је изразио мишљење да би пре Оснивања КП Србије требало одржати заседање Антифашистичке скупштине народног ослбођења Србије и стварање Антифашистичког већа.

Припреме за одржавање Антифашистичке скупштине Народног ослобођења Србије (АСНОС), отпочеле су средином 1944. године, али је време и место одржавања више пута мењано. На овом задатку је у име ПК КПЈ посебно био ангажован Петар Стамболић, а затим и Сретен Жујовић, који је крајем августа дошао у Србију. Све припреме су биле усмерене да се скупштина одржи у Прокупљу. Биле су комбинације и за Ваљево, односно и негде у источној Србији али како су отпочеле операције за ослобођење Ниша и Београда, одустало се од ранијих предлога, и одлучено је, да је најпогодније, да се Скупштина одржи у ослобођеном Београду, што није било беззначајно. Од већ изабраних представника за Оснивачку скупштину, у Прокупљу је 12. септембра одржана Конференција изабраних народних представника из шест округа југоисточне Србије, која је без сумње била и значајна манифестација али је дала и свој допринос непосредним припремама за Оснивачку скупштину.[16]

Политичке и организационе припреме за одржавање Оснивачког конгреса КП Србије и Антифашистичке скупштине, снажно су утицали и на повећану активност и мобилизацију народа, како за НОВ, тако и за бројне задатке на терену, што је био јединствен ослободилачки процес. Биле су оправдане тежње, да се напокон и српска држава конституише са највишим органима власти и Партије, што је без сумње српски народ својом борбом већ заслужио и остварио.

Нема сумње, да је конституисање скупштине као највишег органа власти народа имало изузетан значај и за даљи рад Главног штаба, који се тек тада

16 Архив Србије, број 465, 547, 649, 747; Архив ВИИ, к. 184, рег. бр. 21-16 и 18/5; В. Глишић и Г. Миљанић, нав. дело стр. 265.

могао посветити пре свега војним питањима и вођењу рата за коначно ослобођење. Отуда и оправдане тежње народа и комуниста, да се коначно заокружи изградња, укупног система, не само војних него и других институција НОП-а као и одржавање АСНОС. Окружни комитети Партије, били су задужени за организацију избора делегата, а само се чекало време и место одржавања заседања скупштине.

Све већа активност ПК КПЈ и СКОЈ-а, посебно на ослобођеним територијама, убрзо се манифестовала по најважнијим питањима развоја НОП-а, а посебно ослободилачке оружане борбе. Одржавање зборова народа по селима и варошима и уопште контакти са људима, стварање и активирање рада органа народне власти и политичких организација НОП-а (НОФ, НО, СКОЈ, АФЖ, УСАОЈ и др.), снажно је утицало на успешну мобилизацију нових бораца, као и на све већу бригу око исхране, збрињавања и снабдевања војске и незбринутог најсиромашнијег становништва, које је требало помагати.

У циљу активирања рада партијских организација, у току лета 1944. одржано је више партијских саветовања са руководећим кадровима на Јастрепцу, код Пожаревца као и у Нишком и Крагујевачком округу. Вероватно је оваквих и сличних конференција било и у другим окрузима, како са члановима Партије и СКОЈ-а тако и са становништвом кроз организацију Народног фронта која је најшире обухватала све становништво. Тако је у августу, у Медвеђу одржан масовни митинг народа Јабланице и Топлице, на коме су прокламовани циљеви НОФ, чије су организације и локална руководства деловали на читавој ослобођеној територији.

Партијска руководства су посебно били ангажовани на учвршћивању постојећих и стварању нових организација Партије на ослобођеним и неослобођеним територијама, које су се бавиле пре свега на ширењу и учвршћивању позиција НОП-а. У току августа и септембра, образовани су општински, срески и окружни одбори НОФ у окрузима, Крушевац, Лесковац и у Топлици. Одмах по ослобађању сваког места, први задатак је био успостављање НОО као органа власти и окупљање и договарање народа по низу престојећих задатака за рад у новим условима. Тада је на територији југоисточне Србије деловало 10 окружних, 14 градских, 82 среска НОО као и велики број општинских, месних и сеоских одбора. Ови органи и њихова делатност најпотпуније су изражавали успостављање новог друштвеног поретка.

Ако би смо желели резимирати ову нашу анализу, сасвим се може документовано тврдити, да су биле створене све реалне претпоставке, засноване на међународном положају Србије, на степену развоја Народноослободилачке војске и свих других органа и организација НОП-а за прелаз у једну општу двомесечну офанзиву за коначно ослобођење Србије и за њено пуно конституисање као државе.

summary

Prof. dr. Gojko Miljanić

FINAL OPERATIONS IN LIBERATING SOUTHEASTERN SERBIA

On the territory of southeastern Serbia eight divisions of the National Liberation Army were formed within two corps. These divisions were able to go into a general offensive in October for the final liberation of this region which had been very active during the whole peirod of war.

After three years of combating, the conditions became favourable for the divisions of the NLA to start the liberation of this territory together with some parts of the Red Army and 2nd Bulgarian Army. Since 46th division in the region of Vranje and 2nd division in the region of Stalać cut off the main line of communication for the retreat of German troops from the south to the north, the Germans had to retreat over the territory of Kosovo and by the Ibar river while the Army group "Serbia" was broken into three separate groups: the one arround Niš and Leskovac, the other in the region of eastern Serbia and the third in the region of the Južna Morava and the Nišava rivers around Kraljevo and Čačak. The 14 th corps and the part of the Soviet Army liberated eastern Serbia while 13 th corps defeated German forces in the region of the Južna Morava and the Nišava rivers and liberated the whole of this region. After these victories 13 th corps performed the operation for liberation of Kosovo and Metohija and the 14 th corps, after liberating Kragujevac and Kruševac, fought against German 34 th corps in the region of the Zapadna Morava river.

On these liberated territories the liberation movement organized already existing governing bodies.

УДК 314.92(497.11)"1961/1991"

Витомир Маринковић, Веселин В. Петровић

ПРОМЕНЕ У НАЦИОНАЛНОЈ СТРУКТУРИ СТАНОВНИШТВА ЈАБЛАНИЧКОГ И ПЧИЊСКОГ ОКРУГА ОД 1961. ДО 1991. ГОДИНЕ

Подручје Јабланичког и Пчињског округа се простире на површини од 6290 км^2, има 694 насељена места у 13 општина (Бојник, Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Власотинце, Врање, Лебане, Лесковац, Медвеђа, Прешево, Сурдулица, Трговиште и Црна Трава). У ствари, то је територија бивше Јужноморавске регионалне заједнице која је 1992. године новом територијалном организацијом Србије подељена на Јабланички и Пчињски округ.

Кратак преглед кретања укупног становништва

У периоду од 1961. до 1991. године догодиле су се крупне промене у кретању укупног броја становника, а оне су условљене са природним прираштајем и миграционим кретањима становника и у тесној су вези са њима.

Приликом пописа 1961. године утврђено је да на територији Јабланичког и Пчињског округа живи 477375 становника, 1971. године 491358 (повећање у односу на 1961. годину за 13983), 1981. године 501284 (повећање у односу на 1971. годину за 9926), а 1991. године по претходним резултатима констатовано је да на овој територији живи 497799 становника, или у односу на 1981. годину мање за 3485 становника.

У односу пак на период од 1961. до 1991. укупно становништво се повећало за само 20426, или просечно годишње за 680 становника. Од 13 општина, само је у општинама Бујановац, Врање, Лесковац и Прешево остварен раст становништва, а у свим осталим дошло је до опадања.

На овако слаб пораст становништва пре свега је утицало опадање наталитета и повећање морталитета, а самим тим дошло је до опадања природног прираштаја. Тако, на пример, 1961. године наталитет је износио 23‰, морталитет 9‰, а природни прираштај износио је 14,5‰; 1988. године наталитет 15,3‰ (опадање за 8,2‰), морталитет се повећао (од 9,0‰ у 1961.) на 9,6‰ или за 0,6‰. Према томе, природни прираштај од 14,5‰ у 1961. години смањио се на 5,7‰ у 1988. години и опао за читавих 8,8‰.

У апсолутним бројевима то изгледа овако: године 1961. рођено је 11249 деце, умрло је 4297 становника, а природни прираштај износио је 6952 становника. Године 1988. рођено је 7969 деце, а умрло 4973 становника, што значи да је природни прираштај у тој години износио само 2966 становника, или мање за 3986 у односу на 1961. годину.

Подручје Јабланичког и Пчињског округа је врло карактеристично по природном прираштају ако се има у виду различит национални састав по општинама. Све до 1978. године није било "беле куге" (негативан природни прираштај). Међутим, од тог периода многе општине имају негативан природни прираштај (Црна Трава, Бојник, Босилеград, Трговиште и Владичин Хан). Насупрот томе, општине Бујановац и Прешево још увек имају врло висок природни прираштај од 20‰, односно 13,9‰.

Миграциона кретања становништва су јако изражена на овом подручју, што се може закључити из ових података: године 1961. било је 477375 становника, природним прираштајем до 1991. године добило се 132006 становника, што значи да није било миграције и да је пописом 1991. године требало да има (не рачунајући механички прилив) 609381 становника. Како је пописом утврђено да их је 1991. године било само 497799, то значи да је миграцијом изгубљено у том периоду 111582 становника.

Национални састав становништва

Национални састав становништва је врло различит. Има општине које су врло хомогене у националном саставу (Црна Трава, Бојник, Власотинце, Владичин Хан, Лебане, Лесковац, Врање, Босилеград), али и општина које имају мешовиту националну структуру (Бујановац, Медвеђа, Сурдулица и Прешево).

На територији Јабланичког и Пчињског округа, у зависности од године пописа (што се може закључити из табеле бр. 2, 3, 4, 5), живи преко 25 народа и народности.

Табела број 1. Број становника и национални састав

Укупно	Укупно становника				Разлика у бр. станов. '61-'91 +или -	Индекс 1961=100	Национални састав у %			
	1961	1971	1981	1991			1961	1971	1981	1991
	477.375	491.385	501.284	497.799			100	100	100	100
Од тога:										
Срби	401.187	392.756	388.325	380.655	-20.532	94,9	84,0	79,9	77,5	76,5
Албанци	40.112	50.570	60.587	68.1011	27.989	169,7	8,4	10,3	12,1	13,7
Бугари	26.366	23.404	12.250	11.018	-15.348	41,8	5,5	4,7	2,4	2,2
Роми	-	13.118	20.990	22.413	9.295	170,9	-	2,7	4,2	4,5
Црногорци	903	3.985	3.662	2.783	1.880	308,2	0,2	0,8	0,7	0,5
Југословени	2.534	1.690	11.176	5.768	3.234	227,6	0,5	0,3	2,2	1,1
Остали	8.811	6.263	4.664	7.252		/	1,4	1,3	0,9	1,5

Овом приликом истичемо само шест група које највише учествују у националној структури становништва у ова два округа.

Број Срба се смањио од 401187 у 1961. години на 380655 у 1991. години или за 20532 становника. Учешће Срба у националној структури становништва смањило се од 94,9% на 76,5% (индекс раста 94,8%).

Албанаца је 1961. године било 40112, а 1991.[1] 68101, што је повећање за 27989. Њихово учешће у укупном становништву за ових тридесет година са 8,4% повећало се на 13,7% (индекс раста 1961-1991. године 169,8%).

Бугарско становништво се од 26366 смањило на 11018 становника или мање за 15348 становника. Њихово учешће од 5,5‰ смањило се на 2,2‰ (индекс раста 41,8%).

Ромско становништво од 13118 (1971. године) порасло је на 22413 и увећало се за 9295 становника. Њихово учешће повећало се од 2,7 на 4,5% (индекс раста 1971-1991. 170,8%).

Као Југословени 1961. године изјаснило се 2534, а 1991. године 5768 становника, односно више за 3234. Њихово учешће у укупном становништву од 0,5 (1961) повећало се на 1,1% (1991) (индекс раста 227‰).

Црногораца је од 903 у 1961. години било 1880, или индекс раста 308,2%, што није резултат природног прираштаја, већ других околности. Наиме, у различитим периодима Црногорци су се добрим делом изјашњавали као Срби.

Национална структура становништва 1961. године

У свим послератним пописима становништва, у складу са одредбама Устава СФРЈ, сви грађани се слободно изјашњавају о националној припадности. Међутим, морало се водити рачуна о извесним разликама у третирању појма "Муслимана" у етничком смислу и категорије "Југословена" у појединим пописима.

У попису 1961. године дошло је до извесних промена за изјашњавање о народности групе Муслимана југословенског порекла. Муслимани, у смислу етничке а не верске припадности, ако се нису определили за неку народност Југославије, декларисали су се као "Муслимани" (у смислу етничке припадности). Грађани Југославије који се нису ближе национално определили одговарали су "Југословен национално неопредељен". Постојала је и могућност регионалног опредељења (Далматинац, Буњевац и слично) сврставани су у групу "Југословени национално неопредељени".

Роми приликом пописа 1961. године нису имали могућности да се изјашњавају као Роми јер то и није било предвиђено у пописним листовима.

Приликом пописа 1961. године Срби су учествовали у укупној националној структури Јабланичког и Пчињског округа са 84,0%. После њих најбројнији су били Албанци са 8,4% и Бугари са 5,5%. Истичу се општине: Бојник, Владичин Хан, Власотинце, Врање, Лебане, Лесковац, Трговиште и Црна Трава, где је преко 96% српског становништва. Одређену хомогеност показује и општина

1 Процењено

Босилеград са 98% бугарског становништва. Бујановац, Прешево и Медвеђа су мешавина српског и албанског становништва, али у Бујановцу и Прешеву има доста и турског становништва. У општини Сурдулица има доста и бугарског становништва.

У том периоду нису се национално определили, односно изјаснили су се као "Југословени" 2534 становника, а највише их је било у општинама Бујановац и Врање. У општинама Бојник, Власотинце, Лебане и Трговиште ниједан грађанин се није изјаснио као "Југословен".

Национална структура становништва 1971. године

Приликом пописа 1971. године усвојена је класификација која групише становништво у две основне групације, и то: "Национално се изјаснили" и "Нису се национално изјаснили".

Лица која се нису национално изјаснила разврстана су у три подгрупе, и то: а) нису се уопште изјаснили (чл. 41 Устава СФРЈ), б) изјаснили се као "Југословени" и ц) изјаснили се у смислу регионалне припадности.

Ове подгрупе уведене су први пут у класификацији за попис и на тај начин је омогућено грађанима да се изјасне о својој народности или етничкој припадности. Могли су да се изјасне и као "Југословени" иако се таква изјава није сматрала изјашњавањем у погледу народности или етничке припадности.

У периоду 1961-1971. год. број Срба се смањио са 8437 становника, а самим тим се смањило и њихово учешће у укупној националној структури са 84,0 на 79,9 процената.

Албанско становништво се повећало за 10458 становника и своје учешће у националној структури повећало од 8,4 на 10,3 процента.

Бугарско становништво се смањило за 2962 становника или са 5,5 на 4,7 процената.

Роми се први пут појављују у попису и у укупној национал-структури учествују са 2,7%. Процентуално највише их је у Сурдулици (7,3), Бујановцу (6,3) и Врању (4,4%).

Број Црногораца се знатно повећао у односу на 1961. годину, што није резултат природног прираштаја већ слободног изјашњавања (повећање учешћа од 0,2 на 0,8% у укупној националној структури).

Број оних који су се изјаснили као "Југословени" је опао за 840 и њихово учешће се смањило од 0,5 на 0,3 процента. И поред тога што се број "Југословена" смањио, у свим општинама се део становништва изјаснио као "Југословен", а процентуално највише било их је у општини Босилеград.

У свим општинама које су национално хомогене, где знатно преовлађују Срби, великих промена у националној структури нема. Међутим, у општинама са мешовитом националном структуром (Бујановац, Прешево и Медвеђа) запажа се пад процентуалног учешћа српског а висок пораст албанског становништва, нарочито у Бујановцу и Прешеву (табела 2 и 3).

Карактеристично је да се повећао број становника који су се изјаснили као Црногорци, нарочито у Медвеђи (од 110 на 2127) и Лесковцу (од 493 на 1205).

Табела број 2. Становништво у 1961. години према народности

Територија	Укупно	Црногорци	Хрвати	Македонци	Муслимани	Словенци	Срби	Албанци	Аустријанци	Бугари	Чеси	Грци	Италијани	Јевреји	Мађари	Немци	Пољаци	Роми	Румуни	Руси	Русини	Словаци	Турци	Украјинци	Власи	ОСТАЛИ	Према чл. уст.	Југословени	Регион. пр.	Непознато
Укупно	477.375 у %	903 0,18	517 0,09	860 0,18	784 0,16	170 0,0	401.193 84,0	40.112 8,4		26.366 5,5	16 0,0		1 0,0		70 0,0				34 0,0			13 0,0	2.538 0,5			1.259 0,2		2.534 0,5		
Бојник	20.838	9	7		5		20.792 99,8			2												1	2			20				
Босилеград	18.368	10	6	40		10	291 0,15			17.989 98,0					1							1	1			17		2		
Бујановац	39.064	8	23	40	134	1	20.033 51,3	16.618 42,5		32	1				2								1.055 2,7			36		1.081 2,7		
Владичин Хан	26.074	39	43	54	9	8	25.801 98,8	51		29					6								1			28		5		
Власотинце	35.625	11	12	16	4	8	35.537 99,7	2		5	2				11				1				6			10				
Врање	65.367	159	122	233	5	36	63.281 96,8	97		191	1				9				5				15			117		1.096 1,7		
Лебане	27.579	21	6	6	48	1	27.306 99,0	5		16					4				22			2	1			141				
Лесковац	134.250	493	251	325	477	77	131.721 98,1	61		65	9		1		42				5			5	28			670		20		
Медвеђа	24.244	110	7	6	61	6	18.956 78,1	5.037 20,7		7	2				3								1			47		1		
Прешево	26.738	14	13	43	40		6.741 25,2	18.229 68,1		4					2								1.402 5,2			156		94		
Сурдулица	32.505	29	25	73	1	23	24.103 74,1	9		7.965 24,5	1				1				1			4	21			17		232		
Трговиште	14.404			24			14.345 99,6	1		31													3							
Црна Трава	12.319		2				12.286 99,7	2		30													2					3		

Табела број 3. Становништво у 1971. години према народности

Територија	Укупно	Црногорци	Хрвати	Македонци	Муслимани	Словенци	Срби	Албанци	Аустријанци	Бугари	Чеси	Грци	Италијани	Јевреји	Мађари	Немци	Пољаци	Роми	Румуни	Руси	Русини	Словаци	Турци	Украјинци	Власи	ОСТАЛИ	Према чл. уст.	Југословени	Регион. пр.	Непознато
Укупно	491.358 у %	3.985 0,8	488 0,09	1.010 0,2	2.129 0,4	105	392.756 79,9	50.570 10,3		23.404 4,7	11	35	3	8	88	13	9	13.118 2,7	13	21	9	3	401	4	1	23	43	1.690 0,3	150	1.263 0,2
Бојник	18.801	124	4	3	2		18.039 96,0		2	7	1							563 3,0								6		10	2	39
Босилеград	17.306	13	8	58	1	4	292 1,7			16.606 96,0				1	1			13			1						8	255 1,4	1	44
Бујановац	43.522	23	12	55	81	5	18.840 43,2	21.202 48,7		53		2			3			2.749 6,3					294 0,5				1	15	4	176
Владичин Хан	25.231	39	7	27	99	5	24.240 96,0	3		58		1		1	3			636 2,5								1		46		65
Власотинце	36.002	21	13	36	4	6	35.666 99,0	3		5	1		1		11	1		118		2	2					1	1	45	10	55
Врање	72.208	164	132	285	115	29	67.044 92,8	164		442	2	2		2	18	1		3.168 4,4	2	12		1	5	1		2	6	400 0,5	31	180
Лебане	28.228	201	11	14	2	1	27.361 97,0	1		9		1						443 1,5	7			1				1		58	56	61
Лесковац	147.487	1.205 0,8	232	392	1.571 1,0	59	139.893 94,8	148	2	133	5	19	2	3	41	6	8	2.869 1,9	3	15	6	1	13	2	1	5	20	490 0,3	41	302
Медвеђа	20.792	2.127 10,2	6	14	19	3	13.002 62,5	5.410 26,0		1					2	1	1	52		1						4		68	1	80
Прешево	30.056	8	10	71	70	3	5.774 19,2	23.625 78,6		19		9			2			131					81			1		18	3	48
Сурдулица	29.494	55	17	50	161	7	20.625 69,9	7		6.025 20,4	2	1		1	4	4		2.163 7,3	1	1			8			2	2	235 0,8	2	101
Трговиште	12.556	2	36	2			12.431 99,0			31								13						1			1	2		37
Црна Трава	9.672	3		3	4	3	9.546 98,6			15					1												2	20		75

Табела број 4. Становништво у 1981. години према народности

Територија	Укупно	Црногорци	Хрвати	Македонци	Муслимани	Словенци	Срби	Албанци	Аустријанци	Бугари	Чеси	Грци	Италијани	Јевреји	Мађари	Немци	Пољаци	Роми	Румуни	Руси	Русини	Словаци	Турци	Украјинци	Власи	ОСТАЛИ	Према чл. уст.	Југословени	Регион. пр.	Непознато
	Укупно	501.284	3.662	346	1.295	415	93	388.325	60.587	2	12.250	20	16	2	1	64	24	11	20.990	17	23	4	31	370	5	4	52	176	11.176	205	1.112
		у %	0,7	0,1	0,3	0,1	0,0	77,5	12,1	0,0	2,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	0,0	0,2
Бојник	16.246	141	6	8	5	1	14.852			1		1			1		1	1.087	1	2		5				3	3	66	10	51
		0,7					91,7											6,7										0,4		
Босилеград	14.196	6	4	49	1	1	613	1		9.462					1			10				1	1				83	3.889	4	100
							4,3			66,4																	0,6	27,4		
Бујановац	46.689	24	8	105	121	3	15.914	25.848		43	2				1	2	1	4.130	1			2	265			2	3	81	12	121
							34,1	55,4										8,8					0,6							
Владичин Хан	25.441	35	13	37	1	6	23.919	2		85					4	2		1.048			1	1				1	3	191	2	90
		0,1					94,0											4,1										0,8		
Власотинце	35.863	19	6	50	9	2	34.805	3		5					5	2		206	1	1	1	2	3			6	5	635	6	71
		0,1					97,0											0,6										1,8		
Врање	82.527	150	96	429	54	14	74.965	72		514	5			1	12	3		4.588	1	2	1	3				4	24	1.397	27	163
		0,2		0,5			90,8			0,6								5,6										1,7		
Лебане	27.836	160	17	25	11	2	26.542	2		8								800	12	2			1		2	3	6	173	48	22
		0,6					95,4											2,9										0,6		
Лесковац	159.001	1.350	163	430	50	50	147.772	182	2	136	8	13	2		33	10	7	5.835	1	12	1	13	13	2	2	27	18	2.493	74	302
		0,8					92,9											3,7										1,6		
Медвеђа	17.219	1.700	6	17	56	2	9.654	5.509		3					2	1		83		1			1			2	5	123	17	38
		9,9					56,1	32,0										0,5										0,7		
Прешево	33.948	19	8	36	100	2	4.204	28.961		4	2				2	2	1	433				1	86			2		25	2	58
		0,1					12,4	85,3										1,3					0,3					0,1		
Сурдулица	27.029	52	18	66	4	9	20.006	5		1.979	2	2			3	2		2.764			2		7			1	24	1.999	3	73
		0,2					74,0			7,3								10,8										7,4		
Трговиште	8.923		39	1	1	1	8.817	1		31																1	2	11		19
							98,8																							
Црна Трава	6.366	6	1	4	2		6.259	1		15							1											73		4
		0,1					98,3																					1,1		

Табела број 5. Становништво према националној припадности у 1991. години

Територија	Укупно	Срби	Црногорци	Југословени	Албанци	Бугари	Буњевци	Власи	Грци	Јевреји	Мађари	Македонци	Муслимани	Немци	Пољаци	Роми	Румуни	Руси	Русини	Словаци	Словенци	Турци	Украјинци	Хрвати	Чеси	Шокци	ОСТАЛИ	Неизј. и неоп.	Регион. пр.	Непознато
Укупно јабланички и пчињски округ	498.540 у %	383.081 76,8	2.737 0,5	5.784 1,2	68.597 13,7	10.944 2,2		5	24	6	73	1.537 0,3	399	31	16	22.729 4,6	14	31	13	29	84	183	6	265	22		148	192	38	1.471 0,3
Бојник	14.498	13.402 92,4	60	39	2	1			1		1	13	2	1	1	932 6,4	1	2	3					6			5	7	1	8
Власотинце	34.302	33.826 98,6	36	152	2	4			1	1	5	72	7		1	128			1	1	4	4	1	14			7	6		29
Лебане	27.068	25.585 94,5	121	158	2	14		1				34	8	2		1.075 3,9	1	3	1	1	7			12			4	4	7	28
Лесковац	161.986	151.196 93,3	1.136 0,7	1.505 0,9	111	178		3	19	4	41	557	35	22	4	6.313 3,9	7	15	4	17	45	16	4	132	11		58	16	19	518
Медвеђа	13.368	8.194 61,3	1.011 7,5	67	3.832 28,7	4					1	36	16		2	119		1	1		2		1	7			2		2	70
Црна Трава	3.789	3.727 98,4	2	22		11						6	2											1				1		17
Укупно јабланички округ	255.011 у %	235.930 92,5	2.366 0,9	1.943 0,8	3.949 1,5	212		4	21	5	48	718 0,3	70	25	8	8.567 3,4	9	21	10	19	58	20	6	172	11		76	34	29	670 0,2
Босилеград	11.644	1.165 10,0	6	1.649 14,1		8.487 72,9					1	49	10		3	3		2	1	1	1	1		2	1			122		140
Бујановац	49.238	14.600 29,6	44	75	29.588 60,0	48		1				80	133	1	2	4.408 8,9		2		1	3	152		9	3		2		2	24
Владичин Хан	25.255	23.447 92,8	40	217		94					5	40	3	1		1.348 5,3				2	4			3	1		5	8	1	36
Врање	86.518	78:436 90,6	221	1.111 1,3	57	519			1	1	13	492	44	1	2	5.062 5,8	3	4	1	3	11	2		67	5		22	26	5	409
Прешево	38.943	3.206 8,2	7	35	34.992 89,8	1					1	44	118	1	1	505					1	6			1		2		1	21
Сурдулица	24.785	19.293 77,8	47	719 2,9	11	1.550 6,2			2		5	68	21	2		2.835 11,4	2	2	1	3	5	2		12			41	12		151
Трговиште	7.146	7.004 98,0	6	35		33						46				1					1									20
Укупно пчињски округ	243.529 у %	147.151 60,4	371	3.841 1,5	64.648 26,5	10.732 4,4		1	3	1	25	819 0,6	329	6	8	14.162 5,8	5	10	3	10	26	163		93	11		72	158	9	801 0,3

Национална структура становништва 1981. године

Приликом пописа становништва 1981. године, поред осталог, добијени су подаци о саставу становништва према народности и матерњем језику. Том приликом је дошао до изражаја члан 170. Устава СФРЈ и одговарајуће одредбе Устава социјалистичких република, односно социјалистичких аутономних покрајина, по којима је грађанима гарантована потпуна слобода изјашњавања о припадности народу, народности или етничкој групи.

Грађани су се изјашњавали о припадности једном од народа Југославије (Црногорац, Хрват, Македонац, Муслиман, Словенац, Србин) или једној од народности Југославије или етничкој групи (Албанац, Бугарин, Чех, Италијан, Мађар, Румун, Русин, Словак, Турчин, Аустријанац, Грк, Јеврејин, Немац, Пољак, Ром, Рус, Украјинац, Влах итд).

Према истим уставним одредбама, грађанин није обавезан да се изјашњава и опредељује коме народу, народности, односно етничкој групи припада, и у том случају уписиван је одговор "није се изјаснио" или "није се определио"; али, уколико грађанин жели, могао је да се изјасни као "Југословен" иако се тиме не изјашњава о припадности народу, односно народности.

У периоду од 1971. до 1981. године број Срба се смањио за 4431 становника, Бугара за 11154, и Црногораца за 323 становника, што подразумева и њихово знатно смањење у националној структури становништва Јабланичког и Пчињског округа.

У истом периоду албанско становништво се повећало за 10017, Рома за 7872, а број Југословена се повећао за 9486 становника. Све ово је знатно утицало на промене у националној структури.

Из изнетих података се јасно види да је број српског становништва у периоду 1961. до 1981. године смањен, нарочито у општинама Бујановац, Прешево и Медвеђа, што није само резултат опадања природног прираштаја већ, пре свега, исељавања Срба из ових општина.

Основни узроци исељавања Срба из ових општина су: демонстрације албанских националиста 1968. године, контрареволуционарни догађаји на Косову 1981. године, општа друштвено-политичка атмосфера, несигурност створена дуготрајним деловањем албанских националиста и сепаратиста, осећање личне и имовинске угрожености због разних видова директних и индиректних напада и притисака. Поред тога, на исељавање једним делом утицала је и недовољна економска развијеност ових општина, мале могућности за запошљавање, као и разни социјални, породични и други разлози.

Анализом података из пописа становништва 1961. и 1981. године, у периоду од 20 година, по општинама долази се до закључка да се српско становништво убрзано исељава.

Општина Бујановац. У овом периоду укупан број становника општине је порастао са 39064 на 46689, или за 19,5%, док се број Срба самњио од 20033 на 15914 или за 25,1%, а број Албанаца се повећао од 16618 на 25848, или за 55,5%. То је довело до знатне промене у укупној структури становништва јер се

учешће Срба смањило од 51,3% на 34,1%, а учешће Албанаца се повећало од 42,5% на 55,4%.

У 1961. години од укупно 59 насеља у општини, Срба није било у 6 насеља (Добросин, Ђорђевац, Муховац, Неговце, Прибовце и Врбан), а Албанаца у 35 насеља. У 1981. години Срба нема у 10 насеља а Албанаца у 29 насеља. У многим насељима у којима је живело мешовито или чисто становништво српске националности сада претежно или искључиво живе Албанци (нпр. Мали и Велики Трновац, Летовица, Несалице, Лучане).

У многим насељима где је било и српског становништва по попису из 1981. Срба уопште нема, али је зато знатно порастао број албанског становништва (у Новом Селу број Албанаца се повећао од 480 на 668, у Кончулу од 1173 на 1330, у Несалцу од 1033 на 1281, Равном Бучју од 585 на 703, у Брезници од 1324 на 1554 становника итд.).

Општина Прешево. Ова општина је карактеристична по исељавању српског становништва. У периоду од 1961. до 1981. године укупан број становника општине је порастао од 26738 на 33948, или за 27%. Број Срба је смањен од 6741 на 4204 или за 37,6%, док се број Албанаца повећао од 18229 на 28961, или за 58,9%. То је знатно утицало на промену националне структуре становништва јер се учешће Срба смањило од 25,2% на 12,4%, а учешће Албанаца повећало од 68,2% на 85,3%.

Општина Прешево има укупно 35 насеља, а 1961. године у 8 насеља није било Срба а само у 3 Албанаца. Међутим, 1981. године Срба нема у 16 насеља, док још у 7 насеља њихов број не прелази 30, а Албанаца и даље нема у 3 насеља. Ови подаци указују на то да је исељавање најмасовније из насеља са мешовитим саставом становништва, од којих су нека сада постала чисто албанска, (нпр. Букаревац, Црнатовце, Доња Сушаја) или је у њима остао минималан број становника српске националности (Рајевце, Норча, Ораовица).

Карактеристично је Прешево као насеље у коме је 1961. године било 1650 Срба, а 1981. само 1413, а број Албанаца се повећао од 2897 на 9582. у истом периоду у Прешеву турско становништво се смањило од 898 на само 55 становника.

У истом периоду у чисто српсим насељима знатно се смањује број становника (нпр. у Цакановцу од 318 на 188, Љланику од 155 на 64, Свињишту од 274 на 204 итд.).

Доста је слична ситуација у насељима Буштрањи, Чукорки и другим насељима у којима се знатно смањује број Срба, а расте број Албанаца.

Општина Медвеђа. У периоду од 1961. до 1981. године укупан број становника општине се смањио од 24244 на 17219 или за 29%. Број Срба се смањио од 18956 на 9654 или за 49,1%, а број Албанаца се повећао од 5037 на 5509, или за 9,4%. Порастао је и број Црногораца од 110 на 1700 (што се може приписати углавном другачијем изјашњавању о националној припадности). И у овој општини то је довело до знатне промене у укупној националној структури становништва јер је учешће Срба од 78,2% смањено на 56,1% учешће Албанаца се повећало од 20,8% на 32,0%, а учешће Црногораца од 0,4% на 9,9%.

У 1961. години, од укупно 44 насеља у општини, Албанаца није било у 29 насеља, а 1981. године у 32 насеља. Становништво у осталим насељима је мешовито.

Потребно је напоменути да 1961. године није било ниједног насеља на територији ове општине у коме није било Срба. Познато је да се у периоду од 1961. до 1981. године са територије општине Медвеђа иселило преко 9000 Срба, тако да се у многим насељима број Срба знатно смањио или се за период од 20 година није повећавао. Број Срба се осетно смањио у насељима: Горња Лапаштица од 327 на 176, у Сијарињи од 601 на 219, у Тулару од 536 на 270, у Мађедонцу од 659 на 370, у Медвеђи од 1977 на 1840 итд. Међутим, број Албанаца у многим насељима се повећао као, на пример, у Медвеђи од 144 на 333, Сијарини од 501 на 624 становника, и поред тога што је познато да су се и Албанци исељавали према Косову у том периоду.

Национална структура становништва 1991. године

Албанци су 1991. бојкотовали попис становништва. Међутим, на основу процењених резултата у тим општинама, могуће је утврдити до каквих је промена дошло у националној структури. Грађани су могли да се изјашњавају као: Црногорци, Хрвати, Македонци, Словенци, Срби, Југословени, Албанци, Мађари, Турци, Бугари, Румуни, Роми, Русини, Словаци, Власи, Буњевци, Шокци, "Неизјашњени" и "неопредељени", и изјашњени у смислу регионалне припадности и остали.

Пописом 1991. утврђено је да се становништво у односу на 1981. годину смањило за 3485 становника (табела бр. 1). У апсолутним бројевима број Црногораца се смањио за 879, Срба за 7670, Бугара за 1239 и број Југословена за 5408 становника (анализирани подаци за 6 основних група које највише учествују у националној структури), док се број Албанаца повећао за 7514 и Рома за 1423 становника.

Процентуално, у националној структури становништва Црногорци су смањили своје учешће у односу на 1981. годину од 0,7 на 0,5, Бугари од 2,4 на 2,2 Срби од 77,5 на 76,5 и Југословени од 2,2 на 1,1% у укупној структури становништва. Међутим, у истом периоду албанско становништво своје учешће је повећало од 12,1 на 13,7%, Роми од 4,2 на 4,5% иако је утврђено да је укупан број становника у опадању на подручју Јабланичког и Пчињског округа.

Закључак

Уовом тридесетогодишњем периоду дошло је до знатнијих промена у националној структури становништва Јабланичког и Пчињског округа. Разлоге треба тражити пре свега у опадању природног прираштаја код већине националних група (осим Албанаца), али и у великим миграцијама становништва са овог подручја. Из тих разлога дошло је до знатног опадања броја пре свега Срба и Бугара. То што се повећао број Црногораца резултат је националног изјашњавања, а код Рома пописи откривају њихово национално буђење као последицу одмакле еманципације.

Албанско становништво се знатно повећало, што је резултат врло високог природног прираштаја.

Међутим, најнеухватљивија група становништва за статистичаре, која се појављује, расте па опада јесу Југословени. У попису 1961. године било их је на подручју Јабланичког и Пчињског округа 2534 (0,5), десет година касније 1690 (0,3), а онда 1981. године, мимо свих очекивања, као Југословени се изјаснило 11176 (2,2%) становника, да би се током последњег пописа 1991. године као Југословени изјаснило 5768 (1,1) становника.

Феномен југословенства није само карактеристика овог подручја. У Србији ван покрајина 1961. године као Југословени се изјаснило 11699 (0,2), 1971. године 75976 (1,4), 1981. године 271326(4,8%) а 1991. године 145810 или (2,5%) становника.

Године 1961. ниједан становник се није изјаснио као Југословен у општинама: Бојник, Власотинце, Лебане и Трговиште. У Медвеђи само 1, а највише их је било у општинама Бујановац и Врање.

Године 1971. у свим општинама има становника који су се изјаснили као Југословени, а највише их је у Босилеграду, Врању, Лесковцу и Сурдилици.

Пописом 1981. године утврђено је да је дошло до експанзије југословенства. Тачно 11176 становника Јабланичког и Пчињског округа се изјаснило као Југословени, и то у свим општинама. Највише их је у општинама са мешовитим становништвом, посебно у Босилеграду, Сурдулици и Врању, али се број Југословена појављује и у срединама са српским становништвом, као што су општина Лесковац и Власотинце.

Босилеград је посебно карактеристичан. Приликом пописа 1981. године од укупно 14196 становника 3889 или 27,4% (највећи проценат у Србији изјаснило се као Југословени. Управо у том феномену треба тражити и опадање броја Бугара у тој и другим општинама. Као Југословени многи су се изјаснили зато што се тако осећају, али и ради тога што има доста национално мешовитих бракова, тако да су се ти људи, и због себе и због своје деце, сасвим разумљиво, изјаснили као Југословени.

У целини посматрано, уколико се не предузму адекватне мере за повећање природног прираштаја код српског становништва, као и да се ублажи или заустави процес миграције становништва, а у неким општинама и присилно исељавање, доћи ће до знатних промена у националној стурктури становништва Јабланичког и Пчињског округа.

ИЗВОРИ:

1. Попис становништва и станова 1981. године. Национални састав становништва по општинама - коначни резултати.

Статистички билтен 1295 - Београд, мај 1982. године.

2. Попис становништва, домаћинстава и станова 1981. године. Укупно становништво и становништво према народности по општинама - коначни резултати.

Републички завод за статистику. Београд, фебруара 1982. године. Билтен бр. 205.

3. Први резултати пописа становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 1991. године.

Републички завод за статистику - Саопштење бр. 282 од децембра 1992. године.

summary

Vitomir Marinković, Veselin V. Petrović

THE CHANGE IN NATIONAL STRUCTURE OF POPULATION IN THE REGIONS OF JABLANICA AND PČINJA FROM 1961 TO 1991

On the territory of the regions of Jablanica and Pčinja, which used to belong to the same South Morava region according to the former teritorial division, there are 694 settlements within 13 municipalities. In the period between 1961-1991 the population in these two regions has increased from 477.375 to 497.799 which gives us the average of only 680 a year. The reasons for such a low increase can be found in poor birthrate and the migration of population.

The national structure in these regions is rather complex. There are some municipalities with homogeneous national structure while in the others it is heterogeneous. According to the censuses from 1961, 1971, 1981 and 1991 the authors conclude that the national structure has been gradually changed during all these years. The number of Serbs and Bulgarians has decreased while the number of Albanians and Gypsies increased.

УДК 75.071.1:929

Миодраг Наѓорни

ХРИСТИФОР ЦРНИЛОВИЋ КИЦА

Сликар и етнограф, 1886 - 1963 г.

Рођен је 1886. године у Власотинцу, у угледној породици Прокопија Ђокића Црнила. Ова је породица пореклом из околине Призрена. Основну школу завршио је у Власотинцу, а гимназију је учио у Лесковцу, Пироту и Нишу. Од 1900. до 1903. године учио је у уметничкој школи Ристе Вукановића у Београду. То је била прва уметничка школа, после оне коју је основао у Београду један племенити и стручни Чех, Карел Кутрих, и представљала је зачетак уметничког образовања код Срба. Риста Вукановић препоручује Црниловића 1903. за даље усавршавање и он одлази у школу сликара Антона Ажбеа у Минхен, где студира акт да би се припремио за пријемни испит на сликарској академији. На академији је примљен септембра месеца 1903. године, а са малим прекидом студира у Минхену до 1911. године.

Године 1904. у Минхен долазе Љуба Ивановић, Моша Пијаде и Бранко Поповић, са којима другије. Љуби Ивановићу, нашем врсном цртачу пејзажа, био је и венчани кум. Године 1911. постављен је за наставника цртања неготинске гимназије.

Мобилисан је 1912. године и у рату са Турцима учествује у две велике битке - на Куманову и Облакову. У рату са Бугарима 1913. учествовао је са Двадесетим пешадијским пуком у јуришу на коту 550. У Првом светском рату борио се на Церу и Колубари. Године 1915, повлачећи се долином Мораве и Пусте реке, прелази са војском преко Албаније. Преко Валоне стиже са остацима српске војске на Крф.

После демобилисања 1918. године, враћа се на своју професорску дужност у Скопље.

Врло рано је почело његово интересовање за народну уметност, и то још у гимназији, што је у њему развило љубав према етнографији као науци. Народна уметност ће га целог живота привлачити и подстицати. Његови први радови из ових области, ако и зачетак етнографске збирке и многи сликарски радови, нестали су 1915. године, у току бугарске окупације.

Као професор цртања у Скопљу, школске 1920/21. , добија годишње одсуство ради студијског боравка у Паризу, где на кратко ради на слободној Академији "Гранд Шумијер". У том периоду излагао је са сликарском групом "Национал".

По повратку из Париза излагао је више пута са групом уметника друштва "Лада". На једној таквој изложби од његових шест слика украдене су три. "Лада" га искључује из својих редова, наводно због неактивности и неизлагања.

Његове колеге тада су мислиле да је посреди неки његов каприц или освета из љубоморе неког од колега из "Ладе". Могуће да је та освета из редова оних чији је он био конкурент на конкурсу уметничке школе у Београду. Наиме, Црниловић конкурише за професора са неколико слика. У међувремену су слике нестале, или су украдене, тако да није имао потребни материјал за конкурс. На тај начин је, врло лако као кандидат пропао. У то време, заједно са њим, конкурисао је и Васа Поморишац, касније и професор на Академији примењених уметности, која је после рата отворена у Београду.

Мислим да је овај конкурс за Христифора Црниловића био прекретница. Да је примљен, можемо само замислити како би се развијао његов таленат као уметника и педагога.

Као професор цртања у Скопљу, између два светска рата, сваки распуст је користио да путује по Македонији, јужној Србији и Косову и Метохији и прикупља и систематски бележи етнографски материјал. Углавном у овом периоду настаје његова јединствена етнографска збирка. Она је сада изложена у Београду у Манаковој кући близу Зеленог венца у улици Краљевића Марка као спомен - збирка Христифора Црниловића.

Овај племенит, тих и вредан човек и уметник даровао је свом народу збирку која по богатству и разноврсности, има велику вредност за упознавање отнологије овог дела Балкана.

О свом сликарском раду и раду на сакупљању предмата троициналне културе Црниловић каже: "Ја у сликарству не марим ни за пејзаже ни за мртву природу, а када не могу да сликам акт, најсуптилнији облик у ликовној уметности, не марим уопште да сликам. Зато сам у слободно време и о распуст ишао на терен по јужној Србији и радио на етнографији, народној ношњи и народној уметности. Због тога сам нередовно радио као сликар. Па и то мало што сам радио и излагао на "Ладиним" изложбама непријатељски је дочекивано у штампи у лицу Растка Петровића. Јер док сам ја за време рата изграђивао Југославију он је у Паризу учио и научио модерну уметност. По повратку је као указом постављен од стране политике /пошто је одбацила Богдана Поповића/ да управља националном културом и разврстава уметничке таленте".

После Другог светског рата неки ученици Љубе Ивановића уписују га у УЛУС. Но ускоро га бришу из уметничког удружења са образложењем да је "неактиван".

Прву самосталну изложбу су му приредили два његова ученика, један из гимназије у Скопљу, Пеђа Милосављевић, а други Аца Томашевић, из гимна-

зије у Косовској Митровици, и ја заједно са њима као земљак из драгог краја. Слике смо 1964. године узели од његове сестре Зоре Црниловић, професора српског језика, и изложили их у "Галерији Графички колектив". То је била његова посмртна изложба и прво његово самостално представљање у Београду. Та изложба је била врло запажена, као и она која је приређена у Манаковој кући у Београду 1978. године. Изложба је касније била приређена у Народном музеју у Лесковцу и у Музеју у родном Власотинцу.

Наш угледни уметник, академик и сликар Пеђа Милосављевић пише у листу "Политика" да је једном на часу цртања у Скопљу Црниловић затражио од њега да нацрта круг. Док је професор био окренут од табле, Пеђа је слободном руком нацртао круг. Професор, мислећи да се послужио шестаром, опалио му је шамар и наредио му да сада то поново уради пред њиме. Био је изненађен када је видео како је Пеђа то вешто урадио. Милосављевић је увек говорио да је имао среће да му је у гимназији био професор Христифор Црниловић, са којим је касније шетао поред Вардара и дуго разговарао о уметности. Прве поуке о ликовној уметности је тада чуо од њега. Пеђа ми је причао да му је прву палету и боје купио професор Црниловић.

О њему је озбиљну и добру студију написао мр Срђан Марковић, историчар уметности и кустос Народног музеја у Лесковцу (у скраћеном облику штампана је у Лесковачком зборнику 1981. године). Писали су и др Павле Васић, др Штефка Цобељ и др Катарина Амброзић, као и Милан Кашанин, Вера Ристић и Т. Манојловић.

Критика је, такође лепо, писала у "Либерасиону" (два пута о његовим сликама изложеним са групом "Насионал" у Паризу). Заступљен је у Енциклопедији ликовних уметности на страни 690.

Велику неправду и штету учинила су овом даровитом и вредном човеку и уметнику удружења "Лада" и УЛУС, која су га из својих редова избацивали. Да би се грешка исправила, потребно је да се целисходније изврши процена његових дела, према њиховим вредностима.

Ја сам са покојном сестом Црниловића Зором, на два месеца пред њену смрт, разговарао о томе да она поклони његове радове музеју у Власотинцу и да се од тих радова оформи збирка Христифора Црниловића. Она је тада била вољна да се то уради али је смрт спречила остварење те идеје.

О свом поштованом колеги, чика Кици, рекао бих да је био изразито племенит и душеван човек. Као сликар имао је фино осећање за пејзаж и акт. Актови су већином рађени у техници пастела. Осветљење и сенке, све је на свом месту, са осећањем значаја линија и облика. Није то, оно буквално копирање природе, већ специфично осећање лепоте и радости живљења. Тако лаких прелаза валера има у актовима, нека мекоћа материје и фина пут негованог тела. Сав рад одише лакоћом потеза, ништа тврдо, све је акцентовано благом светлошћу која осветљава тело. Рука мајстора се одмах осећа, и завидан занат. У пејзажима све одише светлошћу, а нека танана сета провејава кроз дела. Цртеж је увек тачан и он углавном носи и слику. Он није изразити колорист, а

боја је ту само да објасни облик и оно што обрађује. Какав је био човек, таква су му и дела, пуна поштовања према лепоти која га окружује.

Треба се само сетити оног времена у коме је живео и радио и које су га све недаће оптерећивале у раду. Свакако да би резултати били другојачији да су и прилике и услови били други.

Поводом збирке етнографских радова био сам на једном разговору у Власотинцу. У хотелу Земун, у такозваном плавом салону, доведен је Црниловић на скуп људи од власти у Општини. Уместо да је председник отишао по њега, довео га је курир. Онда му је председник Бранко Петковић рекао: "Чика Кицо, ми о теби све знамо и деца у школи уче о теби, него да ти нама даш ту збирку да овде остане, могли бисмо да ти дамо Миланову кућу па да ту ставиш ту збирку". На ове речи, видно узбуђен, Црниловић је рекао: "То је сад све готово и има о томе ко да брине, а ви погледајте ове улице почистите, то је ваша брига". Окренуо се и отишао. Нико се тада није сетио његових слика.

Сликарство Христифора Црниловића вредан је допринос развоју српске ликовне уметности а његова етнографска збирка документ је времена, вредног народног неимарства.

summary

Miodrag Nagorni

HRISTIFOR CRNILOVIĆ KICA (1886-1963) A PAINTER AND ETHNOGRAPHER

Hristifor Crnilović from Vlasotince obtained his education as a painter in Belgrade and Munich. Most of his life he gave lectures on painting in a grammar school in Skoplje. Besides painting, he also collected the pieces of traditional culture on the territory of southern Serbia. His ethnographic collection which is kept in Belgrade is well-known.

His favourite motives as a painter were landscapes and figure painting. He had a specific feeling for the line, form and light. He exibited little during his life, mostly together with other painters. After his death, two exibitions of his paintings were organized in Belgrade.

Грађа

УДК 886.1.09-94

Миле Стаић

ЈУГОИСТОЧНА СРБИЈА У ДНЕВНИКУ МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА ОД 1877. ДО 1885. ГОДИНЕ

Милан Ђ. Милићевић (4. јун 1831, Рипањ - 4. новембар 1908, Београд) једна је од најпознатијих личности из књижевног, културног и научног живота Србије у другој половини XIX века. Као државни чиновник, своју службеничку каријеру (1852-1899) провео је у звањима судског практиканта, учитеља, писара, уредника "Српских новина", секретара кнеза Михаила, секретара и надзорника школа у Министарству просвете и црквених дела, начелника и помоћника министра у Министарству унутрашњих дела, управника Народне библиотеке и државног саветника. У време о коме је овде реч Милићевић је обављао дужност секретара у Министарству просвете и црквених дела, потом је био надзорник школа. Кратко време 1880. године био је на располагању, а потом је постављен за начелника Полицијског одељења у Министарству унутрашњих дела и 11. фебруара 1884. године постао је помоћник министра у истом министарству.

Његов списатељски рад био је веома обиман и обухватао је више дисциплина. Међу њима су педагогија, етнологија, историја, географија и белетристика. Уз то, он је доста преводио са француског и руског језика.

Поред много написаних и преведених радова, водио је и оставио свој Дневник који до данас није објављен.[1] Исписан је у 16 књига за период од 1. јануара 1869. до 4. јуна 1905. године. Књиге су просечне величине око 21,5 × 35 cm. Поједине књиге обухватају овакве временске периоде: књ. I (1. I 1869 - 25. X 1869) са 140 листова; књ. II (26. X 1869 - 1. V 1870) са 141 л.; књ. III (2. V 1870 - 30. IV 1871) са 94 л.; књ. IV (1. V 1871 - 30. IV 1872) са 118 л.; књ V (1. V 1872 - 30. IV 1873) са 115 л.; књ. VI (30. VI 1873 - 31. XII 1874) са 135 л.; књ. VII (1. I 1875 - 31. XII 1876) са 186 л.; књ. VIII (1. I 1877 - 31. XII 1877) са 137 л.; књ. IX (1. I 1878 - 3. VI 1879) са 120 л.; књ. X (10. VII 1879 - 31. XII 1880) са 80 л.; књ. XI (1. I 1881 - 31. XII 1883) са 174 л.; књ. XII (1. I 1884 - 19. X 1885) са 116 л.; књ. XIII (20. X 1885 - 31. XII 1887) са 122 л.; књ. XIV (1. I 1888 - 31. XII 1891) са 168 л.; књ. XV (1. I 1892 - 30. IX 1895) са 175 л.

и књ. XVI (1. X 1895 - 4. VI 1905) са 198 л. Дневник се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у који је доспео почетком 1951. године, када је откупљен од Анђе (рођене Милићевић) и Мише Трифуновића. У Архиву САНУ Дневник има сигнатуру бр. 9327.

Овом приликом из Дневника доносимо оне делове у којима се помињу места новоослобођених крајева за период од 1877. до 1885. године. У њима нам он, не тако детаљно, саопштава податке или њихову садржину, понекад их само наговештава, а неки пут саопштава по чувењу. Но, и поред тога, Милићевић је, од осме до тринаесте књиге, забележио многе и различите вести и историјске податке који се тичу новоослобођених крајева за наведени период.

Тако је за рат са Турцима 1877. године забележио вести о нападима и сукобима с Турцима, о кретању наших јединица, ослобађању места, писању неименованих личности из врха војне команде; о томе ко је први напао а ко заузео неко место (Пирот); о расположењу поводом ослобођења Ниша, своме изражавању стрепње за резултате у рату и о разговору са Јованом Ристићем и са руским дипломатама око резултата рата; о подели територија и шта ће се од њих миром добити, као и о стању у Нишу после ослобођења и раду појединих војних лица у ратовима. Почетак српско-бугарског рата 1885. године забележио је вешћу о преласку границе другог новембра и објави краљеве прокламације. Затим о освајању места, броју заробљеника, броју погинулих и рањених, о доношењу рањеника у Београд и њиховом броју, кретању јединица, повлачењу, преговорима о примирју и миру, о одласку министара у Ниш и њиховом стању при одласку, као и своју констатацију о министрима, регрутовању другог позива, непотребности рата, владању војника, официра и команде у рату по причању других и о томе да се највеће примедбе војника односе на Врховну команду; о доласку војних аташеа великих сила око одређивања неутралне зоне, примирју и миру, одласку београдске делегације краљу у Ниш са адресом лојалности и о томе какав је Пирот после одласка Бугара.

Поред вести које се односе на време оба рата, ту су и оне које говоре о самом његовом раду, одласку у Нове крајеве и понекад трошковима за време проведено на путу, одликовањима, путу у Русију, прављењу размештаја за учитеље у Новим крајевима, делегирању у међународну комисију за разграничење са Бугарима, њеном раду и разграничењу и комисијама које су радиле на терену, а чији је он био члан, као што је, на пример, она о уређењу граничних односа.

Потом се ту налазе и кнежева - краљева интересовања за места у Новим крајевима и његова путовања и кретања по њима, као и личности које Милићевићу долазе и путују у Нове крајеве и оне које му се молбама обраћају за помоћ, али и његова преписка са појединим личностима. Укратко је преносио шта му у писму нека личност саопштава, када је сматрао да је нешто важно, а понекад је преписивао цело писмо, углавном значајнијих личности, као што су патријарх Герман Анђелић или бискуп Ј. Ј. Штросмајер.

Своје интересовање за Нове крајеве Милићевић је изразио и опаском о немогућности истраживања својих земаља због немаштине и недовољног

размишљања и интересовање за истраживања. Као и вестима о потреби слања научних комисија у Нове крајеве и како се оне одређују, Ракићевом рукопису о њима, запажању појединих личности и министара о народу тих крајева, уређењу односа за насељенике у Топличком округу и резултатима избора са навођењем места где су напредњаци победили.

Он је забележио и вести о трговини, несугласицама и неспоразумима са Бугарима, као и о повлачењу и затварању дипломатске агенције између нас и њих и њихово реаговање на распитивање чиновника, по Милићевићевом тражењу, о именима села, обичајима, говору, ношњама и тако даље.

Забележио је и вести о раду на железници, одласку првог воза у Ниш, расположењу Смедеревaца због тога што их је заобишла железница Београд-Ниш и своју намеру да напише неку врсту туристичког водича, како он каже "путну белешку" за "оне који иду железницом од Београда до Ниша".

Милићевић је у Дневнику понекад, делимично, наводио своје разговоре са значајним личностима, као што су министри и страни дипломати, или је саопштио вести о разговору. Давао је савете људима да бележе успомене из рата, записао констатације о карактеру појединих личности и опаске на постављења у Министарству просвете која се и њега тичу.

Ставове и реаговања појединих наших високих личности на руску политику према нама, податке који се тичу нас дате од стране руских познатих дипломатских личности и, по причању која су се чула од руских дипломата, о раду једног српског дипломате у Русији, такође, налазимо у Дневнику.

Ту су још вести о премештају престонице у Ниш, као и мишљење о пресељењу владе у њега. Потом о сазивању, отварању, заседању и времену одржавања скупштина, али и атмосфери и расположењу ко све жели и због чега да иде у Ниш, о владама приликом заседања скупштина и њиховим променама, разлозима за путовање појединих министара у Ниш, реакцији појединих министара на законске предлоге и предлози који се њега тичу, а у време кризе пред рат и рат са Бугарима о стању и доласку министара и краља у Ниш.

Имамо и вести забележене о дипломатским размештајима, како је чуо од ког министра. Како је, по причању, Пирот припао Србији на Берлинском конгресу, о оптужби и тражењу да се из службе истера учитељ практикант, бегунцима из Старе Србије и почетку Тимочке буне - побуни у Гамзиграду и слању војске из Ниша.

Овде смо донели и податке из Дневника о његовим књижевним делима, која говоре посредно или непосредно о Новим крајевима. Вести о њима односе се на: његово изражавање жеље да опише Нове крајеве, подстрекавање различитих личности да на томе раде и почетак рада на опису нових округа, време предавања у штампу, брзини штампања "Краљевине Србије", проблеме са слагачима око штампања, хонорар који је добио, захвалност појединих личности на добијеној књизи и реакције појединих људи и познатих личности на дело, понуду и одобрење да му се једна збирка приповедака штампа латиницом у Дубровнику.

Ту су још разговори са кнезом - краљем и његова распитивања и интересовања за Милићевићеву књижевну делатност.

На крају, истакнимо и то да је Милан Ђ. Милићевић забележио идеју краљице Наталије о стварању албума народних ношњи у коме би били заступљени сви окрузи Краљевине Србије, као и о илустровању његових књига "Кнежевина Србија" и "Краљевина Србија" и разговоре са краљицом поводом тога. Да ли је ова њена идеја у потпуности реализована или не није нам познато, јер за постојање албума се незна. Саму идеју, на свој начин, поткрепљује чињеница да постоје фотографије краљице Наталије у српској народној ношњи.

Дневник је датиран по старом календару, а датуми са годином су у аутографу исписивани на средини листа као наслови, сем у случајевима кад се ради о Милићевићевим дужим или краћим путовањима где су они, у оквиру целине текста, писани као нови ставови. Датуме из Дневника овде донели смо на почетку текста, без године коју смо ставили као поднаслов, због простора и означили смо их гармондом.

Са три тачке после датума и на крају текста у датим деловима Дневника означена су изостављања. Тамо где тачака нема значи да текст почиње са датом реченицом или се завршава, ако је на крају стављена тачка. Више тачака на крају текста или реченице које је сам аутор ставио означили смо звездицом, а звездицом и апострофом ако се под одређеним датумом налази још текста.

Речи које је аутор у тексту подвукао овде наводимо курзивом.

Наше интервенције у тексту односе се на допуне скраћеница, додавање неке изостављене речи у реченици или слова у речи, додавање имена поред презимена или обрнуто, а понекад и функције коју је нека личност у одређеном тренутку обављала. Све ове интервенције ставили смо у угласте заграде.

Даље, наше интервенције се односе на уједначавање недоследности код писања интерпункцијских знакова, јер понекад Милићевић није стављао тачку на крају реченице, затварао наводнике кад их отвори или је иза словних ознака, приликом неког набрајања један пут стављао заграду, а већ следећи пут запетуа. Недоследност аутора Дневника види се и код речи које је некад писао великим, а некад малим словом као на пример: Вас, владика, владика нишки, господин, деда Виктор, кнез, кнегиња, министарство, митрополит, округ нишки итд.

Недоследност Милићевића огледа се и у писању речи на више начина као, на пример, код речи сат коју пише као сат, саат или сахат и ми ту нисмо интервенисали.

Ми смо интервенисали и код писања великог и малог слова јер је Милићевић, великим словом писао, на пример: бугарска команда, буџет, Врховна команда, ђенерал, гроф, краљ, краљица, Министарство грађевина, нишки срез, поп, цар као и имена месеци, док је малим словом написао, на пример: Арнаути, Аустрија итд.

Највише наших интервенција односило се на, у аутографу Дневника, написане састављене и растављене речи. Аутор је састављено, на пример, написао: а

држи, би се, да је, да ће, мисли да, за рад, и захваљује, чак и, га је, добро је, ми је, наређено је, то је, шта је, је ли, не да, не знадох, не може, мало не, од које, по други, се ово, скоро ће итд. Одвојено је написао, на пример, речи: еле, затим, зато, зашто, ипак, којечем, мада, међутим, мени, наново, натраг, неће, ниушто, однекуд, подне, сасвим, стога, триста, уместо, уопште, услед, штошта итд.

У Дневнику Милан Ђ. Милићевић је дао доста личних, породичних вести па се стиче утисак да оне преовлађују. У целини гледано, све вести које је саопштио дају једну допуњену слику о стању, животу и времену Србије када су се збили неки значајни догађаји у историји српског народа.

1877.

18. јуна... Долази ми неки Рашић,[2] трговац из Ниша, који вели да је страдао за овај рат, па га сада оставили без игде ичега. Моли за помоћ, али му је ја не могу да дам...

6. дек(ембра)... Мита[3] из Обреновца телеграфише и жели до године да славимо у Нишу али слободноме...

13. дек(ембра)... Дође глас да су наши отели Ак-Паланку, (Белу Паланку) и да су Ниш опколили.

17. дек(embra)... Дође глас да су наши узели Пирот, и то ме развесели ма(л)ко...

20. дек(embra)... После ручка бесмо ја и Гина[4] у Игњата.[5] Ту дођоше неки људи из околине Пирота, те се извештавах о тамошњим приликама. Затим купих наочари, јаче од досадашњих. Одосмо Живку Давидовићу који слави данас.[6] Ту застах Жујовића и Николића. Они после одоше, а дођоше Јован Ристић,[7] Милован Спасић[8] и Сава Грујић.[9] Ристић је љубазан према мени, али уопште није весео. Каже да је на Пироту био крваван бој; "на самом Будимделу (он тако вели, а зове се Будин дел) пало је 800 Турака. Према томе и наших много. Ја рекох да се радујем паду Ниша, као својој тазбини - да ми баба иде одмах у ослобођени Ниш.

- Е, не знам хоће ли то бити скоро, рече Ристић. Треба оставити много војске око њега, а ми то не можемо.

- Ја мислим да се сада од Пирота може поћи за леђа Лесковцу - Немањиној Глубочици.

- И то ће бити тешко, опет прихвати Ристић. Лесковац је далеко изван наших операција: не знам хоће ли Руси нас оставити да се бавимо око освајања Ниша и Лесковца, пошто морамо хитати к Софији - главној циљи њихових операција...

21. дек(бра)... Јосиф Пецић, секретар у министарству нашем, пашеног Алимпија Васиљевића,[10] министра, каже да му је неко из Главне команде војске писао: "Лесковац бисмо могли узети, али нам виши обзири то не допуштају"...

28. дек(embra)... Чује се да је на Пирот прво напао Белимарковић[11] и био одбијен, после га је напао Х(о)рватовић[12] и узео га. А кад после, а заслуга се та припише првоме. Х(о)рватовић не остане равнодушан и вели да му је дато некакво задовољење.[13]

29. дек(embra) Сврћах Лодиженском.[14] Он ми, као тајну, каза да су Турци нашу војску напали на Куршумлији, побили је, и заузели Куршумлију. Наши су се повукли на Прокупље. Говори се да је на сами Божић било боја на Нишу и на Јавору, али се не јавља ништа...

30. дек(embra)... У путу ме срете чика Анта и пита(:)

- Је ли истина (да је) пао Ниш? Не знадох.

Док дођох кући, почеше грувати топови. Рашчу се да је Ниш узет. Мајка одмах спреми тулуне и свеће. Весели је. Необично. Сад јој 81 година, по казивању.

- Толико пута се мислило, вели она, да се Ниш узме па се никад није узео, и хвала Богу, сто се сад узе.

Увече Стојан,[15] Јела,[16] Мица, Миленко и Мијаило седеше у нас равно до поноћи. Стојан спрема Историју Ниша.[17] И ја сам врло радостан тој тековини, али се бојим од целокупног послетка овога крвавога рата.

31. дек(смбра)... Он (Лодижански) ми честита освојење Ниша, и ја му захвалих; али нисам весео како би он хтео зато ме и упита(:)

- Што сте с поли срца?

- Зато, што не знам какав ће последњи резултат бити од овога рата.

- Биће добро; сто смо ми и пред Једреном скоро.

- А шта ће бити кад сатрете и ту Турску војску?

- Како?

- Је ли крај Јевропској Турској?

- То не мислим још.

- А шта ће бити с нама?

- Добићете каквс "отрјозки" и "Старую Сербию".

- Какву Стару Србију кад нам се нсда ни Косово?

Он уђута...

1878.

1. јануара... Освојење Ниша веома је развеселило ону популацију у Београду, која је родом највише из турских крајева...

3. јануара... Данас кнез улази у Ниш.

4. јануара Писах Магдаленићу[18] и Стеви[19] у Ниш: захвалих на честитање из Ниша...

6. јануара...; писах Мити[20] у Ниш, и Стеви Поповићу,[21] у Н(ови) Сад.

Долазише ми: Мијаило; Љуба Ковачевић,[22] који сутра полази у Ниш. Дадох му једну Годишњицу[23] да преда Мити...

7. јануара... Мита ми пише из Ниша, из Пашина конака...

8. јануара... После поднс ми дође Тодор. Чуо је да у Нишу има места за некакве надзорнике магацина, па хоће да иде тамо и мене пита за савет.

Ја му рекох да се од тога чува као ватре, и да љуби онај свој дућанић, али ми се чини да су њега засврбели табани...

9. јануара Бејах рано у Саве Грујића, војнога министра, који ми каза да су наши узели опет Куршумлију. За мој одлазак у Ниш Сава опет говори оно што и пре:

"Ја ћу да пишем Протићу[24] да ти овде остајеш докле не би била потреба баш ти тамо да идеш; а кад та потреба наступи нека те он зове. Полицији ћу писати да је твоје име погрешно и унесено у списак који сам ја потписао; зато да те она не дира. Дотле ти седи - и ради."...

10. јануара... Срп(ске) Новине (бр. 7 1878.) доносе Привремени закон за ослобођење од Турака крајеве, датиран у Нишу.[25] Ма колико да ми је мило читати у Срп(ским) Новинама наредбе које обухватају и те земље и спајају их са Србијом, опет ми се види прерано[26] што се хита с тим уређивањем и публиковањем. Могло се то и лакше и ћутке управљати до тренутка извесности. Радујем се и ја Нишу, као својој тазбини, али не бих говорио:[27] Мој драги Ниш! Моје Нишлије; Моја варош итд. То није сад у обичају.[28] Таком говору било је време у средњем веку, а данас и Наполеони и Александри говоре другојачије...[29]

11. јан(уара)... Мита Ана и Милана[30] дођоше из Обреновца: Мита се позива у Ниш.

13. јануара... Из Ниша добих картицу од Мите, и писмо од ђенерала Косте Протића. Коста благодари за Годишњицу; вели да ме је хтео звати за Управника Ниша (На част му!). Сад каже да се морају да журе да Руси не учине на један мах што пресудно...

17. јануара Оде Мита (зет) у Ниш, заједно с г(осподином) Стојаном Бранковићем капстаном.[31]

18. јануара... Мијатовић[32] је намеран да говори нешто јавно о границама Старе Србије. То би било у корист Црвенога крста. Ристићу вели није по вољи да он то говори. А кнегињи је пријатно, само му је поручила преко некога да много не шири границе Старе Србије! Као да то стоји до воље! Јер

вели у случају да се мало добије овим ратом, остаће људ(и)ма жао.[33] Ако је ово све истина, јер може да буде и плетка. У нас је тога доста!...

26. јануара... Око осам сати јутрос отишао је кажу Ристић кнезу у Ниш.

28. јан(уара)... Добисмо писма из Ниша. Оба Мите пишу. Оба остају у Нишу. Туже се на Ниш. Нечистоћа, оскудица: они сами гладују. Нишлије ни хабера за њих. Боје се људи себи. Не знају шта ће бити...

31. јануара Добих писмо од ђенерала Косте Протића из Ниша...

2. фебруара... Видех Милана Стојићевића,[34] коме је син Ђока погинуо код Врање, и он га донео и сахранио овде. Тај младић је био и у оном бојуна Зајечару 26. авг(уста) 1876. у ком сам био и ја. Јунак - младић. Слава му имену...

4. фебруара... После ручка долази Пирођанац.[35] И он тврди да ћемо добити само неких 7 села према Нишу. И то вели да говоре министарски људи. - Зло и наопако! Толико муке и жртве па не само узалуд него на пакост. То што је наше - даће се Бугарима и биће вечити камен за спотицање између нас и њих.

5. фебруара... Јутрос је кажу отишао митрополит Мијаило[36] у Ниш, да освети цркву тамошњу нову...

6. фебруара... Дође од Даничића[37] и друго писмо с турским реч(и)ма. Послах их у Ниш да Мита упита Алексу...[38]

12. фебр(уара)... Бејах после ручка у Персијанија[39] да му захвалим за љубазни спровод ордена, али он - учтив човек - не даде мени говорити него оде он честита све што ја добијам и као научник и као грађанин Србије. Каза ми да се нада за Србију овом добитку: од Лима право на Вучитрн у Косову, а одатле на Лесковац, па Моравом ка Супивцу, али би тако Ниш остао ван, те је вел(ики) кнез Никола додао да ће и Ниш ући у део који добија Србија. Е то је прилично парче; то је више него што сам се ја надао. Он моли само да се ћути да не би се покварило. Хајде и ћутаћемо; није довска. Миру се нада 19 феб(руара)...

24. фебруара Лодиженском умро[40] брат још 2 фебруара а он чуо тек јуче. Нешто је веома нерасположен. Каже да нам узимљу Пирот, на ком је пало око 7-8 стотина наших људи...

27. феб(руара)... Долази ми учитељ Јован Миодраговић,[41] који је зимус био у Нишу, Прокупљу и Куршумлији. Прича ми како је много српских старих споменика у тим крајевима. Хвали нишки град; вели да је сам избројао на њему 206 топова; видео је, вели, два заробљена из рата Карађорђева и два лањска наша...

7. марта... Говорих с управитељем да пош(а)љем у Ниш Васу сиротана, којега издржавам о трошку Руског одбора...[42]

8. марта... Мита (Ракић) пише из Ниша да неће доћи још неко време. - Новости никаквих.

9. марта... После подне бејах у Персијанија: он ми даде те прочитах тачку уговора који се тиче Србије. Земље добијамо од Дежеве до Ибра, Лаба, до Ветрнице, Влашне и Врила испод Ак-Паланке: баш све не упамтих добро; и Србија постаје независна.-...

Љ(убомир) Ивановић[43] ми прича како му је било у Пироту и уопште у рату...

13. марта... Писах пуковнику Велимиру;[44] Максићу[45] учитељу, да бележи своје успомене из рата, и Мити - у Ниш...

18. марта... Увече чух од Љубе Ковачевића да има већ чуме у Нишу и Алексинцу. Још нам је она недостајала, па да се зацрнимо сасвим.

19. марта... Писах и Мити у Ниш...

4. априла (Пут у Русију)... 12. априла дорученујем у Влангалија.[46] У министарству ме сташе молити за означење тачних граница Старе Србије. Ја пристах да напишем Чеди, не би ли он спремио што...

14. априла... Ја поменух за Стару Србију, а он (Н.П. Игњатијев)[47] оде казивати колико је муке имао с Турцима да нам штогод очупа.

- Готовији су били дати нам онако велику Бугарску, него вама Мали Зворник.[48] Сафет-пашу сам изружио као никаква државника зато...

15. априла... Пита (грофиња Антонина Димитријевна Блудова) како је сад у Врањи, и срди се што се у Србији не уме да ради полако и ћутећки него "какоћу као кокошке"...

21. маја... Те тако, вели, да ће акта ићи одавде у Аранђеловац; из Аранђеловца у Ниш, врховној команди, па отуда или овамо или у Аранђеловац...[49]

24. маја... Владан ми донесе писмо ђенерала Протића од 21. о(вог) м(есеца) из Ниша. Писмо веома значајно, јер изражава сву срдбу која се има на Руску политику спрам Србије у последње време...

25. маја Јутрос у 6 сата Гина, Ана, Мица и Милан[50] одоше у Ниш...

28. маја... Из Ниша ми телеграфа Мита да су Гина и Ана с децом стигле јутрос у Ниш здраво и весело.

31. маја... Из Ниша од наших ништа.

1. јуна... Од Мите писмо из Ниша каже да су сви здрави, и он се спрема на нови пут.

2. јуна... Стојан (Новаковић) ми прича интересну причу о том како је влада хтела сад да шиље научну комисију у заузет(с)[51] крајеве па хоће њега, Ст(ојана) Бошковића[52] и Валтровића.[53] Стојан вели да је ту част одбио од себе. - Ако се не варам то је она мисао коју сам ја још давно саопштио Мити, а он ми пише да је из Ниша предложено да: ја, Стојан и др Панчић[54] идемо, а овде је то изокренуто. Врло добро!

Писах Гини у Ниш.

4. јуна... Дошавши кући застах карту дра Владана,[55] "долазио да се опрости јер полази у Ниш". Напишем Гини и Мити писма и предам му да их однесе...

8. јуна... Мита телеграфише, да је Гина јутрос пошла из Ниша овамо...

10. јуна... Дође Гина из Ниша. Она ни мало не хвали владање Митино (сина) тамо; а и за све каже да не ради нико ништа него само једу и пију. За тога ми је младића чудо, да тако мало има жудње за радом...

12. јуна... Писах Ани у Ниш, а од Мите малоп(ре) добих писмо.

25. јуна Бејах у Персијанија. Он сумња да ће Пирот припасти Србији. За Врању, вели, да му је писао Бобриков[56] да се нада да ће се[57] одржати Србији, а за Пирот и Трн ништа не вели...

29. јуна... Долази ми Илија, (Хранисављевић)[58] те прича своје живљење у Пироту и у Трну...

30. јуна... Између осталога Чеда ми каза да је чуо како је некакав Турчин у Нишу пуцао на кнеза...

1. јула... Писах Мити маломе у Ниш.

6. јула... После подне писах Мити у Ниш;...

10. јула... Он (Јосиф Панчић) намерава скоро у околину Пирота да разгледа тамошњу флору...

13. јула... Дадох објаву дру Панчићу да иде у нахију Нишку ради разгледања и збирања природних ствари за цељи научне...

15. јула... Добих од великога Мите писмо. Јавља ми да је био у Прокупљу, Куршумлији, Подујеву, Лабу, у Врањи, Лесковцу. Намучио се много али је задовољан што је видео што одсад неће ласно видети пошто оде Аустријанцима. Јадикује што су изумрле традиције српске. Вели да су њих држали Арнаути који су сада или сатрвени или растерани...

20. јула... Ана пише, да ће се они скоро вратити, а увече дознах да иде у Ниш др Владан, те му дадох Оглед Ђурина Рјечника[59] за Миту и за Пачића (Алексу). Не знам што ће Владан тамо и то вечерас, на поштанским колима?[60]

22. јула... Причају да је г(осподин) Јован Ристић пре (Берлинског) конгреса, још 8 јула морао потписати неке три конвенције с Андрашијем:[61] о железници, о трговини и о Ђердапу. У свакој је морао попустити Аустрији. И на скупштини, кад је та ствар саопштена, читана, и дебатована он је имао живу муку, да људе склони да узму учешће у том. Све им је говорио, да без тих уступака не бисмо добили Пирота и Врање.[62]

2. авг(уста)... Увече Стојан и Јела седеше у нас дуже. А после њих дође Мита из Ниша.

12. августа... Пише ми Мита да се вратио у Ниш али су деца слаба...

14. августа... Писах Мити у Ниш...

16. августа... Кажу ми да је криза минула: остало је све до кнежева повратка из Ниша. А кнез полази, вели, ово дана...

17. августа У министарству примих објаву и 30 # (дуката) аконто диурне да обиђем школу "у округу нишком, лесковачком, и куршумлиском", и да видим где би требало какве нове школе отворити...

19. августа Данас се спремам, у име Бога, у Ниш с мајком и Љубицом. - На конак смо стигли у Орашје. Одатле 20га, у Параћин, и 21. увече у Ниш. То вече стиже у Ниш и кнез који је тога јутра пошао из Београда. На Топоници се видех с ђен(ералом) Протићем, који беше изашао пред кнеза...

25[63] авг(уста) походих ђенерала Протића, и[64] затим - бејах у кнеза на аудијенцији; много говорисмо о новим крајевима. Ја му причах како сам 16 година обигравао дуж плота да видим Ниш. - Зван, доцније, бејах на ручку у кнеза. Прво сећаше он па на десно: ђен(ерал) Протић, ја, Марко Катанић,[65] Бетан,[66] Анђелковић,[67] Аранђеловић[68] и други, а лево Милутин,[69] Срећковић,[70] Здравковић,[71] Владан, Мишковић[72] и др(уги). Кнез је започео разговор о "Кнежевини Србији" и нукао ме да опишем и ове нове крајеве. Доста се говорило о томе. Мени је и он и ђенерал показивао неку особиту пажњу.

26.[73] У нишкој цркви на служби. Служи деда Виктор, владика нишки. Дан је Њ(еног) В(исочанства) кнегиње. После у двору где се Његово Височанство опет разговара са мном о моме путовању.

27. Прођох Прокупље и Куршумлију. У Прокупљу 2 учитеља, а у Куршумлији нема ни народа.

28. У Лесковац на конак.

29. Прегледах школе у Лесковцу: зграде добре, само је још болница у њима. Бејах и у Турековцу.

30. Телеграфисах Њ(еговом) В(исочанству) "с Хисара" изнад Лесковца, и честитах имени дан сину му.

"С Хисара Немањине Глубочице, у име 500 жудних науке младих Лесковчана честитам В(ашем) В(исочанству) имени дан престолонаследника светлог кнежевића Александра желећи да оцем ослобођени Лесковац под сином узађе на онај ступањ благостања који му слобода, просвета, богатство земљишта и природни положај тако богато обричу."

После тога одем у Грделицу, у Предејану, у Цепу и у Врању на конак.

31. Походим манастир Св(етог) Стевана иза Врање, и разгледам Ратај и Врању.

1. септембра видим Бању, и дођем у Лесковац.

2. Из Лесковца у Конопницу; из Конопнице у Власотинце. Ту видим школу и заноћим у Стојка Бор(о)долца.

3. Уз Власину у Крушевицу где има школа. Одатле на Љуберажу, на Лужницу у Пирот, где преноћим.

4. септ(ембра). Ударим на Белу Паланку, и увече дођем у Ниш.

5. Проведем у Нишу око школа.

6. Разговор с ђенералом.-

Шедрван; камин харемски (турски) Деда Виктор. - Ручак. - А у 2 после подне седнем у кола и на конак у Алексинац.

7. Из Алексинца на конак у Јагодину.

8. Из Јагодине на конак у Лугавчину.

9. На ручак у Гроцку, а на конак кући у Београд. Свега на путу = 22 дана.

11. септ(ембра)... Чуди се (Персијани) нашим захтевима око Врање. Наши су делегати Милутинчић и Мишковић...

12. септ(мбра) Бејах у Њ(еговог) В(исочанства) кнеза. Прими ме у својој соби радионици. Блед, смршао, занесобријанио - ваљда од жалости за дететом[74] - али врло љубазно спроћу мене. Пита ме за општи утисак тих крајева. Разбира за појединa места и приликe. Каже да је рад био да походи сва та места, али као да је то сад под сумњом...

15. септ(мбра) У канцеларији склопих комбинацију за учитеље у Нишу, у Лесковцу, Власотинцима, Прокупљу, и Белој Паланци. Све одобри г(осподин) Васиљевић, и још г(осподи)ну Мирадору,[75] који је био у Пироту и Врању заповеди да и он учини овако као ја што сам...

16. септ(мбра)... У министарству постављање учитеља. Ја подмирих Ниш, Лесковац, Прокупље, Власотинце, Белу Паланку, Каменицу, Матевце, Турековце, Конопницу, Крушевицу, и Предејану...

17. септ(мбра)... Предвече изађох до Ивановића (Љубомира). Он ми даде нека писма о уласку у Пирот. Његове трупе тврде да су прве ушле у Пирот, а међутим сви други веле да су то биле Х(о)рватовићеве војске.[76]

20. септ(мбра) У министарству се пишу постављења учитеља у Новим крајевима...

23. септ(мбра)... Разговорих се с Туроманом[77] о његовој "Латинској Читанци". С. Милојевићем[78] о његову директорству у Нишу...

25. септ(мбра)... После поднe долазише ми: Светозар Гарашанин[79] ком предадо 19# (дуката) које му је послао мајор Кока[80] из Ниша;...

28. септ(мбра)... По грдаличком учитељу[81] послах једну књигу Х(о)рватовићу, а једну Стојиљку (Бородолцу) у Власотинце.

4. октобра... После поднe бејах у дeда - Виктора, владике нишког, и у Јевђенија Симоновића, владике неготинског. Онај први пазари коње и каруце с неким џамбасима, а овај други тугује што им је (владикама) мала власт...

11. октобра ... Увече ми Мита (Ракић) прочита један део свога путописа по "Новој Србији". Дивота![82]

12. октобра...Мариновић[83] ми каза да су комисари тек данас отишли у Врању. Споро всома иде, а у Јевропи нешто мутно...

21. октобра... После поднe дође Данило[84] из Шапца и јадикује се како га терају сад да буде баталиони писар и да иде у Врању, само да га уклоне из Шапца пред избор...

Долази Жица[85] и јадикује се што се "овако ради". Криво му је што се скупштина држи у Нишу...

Др Владан ми пише да се у Нишу спрема школа за Скупштину.

27. октобра Оде Мита Ракић у Ниш на поштанским колима...

31. октобра Пре поднe видех се с Хорватовићем. Он је дошао овамо из Неготина селећи се за Ниш...[86]

1. новембра... Дошао из Ниша Владан (за 17 сати); хоће да води жену и децу; тамо зимује и он...

4. нов(мбра)... Расписано је данас да сви чак и учитељи и учитељке изађу сутра на Саву да испрате Њихова Височанства која полазе у Ниш.

5. новем(бра)... Јутрос око десет сахата Њих(ова) Вис(очанства) кнез и кнегиња сиђоше на Саву на лађу "-Меркур-" и крстоше се пут Ниша...

6. нов(мбра)... Он (Мариновић) мисли да се ова скупштина држи у Нишу[87] зато да прокрчи пут Великој да се тамо сазове.

12. новем(бра)... Ђока ми рече да је однекуд дознао, да ће кнез у Ниш престоницу да премести.

14. нов(мбра) Пре поднe дође Матић;[88] просу чудо учтивости и бриге за све па се опрости, јер сутра полази, вели, у Ниш...

19. нов(мбра)... Хитров[89] оде у Ниш; дадох му 5# (дуката) на зајам.-...

23. нов(смбра)... Сврађах Персијанију. Он се предигао, али је опао приметно. Жали што је влада у Нишу, те споро иду послови које он има. Казује ми шта мисли да је мотививало ово пресељавање у Ниш.

26. нов(смбра)... Пре подне долази Драгољуб Брзак,[90] који се вратио из Ниша, те нам каза да је Мита здраво, и да може до 1. дек(смбра) доћи...

3. дек(смбра)... Не знајући ништа шта бива у Нишу, ја сам, по невољи, ћутао али он (Персијани) поче напоминьати како је писмо кнежево ђенералу Протићу "предвјестије бољшаго ковардака"...

Пред што ће поћи у Ниш, Ристић је вели Персијани, мени говорио да има 12-15 опозиционара, и још 10-12 нерешених = свега може изаћи око 25 противних гласова у скупштини, а шта је то према 180?...

5. дек(смбра)... После подне дође Мита из Ниша. Ништа још није свршио са својим описом пута...

8. дек(смбра) У данашњим Новинама Српским продужава се путопис "С Дрине на Нишаву".[91] Права пашквала и на сељаке, и на природу, и на српску интелигенцију...

21. дек(смбра)... Прича ми (Персијани) да је железница отворена Руским захтевима; бар то зна он из Ниша...

26. дек(смбра)... Др Владан ми пише из Ниша да је примио "Физиологију и Хигијену" коју сам упутио њему и ђенералу...[92]

1879.

4. јан(уара) Сретеновић[93] ми се жали да му из Ниша тражe објашњења о наредбама за прештампавање неких књига...

5. јануара Матић (Димитрије) телеграфише из Ниша да је Васиљевић тешко болан, зато га он заступа...

18. јан(уара)... Говори се да је Черњајев[94] дошао и отишао у Ниш; он хоће да прегова о железници и о паробродству?!

13. фебр(уара)... Пише ми ђенерал Протић из Ниша и теши ме да се не једим на атаке...

11. марта Бејах у Персијанија. Он ми одмах поче причати како се диви оном шта је Васиљевић радио у Русији. Осем вели онога што је казао да је увео у књижевност руски језик те тиме вас увредио, нас преварио, а Јевропу алармирао, он је учинио још нешто много горе. Дошавши у Ниш, поднео је кнезу записку о оном шта је с ким тамо говорио...

23. марта У министарству читава мука да се откупе сви Гласници од Ивана Павловића за Нишку гимназију...

6. маја... Ристића застах за столом са женом. Усташе обоје; упиташе се врло уљудно. Он одмах рече.

- Па изволте овамо да пушимо, и отвори свој кабинет. Ту ме посади на канабе, а он седе на столицу. Ја му дадох "Зимње вечери"... Говорећи о "Кнежевини Србији" мисли да је то моје капитално дело; "али Даничић вам и ово не мање хвали". Сад говори како би требало "Кнежевину" допунити новим окрузима.-...

13. авг(уста) ... После подне се видех с Мариновићем. Он мисли да је Ристић отишао у Ниш ради ових послова:

1 Ради времена и места одржања вел(икс) скупштине,

2 Ради питања о Арнаутима.

3 Ради наименовања људи за посланства.

4 Ради железнице.

3. септ(смбра)... Г(осподин) Павле Слотвински, драгоман француског посланства, пита коју пијессу од мојих прича да преводи секретар француски[95] који је рад превођити[96] нешто од мојих прича.

4. септ(смбра) Обични послови у министарству.

Владика Штросмајер пише ми под 12 септ(ембром) (п(о) к(атоличком)). 1879 "Велецјењени мој Господине,

"Хвала вам лијепа[97]на поклону (Јурмуси). Жао ми је што засад читати не могу вашу красну приповјетку, будући ме њешто очи боле.

"Зимске вечери" ваше прочитао сам од краја до конца и управо се особитим начином наслађивао. Оне су из душе народа црпљене. Оне су и гледом на језик и на народне обичаје право огледало културнога стања нашега народа. Ви сте у том обзиру управо погодили праву жицу. Бог вас благословио!

С особитим штовањем остајем вашим пријатељем Штроссмајер владика".

Писмо је сам писао латиницом.

22. септ(embra)... После подне око 5 сахата дође кнез с кнегињом и сином из Ниша. Дочек и ватромет увече...

25. септ(embra)... Увече ме Срета зове да путујемо у Ниш и у Врању, али новаца немам.

1. октобра...Опет склања (кнез Милан) да описујем нове крајеве. Зато, рекох ја, треба у њих путовати и путовати лагано свуда. Зато је лето и средства...

20. октобра Ноћас је умро онај Чича Коста, баштован, кога сам помињао у "Зимњим вечерима"...

21. октобра... Он (Персијани) ми каже како се овдашњи дипломати срдакају што кнез тако дуго боравећи у Нишу не може да им укаже никакве љубазности:...

Увече се видех с Пантелићима и Стеви[98] говорих за Качановскога[99]да га дочека у Пироту...

23. октобра... Увече рекох "Срећан пут" г(осподину) Стеви Пантелићу, који сутра полази у Пирот.

25. окт(обра)... После подне ми долази с поп Алексом поп Марко Петровић, из Бранковине, посланик народни. Иде сутра у Ниш...

29. октобра Ономадне ми посла г(осподин) Бошковић записку и молбу Владе Јанковића из Дубровника, да се младић тај упути ректору Вел(ике) Школе[100]да се упише, и да му се да благодејање. Уз то је приложено Дучићево[101] писмо у ком се види да је тај младић ангажован да дође амо. Ја бејах почео писати то писмо, али дође ми тај Јанковић и, растужен за кућом, рече да хоће да се врати. Ја оставих писање а њега дозвах на ручак, затим га одведох Бану,[102] Љубибратићу[103]и Велизарићу,[104], његовим земљацима, те га они овеселише и тако се склони остати.

Јутрос ја напишем оно ономадашње писмо ректору и дам га Сретеновићу, (Сави) начелнику, да потпише.

- Ја ћу ово да шаљем у Ниш њему, рече он.

- А што?

- Ја ово не смем потписати. Одговорност је.

- Докле то иде у Ниш, дечко стоји овде ни начем, а и време ће проћи упису.

- Ја не знам шта тај човек чини! Србија неће пропасти, ако тај младић оде и шта још не наговори.

- Србија неће пропасти ни да десет онаких оду, ни да десет оваких као ми не дођу на свет, рекох ја. Него тај посао ваља свршити. На тврди зор, на моје јамство, приста да отправи то писмо ректору.

Ето начелника који је 1. ов(ог) м(есеца) добио 200 талира награде! Није ли ово доба класично?...

30. окт(обра)... Гладовић (Јанко, учитељ четврте класе) из Беле Цркве, шаљући новце за Јурмусу и Фатиму одзива се не може лепше бити о њима и о Зимњим вечерима. Готово сви тако пишу...

31. окт(обра)...Вуловић[105]се тешка што му се већ не каже, да ради историју књижевности. Стога писах г(осподину) Бошковићу, у Ниш...

5. новембра... Мариновић (Јован) ми, после подне, прича да је већ божем свршено да он иде у Париз. Још ће се упитати франц(уска) влада, и издати указ, па ће он онда, по кнежевој жељи, ићи у Ниш да узме опроштај...

14. нов(ембра) У министарству ми прича др Никола Петровић,[106]да је у Нишу тежак положај за владу. Матић је, вели, починио погрешака, Владимир[107]је принуђен одступити, а и Бошковић се не

може одржати. Право каже Вукашин[108] (брат му) да је сад најбоље време и Ристић да одступи, па да иде у Италију да се лечи". Даље се жали како Грујић[109] држи пасивну опозицију, а та њима много смета; 14 посланика владиних није отишло на скупштину. То је све инфлуирано од Грујића и његових људи. "...

15. нов(смбра)... Стога свратих г(осподину) Персијанију. Он ми тек поче казивати како је у Нишу "плохо", плохо, очень плохо! Положење Ристича весма шатко. Едва ли онъ удержится"....

26. нов(смбра) Обично. Из Ниша пишу да иде све тешко...

1. дек(смбра) Обични послови у министарству. Из Ниша ништа. Зло време па и пошта неуредно долази...

12. дек(смбра) Г(осподин) Бошковић из Ниша шаље неки распоред послова у министарству. Што је овај човек жудан издавати наредбе и не вршити их!

18. дек (смбра)... Данас примих нови пројект преуређења Министарства просвете, и одмах написах г(осподину) Бошковићу писамце кога је од прилике ово садржина:

"Поштовани Господине! Пре неког времена изволесте писати ти ми[110] и упитати за мишљење о пројекту за преуређење министарства. Оних дана не могах добити тога пројекта да га прочитам. Доцније ми се десише у роду неке неповољности те никако не могах да приберем мисли на тај предмет. Јутрос ми даде начелник Ваш нови Нишки пројект који прочитах с пажњом. И находим да бих Вам на њега морао рећи оно исто што морах одговорити Вам кад ме питасте за уређење новога листа.

"Овај пројект иде правце да удари мене. Не чинећи ништа да удар отклоним, ја мислим да је сувишно помагати Вам да ме боље смрвите. У оних који Вам помажу, и који мисле да земљи чине услугу кад поштене и, мислим заслужне људе остављају без правде биће за то довољно ума и воље.

"Ја сам ту сасвим излишан".

С пристојним поштовањем Ваш М. Ђ. Милићевић

18. дек(смбра) 1879. у Београду

24. дек(смбра)... После ручка ми дође Мијаило Лазаревић, трговац из Неготина, и прича ми своју несрећу, како је у првом рату убио једнога човека, како је зато суђен, осуђен и издржао затвор, па га сад петљају наново. Моли да му дам писмо на ђенерала Протића у Нишу.

1880.

2. јануара У министарству обично. Из Ниша ништа...

7. јан(уара) ... Увече дође Мијаило Лазаревић. Он сутра полази у Ниш...

18. јануара... Јутрос свраћах Владану који је јуче дошао из Ниша. Деца су му болесна од богиња, па је био с докторима у разговору, али ми наговори опет доста; "да је скупштина бес, да овој земљи не треба устав него један деспотизам éclairé;[111] да министар мора долазити до самоубиства с оваким људ(и)ма, који, вели, моје санитетске законе не примају само зато што мрзе на Ристића"...

22. јан(уара) Данас стиже из Ниша закон о преуређењу Министарства просвете. Датиран је 14. о(вог) м(есеца) а важи од 1. марта. Никаква писма уз њега, а другда има и по два у пакету. Види се да и саме ауторе хвата непријатно осећање кад то дело своје шаљу амо. Закон је тај створен само зато да се мени, после 20 година непомичне службе у Министарству просвете, створи немогућност постати начелник! То и ништа друго! Нека им је сретна пакост! Нека ја узаживим и узрадим - они ће се стидети од себе а не ја!....*'

24. јан(уара) Никола (Петровић) ми много говори "Како он мисли да ће с нама поступити министар", а ја држим да њему то јавља брат (Вукашин) из Ниша, па му одговарам, "нека чине што хоће".

После подне састанак, али код Ђоке Павловића,[112] јер му је соба већа. Беше нас доста. Чеда (Мијатовић) чита свој чланак о буџету, Пироћанац пропраћа неке телеграме из Ниша у Заставу и у Бечку пресу послане...

25. јан(уара)... У Нишу се претреса предлог закона о штампи...

8. фсб(руара)... Око два сахата после подне дошао је Њ(егово) В(исочанство) кнез Милан из Ниша.

9. фсбр(уара) Пре подне дође (Јосиф) Пецић. Он је био у Нишу за време скупштине. Прича неке ствари отуд. Министра Бошковића још нема...

12. фсб(руара)... После ручка дође ми Стојан. Прочитах му писмо Митино из Париза, разговарасмо и о мом положају, па он мисли да је боље секретарство у (Српском) Учном друштву од надзорништва. У то удари ђенерал Коста Протић, који је тек сад после 2 године и 3 месеца дошао кући у Београд. Стојан оде а Коста оста дуже. Хвали Ниш...

17. фсб(руара) Одох Њ(еговом) В(исочанству) кнезу... Разбира за "Кнежевину Србију". То је било дуго...

После подне одох кнегињи. И њој дадох књигу. Она је особито радосна "Краљици Јелени",, коју је вели читала у Пироту, у "Домаћици"...[113]

6. марта Данас дође к мени у собу (у министарству) г(осподин) Бошковић и каза да су решили у седници министарској да ја дођем на расположење а за начелнике (III класе, Министарства просвете и црквених дела) се постављају Јосиф Пецић (Одељење за просветне послове) и поп Јаков Павловић (Одељење за црквене послове).[114]Ето у том су све реформе...

16. марта Пре подне одох ђен(ералу) Протићу. Он се спрема за пут у Ниш. Не казујући узрокâ свогâ пада, уверава да је сада с кнезом бољи пријатељ него икад...

17. марта Пре подне бејах у штампари(ји). Данас се свршава 18 табак "Миливоја". После свраћах Персијан(ij)у. Он ми вели да питање о железници још није свршено. Нада се да ће Аустрија одустати од железнице Ниш-Пирот, а и захтеву рока ублажиће се. Види се да овај човек има задовољство доста кривити Аустрију па јој онда све уступити. Благо њој с г(осподином) Ристићем који тако ради не по темпераменту него по рачуну...

21. марта Коректура Миливоја. - Написах чланчић о експедицији научној која се спрема за Бугарску и за Стару Србију...

22. марта ... Увече састанак. Читах чланак о научној експедицији у Бугарску и Стару Србију.

26. марта... Писах ђен(ералу) Протићу за нека имена места,...

30. марта... У подне добих од г(осподина) Ст(ојана) Бошковића ово писамце: "Господине!

"Част ми је јавити вам да сте по вашој жељи1 одређени да вршите дужност Главног школског надзорника I класе.

"С поздравом и поштовањем ваш Стојан Бошковић".

30. марта

1. само није "по жељи" него по пристанку.

10. априла Око 9 1/4 одох у двор. Застах у чекаоници г(осподина) Панту Луњевицу, начелника шабачког, који вели да је дошао ноћас. Кнез ме прими одмах. Још с врата, не шчекавши мога поздрава, он рече:

- То је опет један драгоцен прилог нашој књижевности од вашега неуморнога рада.

Ја се поклоних, руковах се, и предадох му књигу "Злосслицу", он је прими па се наново рукова са мном захваљујући ми што га се увек сећам.

Сад ме пита, да ли је то резултат мога летошњега пута у Црну Гору?[115]Кажем му, да је ово писано пре, али је летос прегледано у онолико у колико сам могао сам доспети да обиђем, тек оста Ерцеговина и Босна.

- А хтели сте и тамо?

- Желео сам, и пробао сам; па свуд кажу опасно!

- Чудан човек! рече он смешећи се.

Шта ли сад радите; шта ли смишљате да радите?

- Готово ништа, Ваше Височанство; - боле ме очи, а и иначе сам некако нерасположен па тек тако проводим данс...*

- Не може то дуго трајати...*

- Мени је врло тешко, господине Милићевићу, што се ово с вама догоди! Да сам могао предвидети да ће тај закон који је писан за боље стање просвете донети у својим последицама то, да се човеку који је тако рећи свој век тако сјајно посветио просвети, створи непријатност, не бих га потписао; али онда се говорило сасвим другојаче, а после изађе сто тако...

- Хвала Вам за тако расположење. Ја сам дознавао за то одавно, рекох ја:- Мећутим, ја још не приписујем ово злој вољи докле ствар коначно не буде свршена.

- У тој вашој просвети, рече кнез:- има две партије: једна гледа на дела, а друга на форму. Она прва тражи знање и рад а ова друга хоће свршене школе па рад мисли да мора ту бити. А ја не мислим тако. Има људи који су били слаби ђаци а изашли одлични радници, а напротив има их који су све школе свршили па нико и нигде!

- Цела је то истина В(аше) В(исочанство); али је мени тешко устајати против школе и школовања. Ја сам се школовао мало (мада је то било одлично ђаковање), и зато увек жалим што нисам више провео у школи. Свој недостатак накнадио сам својим трудом, тек ипак желим својој отаџбини да има свуд школоване људе.

- Молим вас, та самоуци су овде урадили више него учени!

- Хвала им, али ја не могу проповедати да је боље бити самоук него школован? Ја се собом осећам задовољан, али не бих желео да ово постане правило!

- Тако је; али је требало с вама другојаче а сад вас је министар одредио за инспектора у нове крајеве?

- Није ми још то саопштио, а ако ме одреди, може бити добро и за књигу.

- Ви би онда допунили своју "Кнеж(свину) Србију"!

Још би разговора о научној експедицији у Бугарску, и ја се опростих. Уопште је кнез изгледао као човек у некој бризи, али према мени еминентно пријатељски расположен. Изгледао је да никакве задње мисли нема...*

11. априла Пре подне се видех са Стојаном и Магдаленићем;[116] затим говорих с министром Бошковићем, и казах му шта ми јуче рече кнез о инспекцији у новим крајевима. Овај отресе! Вели да га кнез није разумео. И тако је путовање сасвим под сумњом...

12. априла Писах Мити у Париз, Даничићу у Загреб, ђенералу Протићу у Ниш...

1. маја... После подне ми дође г(осподин) Ст(ојан) Бошковић министар. Говори о овом и о оном, па онда већ каза цељ свога доласка: да ми јави како ми не може дати сва четири нова округа да походим школе стога што би рад био дати неко задовољство и г(осподину) Срећеновићу.

- Мени је лакше што ми дате мање, рекох ја, само се ваља бојати прекора за нештедњу. Али он то узима као ствар сасвим у ред(у). И тако ми рече да се могу спремати да пођем од 15 маја у округе нишки и пиротски.

Помињах му Зајечар и Крајину, али он оћуткује. Види се да ме гура у округе који су још најмање развијени, и у којима мој пут не би задавао никакве бриге г(осподи)ну Ристићу!...

16. маја... Писах Мити у Париз, ген(ералу) Протићу, у Ниш и још неким.- Мислим о путовању па се слабо могу и да бавим чим другим...

17. маја Разаслах писма. Учиних опроштајне походе.-Увече се сви наши састаше те вечерасмо заједно. Дође Илија и поп те и певасмо.

18. маја Киша. Данас у име Бога полазим за Ниш на поштанским колима.

У Ниш стигох 19 увече, и одседох у ђенерала Протића.

Од тога доба до 29 јуна бавих се које у Нишу, које у Лесковцу, у Власотинцима, Белој Паланци и у Пироту, походих све школе у тим окрузима. Предак је дете - према глади ове године и

безб(р)ојним оскудицама за рад школски - врло добар. Одох малко и у Софију те видех Св(стог) краља српског Милутина, и размотрих престоницу нове државе Бугарске.

30. јуна опростих се с Пиротом, у Нишу остах два дана па се онда кретох за Београд…., и на конак кући 5. јула увече.

19. јула Дадох рукопис за "Просветни Гласник".[117]

Размотрих неке приче. Мислим да штампам једну збирку као што су "Зимње вечери".

21. јула… А пре ми дође неки Ђорђе попа Манић Нишлија. Овај се човек мота око Ристића од толиког времена. Данас дође и поче га грдити и жалити се. Ја му рекох да га моли а не да га грди. А он се одмах узе правдати да није шпијун!? Затим поче плакати да нема хлеба, и ја му пружих опет 1 дукат. Ако је у нужди алал му, а ако је дошао да ме куша арам му. Тек некушати није имао шта.

22. јула… Гина телеграфа да је већ у Нишу.

24. јула… За одлазак Лешјанина[118] у Ниш рекао му (Персијанију) је Ристић, да има за циљ да помери Протића из Ниша!…*'

25. јула… Гина пише како се смести ла у Нишу….

Смислих да штампам другу свеску својих прича "Летње вечери".

26. јула… Писма из Ниша од Гине и од Протића.

30. јула… Адресовах позиве за "Летње вечери".

1. августа… Стојан ми прочита Јагићев[119] одзив о "Зимњим вечерима". Кратак је али весма хвалан!- Разаслах позиве на "Летње".

4. авг(уста)… Гина телеграфише да је дошла из Бање у Ниш. У четвртак овамо.

6. авг(уста) Рано дође Илија Хранисављевић, и седе дуже. За њим Д. Радовић,[120] који се ово дана вратио из Пирота, и најпосле др Валента…[121]

9. авг(уста) Предвече изађо с децом до на Мокри Луг где сретох Гину с децом која се враћа из Ниша….*'

17. авг(уст) Проће у спремању за пут.

18. авг(уста) У 6 сати изјутра кретосмо се на пут ја, Даничић и Матковић.[122] Кочијаша узесмо "Перицу Малог", из Крагујевца по 14 динара на дан. И бесмо у Нишу, Пироту, Софији, на Струми, у Брезнику и Тну. Вратисмо се у Пирот. Ту се разболех, и они одоше на Лесковац, а ја изађох пред њих у Прокупље. Одатле на Куршумлију, Јанкову Клисур, Крушевац, Жичу, Крагујевац и Тополу дођосмо у Београд 9 септембра увече по врло рђаву времену.

На свему путу беше лепо време; само последњи дан киша.

Свуд нас пријатељи дочекиваху врло љубазно и радо. На много места Даничић биваше потресен до суза. Сва тројица бесмо сретни гледајући лепоте земаља и везујући с њима историске безбројне успомене.

На Сукову мосту, на Царини, измеримо се: у Матковићу би 72 оке у мени 52, а у Даничићу 45.[123] Тако лаган; тело храни онаку духовну силу!..И слабачак је здрављем, до Бога мога! Да му хоће Бог умножити данс.!

11. септ(ембра) Одох до Даничића[124] где с њим и Матковићем прегледасмо рачун. Ту беше и Дучић. За 23 дана потрошили смо нас тројица 41 дукат и 10 динара. То разделисмо на троје те сваком дође по непуних 14 дуката…

15. септ(embra) По позиву у 9 1/2 одох у двор. Застах међу ађутантима г(осподина) Јоксића[125] и Мишковића војног министра. Ађутант јави за нас, и кнез позва мене. Разговор беше сав о путу. О утисцима које су на нас чинила која места; о Бугарској, о Софији, о Нишу, о народности оних крајева, о школама о Раши, и још о другом којечем. О политици ништа. Разговор као да је он намерно одуговлачио те је изашао дуг преко 3/4 сата…

16. септ(embra)… После подне писах писма у Параћин, у Ниш, Белу Паланку и Пирот…

17. септ(embra)… Прерађивах приповетку "Момин камен"; написах чланак за узајамно познавање између нас и Бугара.

29. септ(смбра) Никако не може да се почне слагање "Летњих вечери". Све нешто Стеви[126]недостаје...

13. октобра... Почиње се слагање "Летњих вечери".

15. октобра Г(осподин) Персијани послао мамка и моли на сваки начин да дођем у 11 сата. Одем. Мислим шта је? Кад он прича:

Князъ на Васъ золъ! Говорятъ что вы въ Нишъ были у Протича, и съ Мицей ругали княгиню. И здъсь вы повторяли тоже!

Насмејах се и одговорих: Ја жалим и кнеза и кнегињу што су осуђени да слушају тако свачију злобу и пакост!...

20. октобра Никуд од куће. Држим коректуру од "Летњих вечери" и не могу довољно да се надишем што не узех терет на врат. Узео бих га друштва ради, дужности ради, а тежак би ми био с много споредних узрока. Желим да склоп буде чврст, и рад дуготрајан...

21. октобра... Почиње већ коректура "Летњих вечери".

24. октобра... Летње вечери иду врло споро.

29. октобра.. (Др М.) Розен полази у Софију и моли уз пут за неку препоруку. Дадох му за Ниш , Белу Паланку и Пирот...

5. нов(смбра) ... 9. нов(смбра) одох у Ниш, а 10 се вратих и 14 после подне стигох у Београд...

15. нов(смбра)... коректура од "Летњих вечери".

11. дек(смбра)... "Летње се вечери" журе...

20. дек(смбра) Доврших ревизију и одобрих да се штампа и последњи табак "Летњих вечери". Бејах у штампарији.-...

22. дек(смбра) Добих писмо од г(осподина) Н. Овсјанима из Петрограда. Пише ми да преводи "Зимње вечери" по други пут!!...

24. дек(смбра)... После подне ми донесше "Летње вечери" везане и права радост! Али одмах опазих штампарску грешку. У толико коректура је не видех а сад је одмах угледах! Уместо "премишља", стоји "примишља"!...*'

30. децембра Рано одох у скупштинску дворану. Ту нађох Гарашанина.[127]С њим у колима у цркву на молитву. Дође и Њ(егово) В(исочанство) кнез Милан и сви скупштинари. Јакуб-ага из Ниша беше дошао пре.-...

Међутим, ја сам задовољан што у овој години дадох "Миливоја", и "Летње вечери"...

1881.

10. јануар Јутрос одох кнезу у двор. Застах Милована Јанковића.[128]После њега уђох ја и предадох му "Летње вечери"...

15. јануара... Мало, вели (кнегиња) теже је министрима овде кад је Скупштина него у Нишу, али је свакојако овде боље него игде...

14. феб(руара) Платих штампарији 810.50 динара за "Летње Вечери"...

20. феб(руара)... Долазише ми посланик Цска[129]из Ниша и још неки други...

11. марта... Увече ми стиже из Котора "Бранко Радичевић", а из Петрограда рецензија Летњих вечери у "Порятку" од 15. феб(руара) 1881. (године) од г(осподина) Овсјанога.

25. марта... Ковачић се јавља из Кастелновога. Тражи "Летњих вечери"...

27. марта Скупштина усвоји Закон о међународној поштанској конвенцији, о уређењу учитељске школе у Нишу, о даљини између механа и школа, и реши врло многе молбе и жалбе...

23. априла... У "Јавору", бр. 16 неки М(ита) Петровић, из Сомбора одговори оном Савићу у "Летопису", и врло хвали "Божану" у Летњим вечерима.[130]

11. маја С Милутином говорих о истрази убијенога хоџе у Прокупљу...

27. маја... Дође акт од министра спољних послова[131] у ком јавља да ме је одредио у једну међународну комисију на граници бугарској да неке спорове граничне расправимо ако се узможе. Тога ради ваља бити у Неготину 15. јуна ове године.

6. јуна... Мислим да склопим план за опис нових округа. То би била допуна "Кнежевини Србији".

15. јуна. Увече седох на лађу "Јелисавету", и одох низ Дунав са г(осподином) Миланом Дамњановићем.[132] Сутра дан, 16. јуна бесмо на Радујевцу, и у Неготин стигосмо за 18 сахата.

У Неготину сачекасмо бугарске комесаре: Димитрија Каранфиловића, и Стефана Попова. Показавши једни другима своја пуномоћства отпочесмо свој рад. На првом састанку одлучисмо да најпре разгледамо све тачке где има каквих тражбина с наше стране или са стране Бугарске, и тек после свега тога да већамо о мерама које нађемо корисне.

И тако смо прошли уз Тимок до Зајечара, прегледали спорна места спрођу Вражогрнеца и Великог Извора, па онда од Бабина Зуба и Св(етог) Николе на Мицур све билом Чипуровског Балкана и Старе планине сиђемо на реку Височницу, преко Вадлича у Долину Нишавску, па онда на Сто, па затим билом које дели воде Влашна и Јерма на Власину, на Виљоколо, чак на Бабину пољану (на тромеђу) и одатле преко Св(етог) Илије сиђемо у Врању.

Из Врање у Ниш. Ту испотписујемо наше записнике, и вратимо се ми у Београд а они у Софију. На том путу провели смо 52 дана (од 15. јуна до 5. августа).

14. августа... Писах Милошу Богићевићу,[133] у Крушевац, г(осподину) Мијаилу Миловановићу,[134] у Ужице, и Раши[135] у Пирот...

11. септ(embra) Одох Њ(еговом) В(исочанству) кнезу Милану. Захвалих му за орден. Он рече да је сматрао за дужност спрођу мога књижевнога рада да ме одликује и раније, али се то није могло.

Пређе на пут по граници и извештаваше се о стању ствари. Кад му поменух да би границу требало провести водомеђом између Струме и Јерме, и између Искера и Нишаве, он се осме(х)ну и рече:

- Ту је границу нама предлагао Андрашије али нам је не дадe Шувалов!...[136]

Ја за то нисам знао...

22. септ(embra)... У поднe бих зван у комисију у Министарство грађевина за мрежу путова у Пиротском округу...

28. септ(embra)... Доврших своје "Листиће из дневника". То су путне белешке с Дунава до над Пчињу"...

29. септ(embra)... За Годишњицу: чланци Алексића. - Превод Рашин; и мој чланак "С Дунава над Пчињу"...[137]

8. октобра... После поднe у министарству комисија за класификацију путова и у она три нова округа: нишком, топличком, и врањском.

26. октобра... Послах у штампу "Листиће свог дневника" "С Дунава над Пчињу".

6. новембра Обично. Пеко Павловић,[138] и Јоле Пилетић[139] долазише ми и рекоше с Богом. Полазе први у Прокупље, а други у Ниш...

1882.

4. јануара...Доврши се слагање мога чланка "С Дунава над Пчињу".

12. јан(уара)... Стиже ми везан први егземплар "С Дунава над Пчињу". И обрадова ме, па одмах бих сит. Више о њем мрзи ме мислити...

13. феб(руара) Бејах у кнеза. Дадох му "С Дунава над Пчињу". Он говори мало о књизи више о Скупштини...

9. марта... После поднe ми дође Стоиљко Бородолче из Власотинаца. Прича ми за његов крај какву трговину води с Бугарском...

17. марта Ручаше у мене игуман из манастира Темског, Св(етог) Ђорђа, код Пирота, Доретеј, и Коста Младеновић из Топлога Дола.

Онај који нас је летос пратио преко Бабина Зуба и Мицура...

17. априла Добих писмо од др К(онстантина) Ј)ирсч(с)ка из Софије. Захваљује на књизи "С Дунава над Пчињу"...

18. априла... Др К(онстантин) Ј) ирсчск, бугарски министар просвете, пише ми и захваљује за "С Дунава над Пчињу". Шаље своје две књижице.

23. априла... Краљ је у 6 сата крснуо из Куршумлије. У Прокупљу је ручао па у 3 се крснуо пут Лесковца...

25. априла Краљ је пошао из Лесковца у 6 1/2, а у Врању стигао у 6 1/4 после подне. Ручао је у Цспи...

26. априла... Краљ је јучс бацио у пснзију начслника врањског Вула Поповића.

27. априла Краљ из Врање у 5 сата пошао за Ниш...

3. маја Краљ у 9 пође из Ниша, а у 5 1/2 стиже у Књажсвац...

10. маја Пирођанац нам прича импрссије с пута. Жали се на глупост чиновника готово свуда. У народу, вели, ни гласа нсма о радикалима: два питања само занимају наш свет, и то у Старој Србији Ссоски дућани, а у Новој Србији - аграрни односи. Иначс је свст осстио благодст после ратнога умора, и показује се задовољан.

15. маја Данас су избори на 50 места. Само на 5 места наши напрсдни кандидати добише всћину: ... Наши су успсли: у Врању, у Гор(њој) Крушсвици, у Нсготини, у Трнави, у Жагубици...

16. маја Осам пст јучашњих кандидата напрсдњака, сви су други стари. Новци су давани, као што јављају начслници, у Зајсчару, у Пироту, у Ћуприји, у Чачку, и Ужицу...

8. јуна Јутрос у 5 сати Гина с Ваном, и Тасином Милсвом одс у Рибарску Бању...

29. јуна... Долази г(осподин) Илија Мутавџић из Пирота судија. Долази из Рибар-Бање. Донссе од Гинс писмо. Каже да добро изгледа.

10. јула Ситнице човска једс. Одрсђују мс у комисију да протабанам сав топлички округ по 16 пор(ских) гроша на дан, и, још мс запостављају мојим ђацима. Вратих Милутину акт и рскох, да у ту комисију нсћу ићи докле се погрсшка нс исправи. Писао је Мијатовићу. Нс знам рсзултата...*

17. јула... Примих и 400 динара аконто диурнс за мссец дана[140] и путна трошка до Ниша...

18. јула Данас, у имс Бога, полазим на колима у Ниш. Вози мс Јован кочијаш за 6 дуката то је 60 динара.

У Ниш сам стигао 21. јула. Ту смо остали до 30 августа извиђајући нсурсдности у раду штсдионице и начслства нишког.

30. августа крснули смо се у Прокупље. Ту смо отпочели саслушавати жалбе и молбе нассљсника. 4. сспт(смбра) добијсм допуштсње од министра да дођсм кући. 6 се крснсм из Прокупља и прско Ниша, Параћина, Свилајинца, Орашја, Гроцкс дођсм у Бсоград 10 увсчс по киши.

О прсдмсту овс комисије ваљало би вишс писати, а о људима - члановима комисије такође имало би се шта казати, али нс знам да ли ћу доспети.

11. сспт(смбра) Никуд од куће. Разглсдах писма која су дошла у послсдње врсмс. Даничићсво се вратило за мном из Прокупља...

12. ссптсмбра Видсх се с Пирођанцсм. Он се бринс за рад комисије; управо жали што смо толико врсмс дангубили у Нишу. Рскох му да смо се и ми - чланови - бунили против тога, али г(осподин) Прсдссдник хоће да трага нечије злоупотрсбс још из врховнс команде!... *Зла је ствар кад човск уврти себи у главу да је само он добар, а сви други рђави, само он поштсн а сви други нспоштсни итд. а туману у обилној мери има наш Ђура...

14. сспт(смбра)... Писах Чеди у Прокупље....

17. ссптсмбра... Добрших "Южныс Словснс и Византија" - За збир историскс грађе - хвала Флоринскомс,[141] а за његова "Соображсния" - баш је могао нс мучити се. Испољио се сав Славснофил.

19. ссптсмбра... После подне свратих ђснсралу Протићу.

Он ми, у разговору, рече да има имена и презимена 34 човека, војника, које је Хорватовић својом руком убио за време два рата. Он га осуђује за то. Држећи да је то био а не потреба дисциплине.

Даље ми каза како сам му ја писао једно писмо кад је Чумић био у затвору пред самртном пресудом. У том писму сам поновио оно место из Шекспира где се говори колика је прља кап људске крви. Протић то писмо добије у Нишу. Кнез се спремао за Београд. Он му га не хтене показати, него напише своје писмо, испише то место из писма "свога пријатеља", преда ордонансу са заповешћу да то писмо да кнезу кад буду у Топоници. Кнез, примивши то писмо у Топоници, одмах напише на истом писму плајвазом: Ко му је тај пријатељ који то страшно место цитира из Шекспира, и врати ордонанса натраг. Протић не каже име писма,[142] али навали да се чува од прље људске крви. "И - вели Протић: - тврдо верујем да је то много принело, да Чумићева глава не слети с рамена.

23. септембра... Увече ми долази "Фатима" Јурмусина сестра. Прича да је била у Нишу, и виђала се с родом оних Ф(е)ренчевића који су њих две били отели.

25. септ(embra)... Писах у Ниш, у Врању и Пирот за грађу...

26. септембра... Увече дође ђен(ерал) Протић.

Он ми је синоћ причао: "На Берлинском конгресу сви су били, на предлог Шувалова, склоњени да Пирот даду Бугарској.

Ристић потрчи од једног до другог и стане молити. Сви га упуте на Шувалова. Ако пристане Шувалов, пристаће и они. Ристић падне на милост Шувалову. Шувалов не да ни поменути. Онда неки од посланика, не знам који, научи Ристића да телеграфише кнезу Милану, те овај да моли цара Александра. Ристић учини по савету. Кнез из Ниша телеграфом замоли цара, и он одобри да му остане и Пирот. Ето тако је било, а није то Ристић отео Србији, као што се хвали".

28. септ(embra) Говорих о односима насељника у Топличком округу с Милутином да се ти уреде.

Писах Алекси[143] у Параћин, Ристи[144] у Ниш.

Бавих се грађом за опис округа Нишког.

30. септ(embra) Примих с поште од г(осподина) Кулаковског,[145] из Москве "Въкъ" журнал, книгу третью", у којој су (од стр. 89-128) штампани моји Хајдуци које је на руски превела Ек(атерина) Кулаковска."

Хвала јој за пажњу, али има врло грубих грешака у преводу.

Посла и "Славянский сжегодникъ, выпускъ пятый, који излази у Кијеву. У том журналу су моје две приче из "Зимњих вечери" - "Незнани Апостоли" и "Водоплавно село". То је превео Ак Староженко.

И ту има грешака.

3. октобра... По оном што он (Пироћанац) прича, ако суд буде суд, Алекса се Поповић[146] не може извући никако. Алекса, за оно време док сам је био у Нишу, долазио је у Београд, и наваљујући да се исплате признанице толико је показао безочне жеђи за туђим парама, да је за сваког очевидно да је то његово масло...

8. октобра Пре подне прибирах грађу за опис Ниша; Читах путопис Вирмонта,[147] који је био у Нишу 1719 и 1720. године...

20. октобра... Дође Ђока Симић, начелник у Министарству спољних послова, те ми каза да је бугарски комесар, г(осподин) Икономов већ дошао, и да је г(осподин) Пироћанац мене и њега (Симића) одредио да с г(осподином) Икономовим преговарамо о уређењу граничних односа.

После подне ми то исто рече и сам Пироћанац. И тако од сутра ваља се бавити проучавањем тога посла...

22. октобра Први пут састасмо се с бугарским комесарима у Министарству спољних послова. Њих су двојица г(осподина) Теодор Икономов и г(осподин) Јосиф Ковачев.

Показасмо своја пуномоћства једни другима и нађосмо их исправна, осем што у њихову стоји да ће комисија и питања о граници расправљати. На нашу примедбу, г(осподин) Икономов рече телеграфати у Софију, и затражити објашњења тога места, па у понедеоник да се састанемо...

27. октобра Састасмо се с комесарима бугарским. Они су добили одговор од своје владе. Бугарска влада жели да се граница још једном прегледа, те да гранична врзина буде баш по тачкама које је обележила јевропска комисија. На то ми одговоримсо: граница се зна куда је; она стоји. Где се не зна покажите место - ту да је учинимо знану заједнички. Они уверавају о добром расположењу свом и своје владе, само хоће да су начисто шта да одговоре својим сељацима кад се жале да се граница ђоја не зна где је.

Пироћанац не пристаје на ово граничење. Оста до друге седнице.

30. октобра Бугари остају при захтеву да се цела граница проводи и исправи по члану протокола јевропске комисије, и карте комисиске.

Ми то примисмо да референујемо…

31. октобра… Моја "Краљевина Србија" (велико име а мали рад - опис нова четири округа) иде на јежевим ногама. Споро, пипаво…*

1. новембра Пре подне звасмо г(осподина) пуковника Здравковића[148] и он нам каза како је обележавана и ударана граница између Србије и Бугарске године 1878. и 79.

И он држи да нема потребе целу границу наново прегледати. Само на спорним местима видети што је одступљено, па свести на линију комисиску, ако таких случајева буде…

2. новем(бра)… С Бугарима запе; они хоће или ревизију целе границе, или ништа није ни било. Остаје где смо. Ниушто пре тога. Нешто се крије иза тога Референоваћемо Пироћанцу.

4. новембра Обично; ја се бавим "нишким округом"; о политици "има ко се брине"…

10. нов(ембра) Из Софије од Савс[149] стиже одговор: да и бугарска влада не тражи верификацију целе границе него само на местима спорним. И таке ће инструкције дати Икономову чим од њега рапорт прими…

12. нов(embra)… У комисији само састанак, а рада нема, јер Бугари немају инструкција, које очекују…

19. нов(embra)… Икономов болестан, те не држасмо седнице…

21. нов(embra)… Г(осподин) Калик иде у Ниш…[150]

22. нов(embra)… Долази ми г(осподин) Калик, те му дадох препорукс за Ниш…

23. новембра… С Бугарима састанак. Већ и њине инструкције гласе да се граница верифицира само онде где је спор. Присташе; и прочиташе свој пројект који су спремили, за конвенцију.

Ја и Ковачев узесмо те га преведосмо.

24. нов(embra)… Скупштина на прагу, бугарска комисија на врату…

25. нов(embra)… У комисији с Бугарима добро. Усвојисмо читавих 7 чланова уговора. Тегоба ће бити при извршењу…

27. нов(embra) Посао с Бугарима иде добро; постављају се одредбе правичне, а ако се не могу извршити неће бити с наше зле воље…

29. нов(embra)… Свршисмо пројект уговора с Бугарима. Још да се препише, па смо готови…

1. дек(embra) У комисији с Бугарима прочитасмо и утврдисмо облик увода уговора и завршетк, и место где ће се ратификације изменити.

Узесмо Београд за то…

2. дек(embra) Пироћанац примећује против облика уговора с Бугарском: није владалац с владаоцем него влада с владом да преговарају…

7. децембра У комисији с Бугарима говоримсо о додацима и изменама које бисмо желели учинити у Уговору. Они би сад желели и сами референовати ствар својој влади. Оста за сутра…

8. дек(embra) Последњи састанак с бугарским комсесарима: они узеше да саопште својој влади примедбе које наша влада чини на текст пројекта конвенције…

1883.

24. јануара... Нешто се бавих Пиротским округом...

2. фебруара пре подне у Министарству, с дедом[151] у Нишу и са Шапцем због Јеронима[152] телеграфање...

6. фебруара... Долази ми Мита Стојановић[153] и извештава се о брату свом, начелнику среза Јабланичког,[154] који је у весељу убио човека, и зато је сада под судом...

13. феб(руара)... Долази ми кући ђенерал Протић са женом; он наваљује да опис нових округа буде што пре готов, а то иде всома споро...

14. феб(руара) Стојан[155] пише да се истера један практикант у Лесковцу, јер је вели чуо[156] да је неваљалац. Упитах начелника Бадемлића, и он одговори, да је одличан радник, и објасни откуд долази та тужба.

Умало човек не страда на правди...

25. феб(руара)... Васа и Живка телеграфишу из Ниша. Колико би њих волело да сам ја остао само књижевник! А колико би то и мени било угодније - али тако...*

1. марта... Затим (краљ Милан) помену "Кнежевину Србију". Говори да је она могла постати само многим мојим путовањем по земљи.

За нове крајеве рече опет да би било добро да их опишем. И затим о раду у Министарству извештава се...

21. марта... У Прокупљу сва је окружна власт остала на једином човеку - помоћнику Стеви...[157]

23. марта Долази поп Мита из Пчиње те распитивах за штошта из врањског округа.

Дође телеграм да Порта да је железничку везу на Врању!...

2. априла... После подне је у Великој цркви била тајна вечера. Нестор се сутра владичи за Нишку јепархију.

3. априла Данас је у Великој цркви завладичен Нестор[158] за јепархију нишку.

Завладичили су га митрополит Теодосије Мраовић[159] и владика темишварски Ђорђе Бранковић..[160]

9. априла Послови обични. Из Старе Србије наваљују бегунци у Врањски округ од насиља. Краљ наређује да се упућују у Косаницу али и тамо нема места...

13. априла... Свраћах ђен(ералу) Протићу, за податке о ратовима...

17. априла Васкрс.

Рано дођоше Илија, Ђока, Мита. Затим: Модрић,[161] Калик из Ниша;...

22. априла... Г(осподин) Калик[162] полази вечерас у Ниш. Жали ми се како су ђаци из старијих разреда осиони, ништа не уче, и пуће се тако да се само и штете и срамоте.

23. априла... У нас је био нишки владика Нестор. Сутра полази па каже због ом...

24. априла... Јутрос оде Нестор у Ниш, јепархију своју.

26. априла... Писах владици Нестору у Ниш, да разбере за титуле владика: нишког, пиротског, и врањског до године 1877.

7. маја... Пироћанац хоће да иде у Ниш на десет петанест дана да се мало одмори, и да свој плац тамо види...

9. маја... Пироћанац с министром грађевина Јоцом Петровићем, оде јутрос у Ниш...

16. маја Ручаше у мене Миленко Марковић,[163] суплеват учитељске школе у Нишу, и Данило Живаљевић Бокељ. Мило ме беше слушати разумне разговоре ових младића...

19. маја... Писах у Врању за "Топличко поље и Добриче", мада говор Данилов иде у корист Добрича великога.

Ништа се не може да привреди књизи.

21. маја Дође Пироћанац из Ниша. Прича да се железница ради врло брзо, и врло солидно...

25. маја Они несрећни сељаци у Гамзиграду пуцали на чуваре јавне безбедности и једнога коња ранили. Ноћас још нарећено је да два баталиона из Ниша иду у Гамзиград; а данас у подне оде г(осподин) Никола Христић,[164] члан Савета на место да извиди ствар, и поврати ред...

28. маја... Г(осподин) Лавлеј[165] дође те рече с Богом. Сутра полази преко Смедерева, Јагодине, Ниша и Пирота за Софију. Прати га г(осподин) Вавасер...

6. јуна... Долазише Нишевљанке, Лена и сестра јој из Шапца,...

18. јула... Ђенерал Протић долази да рече с Богом јер полази у Ниш, на неко време.

28. јула... Жив(ојин) Симић[166] иде у Ниш...

29. јула Долази онај католички свештеник за кога су све новине јавиле да су га сељаци убили камењем. Он је ишао до Ниша; био је у Жичи, у Студеници, и свуда је лепо приман. Смеје се онима који су га пре времена послали на онај свет...

30. јула... Писах г(осподину) министру просв(ете) Стојану (Новаковићу), казах да је готов опис 4 округа, и нудих му на штампање.

5. августа... Долазише ми многи људи. Међу њима и нека жена из Турне која открива благо Цара Радована! Њу ми послаше из двора. Наредио сам да се њено казивање попише.

Бугари се ужурбали, и чак министар из Софије пише ноту, како (се) наши чиновници дуж границе распитују за имена села, за говор, обичаје, песме, одело, игре, приче и т(ако) д(аље). Све по мојим питањима. Они се боје некаквих непријатељских намера од нас! Е баш су дебеле главе! Ја с тешком муком склоним по некога да ми одговори на така питања, а они, мудре главе, већ у том назрели разбирање за путове куда да уђе освајач!...

22. августа Стојан ми јави да је данас отишла наредба Државној штампарији да се мој рукопис "Краљевина Србија. Е. Нови крајеви", штампа онако исто као и[167] "Кнежевина Србија"...

31. авг(уста) Добих прву коректуру од "Нових крајева" Краљевине Србије. Радост коју одавно нисам осећао...

1. септембра... Данас читах прву коректуру како приличи...

5. септ(ембра)... Дођоше ми Томо Ораховац из Ниша и Љубо Јовановић из Котора...

12. септ(embra)... Мислим да је данас наштампан први табак "Краљевине Србије", а други је сложен...

17. септ(embra)... Мука с невештим слагарима у штампарији "Краљевина Србија" слаже се тако споро, да за пет месеци неће бити овај последњи део...

25. септ(embra)... Моја коректура иде као пуж. Хоће ме уморити та спорост.

29. септ(embra)... Коректура иде врло споро...

30. сетп(embra)... После подне одобрих да се штампају други и трећи табак "Краљевине"...

3. октобра Не можеш дочекати да у овој штампарији видиш готов табак! Све се пролагало; нико не држи речи, не води рачуна!...

11. октобра... Долази Деда - Виктор, те моли да се врати у Ниш. Седе у мене и ја га питах за неке ствари о нишкој епархији. Не зна баш ништа. Сва му је библиотека један бугарски сановник, који је сав поцепан. У њега гледа свако јутро...

16. нов(embra) Долази у министарство, са секретаром енглеског посланика лорд Бомонт,[168] те му дадосмо објаву путну. Путује преко Ниша и Врање за Солун. Млад човек, лепо говори француски; хвали Београд...

5. дек(embra) Аконто "Краљевине Србије" узех у министарству место 98 дуката (за XIV табака) дадоше ми све у дукат по 11 динара и 75! Овако Стојан уме да плати своме пријатељу, "драгоме Милану". Али, хвала и за оволико! Има браће која се грђе муче а посније плаћају!...

11. дек(embra)... "Краљевина" се штампа тако споро, да већ не знам када ће бити готова.

13. дек(embra)... Моја књига иде врло споро...

14. дск(смбра) Мучим се око онога што стављам у "Краљевину Србију". Докле опоравим једно планинско било имам триста мука, при овакој оскудици.

Чујем хоће да секвеструју плату за дуг штампарији! То ми и треба.

22. дск(смбра)... Опет књига застала у штампари(ји). Загушио Шематизам...

1884.

3. јануара... "Краљевина Србија" сва је већ у рукама слагачима, а кад ћу је видети готову - не знам.

11. јануара... "Краљевина" у штампарији иде као пуж...

14. јан(уара)... Живка и Васа телеграфишу из Ниша.[169]

16. јан(уара)... Цео дан сам лупао главу с коректуром. Нема добрих слагача, него слажу нека деца па већ очи побелеше исправљајући без броја грешке.

Увече видех склопљен и 26ти табак. То је већ последњи од текста.

18. јан(уара) Долазише ми Опујић,[170] талијански вицеконсул из Ниша, Медаковић, неки руски чиновник, и пуковник Велимир[171] из Крагујевца. Сви хоће Николи (Христићу, председнику министарског Савета, министру унутрашњих дела)...

19. јан(уара)... И остатак текста склопи се данас и дође на коректуру. Уђе у 27 табак само један лист.

20. јан(уара) Добих из Врање књигу рукописну (Минеј) писан 3. р. И (1600) за Археолошко друштво...[172]

25. јан(уара)... "Краљевина иде крају". Данас потписах за штампу и последњи табак текста. Остаје предговор, регистри и друго...

28. јан(уара)... По ручку ми дође г(осподин) Модрић с предлогом да идем сутра у Ниш. Иде министар грађевина Протић,[173] Петковић,[174] и још неколики па зову и мене. Пристах. И сво се спремих.

Сав је рукопис слагачима у рукама. Нека се слаже и исправља до повратка мога.

29. јан(уара)... 31. јан(уара) 1884 у 8 сати седосмо у пресек и у 11 сати бесмо у Нишу, дочекани безбројном множином народа, владиком, властима државним и општинским.

Потом у варош.

Гозба код Утвића. Око 150-200 гостију.

Увече бал у "Јевропи"...

11.фебр(уара)... Дошавши кући на ручак, разабрах да је краљ потписао указ којим мене поставља за помоћника министру, а Павла Козељца за начелника на моје место.

Одох у министарство. Стојан ми то честита. Хвала му...

16. фебруара Донесше ми прве сгзем(п)ларе везане од књиге "Краљевине Србије". - Дођоше из Пожаревца Љуба и Пера.

Увече се сабраше. Ђенерал Протић и госпођа с Гутом, Стева Рајичевић, Виловски,[175] Лаза Комарчић,[176] и његова госпођа, прота Алекса и госпођа, Љуба Јовановић, Модрић, др Мита, Богољуб са снахом. Таса и Милева; и од нас ја и Гина, сва наша деца с унучадма. - Јоксим Марковић.

Поквасисмо Краљевину Србију, и провеселисмо се сасвим пријатељски до 3 сахата после поноћи.

Ово ми је најрадоснији дан у животу: око мене сва моја деца, од које је већина већ упућена у животу, а довршио сам спис који ми је лежао на савести!..

20. феб(руара) Однех Њ(еговом) В(еличанству) краљу "Краљевину Србију". Предајући је рекох:

- Ви сте дали отаџбини ове нове крајеве; ја Вама с њих подносим врло бледу фотографију.

Он је прими; захвали; зачуди се колико је велика, и како сам могао за тако кратко време написати је. Извештава се како је штампана. Пређе на "Кнежевину Србију". Њу јако хвали. Рече да ми је за њу дао Св(етог)Саву...

27. феб(руара)... Ђока Поповић[177] и Бан долазише ми и хвалише "Краљевину Србију". Бану платих за "Словинца" 15 динара. - Државној штампари(ји) понудих сва права на "Књежевину и Краљевину" у име отплате дуга мога у 6468 динара...

28. феб(руара) Пре подне бејах у Њ(еног) В(еличанства) краљице; поднесох јој две књиге "Краљевине Србије" за њу и за краљевића...

Данас примих[178] из Министарства просвете хонорар за "Краљевину Србију". Како ово добро дође! Да се запуше оне највеће рупе...

2. марта... Писах Љуби, Мити[179] у Неготин и дру Лешчинском[180] у Ниш...

13. марта... Лепо писмо којим Х(о)рватовић захваљује за "Краљевину Србију"...

19. марта Јутрос рано јави телеграф да је владика нишки Нестор у 5 сата умро у Зајечару. Он је био пошао да походи неготинску јепархију, коју је за време управљао. У путу се разболи, и сто у Зајечару умре. Наређено је да се носи у Ниш...

21. марта Стојан ми рече да ће министар просвете (Димитрије Маринковић) и један ађутант краљев ићи у Ниш на укоп владици Нестору...

25. марта... Наш вице-консул у Пешти П(авле) Улман пише ми и захваљује за "Краљевину Србију"...

2. априла... Сад од Врања почињем склапати срезове да видим како ће заокруглити...

4. априла... Г(осподин) (Ј)иречек ми захваљује за "Краљевину". Чуди се да сам за кратко време могао толику грађу сабрати и тако је уредити.

Вели да ће о јесени оставити Бугарску службу, и вратити се у Праг.

11. априла Послах "Краљевину Србију" г(осподину) Будманију[181] у Загреб, коме је још давно ваљало да оде, али је грешком отишла на другу страну; и г(осподину) Виловском у Беч...

Долазише ми: г(осподин) Даљић,[182] председник окружног суда у Пожаревцу, и Миленко Марковић, професор из Ниша.

17. априла Министар правде (Димитрије) Мита Маринковић каже да ће скупштина бити у Нишу; дан још није одређен...

20. априла Краљ потписа указ којим се Скупштина сазива у Ниш, 6 маја ове године...

21. априла Пре подне ми дође Стојан (Новаковић) (министар) (унутрашњих дела) и упита шта знам о владици врањском Пајсију?

- Нешто сам мало слушао, и све добро, одговорих ја.

- Ми хоћемо да зовемо њега за Ниш, рече ми он.

- Добро! прихватих ја...

Стојан ме, иза тога, пита.

- Би ли ти угодно било да идеш у Ниш на скупштину?

- Би; али бих волео да не идем...

- Апсолутно не мораш, али да си изостао без питања, можда би ти било криво...

25. априла Обични послови у министарству. Спрема се за полазак у Ниш. Ломи се ко ће ићи, ко ли неће. Од рачуновођа до пандура све сплеткари и улагује се да би ишло: диурне да добије...

28. априла Као да ће с Мојсилом - Ђосом угодити. Он се поклонио митрополиту Теодосију.[183] Пајсије врањски хоће, али се мора искати од Патријаршије.[184] То ће мало да одоцни постављење...

1. маја Стојан ми остави да се бринем о штампању пројеката законских, и да му их шаљем у Ниш...

3. маја... Министар Новаковић наредио је који послови да се шаљу њему у Ниш а који у министарство као обично.

6. маја… После подне око 6 1/2 часова краљ с краљицом и краљевићем сађе на Саву на лађу Ориент - испраћен силним светом: Он иде у Ниш на скупштину. Ноћиће на лађи, а сутра железницом у Ниш.

7. маја… Краљ је после подне већ био у Нишу…

8. маја Обични послови. Из Ниша јављају да је краљ срећно приспео, и радосно дочекан. Скупштина, мисле, да ће се отворити 9…

11. маја Доће ноћас штафетално престона беседа из Ниша. Дадох је да се сложи за "Српске Новине"…

15. маја… Из Ниша се јавља да су се др Владан (Ђорђевић), Чивутин Вукашин (Петровић), и Ф(илип) Христић први уписали у напредњачки клуб. То је доказ да ми још можемо да принављамо тековину!…

16. маја Из Ниша јављају да скупштина одобрава акламци(ј)ом предлоге владине…

17. маја (Спасов дан)… Из Ниша јављају да скупштина све прима лако, готово акламацијом…

20. маја… Из Ниша јављају да се претреса закон о таксама…

21. маја… Из Ниша јављају да је свршен закон о таксама…

22. маја Пре подне долази ми Пироћанац. Њему Новаковић пише из Ниша и јавља како је др Владан постао омиљена личност у скупштини својим беседама против радикала (мртвих!), и како се он сваки дан осваја и већ ће сасвим бити задобијен! Е ово је најбољи доказ колико Стојан познаје људе. Кукавац сињи! Он мисли да је још и Владана ваљало освајати?!…*

24. маја ... Из Ниша јављају да скупштина готово акламацијом одобрава све предлоге владине. Досад је свршено све осем закона о порезу...

27. маја Ништа нема из Ниша ни Софије.-…

28. маја И на питање: Милутин из Ниша одговара, да нема ништа ново. Како ствар бреговска стоји данас не знам; а по неким знацима овдашњи бугарски отправник послова г(осподин) (Иван) Гешов, ујутру одлази. Он вели: Нико у Бугарској неће сукоба са Србијом: то нас тентају Руси…

29. маја Ноћас дође депеша од Гарашанина из Ниша да бугарска влада не да задовољења, и да, зато наш агенат затвара Агенцију, и долази сутра у Ниш…

30. маја… Г(осподин) (Ђорђе С.) Симић агенат наш у Софији, данас стиже у Ниш…

31. маја… Из Ниша ништа. Скупштина вотира законе о трошковима чиновника војних и цивилних.

1. јуна… Из Ниша ништа важно…

2. јуна Писах Стојану у Ниш о доласку патријарха (Германа) Анђелића[185] у Београд.

Данас дођоше Ракићу гроф Брej[186]и Персијани поводом наше размирице с Бугарима. Персијани тражи: а) да се Србија уздржи од сваког непријатељства до решења трију царевина, б) да се покори медијацији њиховој.

Из Ниша питају: шта значи та медијација? Услед тога они: Брej и Персијани питају своје владе о том. Само се ствар разлачи. Без тога смо могли бити!…

4. јуна Из Ниша јављају да је скупштина са свима против једног примила у начелу пројекат закона о непосредној порези.

Чеда Мијатовић долази к мени. Прича ми за ствари у Нишу. Не одобрава и он ону брзину у спору с Бугарима. Вели да је Гарашанин с оваком већином врло силан, и мисли да му све може бити. Боји се пренагљености, а држи да су већ и они осетили колико су се затрчали…

5. јуна… Из Ниша јављају да скупштина врло брзо решава све законе који јој се поднесу…

6. јуна Са скупштине телеграфишу да се закон о непосредној порези брзо усваја…

7. јуна… Из Ниша јављају да закон о порези иде добро…

8. јуна Данас после подне посланици руски и немачки: А(лександар Иванович) Персијани и гроф Брej одоше у Ниш, да тамо с аустри(ј)ским заступником Шислом[187] гледе изравнати наш спор с Бугарима...

10. јуна... Ст(ојан) Новаковић ми пише да ће скупштина до 15 све свршити. О подели земље за управу неће сада ни предлагати ништа...

11. јуна... Из Ниша ништа ново...

13. јуна Из Ниша јављају: скупштина одобрава све акламацијом! Овакве скупштине није било никад. Ја да сам министар тим више бих се плашио у извршењу онога што скупштина овако лако вотира...

15. јуна... Из Ниша јављају да ће скупштину закључити сутра, па ће министри доћи у недељу а краљ у вторник...

16. јуна Из Ниша телеграфишу: пре подне је скупштина одобрила буџет за годину 1884 и 1885, који је изишао на 46 милиона, а то је неких 9 милиона више него у лањском. Откуда ће ови приходиући у касу ја не знам! Бојим се и незадовољства у народу и празнине у касама! Да смо дошли до 40 милиона то би било највише докле се могло терати у овом скономном развитку Србије...*'

18. јуна Долазе посланици који су се јуче вратили из Ниша. Причају како су ишли послови на скупштини. Све приписују такту и бесједништ(в)у Гарашанинову; од осталих министара једни, вели, ћуте, а други се срде и нису за народ. Много осуђују нарав Новаковићу. Др Владан кажу да је био међу скупштинарима оно што је глумац међу сватовима!...

19. јуна Њихова величанства с краљевићем јутрос у 8 сахата пошла су из Ниша...

Телеграфах министру Новаковићу у Ниш, и свим окружним начелницима.

У Revue-u Critique № 26 од 23 јуна 1884, стр. 518 г(осподин) Луји Лежс[188] објавио је "Краљевину Србију", и послао ми број, да видим.

21. јуна Министри су мислили јутрос се крснути из Ниша за Београд, али је Морава покварила[189] привремене железничке мостове, те се не може возити. Зато су остали, и отишли у Цепу да виде предсо...

22. јуна Тек данас кренули су се министри из Ниша. На Морави је кваран дрвени мост, а гвоздени још није готов: мораће пешке, па оданде железницом до Смед(е)рева...

2. јула... Писах Пери и Љуби, Васи у Ниш, и Богдановићу[190] у Аранђеловац.

Споро иду Успомене моје. Још сам у години 1867, а тек пету и десету записујем.

24. јула Узех од министра одсуства 20 дана, да одем у Неготин, па после преко Зајечара и Ниша у Параћин, и отуда кући.

Телеграфисах Мити, Љуби, а писах Васи у Ниш и Алекси у Параћин...

28. јула... Ту (у Књажевцу 8. августа) ноћих у проте Николе (Вељковића), па сутра преко Трескабе и Грамаде у Ниш, где остах до 14 августа. За то време изиђох до Еминове и Прокопове Кутине у Заплању...

26. августа... Свраћах ђенералу Протићу, те њима казах како сам нашао њихове у Нишу...

30. ав(уста) Долази ми г(осподин) Русет,[191] Француз, који је већ прошао Букурешт и Влашку, Цариград и Малу Азију, Једрене, Софију, Пирот и Ниш, па захваљује за упуте које сам му пређе дао. Ово дана иде на Вуковар, па у Сарајево, откуда ће преко Вишеграда на Ужице, Чачак, Карановац, Крушевац, Сталаћ до Манасије, и одонуд на Лесковац и Врање, у Скопље!!. А ми кад ћемо мислити о својим земљама? Немање нигде те не било!.....*

3. септембра Обично.- Први влак железнички оде у Ниш. Још су невешти чиновници и служитељи па све је ишло споро, али су ипак зарадили само на овој станици 200 дуката.

Долазише ми Живојин Симић, Јоксим Марковић,[192] који се бавио дуже у Сурдулици.

Вешма се осуђују састави пописних комисија?...

4. септ(ембра) Долазише ми прокупачки начелник А(танасије) Петровић,[193] и кнежевачки[194] прота Никола, који су дошли из Ниша на железници, па су весели том великом напретку...

8. септ(смбра)... Г(осподин) Претнер[195] из дубровника иште допуст да "Зимње вечери" прештампа латиницом.

9. септ(смбра)... Дадох г(осподину) Претнеру у Дубровнику одобрење, да моје"Зимње вечери" прештампа латиницом, и јужним говором.

12. септ(смбра)... Смедеревски начелник Јован Бадемлић прича како су невесели Смедеревци што их (је) железница Ниш-Београд оставила на страни...

14. септ(смбра) Пре подне у министарству долази ми Утвић из Ниша: моли за кафанско право...

5. октобра Данас дође Стојан (министар) к мени у собу, донесе ми све извештаје о неком Петру Дугалићу из Велика Села у срезу врачарском, и рече:

- ...

- Одакле си ти?

- Из Велика Села; име ми је Петар Дугалић; заробљен сам на В(еликом) Извору 1876, био сам у ропству у Ир-Богачу у Азији; отуда сам утекао у Цариград, и из Цариграда пешке дошао сам у Куманово, па српску стражу на Давидовцу, и онда у Врању, а отуда сво ме овде. Ноћас сам дошао на железници...

И оде лажни Петар Дугалић, а сву лаж откри верни акценат бошњачки и јужни говор. И то му од Врање довде нису ни опажали!

15. октобра Долазише ми начелник из Пирота Т(одор) Поповић, кум Миленко Дробњак и Павле кмет из Рипња, и два кмета из Мачве. Сви у један глас хучу: стала трговина, низашто се пара не може да узме! Свега доста у народа али паре нема. Забрана свиња у Аустроугарску прави је гром за наше домаћине...

31. окт(обра) Платих интерес од уштеде на "Краљевини" и од зајма "Међународичкога". Кад ћу се сасвим изгобељати ни сам не знам...

8. нов(смбра)... Затим ја бејах на ручку у митрополита (Теодосија). Данас је поп Мита Павловић,[196] посвећен за владику нишког, и тога ради митрополит даде ручак. Беху: владике шабачки Самуило и нови Димитрије нишки, Гарашанин, Дим(итрије) Маринковић,[197] Ст(еван) Д. Поповић,[198] ја, прота Алекса, прота Живојин и још попова и ђакона?...

26. новембра... Министар просвете Стева Д. Поповић каза ми да није могао успети да моју "Кнежевину и Краљевину" откупи и тако ме ослободи дуга. На тај начин, опет хоће кућа да оде за књижевне труде!...*'

И тако се сврши година 1884.

У њене дане доврших Краљевину Србију; готово наштампах Међународицу, и Енографску изложбу у Москви; али се највише радујем што ми се те године Мита окући, и, чини ми се, сасвим срећно!

25. јан(уара)... Затим у одбору историчком (Српског) Учесног Друштва, па у пријатеља Никс[199] на вечери беху ђенерал Протић, и Тута из Ниша.

5. фебруара у 12 и 1/2 у поднe бејах у краљице. Њено Величанство примивши моје књиге и захваливши ми рече да има једну идеју с мојом "Кнежевином и Краљевином" - набавља илустрације за сваки округ, и већ их има за12, још јој остаје 9. Кад све буде готово послаће ми цео Албум да разгледам и да јој кажем своје мишљење.

6. фебруара Посла ми краљица Албум, о ком је јуче говорила...

7. фебруара... Мислим о краљичиној намери да се илуструје Краљевина Србија. Ствар је дивна, само ће коштати много.

10. фебруара После подне у 5 сати, у Новом двору, изиђох пред краљицу, и рекох јој да су слике у албуму верне: одело је све домаће боје су погођене; само неколико слика има с мешавином; те и она већ мисли да избаци.

Тада говорисмо о илустровању моје књиге "Србије". Краљица, засад, само хоће да стече себи један албум ношивâ разних и са неколиким интергрунтима из округâ а остало (историја, археологија,

обичаји и др(уго)) вели да би компликовало њену намеру. Свој пак албум, који жели са свим попунити, даће на послугу...

12. феб(руара)... После подне ме зва краљица те говоримо о њеном Албуму; она журно попуњава своју замисао, и држим да ће успети не може бити боље.

15. марта... После подне долазише ми Павле (Марковић) кмет из Рипња са својим ћатом и Никола Ђорђевић бивши начелник крагујевачки.[200] Овај ми се јада нешто о свом сину који је сада у Врању...[201]

18. марта Све обично. Потписан указ о Скупштини. Сазива се 3. априла у Ниш.-...

20. марта... Г(осподин) Претнер из Дубровника пише да ми шаље 50 књ(ига) "Зимњих вечери", латиницом штампаних.-...

21. марта Никола Ђорђевић јави ми да му је Стева обрекао преместити сина из Врање.

23. марта Примих из Дубровника од Претнера 50 књ(ига) Зимњих вечери, латиницом штампаних.

Од Њ(егове) Св(етости) патријарха Ђермана (Германа Анђелића) примих аков вина с овим писмом:

"На Велики петак, у Карловцима 1885.

Драги Господине!

Зашто рекох: драги? Зато што дари ваши по садржају своме прилепише вас срцу моме. Стога сте и мили и драги.

Но како ви тумачите мучање моје? Томе одговора дати не знам ја; то је ваше, ваша ствар.

Ви имадосте љубав, прислати ми три дара1 кано што негда волеви персисти Царије принесоше рождшем "ся младенц" у Витлејему три дара:[202] злато, ливан и смирну. Три дара ваша, ако и нису in natura pura злато, ливан, и смирна; ал су за мене они више него ови. Ови су за око што брзо ишчезава; они пак за душу што остаје. Тамо корист мала; овде полза велика. Она се исплаћује; ова никако.

Но дар иште уздарје. То је наше старо; а ми млади нисмо. Сунце је на обзорју већ одавна превалило обојици - мени више, вама мање.

Молим дакле да изволите благоохотно примити уздарје као што га ја добродушно шаљем под једним посредством познатог вам Земунца, купном са искреним поздравом славног тридневног од гроба воскресенија. Христова и изразом мога неограниченога високопочитанија с којим част имам пребивати Ваш смирени у Христу молитвеник обвезателни Герман."

1. Послао сам му: Краљевину Србију, Међународницу и Етнографску изложбу у Москви.[203]

28. марта... Увече се опростих с дрм Миком, који сутра иде у Ниш.

1. априла Министар Новаковић, полазећи уђе к мени у собу и рече

- Ми смо Јолџије, Милане, како ли се каже. Ми идемо после подне у Ниш; а ти гледај као и досад да послови иду. Раније је својом писменом наредбом казао то исто. И оде. То је све...

5. априла Равно у 12 часова извезе се из двора Њ(егово) В(еличанство) краљ с краљицом, и одвезоше се на станицу железни(ч)ку. Краљ оде у Ниш, а краљица се врати у двор...

10. априла Опет долази (Милан) Пироћанац те седе дуже. Занима га развој наших послова у Нишу...

11. априла Обични послови. У 1 сат дође адреса скупштинска, и до мрака се штампа у Срп(ским) новинама и разнесе по Београду.

Празна је сасвим. Да нема железнице и обнове Краљевине - не знам о чем би ове скупштине говориле. Као да ничега другог нема, и као да се о те две тековине може све једнако говорити...

12. априла (Љубичин рођени дан)... У Нишу раде одбори скупштински.

13. априла... После подне ми долази Вуловић и донесе архив Јагићев те ми показа како Јагић пропраћа "Краљевину Србију".[204]

14. априла Нема ништа из Ниша. - Гласова по Београду је пуно, али ништа поуздано...

16. априла Ништа особито. - Из Ниша јављају да ће скоро бити готови...

17. априла... У Нишу иду послови брзо. Скоро ће бити готови...

19. априла Нишки начелник, Риста Бадемлић, брат од тетке М. Гарашанину, пише ми "Амо изгледа да је скупштинска већина у слози; али није тако. Ушао ђаво у напредну партију, и отпевао јој за душу. Није узрок опозиција, већ рођена браћа напредњаци. - Да ми неће казати свет "постао начелник, па сад неће да је у партији", сутра бих изишао.

20. априла... Долази Пироћанац те седе дуже причајући ми своје погледе на послове наше.

Он мисли да је наша пречка дужност селити владу у Ниш пошто пото!...

21. априла... Непрестано се проносе гласови из Ниша о Новаковићеву паду, и, што је најгоре, врло се радо примају. Он телеграфише да се бави које каквим ситницама...

22. априла... Из Ниша јављају да је скупштина све свршила, и да ће је сутра краљ, указом, закључити. Нема ни беседе!...*

24. априла... А увече, око 7, стиже Њ(егово) В(еличанство) краљ из Ниша. Дочека није било; још веле да је изишао у Топчидеру из вагона.-...

28. априла После подне у 5 1/4, на позив одох Њ(еном) В(еличанству) краљици. Она ми показа прву акварелу за свој Албум. Није лепа. Не могах хвалити. И она рече да му је писала то исто. Иза тога, упита ме за слике из Зајечара, за кућу ваљевску и за слике из Топлице. Записала је све што је желела питати ме. Упитавши за све, и добивши моје одговоре захвали ми и ја се поклоних и одох.

16. маја Долазише ми професор Вуловић и Настас параћински капетан. Вуловић иде у Ниш на испите зрелости; Настас је дошао на три дана...

18. маја... Пери писах, и Васи у Ниш.

8. јуна Пре подне позва ме Њ(ено) Величанство краљица, те ме пита за ношиво неколиких округа', показа ми слику која је рађена у Фиоренци, и затим изнесе "Поменик" пок(ојне) г(оспо)ђе Томаније и пита ме за многа имена у Поменику, која не зна чија су. Даде ми препис, молећи да разберем...

21. јуна... Увече вечерах у пријатеља Никс с Тутом из Ниша.

7. јула... После ручка око 5 и 20 минута одох краљици, која ме је тражила док сам био у Неготину. Она ми даде слику цркве Св(етог) Николе у Бару, и обрече узети на се(бе) пресликање српских ликова из те цркве. Њен Албум брзо напредује, само овдашњи сликари (Миловановић[205] и Тит(с) - лбах[206]- спори су и сметени - да није она овако смотрена преварили би често и себе и њу).

24. јула... У подне краљ оде у Ниш, у лов на неколико дана.

31. јула... Краљ је још у Нишу...

3. авг(уста)... Ађутанат Бајаловић (Љубомир, пешадијски мајор) по налогу краљичину долази и пита за обичаје у Зајечарском округу, у Смедеревском и још неким које она може узети у свој албум, а шаље ми и г(осподина) Миловановића цртача да му те обичаје испричам. И испричах му: Песме претену, Прело (на селу) и дизање у Славу код слава у цркви...

10. августа Краљица је јутрос отишла у Ћуприју а краљ из Ниша у Ћуприју, па су одатле у Раваницу...

15. авг(уста) У Министарству говорих с Милутином о капетану за Нишки срез. Обрече кроз два дана поставити Перу.-...

22. авг(уста) Мислим, док стигнем, и док грађе зберем, написати једну Путну белешку за оне који иду железницом од Београда до Ниша: шта има где десно и лево од железнице. Зато, данас после подне, одох до Кусатка, и извести(х) се о долини Малога Луга.

2. септембра... Послах Пироћанцу "на насеље" једну Краљевину Србију.

17. септ(ембра) Одоше министри у Ниш, на скупштину. Спреме се чине на крпат. - Милић само данас може ноћити код куће. Сутра већ у логору. - Мита се зове у Ниш....[207]

18. септ(embra) У подне оде Њ(егово) В(еличанство) краљ у Ниш, са целом врховном командом...

20. септ(embra) Данас је у Нишу Њ(егово) В(еличанство) краљ отворио скупштину беседом, која каже, да Србија не може остати на миру, кад се цепа Берлински уговор...

22. септ(смбра)... О ручку дође од Миће карта, да је здрав, и да је у Медошевцу до Ниша. - Врло смо сви радосни.

Из Ниша чујемо да је скупштина све одобрила једногласно. - Спреме војне чине се сасвим озбиљне.

25. септ(смбра) Данас у 9 1/4 и Мита оде у Ниш. Њих два имам; оба одоше на војску. Даде се што се имаде - и нека је просто и благословено, само да не буде Србији узалуд мука!....*

Из Ниша причају чудне ствари.

26. септ(смбра) Ништа из Ниша од деце; а ни новина никаких...

27. септ(смбра) Добих од Милића карту: здрав је, само се жали да им је ноћу зима под шатором...

28. септ(смбра)... Писах Мити и Милићу у Ниш...

29. септ(смбра) И од Мите и од Миће писма. Здраво су оба, али је Миће још у Медошевцу, под шаторима...*

Ђенералу Кости Протићу данас је дан рођења (29 септ(смбар) 1831.). Сврћах му. Прича ми како га је корео г(осподин) Ђ(орђе) Ценић[208] што шета по Београду, а није у војсци. - Шта ћу силом, одговорио је ђенерал: - не зову ме.

- Да! тебе не зову, а тамо је Кевенхилер[209] помоћник врховном команданту, а Пинтер[210] је (војни аташе) шеф штаба! Јадна Србијо, шта си дочекала! Ово Коста каже као тајну тугу тога Србина...*

3. октобра... Том приликом каже ми, (министар унутрашњих дела, Димитрије Маринковић) да ништа не зна из Ниша, само се скоро нада Гарашанину. Из његових речи види се, да једино краљ зна шта хоће, а они иду као муха без главе.

4. октобра Бејасмо наумили ја и Гина да одемо у Ниш видети Миту и Милића, кога она није давно видела,...

5. октобра... Мене Мита зове телеграфом да дођем у Ниш сутра првим возом. - И, у име Бога, идем.

6. октобра У 7 часова седох на воз железнички, и у 7 увече бејах у Нишу, код Мите. Дође и Милић. Оба су здраво и добро...

8 октобра оставих Ниш и дођох на конак у Параћин, па 9. у Београд кући.

18. октобра Ноћас су тражили депешом да се пошаље у Ниш 100 фијакерских кола за пренос болесника. - Из Пирота јављају да се тамо на 6 грађана појавио пегави тиф(ус), и велике богиње. -

Мој Милић је већ у Белој Паланци, и телеграфише да је здрав.

19. октобра Писах Милићу у Белу Паланку, и Мити у Ниш. Ново се не зна ништа: Ми ћемо се истрошити, али нека нас Бог сачува од болештина - па све којекако...

21. октобра... Милић ми пише из Беле Паланке, да они прелазе у село Клисуру, где мисле остати који дан.

22. октобра... Краљ је из Ниша прешао у Пирот. Као да смо све ближе к рату...

24. октобра Мита пише из Ниша да је још онде, али је спреман за полазак чим се заповеди. Куда, кад - не зна.

Јутрос Њено Величанство краљица оде у Ниш, особитим возом..

25. октобра Добих Кратовца већ и везана; послах 1. Милутину, и 1 Мити у Ниш...

Краљица је у Нишу, а зове ме за недељу (прекосутра) у 2 1/2 после подне: докле ће се вратити дотле...

26. октобра... Данас долази Њ(ено) В(еличанство) краљица из Ниша.-...

27. октобра Пре подне писах Мити у Ниш...

Увече дође писмо од Миће из Суводола код Пирота. Тражи мекинтош, и новаца...

28. октобра Писах Милићу, и послах му књига и новаца упутницом преко начелника пиротског Тоше Поповића.[211]- Мити писах и Фигаро послах.

Јутрос је г(осподин Димитрије) Маринковић министар отишао у Ниш...

30. октобра Писах Мити у Ниш; никаких гласова ни из војске, ни из дипломатије, а време пролази и касе се стружу, осем тога што се војска, лежањем, млитави....*'

31. октобра По нарочитој депеши из Ниша, сва петорица министара, који су били овде у Београду, данас после подне у 2,55 одоше у Ниш. - Не зна се зашто се зову, а нагађа се свашта. Бољс[212] је очекнути. Видеће се...

1. новембра Пре подне дође у Министарство велики указ, који је премештио, авансовао, и поставио око 50 чиновника. То је свршено у Нишу, и зли језици гучу да је свршено било пре одласка Маринковићева у Ниш. И да је он тога ради и отишао био. Види се да су ови Београђани важни министри...*'

2. новембра Ноћас у 1 сахат ноћи краљ Милан је, с војним министром, Јованом Петровићем,[213] пошао из Ниша за Пирот. У 7 сахата био је у Пироту. Међутим,[214] војсци је заповеђено да у 6 сахата пређе границу Кнежевине Бугарске. Ево прокламације. Сви други Министри вратили су се данас у Београд.

3. нов(ембра) Данас дође глас да су наши (ј)уче узели Цариброд и заробили 30-40 бугарских војника; у Цариродски срез, послан је из Пирота један чиновник да врши службу. Доцније се чу: да су наши отели Трн на бајонет, узели Брезник, и дошли до Сливнице...

Узех од г(осподина) Маринковића допуст да одем у Ниш сутра.

4. нов(ембра) После подне у 3 часа седох на железницу и, за 8 и 1/2 часова стигох у Ниш. Са мном путова и М(илан) Кујунџић,[215] кога зову у врховну команду у пресбирô.

У Нишу ме дочека Мита, те се ту ноћ разговоримо. Он о Милићу не зна ништа. Последња су његова писма из села Градашница иза Пирота. Сад где је не знамо.

5. нов(ембра) Мита, по депеши, оде у Пирот у друштву с Јовом Жујовићем.[216] Ја остах у Нишу тај дан. Ручах и вечерах у владике Димитрија заједно са А. Спасићем[217] и начелником Бадемли'ћем...

7. нов(ембра)... Врховна команда као да је у Пироту...

8. новембра Синоћ у 11 сата, нарочитим возом, отишао је Милутин (Гарашанин) у Ниш одакле ће краљу, који је већ у Белој Паланци...

9. новембра Гласови су бољи с бојнога поља: краљ се опет вратио у Цариброд. Топаловић[218] из долине Струме превалио се у Софи'ски Брдораван, и спојио се с Биничким[219] те Сливницу бомбардују из 48 топова. Мишковић[220] и Хорстиг[221] с остацима Милутиновс[222] дивизије наступају од Драгомана ка Сливници. Говори се да је кнез отишао из Сливнице у Софију...

Од Милића немам ништа још од 30. октобра. Данас ми рече Никола Петровић, који је јуче из Пирота, да га је ономадне видео у Цариброду. Ако је истина, онда је врло добро. Ни од Мите нема ништа, а чујем да је у Пироту.

11. новембра... Кажу да је до данас донесено у Београд 1400 рањсника; већина је лако рањених; тешки рањеници су у Нишу.-...

12. нов(ембра)... После крвавих бојева, који су однели врло многе главе и на нашој и бугарској страни, ми смо напустили своје положаје у Софи'ском пољу, и повлачимо се к Пироту и к Трну...

13. нов(ембра) Јуче је донесено из Ниша 800 рањеника, а у Нишу још има 1111 теже рањених.

Наложено примирје од три северне царевине (Русије, Немачке и Аустрије) краљ Милан је примио, и већ из Пирота пешао у Ниш, давши војсци заповест да обустави непријатељства...

14. нов(ембра) Гарашанин, службено, јавља да су се наше трупе, "из поштовања према великим силама, и због врло рђава времена" повукле и разместиле око Пирота, а на граници су остале само предстраже....* Људи само хучу и лелечу.

Он зове своје другове - министре - у Ниш. Они, држећи да не треба да иду, разговараше дуго о том међу собом, и с Пироћанцем и Новаковићем у соби Министра ун(утрашњих) дела Маринковића, па одаслаше Вукашина Петровића министра финанција у Ниш...[223]

15. нов(ембра) Синоћ у 11 часова, нарочитим возом, отишао гроф Кевенхилер у Ниш, одакле ће у бугарски стан, кнезу Батембергу...

Гарашанин јавља да се краљ премешта у Белу Паланку, и да се бој бије у околини Пирота; не знам где местимице...

Шафарик[224] телеграфише у Ниш, да се најбржим начином Лешјанину[225] пош(а)ље довољно потпаљача за велике топове...

16. нов(смбра) Бој се бије око Пирота: Наша је војска на Белави, Крушци, и Блату...

17. нов(смбра) Разноси се по вароши телеграма о примирју. Она је састављена опширније, али ни тако не може да скрије да Пирот није у нашим рукама.

Мита јави да је и Милић стигао у Ниш...

18. нов(смбра) Министри, после дужега већања и ломњаве, одоше после подне у Ниш. Што ће? Не знам. Знам да су се препали, да иду као без главе - а без главе су свакад и били несрећници! - Други позив ваљда је већ сав у Нишу; зову се и остаци од првога позива...

19. нов(смбра) Синоћ је из Петрограда приспео Х(о)рватовић,[226] и јутрос отишао у Ниш. Само се јавио овде Њ(сном) В(сличанству) краљици, другом ником.

Данас се још не враћају министри из Ниша. Међутим проносе се гласови који тврде да од примирја нема ништа, и чак да су наши ударили на Пирот? Сумњам!...

20. нов(смбра) Министри су још у Нишу. Војска се прибира са свих страна у Ниш; купе се и добровољци. Рањеници се, међутим, још доносе из Ниша. Свет је у великој бризи; сви су љути што су Бугари заузели Пирот али, према првим неуспесима, сви се боје нових пораза? Нико не верује у способност војводâ. Овакога расположења умова ја нисам никад запамтио...

21. нов(смбра)... Министри се данас враћају из Ниша, а шта су тамо уредили? Шта ли су - овакі каки су - могли уредити? Не зна нико!...

Дрски Немац зассо у Пирот па поставља услове какви се не могу примити докле не падне бар 20 хиљада! Еле зло свакојако. Проклет[227] и триклет ко нас натента, а много више проклети ми што не гледамо шта радимо, и како радимо.-

22. нов(смбра) Сви министри, осем председника, М(илутина) Гарашанина вратили су се. Он је остао те копа ровове на Црвеној Реци и Плочи и утврђује се против Бугара ту! Докле по Београду шетају залудни два инџинирска[228] ђенерала (Коста Протић и (Јован) Белимарковић)[229] дотле Милутин доспева да копа шанчеве! Па да наши послови не иду овако наопако?!...

23. новембра... За сутра се бојаше Гина спремила да иде у Ниш да види Милића, а кад би око 12 сати ноћи, а он дође. (Добио је дужност те спровео неке тешке рањенике, па ће тако остати овде два три дана).

24. нов(смбра)... Осем Беле Паланке, коју је узела његова (Хорватовићева) војска његова је сва радња одступање и спаљени Књажевац. Човек сујетан, и у добром пријатељству с дописницима, он има новинама да захвали за своје име; делима ни мало! Он је сад нова снага - па уздања мало! Дај Боже да се зебња претвори у радост.

Ниш се утврђује јако...

25. новембра... Он ми (Миленко) чита писмо Биничкога из Црноклишта, испод Пирота. Весма тужно и жалосно ...

26. нов(смбра) Ништа се не зна од преговора о миру, нити с бојнога поља. Само се војска вуче у Ниш, и припреме се велике чине...

27. нов(смбра) Јуче увече телеграфише из Ниша краљ краљици, да је од команданта бугарских предстража примљено писмо бугарске команде, у ком се прелази преко наших предлогâ за примирје па се понављају ранији предлози бугарски, и то ови:...

Међутим се војска, муниција и оружје без престанка вуче у Ниш....

29. нов(смбра) Др Докић,[230] дошавши из Ниша, дође у министарство и каза ми да је Мита здрав, да је шеф у две болнице, и да ради врло добро.

Док је био до наших позиција према Пироту, слушао је шта се тамо прича, и своди свој суд на ово: војници су се владали, уопште, достојно; млађи официри јуначки, а "главешине" (употребио је ову реч) као без главе...

30. новембра ... Зима јака. Сиромах Данило (Живаљевић) иште коју кошуљу, гаће и што вунено да би се загрејао...

Ја и Мита сутра ћемо послати све у Белу Паланку На Јелешића...[231]

2. дек(ембра) Гроф Кевенхилер данас даје једну депешу у Ниш Гарашанину, а у вароши се говори да вечерас долазе војни аташеји, који ће одредити неутралну зону између наше војске и бугарске....

3. децембра... Хладноћа силази до 6 испод 0 овде; снег сипа цео дан. Како ли је на Белави, на Плочи, на Бабиној Глави. Чак одавде возе се дрва за војску...

4. дек(ембра)... Опет се говори да у Нишу овлађује ратна жеља...

5. дек(embra) Данас око подне дошли су у Београд, и отишли у Ниш, војни аташеји великих сила који ће одредити неутралну зону између нас и Бугара те да се учини примирје и мир...

Писах Мити и Мићи у Ниш.

8. дек(ембра) Војни аташеји отишли су у Пирот, у Главни бугарски стан. Шта су тамо учинили још се не зна...

9. дек(ембра) Војни аташеји су у Пироту. Шта су урадили још се не зна...[232]

Има нека агитација у вароши за неку велику изјаву. Неко озго креће људе купи потписе и спрема велику депутацију краљу у Ниш, да настави рат. Сви ти мисле да се одуже реч(и)ма; а простије би било да изјаве пред судом: да своје имање дају на рат, а сами да иду на страже!...

10. дек(ембра) ... Данас је 40 Београђана отишло у Ниш и однело краљу адресу лојалности и преданости к династији. Нисам адресе читао, али кад чујем да су тамо поп Стева Бели[233] и још неки - могу мислити колико је то озбиљна ствар.

11. дек(ембра) ... После подне дође из Ниша Милић. Добио је допуст за 20 дана: слаб је...

12. дек(ембра) Врати се депутација београдска из Ниша...

17. дек(ембра)... После ручка стиже Мита из Ниша, који управо долази из Пирота, куда је ишао по нарочитој краљевој заповести. За Пирот каже да га је страшно погледати. Нигде врата, нигде прозора на кућама, нигде пећи - све је то однесено или сагорело. - ...

18. дек(ембра) Долазе војници, официри и други чиновници који су били на војсци. Сви се туже на: глад, жеђ, умор, ваши - а највише на врховну управу. Да је било памети, сви вели, успех би био наш! Али као да ни овај неуспех нас неће опаметити. Бар се тако мора мислити по причама из Ниша...

19. децембра Пре подне долази ми у министарство г(осподин) Есер, дописник "Стендарта" и "Келнских Новина" и доведе једнога Енглеза цртача, за кога вели да је знаменитост европска. Овај жели да иде у Пирот, па тражи "дозволу". Рекох му да то дају они у Нишу, у врховној команди, и упутих га Х(о)рватовићу...

27. дек(ембра)... Београђани шкргућу зуб(и)ма на проту Алексу[234] и оне који су ишли у Ниш и тражили рат!...

29. дек(ембра) ... И он (краљ Милан) их је онда отпустио (Ристића и Пироћанца) рекавши да ће скоро да иде у Ниш, али ће се опет вратити.

- Ја ћу, рекао је краљ: - бити чунак између Ниша и Београда, и имаћу приликс још да вас призовем...

31. децембра ... Данас у подне краљ се извезе из двора с краљицом и оде на станицу. Он иде у Ниш, а она остаје...

НАПОМЕНЕ

1 Поводом стогодишњице Милићевићевог рођења 1921. године у *Српском књижевном гласнику* објављивани су делови Дневника и то тако, како је у уводном тексту истакнуто, да "оно што се данас може објавити у најкраћим одломцима, како је написано, извађено је овде без нарочитог реда и одбира, опште слике ради, не толико о самим стварима колико о времену." Постоји једна белешка Божидара Ковачевића која се односи на ове изводе и гласи: "Вероватно га је начинио М. Грол", Делови Дневника су објављивани у: Књ. XXXIII, св. 4 (16.јун), 255-272; св.5 (1. јул), 343-353; св. 6 (16. јул), 424-437; св 7 (1. август), 499-508; св. 8 (16. август), 592-611; књ. XXXIV, св. 1 (1. септембар), 20-34; св 2 (16. септембар), 101-115; св. 3 (1. октобар), 177-194; св. 4 (16. октобар), 263-275 и св. 5 (1. новембар), 346-355. Морамо истаћи да ови објављени изводи из дневника нису увек верно пренесени из аутографа. На више места садржина у аутографу разликује се од објављене.

2 Никола Коле Рашић који је био повереник и организатор у националном раду за нишки и лесковачки крај. Војвода и родољуб, умро у Нишу 1898. године. (Цариградски гласник, V, 1899, бр. 2 (7. јануар), 2)

3 Реч је о Мити Ракићу, зету Милана Ђ. Милићевића. Вид. и нап. бр. 30.

4 Гина, супруга Милићевићева.

5 Највероватније је реч о Игњату Станимировићу, који је био члан Касационог суда. Пензионисан је шестог новембра 1876. год. Убијен 12. јануара 1878. године.

6 Живко Давидовић, пензионер, члан Државног савета. Славио је Св. мученика Игњатија богоносца.

7 Јован Ристић тада је био министар иностраних дела у министарству Стевче Михаиловића, а од првог октобра 1878, када је образовано његово министарство, министар председник и министар иностраних дела до 19. октобра 1880. године.

8 Милован Спасић, био је начелник I кл. економног одељења у Министарству финансија и указом од 24. марта 1877. године постављен је за члана Државног савета. Био је члан комисије за ратне страдалце, председник Друштва за пољску привреду и редовни члан Одбора за науке друштвене и историјске у Српском ученом друштву.

9 Сава Грујић, артиљеријски пуковник. Указом од четвртог новембра 1876. године добио је чин пуковника и постављен за министра војног, на којој је дужности био до првог октобра 1878. године. Од 1879-1882 године први дипломатски агент и генерални конзул Заступништва Србије у Бугарској.

10 Алимпије Васиљевић био је министар просвете и црквених дела од 24. априла 1876. до 8. марта 1879. године, када је стављен на расположење. Указом од првог фебруара 1880. године постављен је за члана Државног савета, а поново министар просвете и црквених послова био је од 5. јуна до 19. октобра 1880. године.

11 Јован Белимарковић, генерал, командант Шумадијског корпуса и тада је имао општу команду над свим трупама као најстарији по чину.

12 Ђура Хорватовић, генерал, командант Тимочког корпуса од 1877. до 6. октобра 1878. године, када је постао командант Моравског корпуса и био на дужности до 1. октобра 1879. године. Од тада је председник Војно-касационог суда до 4. новембра 1881. године. Потом је ванредни посланик и пуномоћни министар на двору руског цара у Петрограду. Указом од 20. новембра 1885. године именован је за команданта Нишавске војске у чијем су саставу биле Моравска, Дринска, Дунавска и Шумадијска активна дивизија са придодатим пуковима II позива.

13 У чланку *Освајање Ак-Паланке и Пироша (12-16. децембра 1877. год.)* о уласку српских трупа у Пирот стоји и ово: "око 11 часова пре подне среле су се с противних крајева долазеће победне трупе тимочког и шумадијског кора - на пијаци Пирота и весело се поздравише. Пре тога пиротски владика с грађанством изашао је ван вароши на сусрет команданту тимочког кора и поздравио га добродошлицом, радујући се дошавшој ослобођавајућој српској војсци." (Српске новине, XLVI, 1878, бр. 22 (28. јануар), 90).

14 Лодижрнски, секретар руског посланства у Београду.

15 Стојан Новаковић тада је био професор Велике Школе. Од 19. октобра 1880. до 21. септембра 1883. године био је министар просвете и црквених послова, а у влади Милутина Гарашанина од 7. фебруара 1884. године до 2. маја 1885. био је министар унутрашњих дела. Указом од 16. септембра 1885. године, као министар на расположењу, постављен је за краљевог посланика у Народној скупштини.

16 Јела, супруга Стојана Новаковића.

17 Стојан Новаковић није штампао или написао дело под називом *Историја Ниша*. У Српским новинама објавио је рад који има назив *Ниш у прошлости (По разним писцима и изворима)*. (Српске новине, XLVI, 1878, бр. 2 (3. јануар), 5-8).

18 Михаило Магдаленић, инжењеријски мајор, постављен је 10. новембра 1876. године за начелника инжењерије и команданта инжењеријског батаљона Дринског корпуса. По шематизму за 1880. годину био је начелник инжењерије штаба Шумадијског корпуса Народне војске, члан Инжењеријског комитета Министарства војног. Био је и професор фортификације на Војној академији. Или је можда у питању Светозар Магдаленић, пешадијски капетан II класе, корпусни ађутант - Тимочки корпус Народне војске, а касније командир IV чете, II батаљона I пешадијског пука Стајаће војске.

19 Вид. нап. бр. 98.

20 Реч је о Димитрију Милићевићу, сину Милановом, којег он понекад у Дневнику назива мали, а зета Миту Ракића велики Мита.

21 Стева Поповић, књижевник и политичар, уређивао календар Орао, лист Њиву, писао уџбенике.

22 Љуба Ковачевић тада је био професор Учитељске школе.

23 Реч је о часопису *Годишњица Николе Чупића* који је издавао Одбор Чупићеве задужбине, а чији је председник до 31. јануара 1879. године био Милан Ђ. Милићевић.

24 Коста Протић, генерал, у рату 1878. био је начелник штаба Врховне команде, ађутант кнеза Милана од 19. септембра 1875 до 12. марта 1880. године, начелник Главног генералштаба од 1. децембра 1878. до 1. априла 1880. године, командант Моравског корпуса од 13. марта 1880. до 31. марта 1883. године.

25 Закон је датиран 3. јануара 1878. године и у Српским новинама објављен под називом *Привремени закон о уређењу ослобођених предела* (Српске новине, XLVI, 1878, бр. 7 10. јануар, 27-29).

26 На овом месту у аутографу Дневника пре је била написана нека реч која је прецртана, па је изнад ње написана реч *прерано*, а исто се ово односи и на реч *хитао* у истој реченици.

27 До овога дела реченице у аутографу је био написан део друге реченице који је прецртан и изнад њега је ова написана.

28 Овде су претходно биле написане три речи које су прецртане и изнад њих је написано *у обичају*.

29 И овде је у аутографу претходно била написана реч и прецртана а изнад ње је написана реч *другојачије*.

30 Мита Ракић тада је био секретар V класе Поштанско-телеграфског одељења Министарства унутрашњих дела. Његова супруга Ана, кћерка Милана Ђ. Милићевића, и Милана њихова кћерка.

31 Стојан Бранковић, капетан II класе, командир II чете I Пионирског батаљона Инжењерског пука Стајаће војске, према шематизму за 1879. годину, јер због рата није рађен шематизам Министарства војног за 1878. годину.

32 Чедомиљ - Чеда Мијатовић тада је министар финансија на расположењу. Указом од 24. III 1877. године одређен је за управника Одељења српско-народног зајма у Министарству финансија. У министарству Милана Пироћанца (19. X 1880 - 21. IX 1883) био је министар иностраних дела до 10. октобра 1881. године и заступник министра финансија, а од тада па до 21. септембра 1883. године министар финансија.

33 У аутографу текста после ове реченице написана је реченица која је прецртана тако да је текст нечитљив.

34 Милан Ђ. Стојићевић, начелник II класе, чачанског окружног начелства.

35 Милан Пироћанац тада је члан I класе Касационог суда. Од 19. октобра 1880. до 21. септембра 1883. године био је министар председник, а министар правде од 19. октобра 1880. до 10. октобра 1881. године, када постаје министар иностраних дела до краја свога министарства 21. септембра 1883. године. Указом од 16. септембра 1885. године, као председник министарства у пензији, постављен је за краљевог посланика у Народној скупштини.

36 Михаило (Јовановић), архиепископ београдски и митрополит српски 1859-1881. и 1889-1898.

37 Ђура Даничић, филолог, професор филологије на Великој школи.

38 Алекса Пачић, секретар за турски језик у Министарству иностраних дела.

39 Александар Иванович Персијани, руски генерални конзул у Београду и дипломатски агент.

40 Код речи *умро* у аутографу Дневника аутор је после слова *р* увек писао меки знак.

41 Јован Миодраговић, учитељ VIII класе у I разреду основне школе код Саборне цркве у Београду.

42 М.Ђ. Милићевић је био секретар Руског добротворног одбора за новчану помоћ хришћанским породицама пострадалим у Српско-турском рату који је формиран у Београду.

43 Љубомир Ивановић, генералштабни пуковник, управитељ Војне академије, почасни кнежев ађутант. До 1. марта 1877. године вршио дужност начелника Главног ђенералштаба, када је указом разрешен. У рату 1878. године био је командант II шумадијске дивизије и командант трупа које су ишле према Пироту. Умро је 20. марта 1879. године.

44 Велимир Стевановић, артиљеријски пуковник, командант Градске команде у Нишу.

45 Антоније Максић, учитељ VI класе у II разреду мушке основне школе у Неготину.

46 Александар Јегорович Влангали, руски дипломата, генерални конзул у Србији (1860-1863), заменик министра иностраних послова Русије (1882-1891).

47 Никола Павлович Игњатијев, гроф, генерал, руски дипломата и политичар.

48 У аутографу Дневника реч *Мали* написана је малим словом. У том случају да ли би се могло односити на Зворник са леве обале Дрине?

49 Ово се односи на осуду Аћима Чумића.

50 Милица и Милан, деца Мите и Ане Ракић. Вид. нап. бр. 30.

51 На крају речи у аутографу Дневника је мања мрља од мастила где се слово е не види.

52 Стојан Бошковић тада је ректор и професор опште историје на Великој школи. У министарству Јована Ристића био је министар просвете и црквених дела од 8. марта 1879. до 5. јуна 1880. године.

53 Михаило Валтровић, професор грађевине на Великој школи.

54 Јосиф Панчић, професор ботанике на Великој школи. Од 16. априла 1880. године редовни члан Главног Просветног савета.

55 Владан Ђорђевић, санитетски потпуковник, био је начелник санитета Врховне команде за време рата. Лекар хируршког одељења и шеф београдске војне болнице до 21. априла 1879. године, када је указом постављен за начелника II класе Санитетског одељења при Министарству унутрашњих дела.

56 Георгије Бобриков, генералштабни пуковник, руски војни повереник.

57 Речи *да ће се* написане су изнад текста и цртом је дат знак где да се убаце.

58 Илија Хранисављевић тада је био члан и благајник управе у Пироту. Указом од трећег септембра 1877. године постављен је за члана у Београдском окружном суду, а до тада је био управитељ I класе Београдског казненог завода.

59 Ђура Даничић је 1878. године у Загребу издао дело под називом *Оглед. Ријечник хрватског или српског језика.*

60 У аутографу више изгледа да је изнад тачке написан арапски број 2 него да је знак питања.

61 Ђула Андраши, гроф, министар иностраних дела Аустроугарске.

62 Овде изнете податке, али и друга питања која се у Дневнику помињу, треба упоредити са једним другим мемоарским делом које о конвенцијама и раду Јована Ристића на Берлинском конгресу говори опширније. То су *Успомене* ондашњег министра финансија Владимира Јовановића које је за штампу приредио и предговор написао проф. др Василије Ђ. Крестић, а издао Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1988, стр. 527+/4/ (стр. 416-439).

63 Прво је било написано 26 па прецртано.

64 После овога у аутографу Дневника је написано: "одох разгледати школе нишке" па је прецртано.

65 Марко Катанић, пешадијски пуковник, гарнизонар у Београду.

66 Карло Бетан, секретар за страну кореспонденцију у Министарству иностраних дела, касније кнежев секретар.

67 Јован Анђелковић, ђенералштабни потпуковник, дејствујући ађутант. У фебруару 1878. године био је начелник Оперативног одељења Врховне команде.

68 Петар Аранђеловић, инжењеријски потпуковник, инспектор при Врховној команди.

69 Милутин Јовановић, тада артиљеријски пуковник. Указом од 10. новембра 1876. године постављен је за инспектора артиљерије при Врховној команди. После добио чин генерала, а указом од 11. септембра 1885. године постављен је за команданта активне Дунавске дивизије.

70 Према Шематизму нема личности са презименом Сретковић у државној служби. Највероватније је да се овде ради о Милутину Срећковићу, артиљеријском мајору који је указом од 19. фебруара 1877. постављен за помоћника команданта шумадијске артиљеријске бригаде.

71 Стеван Здравковић, инжењеријски пуковник. Указом од 10. новембра 1876. године постављен је за инспектора инжењерије. Од 5. јуна до 19. октобра 1880. године био је министар грађевина, а 1882. године привремени управитељ Војне академије, члан Комитета за организацију и наставу војске. Указом од 11. септембра 1885. године постављен је за команданта Моравске дивизијске области, а уједно и за команданта града Ниша.

72 Јован Мишковић, тада генералштабни потпуковник. Указом од 12. марта 1877. године постављен за начелника генералштаба Тимочког корпуса, а указом од 21. августа 1878. године постављен је за књажевог ађутанта. У министарству Јована Ристића био је министар војни од 1. октобра 1878. до 19. октобра 1880. године. Као генералштабни пуковник, указом од 11. септембра 1885. године, постављен је за команданта активне Дринске дивизије.

73 У аутографу је написан број 28 па прецртан и још један датум који се не види.

74 Ово се односи на смрт књажевића Сергија М. Обреновића који је рођен 2. а умро 7. септембра 1878. године.

75 Милорад Поповић Шапчанин био је секретар III класе у Министарству просвете и црквених дела и члан Књижевно-уметничког одбора управе Народног позоришта.

76 Вид. нап. бр. 13 и 43.

77 Јован Туроман, професор грчког и латинског језика на Великој школи.

78 Милош С. Милојевић, професор богословије

79 Светозар Гарашанин, артиљеријски потпуковник, до 22. новембра 1876. године био је командант браничевске војске, када је указом стављен на расположење као референт, а указом од 28. фебруара 1877. године по молби отпуштен из државне службе.

80 Коста Р. Миловановић, артиљеријски мајор. По Шематизму за 1879. годину био је шеф штаба Артиљеријске бригаде Стајаће војске и члан Артиљеријског комитета.

81 Учитељ у Грделици тада је био Танасије Јовановић.

82 Путопис Мите Ракића *Из Нове Србије* објављиван је у часопису "Отаџбина" током 1880. и 1881. године. *Отаџбина*, II, 1880, књ. IV, св. 13, 3-23; св. 14, 207-219; св. 15, 354-365; св. 16, 546-568; књ. В, св. 17, 31-55; св. 19, 496-507; св. 20, 592-608; III, 1881, књ. VI, св. 21, 107-120; св. 22, 270-284 и св. 23, 420-430. Фототипско издање објављено је 1987. године са поговором и прилозима које је дао Владимир Стојанчевић под називом *Мита Ракић и његово дело о ослобођеним крајевима Србије 1877-1878. године*, Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, књ. 6, Лесковац 1987.

83 Јован Мариновић, државник и дипломата, тада је био министар на расположењу.

84 По Државном календару - Шематизму за 1878. годину од државних службеника у Шапцу био је само правозаступник (адвокат) Данило Орељ. Напомињемо да шематизам Министарства војног тада није рађен.

85 Вид. нап. бр. 6.

86 Вид. нап. бр. 12.

87 У аутографу текста написано је *у Нишу држи* па је изнад речи *у Нишу* написан број 2 и подвучена линија, а изнад речи *држи* број 1.

88 Димитрије Матић, министар правде од 1. октобра 1878. до 5. децембра 1879. године у влади Јована Ристића.

89 Хитров, руски официр, коме је, по Владимиру Јовановићу, велики кнез Никола био поверио "ванредну мисију" у Србији. Види *Успомене*, стр. 392.

90 Према Шематизму није наведен државни службеник са тим именом и презименом. По њему, тек за 1881. годину постоји Драгомир Брзак који је био писар Државног савета. Он је у *Отаџбини* објављивао песме.

91 Путопис *С Дрине на Нишаву* Милорада Поповића Шапчанина објављиван је у: *Новине српске*, XLVI, 1878, бр. 270 (8. децембар), 1161-1162; бр. 271 (9. децембар), 1166-1167; бр. 273 (12. децембар), 1174-1175; бр. 274 (13. децембар), 1178-1179; бр. 275 (14. децембар), 1182-1183; бр. 277 (16. децембар), 1190-1191; бр. 280 (20. децембар), 1203-1204; бр. 282 (22. децембар), 1211-1212; бр. 284 (24. децембар), 1222; бр. 286 (30. децембар), 1233-1234; XLVII, 1879, бр. 3 (5. јануар), 12-13; бр. 4 (6. јануар), 18; бр. 5 (9. јануар), 23-24; бр. 7 (11. јануар), 35-36; бр. 9 (13. јануар), 46-47; бр. 10 (14. јануар), 51-52; бр. 13 (18. јануар), 67-68; бр. 16 (21. јануар), 82-83; бр. 21 (27. јануар) 107-108; и бр. 22 (28. јануар), 112-113. Штампан је и као посебна књига у Београду 1889. године.

92 Дело *Физиологија и хигијена за школу и кућу* са француског језика превео је 1878. године Милан Ђ. Милићевић.

93 Сава Сретеновић, начелник министарства просвете и црквених дела.

94 Михаил Григорјевич Черњајев, руски генерал, у српско-турском рату 1876. године главни командант Тимочко-моравске армије.

95 По Шематизму за 1880. годину секретар француског посланства у Београду био је господин Бокер.

96 Ова реч у аутографу написана је *преводите*.

97 Пре ове речи у аутографу је била написана реч *велика* па је прецртана.

98 Стеван Пантелић, артиљеријски потпуковник, дејствујући ађутант кнежев, члан Артиљеријског комитета, професор хемије на Војној академији и био је редовни члан Одбора за науке јестаственичке и математичке Српског ученог друштва.

99 Владимир Васиљевич Качановски, руски слависта, специјалиста за словенску филологију, писменост и историју.

100 Тада је ректор Велике школе био Стојан Марковић.

101 Нићифор Дучић, архимандрит, потпредседник апелаторијске конзисторије. Указом од 19. новембра 1880. године постављен је за редовног члана Главног просветног савета, а по Шематизму за 1881. годину библиотекар је Народне библиотеке.

102 Матија Бан (1818-1903), песник, приповедач, драмски писац. До пензионисања 1880. године био је управник Пресбироа, а из јавног живота повукао се 1885. године

103 Мићо Љубибратић (1839-1889) учествовао је у Херцеговачком устанку 1875. године. Покушавао је да у Херцеговини створи странку за кнеза Милана. Од 1878. године живео је у Србији.

104 Марко Велизарић, професор рачуна у I, II, III и практичне геометрије у IV разреду београдске гимназије.

105 Светислав Вуловић тада је био професор српског језика у I, српске историје у IV, теорије поезије и прозе у V и историје српске књижевности у VI и VII разреду београдске гимназије. Године 1885. био је професор историје књижевности Јужних Словена на Великој школи и редовни члан Главног просветног савета.

106 Тада је Никола Ј. Петровић секретар IV класе у Министарству просвете и црквених дела.

107 Владимир Јовановић, министар финансија у министарству Стевче Михаиловића од 24. априла 1876. до 1. октобра 1878. године и два пута у министарству Јована Ристића од 1. октобра 1878. до 15. новембра 1879. и од 5. јуна до 19. октобра 1880. године.

108 Вукашин Ј. Петровић, по Шематизму за 1879. годину био је члан II класе Управе вароши Београда Министарства унутрашњих дела. Касније је начелник административног одељења у Министарству финансија, а у другом министарству Милутина Гарашанина био је министар финансија од 2. маја 1885. до 23. марта 1886. године.

109 Вид. нап. бр. 9.

110 У аутографу Дневника после речи *писати* одвојено су написане речи *ти* и *ми*. Мислимо да је овде приликом писања направљена погрешка. У контексту реченице може бити варијанта састављене речи *тиме* или пак одвојене *те ме*, па би у том случају било:... писати *тиме* и *утицати* или *писати те ме и утицати*...

111 У аутографу је прво било написано écliaré па је прецртано.

112 Ђока Павловић био је члан Касационог суда и кнежев посланик. Пре тога, био је министар иностраних дела у министарству Љубомира Каљевића од 26. септембра 1875. до 24. априла 1876. године

113 Приповетка овде насловљена као "Краљица Јелена" објављена је под насловом *Госпођа Јелена* и поднасловом *краљица српска од хиљаду двеста седамдесет треће до хиљаду триста четрнаесте* (Домаћица, I, 1879, бр. 2 (август), 17-20).

114 Јосиф Пеић до тада је био секретар I класе у Министарству просвете и црквених дела, а прота Јаков Павловић, професор педагогике с методиком у IV и руског језика у II, III и IV разреду богословије.

115 Резултат пута у Црну Гору су објављене путне белешке под насловом *Из Београда на Цетиње*, Београд, 1880, стр. 77; 120.

116 Вид. нап. бр. 18.

117 Прегледали смо свеске *Просветног гласника* за 1880. годину (I-XVI) и у њима нема штампаног рада под именом Милана Ђ. Милићевића. Уколико је ова његова тврдња тачна, онда би, претпостављамо, његов рад могао бити у рубрици "Белешке о просвети и школама" под називом: *Статистика основне наставе у Француској*, св. IX (16. септембар), 350-352 и *Старање француске владе о народној школи*, св. XIII (15. новембар), 532.

118 Милојко Лешјанин, генерал, почасни ађутант кнежев, указом од 14. децембра 1876. године постављен је за команданта Моравског корпуса. Начелник Главног генералштаба био је 1879-1880. и 1883-1885. године. У министарству Милана Пироћанца био је министар војни од 19. октобра 1880. до 12. фебруара 1882. године. Командант тимочке војске био је у време српско-бугарског рата 1885. године.

119 Ватрослав Јагић, филолог.

120 Димитрије Г. Радовић, I секретар Државног савета.

121 Јован Валента, професор јестаственице у II, III, VI и VII разреду гимназије, указом од 16. априла 1880. године постављен је за редовног члана Главног просветног савета, а указом од 20. септембра 1882. године постављен је за физикуса Пиротског округа.

122 Петар Матковић, хрватски географ и статистичар.

123 Ока је стара мерна јединица у вредности 1,28 кг. Па по томе Матковић је имао 97 кг, Милићевић 66,5, а Ђура Даничић 57,6 кг.

124 У аутографу Дневника написано је *Данића* па је изнад додато *ић* и косом цртом означено је где се убацује.

125 Димитрије Јоксић, књажев секретар I класе.

126 Односи се на Стевана Раичевића, управника државне штампарије.

127 Милутин Гарашанин био је министар унутрашњих дела од 19. октобра 1880. до 21. септембра 1883. године и заступао министра грађевина од 9. марта 1882. до 4. јануара 1883. у министарству Милана Пироћанца. Од формирања његовог министарства 7. фебруара 1884. године био је министар председник и министар иностраних дела до 1. јуна 1887. године.

128 Милован Јанковић, председник Главне контроле Министарства финансија.

129 Цветан Ђорђевић-Цска, народни посланик за варош Ниш.

130 *Јавор* VIII, 1881, бр. 16 (19. април), 503-507, у рубрици "Листак" донео је приказ *Летописа Матице Српске*, књ. 125, за 1881. годину, од Мите Петровића у коме се он осврће критички и на рецензију Милана Савића коју је дао за збирку приповедака "Летње вечери" М. Ђ. Милићевића (стр. 506-507).

131 Вид. нап. бр. 32.

132 По Државном календару - Шематизму за 1881. годину није регистрован државни службеник са овим именом и презименом. Постоји Милош Дамњановић, подинжењер I класе у Крајинском округу и Милан Дамњановић, председник I класе Крајинског окружног суда.

133 Милош Богићевић је био писар I класе Масуричког среза Врањског окружног начелства.

134 Мијаило Миловановић тада је начелник II класе Колубарског среза Ваљевског окружног начелства.

135 Вероватно је реч о Раши Милошевићу, народном посланику који је до 29. новембра 1880. године био суплент ниже гимназије у Пироту, када је указом по својој молби отпуштен из службе.

136 Петар Андрејевич Шувалов, гроф, руски дипломата.

137 У *Годишњици Николе Чупића*, књ. IV, Београд, 1882, штампани су радови Антонија Алексића, *Мачванска блатишта*, стр. 348-358 и *Прокопи Горњег Поморавља у Лепеници*, стр. 359-360, са три карте уз први и две уз други чланак; М. Ђ. Милићевића, *С Дунава над Пчињу (Листићи из дневника)*, стр. 207-322. Помснути Рашин превод не постоји. Постоје само реферати Ђорђа Малетића и Светислава Вуловића о преводу Калајеве *Историје Срба* од Гаврила Витковића штампани као прилог XXX састанку Одбора Чупићеве задужбине од 30. IV 1880. године стр. 18-71.

138 Пеко Павловић, војвода, неко време емигрант у Србији и Бугарској. После се поново вратио на Цетиње.

139 Јоле Пилетић, сердар, прешао у Србију 1879. године због сукоба са кнезом Николом и у Нишу је умро 5. јануара 1900. године. Вест о смрти објавио је и Цариградски гласник у рубрици "Српски гласник". (Цариградски гласник, VI, 1900, бр. 3 (13. јануар), 3).

140 Речи *за месец дана* написане су, у аутографу, изнад основног текста и косом цртом дат је знак где се убацују.

141 Тимофеј Димитријевич Флорински, руски историчар и слависта, професор Кијевског универзитета. Између осталог, написао је рад *Јужни Словени и Византија у другој четвртини XIV века*, који је, како се види, Милићевић превео.

142 Наше је мишљење да би уместо речи *писма* која је у аутографу Дневника требало да стоји реч *писца*, пошто се односи на аутора писма.

143 Алекса Станковић, срески писар I класе у Параћинском срезу, Ћупријског окружног начелства.

144 Највероватније је да се односи на Ристу Бадемлића, начелника III класе Нишког окружног начелства, јер се и касније он помиње. У Нишу је још био и Риста Марковић, судија III класе члан окружног суда Нишког округа.

145 Платон Андрејевич Кулаковски, професор руског језика и литературе на Великој школи.

146 Алекса Поповић, из Росомаче, председник Ржанске општине у височком срезу, народни посланик за височки срез Пиротског округа.

147 Damjan Hugo von Virmont, гроф, генерал, као немачки посланик путовао је са својим секретаром Герардом Корнелијусом Дришом у Цариград. То путовање секретар је описао и штампао у Нирнбергу 1723. године. Део који се нас тиче види у раду *Путовање кроз Србију 1719. и 1729. год.*, који је за штампу приредио генерал Коста С. Протић и објавио у Отаџбини (*Отаџбина*, VII, 1889, књ. XXI, св. 84, 619-630, књ. XXII, св. 85, 57-80).

148 Вид. нап. бр. 71.

149 Вид. нап. бр. 9.

150 Спиридон Калик, предавач латинског језика у V и VI, а немачког језика у IV, V и VI разреду нишке гимназије.

151 Деда Виктор, владика нишки.

152 Јероним, архимандрит, професор и ректор богословије, изабран је 27. септембра, а указом постављен и рукоположен другог октобра 1877. године за епископа шабачког.

153 Димитрије Мита Стојановић, инспектор Министарства грађевина - Жељезничко одељење, хонорарни професор нацртне геометрије са геометријским цртањем на Великој школи.

154 Реч је о Владимиру Стојановићу, начелнику III класе среза Јабланичког у Лебанима.

155 Вид. нап. бр. 15.

156 Ово је у аутографу Дневника написано *чио*.

157 Стева Костић, помоћник I класе Топличког окружног начелства.

158 Владика Нестор, пре завладичења архимандрит Нестор. Био је ректор и професор богословије, предавао је морално богословље, а и редовни члан Главног просветног савета.

159 Архимандрит Теодосије Мраовић, професор богословије изабран је 20. марта, а посвећен 27. марта 1883. године у Карловцима за архиепископа београдског и митрополита српског.

160 Ђорђе (Георгије) Бранковић (1830-1907) био је прота у Сомбору од 1859. године и од 1861. године члан свих црквено народних сабора. За епископа темишварског изабран и посвећен је 1882, а за архиепископа карловачког, митрополита и патријарха српског 21. априла 1890. године.

161 Јосиф Модрић, практички техничар, дијуриста у Министарству грађевина при Жељезничком одељењу.

162 Милићевић је у аутографу написао Калић.

163 Миленко Марковић, предавао је физику и рачун у I, а немачки језик у I и II разреду учитељске школе у Нишу. Када се пријавио да полаже професорски испит из психологије, логике, педагогије и немачког језика, Министарство просвете одредило је у комисију: Стевана Д. Поповића, Светислава Вуловића, др Михаила Вујића, Јов. Ђорђевића и В. Бакића (*Београдски дневник*, III, 1883, бр. 91 (30. април), 3).

164 Никола Христић, министар у пензији, указом од 7. новембра 1882. године постављен је за члана Државног савета.

165 Реч је о Емилу Лавлеју. Његов долазак у Београд пропратила је београдска штампа. *Београдски Дневник* је у рубрици "Београдске вести" донео ову белешку: "Ових дана долази у Београд чувени економиста и публициста г. Емил Лавле професор политичке економије на универзитету Лијежком у Белгији. Г. Лавле жели пропутовати кроз Србију ради проучавања економног стања нашег. Надамо се да ће му, као пријатељу наше отаџбине, дочек бити срдачан, а чујемо да се у част његовог доласка спрема сјајни банкет." (*Београдски Дневник*, III, 1883, бр. 102 (13. мај), 2) *Српске новине у рубрици* "Списак дошавших путника 20, 21, 22 и 23. маја 1883. год." забележиле су да је Емил Лавлеј одсео "Код Гр. хотела" (*Српске новине*, L. 1883, бр. 114 (25. мај), 563).

166 Живојин Симић, професор српског језика у I и II и историје српске књижевности у III разреду учитељске школе у Београду, синтаксе у III разреду Више женске школе, ванредни члан Главног просветног савета, а 23. новембра 1882. године постављен је за краљевог посланика у Народној скупштини.

167 После слова *и* била је написана једна реч која је тако прецртана да се не може прочитати.

168 Арчибалд Сомерсет Бомон, лорд, енглески политичар.

169 Телеграм је приложен Дневнику.

170 Марко Опујић, конзуларни агент, италијанске конзуларне агенције у Нишу.

171 Велимир Стефановић, артиљеријски пуковник, управник Војно техничког завода у Крагујевцу.

172 Књига о којој је овде реч сада се чува у Архиву САНУ у Збирци рукописних и старих штампаних књига (Стара збирка) и има сигнатуру бр. 339. *Каталог рукописа и старих штампаних књига, Збирка СКА*, Београд, 1901, који је саставио Љубомир Стојановић, на страни 23 има овакав опис рукописа: "38. (339). Минеј за мај, на хартији, *фол.*, 144 листа, српске рецензије,

писао га инок Георгије 1600 године. Од 1. 118 Служба преносу тела св. Саве из Трнова у Милешеву 6. маја. Издао Љ. Ковачевић у Гласнику XIII 19-40. Од 1. 131. Служба преносу моштиј св. Николе у Бар (несвршено). Запис издан у Старинару I (1884), 45." У самој књизи (минеју), на версо страни 116. листа, налази се податак о поклонодавцу, написан његовом руком црвеним мастилом, а гласи: "Милош Богићевић. Начелник Среза Пољаничког Округа Врањског. Рођен 11. јуна 1842. године у Тополи, Среза Јасеничког Округа Крагујевачког, Краљевине Србије. Поклања ову Књигу Првом српском Археолошком Друштву у Београду. На св. Саву 1884. год. у Врању." Са књигом је један лист на коме има белешка са садржином: "Пренесено из Народног музеја."

173 Коста Протић, инжењеријски пуковник, министар грађевина од 21. септембра 1883. до 7. фебруара 1884. године.

174 Михаило Петковић, главни инспектор Жељезничког одељења у Министарству грађевина.

175 Тодор Стефановић Виловски, књижевник историчар.

176 Лаза Комарчић, коректор Државне штампарије, књижевник, од 1881-1896. уредник *Видела*.

177 Ђорђе Поповић, секретар II класе у Министарству иностраних дела.

178 Код речи *примих* у аутографу Дневника изнад слова *пр* написан је арапски број два (2).

179 Његов син Димитрије који је указом од 11. јула 1883. године постављен за физикуса округа Крајинског.

180 Михаило Лешчински, општински лекар за варош Ниш и хонорарни предавач хигијене у Учитељској школи у Нишу.

181 Петар Будмани, филолог, уредник Ријечника ЈАЗУ.

182 Према Шематизму за 1884. и 1885. годину председник Окружног суда у Пожаревцу био је Сретен М. Делић, а не Даљић како Милићевић пише.

183 Реч је о избору владике за нишку спархију после смрти владике Нестора. Неготински владика Мојсеј био је администратор архиепископије београдске и митрополије српске после одласка митрополита Михаила, а до избора Теодосија за митрополита.

184 Односи се на Цариградску патријаршију јер се од ње имала тражити сагласност пошто је била надлежна за то подручје.

185 Герман Анђелић (1822-1888), као архимандрит манастира Гргетега, за епископа бачког изабран је 1869, а посвећен 1874. године. Аустријски цар и угарски краљ наименовао га је за митрополита карловачког и патријарха српског 1881. године против воље већине народног сабора.

186 Број, гроф, немачки посланик, министар резидент.

187 Франц Перстоф Шисл, аустријски заступник, почасни саветник аустроугарског посланства.

188 Луј Лежс (1843-1923), француски слависта, професор.

189 Код речи *покварила* самогласник *о* у аутографу скоро је избрисан.

190 Живојин Богдановић био је начелник I класе Јесеничког среза у Крагујевачком окружном начелству.

191 Карл Русет, инжењер из Париза. У Списку дошавших путника убележен је да је одсео у хотелу "Париз" 29. августа 1884. године. (*Српске новине*, L, 1884, бр. 192 (1. септембар), 1047.)

192 Јоксим Марковић, учитељ мушке основне школе на Теразијама у Београду.

193 Атанасије Петровић био је начелник III класе Топличког окружног начелства, а начелник III класе Прокупачког среза био је Сретен Ђуртовић.

194 У аутографу написано је *кнежевачки*, а требало би *књажевачки* јер се односи на протојереја књажевачког протопрезвитерства Николу Вељковића.

195 Драгутин Претнер, књижар из Дубровника.

196 Мита, Димитрије Павловић, свештеник, пре постављења за владику нишког био је васпитач и суплент црквеног богословља у III, пастирског и омилитичног богословља у IV разреду богословије, а хонорарни предавач хришћанске науке у I и II разреду учитељске школе у Београду.

197 Димитрије Маринковић у министарству Милутина Гарашанина био је заступник министра просвете и црквених дела од 7. фебруара до 9. октобра 1884. године, и министар правде од 7. фебруара 1884. године до 2. маја 1885. године, а од тада па до 23. марта 1886. или 1. јуна 1887. године био је министар унутрашњих дела.

198 Стеван Д. Поповић био је у два Гарашанинова министарства министар просвете и црквених послова од 9. октобра 1884. до 23. марта 1886. године.

199 Реч је о Николи Поповићу, трговцу београдском. Он је отац Милићевићеве снахе Јулке, жене Димитријеве.

200 Речи *начелник крагујевачки* у аутографу су прецртане.

201 То је био Сретен Н. Ђорђевић, предавач географије са космографијом у сва четири разреда и историје Срба у III и IV разреду у нижој Врањској гимназији.

202 Алузија на апокриф о Афродитијану Персијанцу.

203 Ово Милићевићево објашњење у аутографу написано је на маргини са леве стране.

204 То је Archiv für slavische Philologie, за 1885. годину који је у рубрици "Bibliographischer Bericht" на страни 351-352 донео приказ Милићевићевог дела који почиње овако: "Von Herrn m. Gj. Milićević in Belgrad: Краљевина Србија. Нови крајеви, написао М. Ђ. Милићевић. У Београду 1884, 80 XXXVIII, 481."

205 Ђорђе Миловановић, сликар, учитељ припремног цртања на Великој школи.

206 Владислав Тителбах, професор немачког језика, практичне геометрије, цртања и краснописа у Учитељској школи у Београду.

207 Милић - Миња и Димитрије - Мита, синови Милана Ђ. Милићевића

208 Ђорђе Д. Ценић, председник Државног савета.

209 Рудолф Меч Кевенхилер, гроф, изванредни посланик и пуномоћни министар Аустроугарске у Београду у то време.

210 Херман фон Пинтер, потпуковник, војни аташе Аустроугарске тада у Београду.

211 Тодор Поповић, начелник IV класе Пиротског окружног начелства.

212 Овде је у аутографу написана реч *Боје* па је изнад ње написано *ље* и косом цртом дат је знак где се убацује.

213 Јован Петровић, генералштабни пуковник, почасни ађутант краљев, био је министар војни у министарству Николе Христића (21. X 1883 - 7. II 1884) и у министарству Милутина Гарашанина од 7. фебруара 1884. до 27. новембра 1885. године, када је указом за министра војног постављен путпуковник Драгутин Франасовић.

214 У аутографу Дневника испред речи *међутим* стављена је запета, не тачка, а сама реч написана је великим словом и одвојено *међу тим*.

215 Милан Кујунџић тада изванредни посланик и опуномоћени министар на расположењу, указом од 16. септембра 1885. године постављен је за краљевог посланика у Народној скупштини.

216 Јован Жујовић, професор минералогије и геологије са палеонтологијом на Великој школи.

217 Алекса Спасић за време министарства Николе Христића био је министар финансија и заступник министра привреде од 21. септембра 1883. до 7. фебруара 1884. године.

218 Петар Топаловић, генералштабни пуковник, указом од 11. септембра 1885. године постављен је за команданта активне Моравске дивизије, а указом од 20. новембра исте године за начелника штаба Врховне команде.

219 Стеван Бинички, инжењеријски пуковник, указом од 11. септембра 1885. године постављен је за команданта активне Шумадијске дивизије.

220 Вид. нап. бр. 72.

221 Павле Хорстиг, артиљеријски пуковник, командант Моравског артиљеријског пука.

222 Вид. нап. бр. 69.

223 Вид. нап. бр. 108.

224 Павле Шафарик, артиљеријски потпуковник, начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног.

225 Вид. нап. бр. 118.

226 Вид. нап. бр. 12.

227 Ова реч у аутографу је написана *проклоп*.

228 У аутографу код речи *шшшпирска* трећи самогласник *и* може се читати и као *а*, јер није јасно који је од ова два самогласника у питању

229 Наведени генерали у то време били су у пензији.

230 Др Лазар Докић, професор зоологије, анатомије и фисиологије на Великој школи.

231 Атанасије Јеленић, био је телеграфиста и вршио дужност поштара у Белој Паланци.

232 Тога дана, или 21. децембра по новом календару, чланови војне међународне комисије (Ведел, Розенберг, Де Сал, К. Фрезер, А. Черути, Н. Каулбарс, барон, Шакир) потписали су примирје са српским (пук. Петар Топаловић) и бугарским (кап. Панов) представником (*Српске новине*, LII, 1885, бр. 276 (15. децембар), 1299).

233 Стеван М. Бели, свештеник београдски.

234 Алекса Илић, прота, председник I класе епархијске београдске конзисторије.

summary

Mile Stanić

SOUTHEAST SERBIA IN THE DIARY OF MILAN D MILIĆEVIĆ FROM 1877 - 1885

Milan D Milićević was one of the most distinguished figures in literal, cultural and scientific life of Serbia in the second half of XIX century. He was interested in pedagogy, ethnology, history, geography and fiction. He also translated books from Russian and French. Besides all these activities which occupied him, he also kept a diary which remained in the form of a manuscript.

The adapter of this diary treated the autograph scientifically and according to the principles of textual criticism, but he offered for publishing only those parts in which the author talks about the latest liberated parts of Serbia in the period 1877 - 1885. Regardless of this, the result is a genuine critical edition (although not a complete one) with all necessary elements.

Осврти и критике

Мирослава Јоцић, Срђан Марковић, Јулијана Пешић

ПРИКАЗ ПУБЛИКАЦИЈЕ ИНФОРМАТИВНО-ПРИВРЕДНОГ ВОДИЧА КРОЗ ЈАБЛАНИЧКИ ОКРУГ

(Издање: "Економика", Београд 1996. на 314 страна. Водич је штампан уз финансијску помоћ шест општина Јабланичког округа), група аутора: Горан С. Јовић, мр Лука Крстић, Љубинка Ивић и Горан Булатовић. Штампало је "Јединство", Нови Пазар.

Водич се састоји из два дела: први је текстуални у коме је дат географски положај, културно-историјски и привредни развој поменутих општина. Други део водича је информативног карактера.

На почетку публикације Редакција (одговорни уредник Сретен Табаковић) наводи да је потреба за оваквом публикацијом нужна и неопходна. Из уводног текста такође се види да је издавач имао изванредну сарадњу са одређеним институцијама на терену и велику материјалну подршку председника општина и начелника Јабланичког округа.

Међутим, информативно-пословни приручник или како истиче издавач да је то својеврстан водич кроз Јабланички округ је, захваљујући ангажовању нестручних лица, скупо плаћена заблуда а једини циљ је, очигледно био згртање пара.

Поред тога што водич визуелно изгледа врло лоше се неквалитетним црно-белим фотографијама, аутори су будући нестручни, правили неопростиве фактографске грешке у вези историјске прошлости Јабланичког округа и општина које он покрива.

И овом приликом се показало да издавачи са стране нису у могућности да добро презентирају публикацију јер се нису обратили одговарајућим установама које су компетентне и које се баве проучавањем прошлости Јабланичког округа а то је на првом месту Народни музеј у Лесковцу.

Аутори су групо преписивали текстове из објављених публикација али оно што је забрињавајуће они нису умели правилно да користе текст него су га

преписивали са грешкама. Посебно је то изражено код Горана С. Јовића, асистента на Катедри за географију Универзитета у Приштини. Аутори текста немају представу о терироријм коју обрађују. Они говоре о Јужном Поморављу мислећи да је то Јабланички округ. Издавач се потрудио да сакупи значајна финансијска средства од предузећа и установа, рекламирајући их а за узврат наводи њихове погрешне адресе, телефоне и жиро рачуне. Онда се с правом питамо коме може да послужи оваква једна публикација?

Ово није први пут да се заобилазе стручни и научни радници који се квалификовано баве овом проблематиком и сигурно је да су они били ангажовани, овако лоша публикација се не би појавила.

И у прошлости је било промашаја на које се јавно указивало али без ефекта јер се овакве књиге штампају по директиви из министарства преко округа и општина што важи за целу Србију.

Лесковац као и цео Округ има потребу за добрим водичем који би садржао историјске, привредне, туристичке и друге показатеље са стручним рецензентима, како би се избегло појављивање нестручних публикација које више штете него што користе. Овакве публикације могу да пишу људи са одређеним научним искуством у проучавању локалне историје која има своје специфичности, а све то у оквиру установе која проучава и презентира историјску прошлост нашег краја.

Јужно Поморавље у каменом добу (Јабланички округ) стр. 18. Горан С. Јовић. Цео пасус преписан без навођења из књиге, Лесковачки и Врањски крај М. Павићевић-Х. Ракић, Лесковац 1986. Фаза млађег неолита Винчанско-тордошка, погрешно преписана као Винчанско-Спордошка.

Антички период

Непотпуно наводи област у којој су живели Дарданци. Они живе у срцу Балкана од Дрине до Тимока обухватајући део Македоније, Косово и долину Ибра на северозападу. (види: Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у пред римско доба, Сарајево, 1969., Центар за балканолошка истраживања). Дарданска територија улази у састав провинције Мезије која је основана 14. г. н. е. а не 86. године н.е. како наводи Јовић. Мезија је те године подељена на Горњу и Доњу ради лакше управе у време цара Домицијана који влада од 81-96.године н.е. а не од 151-196. како погрешно наводи Јовић. Он такође каже да се Римска империја распала у IV веку. Римска империја је само подељена у IV веку на Источно и Западно Римско Царство. Западно Римско Царство пало је 476. године када су варвари заузели Рим, а последњи римски цар био је Ромул Августул, а не Јустинијан (527-565). Источно Римско Царство пало је 1453. године, када су Турци заузели Цариград. Дакле, распад Римске империје био је у V веку, падом Рима.

Горан С. Јовић каже: "Јустинијан је био последњи римски владар који је желео да означи почетак нове ере..." (бесмислена реченица)

Словени у Јужном Поморављу (стр. 19)

Аутор Горан С. Јовић наводи да се сеоба народа догодила у IV веку и да се прво појавило германско племе Готи. То је тачно, али Готи се јављају у III веку

за време владавине Трајана Деција (249-251). Готи су упали у Тракију и Македонију, а цар је убијен 251. године у Доњој Мезији. Јовић каже "Словени су колонизовали Балкан". То ни у ком случају није била колонизација већ варварска најезда на територију Византијског царства, рушење, пустошење и на крају насељавање.

Јужно Поморавље у средњем веку

Јовић наводи да је Стефан Немања добио на поклон од византијског цара жупу Дубочицу у XI веку што је нетачно, јер се то догодило у XII веку. Повеља кнегиње Милице са синовима Стефаном и Вуком манастиру Св. Пантелејмона издата је 1400. године а не 1395. како он наводи. На стр. 20. Јовић наводи да се битка између војске Николе Скобаљића и турске војске одиграла код Сијаринске бање, међутим несигурна је и непотврђена од стране научника та хипотеза. На страни 25. констатује погрешно да се византијско налазиште Царичин град из VI века простире на 42.000 м^2 и да се уздиже на надморској висини од 375 м. Тачно је да се Царичин град простире на површини од преко 100.000 м^2 и налази се на 395 м надморске висине.

Одредница географа Јовића да се Царичин град налази иза села Прекопчелице је недопустива.

Општина Лебане у праисторији (стр. 49)

Јовић понавља исти текст и исте грешке као у тексту о Јабланичком округу. Живот се на овом простору није "одвијао од праисторијског човека" јер његови остаци овде нису пронађени.

Време Византије, стр. 50.

Прави исту грешку о распаду Римске империје у IV веку.

Средњи век

Јовић каже да су овде у средњем веку пролазили "трговински" путеви без ближе одреднице.

Општина Лесковац у време Грка и Римљана

Јовић наводи: "Касније, лесковачко Поморавље населили су Дарданци који су се бавили производњом конопље". Термин лесковачко Поморавље не постоји у географији и када је то "касније" када Дарданци насељавају лесковачки крај? Дардански држава је била добро организована војна држава и озбиљан противник Македонији и Римљанима с којима је дуго ратовала.

У истом делу текста се каже да се за општину Лесковац у византијско доба зна искључиво преко археолошких налаза који потичу са Царичиног града што је апсолутно нетачно јер је на територији општине Лесковац пронађено много предмета који потичу из византијског доба а чувају се у Народном музеју у Лесковцу.

Средњи век (стр. 64)

Понавља грешку да је повеља кнегиње Милице из 1395. године (види: С. Милојевић, Лесковачки зборник XXVII, Лесковац 1987, 11-22). У повељи се Лесковац изричито наводи као градско насеље, а аутор Јовић износи сумњу и каже да је Лесковац био у то време станица за караване.

Културно-историјски споменици општине Лесковац (стр. 68)

Црква у Рудару не може се датовати на начин на који то чини Јовић и тврди да је из византијског периода, из простог разлога што је појам византијски период широк, без прецизнијег хронолошког опредељења. Да би се са сигурношћу изнела нека тврдња неопходно је да буду изведени радови у овом случају археолошки. Тиме би се утврдила старост темеља и постојања субструкције и видело би се да ли је објекат био подигнут на темељима старије грађевине или је интегрални објекат.

Јашуњски манастири

Текст је преузет углавном из Туристичког водича Лесковца из 1982. године, где су читаве реченице преписане без навођења. Узгред буди речено, аутору би требало да буде познато да свако преузимање из туђих текстова подразумева стављање наводника и упућивање на изворе из којих је део текста преузет. Када говори о културно-историјским споменицима у Лесковцу преписује од речи до речи из Туристичког водича, а за Саборну цркву, дело архитекте Андросова даје само фотографију без текста. Стару цркву оцаклију, јединствену на Балкану, зидану после Првог српског устанка уопште не наводи, Споменик палим ратницима у ратовима 1912-1918. назива Спомеником слободе што је погрешно, јер споменици добијају назив према догађајима којима су посвећени, или по званичним образложењима пројекта који се као у случају лесковачког споменика чувају у Архиву Краљевине Југославије.

Општина Црна Трава (стр. 38)

Црнотравски летопис?! У историографији није познат никакав Црнотравски летопис. Област Црне Траве насељавају Дарданци а не Илири. Овде су завладали Римљани у I а не у II веку н.е. како наводи аутор текста Љ. Ивић. Римљани су експлоатисали све руде а не само злато како тврди аутор.

Општина Власотинце (стр. 82)

Најстарији налази о насељима у општини Власотинце су из самог Власотинца а не из села Бољара. То су трагови насеља из доба неолита и металног доба случајно откривени приликом земљаних радова у непосредној близини хотела "Грозд" у Власотинцу. (види: М. Јоцић, М. Стојић, Метално доба у лесковачкој котлини, Лесковачки зборник XXXIII/1993.) Нетачно је да статуета од бронзе са локалитета Сланиште (село Конопница) потиче из развијеног бронзаног доба како тврди аутор текста мр Лука Крстић. Јелен је хронолошки опредељен у халштат - старије гвоздено доба Србије (VIII век пре н.е.) види: М. Гарашанин - В. Ивановић, Праисторија лесковачког краја, Лесковац 1958, 41, Таб. XI; Р. Васић, Уметничке тежње на тлу Југославије у гвоздено доба, Старинар 37, Београд 1986, 8, сл. 10.

Општина Бојник кроз векове (стр. 33)

Аутор Горан С. Јовић наводи да на територији општине Бојник нема локалитета из римског периода. Има и локалитета и случајних налаза као што су: римски новчићи, остаци архитектуре, камена глава римског цара Валеријана (253-260) види: М. Јоцић, Археолошко налазиште у Бојнику, Лесковачки зборник XXIX/1989.

Општина Медвеђа (стр. 77)

Нетачно је да се Медвеђа у средњем веку звала Дубочица. Михајло Лукаревић није стари писац већ дубровачки трговац из XVI века.

Срби су ове просторе населили не за време Стефана Немање у XI веку, већ много раније - током VII века. Стефан Немања је живео у XII веку а не у XI како овде нетачно наводи аутор текста Горан Булатовић.

Никола П. Илић, Хранислав А. Ракић

ЗАБЛУДЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ АЛЕКСАНДРА МАРКОВИЋА - ВОЈВОДЕ ТУЛАРСКОГ

Недавно је у издању "Народне књиге" - "Алфа" Београд, у библиотеци посебних издања, књига 19, под уредништвом главног и одговорног уредника Миличка Мијовића, изашла књига аутора Александра Марковића - војводе туларског, под насловом "Бурни дани грађанског рата на југу Србије - четници и равногорци у Јабланици 1941-1945."

Аутор обрађује значајна питања не само из периода рата 1941-1945. године већ и ранијег периода деловања четничког покрета. Марковић је покушао да четништво прикаже у континуитету, не правећи разлику између њихове улоге у балканским и Првом светском рату и издаје у Другом светском рату, када су били сарадници окупатора. У књизи је аутор изнео многе неистине, фалсификате и нетачности, па ћемо се на неке од њих осврнути.

Према наслову, књига би требало да обрађује четништво у Другом светском рату у Јабланици (срез јабланички) 1941-1944. године, али се аутор тога није држао.

Књига је посвећена стогодишњици рођења Драгољуба Драже Михаиловића, по речима Марковића, великог Србина, вође "Трећег српског устанка, хероја и мученика." Није јасно по ком критеријуму је делатност четника у Другом светском рату "Трећи српски устанак", ако се зна да се четници Косте Пећанца, у којима је Марковић био војвода (имао је свој четнички одред) и Драже Михаиловића (Југословенска војска у отаџбини - ЈВО) нису борили против окупатора, већ су, узимајући поједине примере (Максим Ђуровић, Михајло Арсић) били у служби окупатора и колаборационисти. Непримерено је упоређивати Михаиловића са Карађорђем Петровићем, вођом Првог српског устанка, и Милошем Обреновићем, вођом Другог српског устанка, који су се борили за ослобођење српског народа од окупатора - Турака.

Кад говори о председнику владе Краљевине Југославије у емиграцији Слободану Јовановићу (стр. 14). пише да су га комунисти осудили на двадесет година робије. Познато је, међутим, да је Војни суд у Београду одржао јавно суђење групи сарадника окупатора у земљи и емиграцији. Међу њима био је и

Јовановић, оптужен због подршке издајницима српског народа у време окупације.

Аутор социјалистички период назива "комунизмом" (стр. 29-30) и пише: "За читавих четрдесет и пет година, од биолошког уништавања, потискивања културе, историје, вере, обичаја, до слабљења економије и привреде", то је био најтежи период. А на страни 49 наводи чињенице које негирају његов претходни став: "Центри Лебане, Медвеђа и Бојник изграђени су са доста јавних објеката и стамбених зграда, каквих пре рата у срезу није било. Развијена је и 'друштвена' трговина. Изграђен је и асвалтиран пут Лесковац - Лебане - Медвеђа - Туларе - Приштина и пут Медвеђа - Сијаринска Бања. Уведен је редован аутобуски саобраћај на овим и другим релацијама. У Сијаринској Бањи изграђен је велелепни хотел. Напредак у том погледу био је велики". Затим каже: "... поред изградње центара у Јабланици и изградње нове саобраћајнице, које су од великог значаја, уведена је струја у свим, па и забаченим селима. У развијене крајеве, стигли су и трактори, жетелице и косачице, као и остале најсавременије пољопривредне машине. У многим сељачким кућама уведена је вода, у више села уведен је телефонски саобраћај и доста сељака у својим домовима, изградили су конфорне станове са уведеном водом и купатила и кухиње и санитарних просторија". По аутору и овај развој је "оставио крваве трагове биолошког уништења неких слојева људског друштва и читаву пустош у култури, економији и привреди". После оваквих контрадикторности, непотребан је коментар.

Даље наводи (стр. 30) да су "Комунисти" користили сва средства да угуше националну свест и да "Равногорски покрет" Драже Михаиловића прогласе највећом издајом у нашој историји. То је питање његовог убеђења, његове личне заблуде и непознавања наше и стране архивске грађе.

Чудно је и тврђење (стр. 30-31) да је омладини забрањивано "да завири у своју прошлост и своју славну историју" и да јој је наметнута химна "Друже Тито љубичице бела..." Историја се, међутим, проучавала у основним, средњим и високим школама, издавачи су објављивали велики број књига из историјске проблематике српског народа. Све књиге биле су доступне не само омладини већ и свим грађанима.

Са доста патетике Александар Марковић пише да је после Другог светског рата био "неподобан" и да је живео са жигом "издајника", да су му деца гладовала, да је доживљавао "клевете, увреде и понижења", да му нису призната права на "равногорску споменицу", и да га син Марко издржава. Чињеница је да је после предаје партизанима у Тулару, октобрра 1944. године, од стране Народноослободилачке војске Александар Марковић амнестиран и распоређен у НОВ - у Војном подручју Лесковац а затим Врање. Потом је демобилисан као старије годиште (рођен 1904). Затим је радио као књиговођа у Лесковцу у Првом српском комбинату и штампарији "Напредак". Одатле 1948. године прелази у Београд и ради исти посао у "Рудом", па у Управи за инвалидску привреду, Дирекцији за дуван, где постаје шеф рачуноводства; затим постаје финансијски референт у Заводу за социјално осигурање, где постаје

шеф одсека за план и анализу. Потом прелази за управног референта - ревизора у Одељењу контроле извршење буџета Народне републике Србије, а затим у Службу друштвеног књиговодства у Народној банци Србије и добија звање финансијског инспектора. У овој служби био је предавач на семинарима за оспособљавање кадрова. Ту је написао Приручник за контролу буџетских органа и установа са самосталним финансирањем који је важио за целу земљу. Пензионисан је 1. августа 1964. године. Призната му је висока школска спрема. Због свега овога, тешко је поверовати у његове тврдње, а поготову у ону да су му деца гладовала и нису имала услова за школовање. Син му је новинар а ћерка лекар. Оптерећен својим учешћем у четничким редовима, он је мислио да је под сталном присмотром.

У наслову књиге, као и на странама 31,33 и другима, аутор говори да је у Јабланици, Србији и Југославији 1941-1945. године вођен грађански рат. Као припадник четника, да би оправдао њихову улогу у Другом светском рату и да би их ослободио историјске одговорности због тога што се нису борили против окупатора, он ослободилачки рат који је водио народ под руководством Комунистичке партије Југославије против окупатора (Немаца, Италијана, Бугара, Мађара и др) назива грађанским ратом. Познато је да су се ослободилачке снаге Народноослободилачког покрета (партизански одреди, Народноослободилачка војска, војнопозадински и други органи) борile против окупатора и њихових сарадника (четника, недићеваца. љотићеваца и др) за ослобођење земље. И поред тога, Марковић говори о "помирењу", напомињући да "идеолошке разлике не би требало да буду за то сметња (стр. 33). Ако мисли на помирење четника и партизана, није у праву. Мртве, међутим, није могуће измирити, али би из свега требало извући поуку за потомке.

На истој страни он тражи да се, не само у Јабланици већ и широм земље, прикупљају подаци о погинулим четницима, што је по нама једнострано. Тај задатак обављају институције за све погинуле у Другом светском рату, а у њиховим архивима постоји доступна документација коју аутор није користио, као ни објављене публикације које пружају много података, па због тога нема довољан увид и о погинулим четницима.

Опседнут својом личном улогом, аутор истиче да је у Топличком устанку 1917. године активно учествовао (стр. 80). Тада је он имао 13 година. У једној ранијој изјави, датој 1987. године, не наводи своје учешће у Топличком устанку већ истиче да је "као дечак" посматрао и запамтио крваве борбе које су водили четници против Бугара у Јабланици.

У одељку под насловом "Одабране историјске четничке песме", поред песама, објављује и фотографије. Међутим, несхватљиво је да је историјске личности из Првог српског устанка (Станоја Главаша, Васа Чарапић), четовође Босанско-херцеговачког устанка Петра Карађорђевића Првог, војводу Пеку Павловића, као и вође Топличког устанка (Коста Војиновић, Милинко Влаховић и др), изједначио са четницима из Другог светског рата Дражом Михаиловићем, Добросавом Јевђевићем, Драгутином Кесеровићем, Николом Калабићем, Драгославом Рачићем, Костом Пећанцем итд., као и са

четничким војводама, командантима и четницима са територије Јабланице који су били сарадници окупатора. Неприхватљиво је што је међу њих уврстио и војводу Михајла Арсића који је стрељан у Нишу због борбе против Немаца. Истовремено, Миљана Перовића је унапредио у команданта корпуса, а он је био командант четничке бригаде.

Неистинито пише да је "водио заједничку борбу против Немаца" са партизанима (стр. 107). То се нигде не помиње у немачким и квислиншким документима из 1941/42. године. Једино је познато да је он, после обећања у Лецу да ће се борити против окупатора, на позив штаба Јабланичког народноослободилачког партизанског одреда, 3. децембра 1941. с једном четом пошао из Тулара према Лебану, наводно да учествује у борби против немачке казнене експедиције, која се, по његовом писању, вратила из Лебана. Међутим, Марковић се на пола пута предомислио и вратио је четнике од села Рујковца у Туларе, а партизани су се сами борили испред Лебана.

Кад аутор пише: "Дража је прогласио устанак против окупатора на Равној гори 13. маја 1944. године" (стр.112) не наводи изворе који би то потврдили. Историјски је познато да Михаиловић никада није дао наредбу четницима за борбу против окупатора што је и сам изјавио Немцима у Дивцима 11. новембра 1941. године када је с њима преговарао о заједничкој борби против партизана, па је бесмислено говорити, као што то аутор чини, о неком "Трећем српском устанку".

Марковићева наобјективност се огледа и у томе што тврди да је он у Јабланици први повео акцију за приступање организацији Драже Михаиловића. Познато је, међутим, да је то био војвода Михајло Арсић, за кога је Петар С. Јанковић, из Медвеђског четничког одреда, са Равне горе донео декрет Драже Михаиловића којим га овлашћује да организује четнике ЈВО у осам срезова на југу Србије. Насупрот томе, Марковић наводи да је он лично добио декрет, што није тачно, а и сам ово потврђује на страни 168, наводећи само број декрета упућеног Арсићу (број 184 од 12.12.1941.). Исто тако, нетачна је Марковићева тврдња да га је мајор Радослав Ђурић, командант Горског штаба 110, поставио за команданта свих четничких одреда у Јабланици, јер он није био официр нити је учио војне школе (стр. 113). Овакву функцију не помињу у својим извештајима ни аутор нити Ђурић у 1942-1944. години.

Четници Косте Пећанца, стављањем у службу окупатора, јавно су се борили против Народноослободилачког покрета. И четници Југословенске војске у отаџбини, иако су своју сарадњу са окупатором у почетку прикривали, а потом и јавно манифестовали, водили су братоубилачку борбу за све време рата у корист окупатора, што и сам Марковић потврђује:"Ђурић је одржао скуп у кући Радоја Вуксановића, на коме је истакао да комунисти представљају велику опасност за демократију и уопште опасност за циљеве за које се бори наш (четнички) покрет отпора који је на почетку прокламовао Драгољуб Михаиловић на Равној гори, стицајем околности и понашањем комуниста прерастао у грађански рат..." (стр. 114). Из овог цитата се види да Марковић потврђује четничку антикомунистичку заслепљеност. Они Народноослободилачки пок-

рет проглашавају за непријатеља број један и воде искључиво заједничку борбу са Немцима и квислинзима против партизанских одреда и Народноослободилачке војске, и ту своју издају називају грађанским ратом.

Конфузност аутора очита је и на страни 116 где пише да је организовање Југословенске војске у отаџбини спроведено у читавој Јабланици, да би потом, у наредном пасусу, навео да је то учињено само у горњој Јабланици, а да су у осталом делу среза имали "више утицаја" партизани. Чињеница је да ни горња Јабланица није била сва четничка већ је и из многих села, па и самог Тулара, било бораца и руководилаца у Народноослободилачком покрету (Василије Смајевић, Милија Радовановић, Миле Ћаловић итд).

Његова склоност ка преувеличавању функција многих учесника у четничкој Југословенској војсци у отаџбини нарочито је изражена када пише о себи. Већ је речено да није био командант "свих четничких одреда", нити је, како на истој страни сам наводи, имао "ранг команданта корпуса". Сада тврди да је био постављен за шефа пропагандно-обавештајне службе у Горском штабу 110, а у својој изјави датој 21. јануара 1987. године да је био у штабу Горњојабланичке четничке бригаде код Лакића Вуксановића. Шта је од свега тога тачно?

У поглављу "Унапређења и одликовања..." аутор пише како је осам четника унапређено у виши војни чин, а 16 их је предложено за одликовање. За себе пак у посебном пасусу, наводи да има две похвале од команданта бригаде и корпуса (стр. 118-119). Интересантна је појава да су се припадницима ЈВО давала било каква признања, јер они нису водили борбу против окупатора, чиме су омаловажавана одличја која су добијали истакнути ратници у прошлости. Било би добро за читаоца да је Марковић написао зашто се та лица унапређују или одликују, јер би се видело да су се они истакли у борби против својих сународника а не окупатора.

У одељку "Савезничке војне мисије и помоћ савезника" (стр. 122-123) аутор опет није објективан. Четници ЈВО примили су далеко више транспорта, о чему постоји документација. Последњу војну помоћ примили су у Клајићу 12. децембра 1943. године. Затим, мисија није повучена децембра 1943. већ фебруара и маја 1944. године. Он, даље, истиче да је један од најважнијих задатака ових мисија инсистирање на "неопходности прекида братоубилачке борбе" и на укључивање четника у борбу против окупатора. Из документације се може видети, да је војна мисија више пута тражила од потпуковника Радослава Ђурића да поведе борбу против припадника Силе осовине и да руши комуникације у долини Јужне Мораве, али он то није могао да прихвати јер није имао одобрење Драже Михаиловића. То је један од узрока, као и одлуке Техеранске конференције, да савезничке војне мисије напусте четничке штабове и савезници дању војну помоћ преоријентисали Народноослободилачкој војсци која се једино борила против Немаца и њихових савезника и на подручју Србије задржавала велики број непријатељских војника да не оду на Источни фронт или западно ратиште.

Из "Политичке платформе равногорског покрета" (стр. 126-129) види се да четници ЈВО нису имали никакав програм нити јасне циљеве своје организације. Аутор у овој књизи објављује своја начела која је објавио и у "Шумском гласнику" 25. јула 1943. године. У њима има доста ставова који су неприхватљиви за историјску науку и о њима би се могло опширно расправљати, и то на основу четничких извора. Он даље каже да та начела нико није разматрао нити су прихваћена од надлежног форума ЈВО. Аутор истиче да је вођа четника генерал Дража Михаиловић тек почетком 1944. године прихватио нацрт идеолошког програма који је написао Адам Прибичевић. Марковић овим потврђује чињеницу да ЈВО није имала никакав програм, па није ни чудо што су се четници налазили у конфузији и пасивни према окупатору. Насупрот четницима, Народноослободилачки покрет је својим прогласима и одлукама још јула 1941. године позвао народ у ослободилачку борбу против окупатора и тиме јасно формулисао и обзнанио циљеве борбе.

Не улазећи дубље у садржину "Шумског гласника", који је уређивао Александар Марковић, осврнули би смо се на један став изнет на страни 136. Он каже да је за време Другог светског рата грађанство било подељено на "националисте и комунисте", што није тачно. Деоба Срба је била на партизане, четнике, недићевце, љотићевце и неопредељене. Затим пише да код "националиста није било партијске активности" наводећи да су они онемогућени да утичу на кретање народа, јер су њихове прваке партизани убили на почетку окупације. Иако је познато да су због сарадње са Костом Пећанцем и окупатором новембра 1941. године партизани убили Милоша Драговића, сенатора, и Милорада Перовића, војводу, бившег народног посланика, а тек крајем 1944. Миљана Перовића, бившег посланика, четничког команданта бригаде. Из изложеног се види да наведена лица нису убијена на почетку окупације, па су могли да организују борбу против окупатора, да су хтели а не да сарађују с њим.

Пристрасност Марковића огледа се чак и у набрајању личности за које каже да су онемогућени да организују отпор против окупатора. Очигледан пример зато је помињање Милутина Драговића који је све време рата сарађивао са окупатором. Он је учествовао у организовању четника Косте Пећанца и Драже Михаиловића у Јабланици, а за те заслуге је јануара 1944. године на конгресу у селу Ба (светосавски) изабран за члана Централног националног комитета Југославије. Од НОВЈ погинуо је у Босни 1945, у повлачењу с Немцима.

Кад говори о сарадњи четника и партизана у Јабланици (стр. 146), аутор опет презентира многе податке који нису веродостојни. Он истиче вођу "комуниста" др Миливоја Перовића, који све до 1944, није био члан КПЈ, и себе, на страни четника, као главне актере за међусобно споразумевање и избегавање братоубилачке борбе. И надаље, често за 1941. манипулише именом др Перовића, иако он те године није био на терену Јабланице већ је био десетар у Кукавичком(Лесковачком) НОП одреду. Изгледа да се аутор осврће само на оне споразуме и договоре у којима сам учествује, а не говори о другим

личностима и контактима којих је било више на овом терену. Изоставио је да укаже да су вође Народноослободилачког покрета Јабланице били у свим приликама иницијатори договора и споразума у циљу мобилизације људства за борбу против окупатора, а то су били: Василије Смајевић, секретар ОК КПЈ Лесковац, Милија Радовановић, политички комесар Јабланичког НОП одреда, Милош Манојловић, командант истог одреда и др. Они су преговарали о заједничкој борби четника и партизана против окупатора, с војводама Милорадом Перовићем, Владимиром Грбовићем, Максимом Ђуровићем, Михајлом Арсићем, Јорданом Кимићем, и другима, али је сарадња изостала, сем код Ђуровића и делимично Арсића.

На страни 146. аутор пише да су партизани, када је Горњојабланичка чета Јабланичког НОП одреда дошла у Туларе, почетком јануара 1942, тражили од њега сагласност да одрже збор и он им је наводно дао своју сагласност. Међутим, ову тврдњу демантује његов извештај који је послао 25. априла 1942. године Главном штабу свих четничких одреда у Врњачкој Бањи. У њему се, поред осталог, каже: "На дан 2. јануара 1942. године дошли су ноћу у село Медевце општине туларске, комунистичко-партизански одреди: Јабланички, Пасјачки и чета Кукавичког одреда, све у јачини око 500 људи. Они су припремили да одрже свој јавни комунистички збор у Туларе у недељу 4. јануара 1942. године. Овај чет. одред слабије наоружан и бројно мањи одмах је о томе известио Јабланички добровољачки одред и затражио помоћ из Лебана. Помоћ није добијена, али је овај одред са својих 200 четника у недељу пред зору блокирао место Туларе, заузео све важније тачке око места где су комунисти хтели да одрже збор те су исти и ако бројно јачи и боље наоружани морали да се повучу, и више никада нису покушали овакве ствари у овом месту, јер су наишли на енергичан и одлучан став четника овога одреда, који иначе има свој реон општину туларску". Овај извештај, као и неке чињенице објављене у послератним публикацијама које говоре о сарадњи његовог одреда са квислинзима (стр. 147) демантују његово писање. Аутор изгледа намерно прећуткује своје преговоре са партизанима у Лецу новембра 1941, када је постигнут споразум о заједничкој борби против окупатора, који он није испоштовао. У Тулару, почетком јануара 1942. била је само једна чета око 70 партизана, а Пасјачки одред и чета Кукавичког одреда су измишљени. Пасјачки НОП одред није постојао 1941/42. године.

Оптерећен антикомунизмом и четничком пропагандом, Марковић у делу кад говори о оружаним сукобима четника и партизана у Јабланици (стр. 152-156) даје многе неистине о збивањима на територији јабланичког среза. Лаж је да је Комунистичка партија спроводила интересе Ватикана. Он даље износи да су на територији Југославије проглашена два устанка у борби против фашизма 1941, иако се зна да је проглашен само један устанак - партизански који се све време окупације борио против окупатора. Измишљени четнички "трећи српски устанак" није познат у историјској науци, ни нашој ни страној. Необјективно је приказано уништавање окупаторско-квинслишке управне власти. Он пише да је то чињено да би се увела комунистичка власт, што није тачно.

Чињеница је, постоје бројни извори, да су општинске управе и среска начелства, као и кметови (старешине села) служили окупатору, партизани су им спаљивали архиве и забрањивали рад. А да би у народу постојало управљање, истовремено организовани су нови органи власти - народноослободилачки одбори, састављени од разних припадника, али поштених грађана, спремних да се боре против окупатора за ослобођење змље. И четници су у првој половини 1944. године формирали сеоске и општинске Равногорске одборе. Тако је на територији Јабланице, под влашћу четника, била и окупаторска власт, коју су четници подржавали, и равногорска чија је садржина рада изостала.

Прва борба између Јабланичког партизанског одреда (формиран 21. октобра 1941. у селу Спонцу близу Тулара) и четника из горње Јабланице била је 25. децембра 1941. на простору село Леце - Дренце, а изазвали су је четници Реткоцерског одреда. Они су тога дана са четом Влајка Перовића из 11. добровољачког (Љотићевог) одреда, који је био непосредно у служби окупатора, извршили напад на партизане. Према томе, јасно је ко је први на овој територији изазвао братоубилачку борбу у корист окупатора. Од тада су четници са квинслишким, немачким и бугарским окупационим јединицама војске стално нападали партизане у Јабланици и на ширем подручју. То потврђује и садржина извештаја који је Александар Марковић послао Пећанцу. У њему пише да је Туларски четнички одред под његовом командом учествовао у борби против партизана 6. и 7. фебруара 1942. у селу Газдару. Затим из Стубле преко Леца, Дренца у правцу Гајтана са 220 четника напада партизане 7. марта, у склопу окупаторске офанзиве у Јабланици, истичући да је одред потпуно извршио свој задатак и да је на заузетим положајима остао 18 дана држећи стално у шаху одред партизана. Затим су делови његовог одреда, око 50 четника "држали десно крило" 20 марта и у оштрој борби која је трајала пола сата, на Соковини, између Тулара и Спонаца, против делова Кукавичког НОП одреда, заробили 8 партизана (2 партизанке и 6 партизана). У овој борби учествовали су и Реткоцерски и Брвенички одред. Од 24. до 31. марта Туларски четнички одред, са суседним одредима, и 11. добровољачким одредом, учествовао је у акцији против партизана у рејону општине туларске, где је, наводно, његов одред заробио и разоружао 41 партизана. У овој акцији његов одред је бројао 180 четника. У поређењу са ранијим бројним стањем, уочљиво је смањење, а то је вероватно због тога да би се избегла борба са мештанима и рођацима, који се налазе у партизанама. Потом са 150 четника од 10. до 15. априла Туларски четнички одред учествује у потери против партизана од Тулара преко Гајтана, Петрове горе, села Статовца према Прокупљу, до Пасјаче. У овој акцији 13. априла дошло је до борбе с групом партизана код Стругаре на Петровој гори у којој су четници ранили и заробили једног партизана. Извештај показује да је и даља тенденција опадања бројног стања његовог одреда, из чега се може закључити да је савест тих људи сазрела и да не желе учествовати у братоубилачкој борби, на страни окупатора. Интересантно је да аутор приликом писања књиге није користио своје извештаје, нити је описао многе борбе из извештаја, већ је то само чинио када пише о страдању партизана на Соковини. Према цитираном извештају, на Соковини су заробљена

33 партизана који су, после малтретирања и саслушавања, предати Немцима у Медвеђи, а међу њима су и осморо које је заробио његов одред. У књизи Марковић покушава да прикаже своју хуманост, па чак наводи да је дао 400 динара једном партизану, што је неразумљиво, јер пре тога наводи да је живео у беди. Нетачно је да је четнички командант батаљона Милисав Булатовић, бивши војвода брвенички, као и Марковић, отказао послушност команданту Горског штаба 110 Радославу Ђурићу, одбивши да учествује у борбама против партизана августа 1943. године на Радану. То је покушај да аутор себе изузме и оправда за братоубилачку борбу. Несхватљиво је, и мало ко може поверовати, да шеф обавештајно-пропагандног одсека Горског штаба 110 отказује послушност команданту и остаје некажњен.

Аутор на страни 162 говори о оружаним сукобима четника и окупатора на подручју Јабланице. Читалац очекује да ће он навести више конкретних примера, међутим, Марковић пише: "Мајор Ђурић, као командант Југословенске војске у отаџбини, никад није издао наредбу за неку војничку акцију против окупатора. Он је само прокламовао да народ не служи окупатору и грађанску непослушност". Ово јасно потврђује да четници на југу Србије нису ни имали наређење да воде борбу против окупатора. Даље, аутор измишља да је Витомир Миловановић самовољно потукао неке Немце код села Рујковца, на путу Лебане - Медвеђа (удаљено од Реткоцера 30 километара), и Бугаре на Реткоцерским шанчевима, што је најобичнија лаж.

На странама 164-166 Марковић, кад говори о ставу четника равногорског покрета према генералу Милану Недићу и српској влади, у поднаслову и о 11. добровољачком одреду капетана Ђуре Перовића, очито меша љотићевце и недићевце. Тврди да је "став водећих људи из табора националиста према ђенералу Милану Недићу и његовој влади био толерантан". Познато је да су Драља Михаиловић и Милан Недић за све време рата сарађивали и имали заједнички план, изводили заједничке борбене акције, против Народноослободилачке војске.

Четници Косте Пећанца, па и Туларски одред, добијали су од Немаца и Недића наоружање, муницију и плате, а четници Драже Михаиловића, 1944. године, такође су добијали муницију и другу опрему од Немаца (Крајскомандантуре 867 Лесковац).

На терену горње Јабланице четници и Српска државна стража, на чијем челу је био Лакић Вуксановић, сарађивали су, иако су и ови недићевци били у служби окупатора.

Но, и поред тога, Марковић истиче генерала Милана Недића као великог Србина и патриоту иако је он био у служби окупатора. Његови оружани одреди, полиција и државна управа, као и Српска државна стража, искључиво су се борили на страни окупатора, против партизанских одреда и Народноослободилачке војске, спроводили реквизиције, одржавали окупаторску власт, хапсили антифашисте, спроводили егзекуције у затворима и логорима итд. Са његовим знањем и по неким наређењима формирао је више логора у Србији у којима су Срби затварани, малтретирани, потом стрељани. Све ово јасно го-

вори да се не ради о патриоти него верном слузи немачког окупатора, који је спроводио сва њихова наређења у циљу очувања окупаторске власти и јачања привреде и војске Трећег Рајха. Аутор велича и Ђуру Перовића, родом из Гајтана, капетана и команданта 11. добровољачког (Љотићевог) одреда. И њега приказује као великог Србина и патриоту, а ноторна је чињеница да су сви Љотићеви одреди, па и његов, били елитни одреди окупатора, прожети фашистичком идеологијом, и да су нанели велико зло српском народу. Невероватно је да се Марковић не сећа Ђуриних и својих заједничких операција са Немцима и Бугарима 1941-1942. године у Јабланици, убиства антифашиста, хапшења родољуба и њихове предаје Немцима који су их стрељали или интернирали у разне логоре Европе.

У осврту на злочине четника на подручју Јабланице наводи да су они стрељали заробљене партизане; да су запалили кућу Вукадиновића у Дабишевцу; да је војвода Јордан Кимић у Медвеђи убио Јосифа Поповића, мирног и угледног грађанина, старог ратника, чији су синови били у партизанима; да је Блажо Брајевић, командант Косовског корпуса, стрељао Митра Крстића, партизана из Газдара (1943); да је Радослав Ђурић, главни командант, наредио стрељање двојице заробљених партизана 27. јула 1943. на Туларском вису; да је на захтев Симе Радовића, четовође ЈВО, стрељан заробљени партизан Владимир Стојковић из Газдара; да су у јулској четничко-окупаторско-квислиншкој офанзиви четници заробили Саву Филиповића и партизанку Љубицу Никчевић из Реткоцера, изостављајући намерно њеног брата Митра (и све троје су на свиреп начин ликвидирали); да су убили Милоја Стојановића из Медвеђе "учитеља", Војина Радовановића из Медевца, Светозара Трипковића из Топлице. Даље, у истом делу текста, осуђује четнике Јордана Кимића и Илије Николића за заробљавање Михајла Арсића, али ништа не предузима да би га спасао, као што то чини за Стевана Смајевића из Мркоња. Чудно је да он тако поступа, иако је знао да је Арсић опуномоћеник Драже Михаиловића, како и сам пише на страни 168. Арсић је предат Немцима који су га стрељали на Бубњу код Ниша због борбе које је водио против Немаца код Лебана и Лесковца. И поред ових навођења, аутор минимизира злочине четника и намерно изоставља бројна и масовна зверства која су они извршили у Јабланици и Пустој Реци, у Магашу, Негосављу, Карској шуми, Бучумету, Газдару, Лецу, Дренцу, Гајтану и многим другим селима. Да би ублажио злочине које су четници извршили, он намерно набраја неколико имена оних које су четници заробили па ослободили. Међутим, аутор не каже да су то били његови рођаци, пријатељи и кумови, са чијим породицама нису хтели да се замерају. Исто тако, нетачно је да је Александар Марковић чувао партизана "Пушкарића" месец дана у својој кући, а нешто касније каже да га је чувао Петар Марковић, његов брат од стрица, да ли са његовим знањем то не каже. Али се зна да је тог партизана Александар предао Српској државној стражи у Медвеђи а они Немцима који су га интернирали у Норвешку. Због тога што "нема података" о масовним злочинима четника, аутор тврди да их "није било", али то је само изговор. Иако је користио књиге "Јабланички НОП

одред", "Јабланица и Пуста Река" и друге, није искористио наведене податке о злочинима четника, већ је само користио оно што му иде у корист.

Из наслова "Злочини Титових комуниста на подручју Јабланице (стр. 172-182) види се тенденциозност и да је једнострано писао ову књигу, као да у злочинима има разлике, па у претходном делу не каже у наслову злочини четника Драже Михаиловића, већ то изоставља. Ако је аутор претендовао на то да ова књига буде озбиљно штиво с којим је хтео да искаже величину свог четничког покрета, терминологија с којом се служи, у односу на личности и догађаје из Народноослободилачког покрета, испод сваког је нивоа и људског достојанства и морала, а он није ни могао другојачије да пише пошто се том терминологијом служио и док се налазио у четницима.

Ово потврђује и некритичко преузимање дела текста Саве М. Милатовића из књиге "Сећања и размишљања" (Београд, 1992. , стр. 289-292) који, исто тако, обилује многим неистинама о догађајима и људима, углавном, из лесковачког краја. Тако, на пример, кад говори о Василију Смајевићу, истакнутом руководиоцу НОП-а у лесковачком крају (стр. 172-192), каже да је он "Неваспитано и ображено теле, вечити студент и плаћени албанско-италијански агент" и даље да је "пропали ђак", "обичан глупан", "непревазиђени партијски џелат" итд. Многи догађаји које приписује Смајевићу су измишљотине, као на пример, да је он учествовао у осуђивању на смрт многих па и припадника НОП-а из Петровца априла 1943. године. Међутим, чињеница је да се Василије Смајевић у то време није налазио у Јабланици већ је од јуна 1942. до маја 1944. на терену Црне Траве и Пчиње. Такође, цела прича о погибији Ратомира Петровића је неистинита. Петровчани за које аутор наводи да су осуђивани на смрт били су активни припадници НОП-а, па је несхватљиво шта је Марковић хтео овим. Исто тако, на један безочан начин износи да су Смајевићеви агенти, после борбе, мучки убили Ратка Павловића Ћићка, команданта Другог јужноморавског НОП одреда, шпанског борца и народног хероја Југославије, иако је историјски познато да је Павловић погинуо у борби са Бугарима. Смајевића представља као директног егзекутора Јосипа Броза Тита, што је нетачно, јер се Врховни штаб НОВЈ налазио у Босни, а НОП југа Србије није у то време имао непосредну везу с њим. Павловић није био "доктор права" већ студент. Да би НОП омаловажио пише да "Партија није трпела интелектуалце" него само "окаљени и дискредитовани олош", иако зна да су из туларске општине многи интелектуалци били у НОП-у, као и један доктор наука. Он, даље, на свој начин описује убиства двојице војвода Косте Пећанца (Милорада Перовића и Владимира Грбовића) а намерно изоставља то да су их људи из НОП-а упозоравали да не сарађују са издајником Костом Пећанцем и да не учествују на страни окупатора. Они ова упозорења нису послушали и због тога је уследило кажњавање. Нетачно је и то да су "комунисти побили велики број угледних људи на југу данашње Србије", јер је 1941. и 1942. убијено неколико најизразитијих сарадника окупатора, Пећанца и Недића.

Аутор често кроз исту призму гледа на улогу појединих личности у разним историјским раздобљима. Њихово учешће у ослободилачким ратовима (1912-

1918.) и у Топличком устанку изједначава са њиховим понашањем у Другом светском рату. Зато је значај убијених војвода преувеличавао и изоставио њихову негативну улогу када су се нашли на страни окупатора са Пећанцем и Немцима. Аутор, такође, говори да је "српска омладина" била заглупљено обманута, што је велики грех према њеном доприносу у ослободилачкој борби Србије (1941-1945.).

Колико је Марковић и склон неистинама показује и некритичко преузимање Милатовићевог текста из поменуте књиге и текста из ревије "Велика Србија" (3. август 1990.) о погибији свога кума Милоша Драговића, сенатора из Лебана. Да би потврдио своју тезу да су комунисти убијали виђеније и угледне грађане и да би обезглавили националисте да дигну и воде устанак у Јабланици пише да су "крајем месеца јула или августа 1941. године убили Милоша Драговића". Чињеница је да је Милош од стране Јабланичког НОП одреда убијен средином новембра 1941. године на Радану када је илегално дошао из Лесковца у Гајтан покушавајући да организује четничке војводе Грбовића, Перовића и Милорада Филиповића да здруженим одредима нападну партизане који су заузели "фронт" испред Лесковца. Већ смо рекли да је аутор тенденциозно преувеличавао значај појединих личности из редова четника, дајући им више официрске чинове него што су стварно имали. То исто и са капетаном II класе Драгојем Булајићем из Дубраве пишући за њега да је био мајор, и да је пошао да се прикључи Дражи Михаиловићу. Међутим, он је већ припадао четницима ДМ и био је један од организатора четника у Топлици.

Марковић о издајницма више пута говори да су убијани невини, а као пример наводи Атанасија Таназка Палевића, председника туларске општине, иако је он убијен од партизана 4. августа 1942. због тога што је био у служби окупатора и упорно се борио за очување квислиншког управног апарата. Он наводи да су "поједини комунисти из личне освете и због предратних комшијских свађа и спорова, оптуживали четнике, и приписивали им измишљене злочине да би их ликвидирали. " (177). Изношење оваквих тврдњи, без навођења примера, тенденциозно је и неприхватљиво писање. Неистинит је и приказ погибије осам Медвеђана. Прича се заснива на пристрасном казивању Мирољуба Ј. Величковића чији је отац био убијен. Нетачно је и то да је у томе учествовао као главни организатор Боривоје Стојановић (рођен 1925), који у то време није био партизан. Често у тексту меша имена Боривоје и Божидар, па је читалац у недоумици о којој се личности ради. Даље, наводи да су стрељани мирни и невини грађани, а затим на (стр. 375-376) пише за неке од њих да су били четници Првог четничког косовског корпуса (Илија Величковић Ћубрак) за кога је навео да је добио похвалу команданта корпуса Брајевића. Вероватно је да већина од њих не би била стрељана, али је приликом спровођења, кад су били у Лапаштичкој реци, дошло до изненадне борбе на Терзијском брду, а ова група је покушала бекство и у том тренутку су ликвидирани. Од њих двојица нису покушала бекство, спроведени су до Газдара и после саслушања пуштени кућама. У моменту када је група страдала, Божидар Стојановић Дренички није био са њим већ код куће. Кевчана, иако га је аутор

оптужио да је он то учинио. Његова мржња испољена је и када пише да су га убили његови саборци, иако се зна да је погинуо од бугарске топовске гранате августа 1944. године у Сагоњаву код Куршумлије. Недостојно је и писање за његовог оца Вукоја, који је био у годинама и ослепео, а Марковић каже да он то испашта "недела" свога сина.

На страни 184-186 аутор говори о паљевини, конфискацији и интернирању породица оних чији су се појединци чланови налазили у четничким јединицама и после ослобођења у одметништву. Он каже да је шест кућа истакнутих четника запаљено од стране партизана и набраја једанаест домаћинстава чија је имовина конфискована. Он овде не објашњава када су паљевине вршене и по чијем наређењу, ни да ли је конфискација спровођена на основу судских пресуда или су то чинили појединци. У тексту на стр. 186 пише да је Миљану Перовићу у Чокотину запаљена кућа, међутим то није тачно. Познати су случајеви, као на пример у Секирачи, да су четници одметници из кућа отварали ватру на НОВЈ, па је дошло до борбе и том приликом су неке куће и запаљене. Марковић, када говори о овим појавама, наводи да су само партизани палили и конфисковали имовину супротне стране, а не помиње да су то исто и четници радили и то у још тежем облику. Палили су куће и помоћне зграде домаћинствима чији су појединци чланови били у НОВЈ: у Сијарини, Реткоцеру, Бучумету, Магашу, Дренцу, Лецу и многим селима Пусте Реке. Такође, вршили су конфискацију имовине таквим домаћинствима, као у Газдару, и то у седам случајева. Интернирање партизанских породица чињено је и од стране четника, аутор, међутим, и то не помиње, иако су из Медевца поједине породице пресељене у Туларе, из Добре Воде, из Добре Воде у Доње Коњувце и Оране итд.

Иако обрађује ратна збивања и учешће четника у њима на подручју Јабланице, отвара посебно поглавље "Подаци о злочинима комуниста на ширем подручју", иако то нема никакве везе са простором Јабланице који обрађује. Он користи измишљотине које су објављивали "Погледи", који су почели да излазе за време распада СФРЈ користећи еуфорију и подршку најреакционарнијих иностраних кругова. Аутор наводи измишљене бројке наводно стрељаних грађана приликом ослобођења градова од стране НОВЈ, иако су те бројке од стране надлежних научних институција демантоване а неке од тих и у том истом листу. Ван памети је да је у Нишу стрељанао 12.000, у Лесковцу 1.200, Зајечару 8.000, Крушевцу 6.500, у Свилајнцу 800 људи итд. Марковић је морао да се запита колико су становника имали у то време ови градови, јер по његовом писању стиче се утисак, партизани су убили сваког другог, трећег или петог грађанина, што је ван памети. Тако, на пример, у Лесковцу је стрељано тридесет шест сарадника окупатора и објављена су њихова имена а он наводи да их је убијено 1.200. Апсурдно је чак и коментарисати бројке у овом поглављу јер су произвољне и тенденциозне.

Исто тако, Марковићево објашњење трагичног краја "Равногорског покрета" врви од неистине и погрешних тумачења. Он смишљено прелама догађаје из једног периода у други правећи смутњу да би што више оптужио

савезнике и партизане за трагичан крај четника. Намерно изоставља праве узроке њихове катастрофе: не прихватање борбе против окупатора и колаборација. Нетачно је да је Винстон Черчил послао свога сина Рандолфа код Тита половином 1943. и да је са његовим доласком отпочела војна помоћ савезника НОВЈ. Већ је напред речено да је помоћ од савезника почела да пристиже партизанима после Техеранске конференције. Исто тако, нетачно је "да ниједна јединица ни одред четника са подручја Јабланице није приступио Брозу и комунистима", јер је познато да се предао гајтански четнички батаљон, као и Косовска бригада. Марковић се окомљује и на Одељење заштите народа, које се је налазило у Славнику, тврдећи да је ту страдао највећи број четника. У списку погинулих по селима (стр. 398-410) он сам демантује своје тврдње: од 311 убијених четника у Славнику је стрељано 34. Сем тога, у жртве партизана уписао је и 15 четника који су погинули од Шиптара, девет од Бугара и једног од Немаца и сигурно је да је Марковићу познато како и где су они погинули, па је требало да то објасни. Значи остали четници су погинули у Босни у повлачењу са Немцима.

Несхватљиво је да Марковић као припадник "легалне југословенске војске" (стр. 204) напада и позив краља Петра Карађорђевића II, врховног команданта, четницима ЈВО да приступе НОВЈ у заједничкој борби против окупатора. Он такође напада о одлуку АВНОЈ-а и врховног команданта НОВ и ПОЈ о амнестији која је омогућила огромном броју мобилисаних и заведених да се предају НОВЈ и дају свој допринос у завршним борбама за ослобођење земље. Даље наводи да су "од амнестије изузети они који су извршили злочине" и пита се "које амнестиран и зашто"? Чињеница је да је амнестија прихваћена од великог броја четника који су одмах напустили издајничке редове и пришли НОВЈ. Многи су исказали патриотизам и дали запажен допринос у ослобађању земље, неки од њих су добили војне чинове и разне одговорне функције у грађанству, примани су у КПЈ и органе народне власти и за такав рад су награђивани. Он наставља са неистинама и каже да је 1. септембра Дража Михаиловић наредио општу мобилизацију у Србији која је успела: "Одзив војника обавезника био је изванредан. Под заставу југословенске војске у отаџбини дошло је преко четири стотине хиљада бораца..." Наводи да су они били слабо наоружани и одевени, а да су на располагању имали " око четири хиљаде пушака колико је одузето од заробљених Немаца". Према изворима из архивске грађе првог реда, ова мобилизација није успела, био је слаб одзив, јер је у то време Народноослободилачки покрет био у експанзији, подржаван од Антихитлеровске коалиције, а Југословенска војска у отаџбини била је у распадању, и имала 25.000 људи у повлачењу са Немцима. Па и навођење да су четници у Србији, у то време, заробили четири хиљаде Немаца, није истинито, јер су са њима сарађивали и заједно се повлачили (стр. 206-209). Користећи изјаве преживелих четника, није их критички преузимао, па је на основу њих преувеличавао догађаје, као на пример казивање Ивана П. Ивовића из Секираче, сина погинулог војводе (стр. 278-279).

Такође, у делу када даје биографске и друге карактеристичне податке о Дражи Михаиловићу служи се полуистинама и неистинама, све са циљем да одбрани свога вођу. У предходним излагањима аутор је истицао да је Михаиловић подигао "Трећи српски устанак" 13. маја 1941, да би на 213. страни рекао да је тог дана он стигао на Равну гору и "тамо поставио заставу слободе". И увек доводи читаоца у недоумицу шта је тачно. Помпезно истиче унапређења Драже Михаиловића, од пуковника до армијског ђенерала, као и одликовање Карађорђевом звездом с мачевима III реда. Код сваког унапређења и одликовања образложења су слична, као на пример код добијање чина бригадног ђенерала "за осведочену храброст и за особите заслуге стечене за Отаџбину у овом рату", а код унапређења у чин армијског ђенерала "за показану командантску и личну храброст и изванредне заслуге у рату против непријатеља у окупираној Југославији". Неоспорно је да су се поједини четнички одреди у западној Србији борили заједно с партизанима или пак сами против окупатора до 1. новембра 1941. године. Од тада престаје борба четника против окупатора, као и сарадња са партизанима. Чињеница је да је Дража Михаиловић 11. новембра 1941. године у Дивцима код Ваљева лично преговарао о сарадњи са немачком командом за Србију, о чему постоје поуздани немачки извори. Несхватљива су унапређења и одликовања Михаиловића од стране краљевске владе, јер је у питању била национална издаја. А да би читаоца збунио аутор испод ређања одликовања и унапређења даље пише како је Михаиловић "под још нерасветљеним околностима, пао комунистима у руке" марта 1946. године.

Интересантно је да војвода Туларски неће да каже истину иако му је познато да је вођу четника издао Никола Калабић, командант "Горске гарде", један од његових најближих сарадниак за све време окупације.

Марковић измишља када пише "... борци ђенерала Михаиловића одиграли су тада историјску улогу. Кидањем железничких пруга долином Мораве и Ибра, када је текао материјал Ромелу, као и саботажама разне врсте, Михаиловић је спречио знатним делом снабдевање Ромела горивом и муницијом" (стр.214). Због ових наводних диверзија аутор тврди да је српски народ имао преко двадесет хиљада погинулих и каже да је због тих репресалија у то време Дража Михаиловић обуставио борбу против окупатора. Већ је речено да четници ЈВО од новембра 1941. не изводе оружане акције и диверзије против окупатора, а познато је да су диверзије на пругама у долини Мораве и Ибра изводили партизански НОП одреди, о чему постоје немачки и квислиншки извори. Очигледно се овде ради о својатању борбених акција и диверзија партизана, због којих су Михаиловић и његови четници добијали разне похвале и признања од појединаца са запада. Аутор даље наводи и текстове Слободана Јовановића, Николаја Велимировића, Девида Мартина, Милана Гавриловића и других, који су објављени у књизи "Равногорска историја" "Погледи", у којима се оправдава издајство Драже Михаиловића и његове ЈВО. Он, у еуфорији, некритички и тенденциозно прихвата све оно што се објавило против Народноослободилачког покрета и система СФРЈ. Као колаборациониста и квислинг, Александар Марковић користи сваку прилику, у време распада

СФРЈ, да рехабилитује четништво и свог вођу. Посвећивао му је и своје стихове, иако га је октобра 1944. године напустио и прикључио се НОВЈ. Он, негирајући сарадњу "Равногорског покрета на челу с ђенералом Драгољубом-Дражом Михаиловићем са окупатором", цитира једно саопштење о стрељању двадесет припадника тог покрета. Неоспорно је да је известан број четника стрељан од окупатора, али не због њихове оружане активности, већ због повезаности, преко војних мисија, са западним савезницима. Неких су хтели да се ослободе и сами четници (Михајла Арсића, Јордана Кимића и др.). Да није изостала објективност, аутор би истакао групу Јужноморавских корпуса, у чијем штабу се и сам налазио, која је маја 1944. године из Јабланице дошла у Лесковац и околна села и заједно с Немцима, Бугарима и квислинзима бранила град и пругу Ниш-Врање од напада НОВ. Аутор више пута обмањује читаоца тврдњом да је Народноослободилачка војска добијала војну помоћ од Совјетског Савеза, па је и то допринело поразу четника. Познато је да је НОВЈ добијала помоћ СССР-а од августа 1944. године у Србији. Када говори о смрти Михаиловића опет претерује пишући да је "часно извршио своју савезничку дужност", да је "пао велики горостас, велики син Србије, вођа Трећег српског устанка и први герилац поробљене Европе".

Расправљати о одељку под насловом "Опште напомене" безпредметно је јер аутор врши рекапитулацију предходних његових неистина и погледа на многе догађаје из времена Другог светског рата. Поред тога, он се у том одељку упушта и у коментарисања актуелних политичких догађаја.

На страницама 237-391 објавио је биографије (са фотографијама) појединих команданата, војвода, четовођа, четника и сарадника Равногорског покрета са подручја Јабланице (172 лица). Оне обилују многим неистинама због преувеличавања њиховог значаја, борбеног истицања, карактерних особина и врлина. Већина од њих је у балканским ратовима и Првом светском рату, као и Топличком устанку, показала патриотизам и јунаштво, али аутор не пише о промени њиховог понашања у оквиру четничког покрета 1941-1945.. У ранијим ратовима они су се борили против окупатора и агресора за спас Србије и њено ослобођење. Вероватно би се већина од њих, ако не и сви, борила у Другом светском рату против Немаца, Бугара, Италијана и др. али су их вође међу којима и Марковић, издале и ставиле у службу окупатора или у колаборационе односе са њима. Чињеница је да је велики број четника Драже Михаиловића, схватајући издају, почео да напушта четничке редове и прилази Народноослободилачком покрету од маја 1944, када се и командант Горског штаба 110, потпуковник Радослав Ђурић, предао 21. српској дивизији НОВЈ у Сијаринској Бањи. Из биографија и списка погинулих очито је да су се четници борили само против бораца Народноослободилачког рата. Сам Марковић наводи да је само један погинуо од Немаца и девет од Бугара, не објашњавајући узрок њихове погибије, а познато је да су они страдали приликом бугарске акције 1943. која је изведена ради заплене војне опреме и наоружања које су четници добијали од западних савезника у Радевцу, Липовици, Бувцу, Реткоцеру, Стубли, Тулару итд. Аутор је у овом делу дао и биографије неких људи који

уопште нису били припадници четничког покрета. На пример за доктора Божидара Тасића каже да је"сарадник и организатор Равногорског покрета" (стр. 361), што није тачно. Исто тако дао је и биографију Косте Пећанца, који није са "подручја Јабланице" нити је припадао четницима Драже Михаиловића (стр. 239-245). Покушавајући да прикрије и Пећанчеву сарадњу са Немцима, пише да је он наводно постигао споразум "да се Немци повуку из градова у које дођу четници". Овакво закључивање је наивно. Окупатор није имао намеру да се повлачи већ да искористи Пећанца и његове четнике за своје циљеве. И сам аутор то потврђује: "Немци се нису повукли, па је дошло мешање четника са Немцима. " Такође, Марковић тврди да су његови саборци невино осуђивани и стрељани, избегавајући да пише о њиховим злочинима над грађанима и припадницима НОП-а. Из пресуда које се налазе у архивима јасно се види због чега је најтежа казна примењивана над тим лицима. Он, на пример, у биографији четника Миодрага Миловановића из Реткоцера, поред осталог, пише да је "добричина и веома поштен човек", а осуђен је од Војног суда у Лесковцу на смрт. Не желећи да каже истину доводи у заблуду читаоца, иако му је добро познато да је Миловановић осуђен због више кривични дела: учествовање у заробљавању партизана Саве Филиповића, Љубице и Митра Никчевића из Реткоцера 3. августа 1944. (четници су их заклали); на Соковини (марта 1942) заробио је партизана Антонија Антонијевића и предао га Радошу Јовановићу који га је стрељао; опљачкао је кућу Симе Ђуровића у Гајтану затим, учествовао је у многим борбама против партизана; пријавио је Миодрага Никчевића Гестапоу који га је стрељао; учествовао је у заробљавању партизана Радисава Зејака из Леца кога су четници одмах заклали; у Реткоцеру, Газдару и другим селима злостављао је грађане итд. (Пресуда бр. 204/45). Слична недела починио је и Сима Радовић из Туларе (П.377/45). Ове чињенице говоре да се не ради о невиним припадницма четника. У биографији Милутина Радојевића, аутор сам пише како су се четници Драже Михаиловића, спајањем са квислиншким снагама (СДС, СДК), борили против НОВЈ. На страни 257 цитирао је део из "Илустроване историје четника": "У селу Гацин Хан, недалеко од Ниша одржан је 5. септембра значајан састанак свих српских борбених јединица на том простору. Том договору били су пристутни: Команданта Другог гвозденог пука, пуковник Радован Кусовац, делегат Врховне команде, пуковник Милутин Радојевић; обласни командант Српске државне страже мајор Петар Мартиновић и окружни командант мајор Велимир Велимировић; тактички командант Другог гвозденог пука, мајор Радомир Буквић; командант Чегарског корпуса, капетан Мирко Ћирковић; окружни командант Организације Драже Михаиловића; др Милан Д. Шијачки и други". На овом састанку прва и најважнија одлука била је да се све Недићеве и Љотићеве оружане снаге нишке области "ставе под команду ђенерала Драже Михаиловића", иако су до тада били у служби окупатора, што је очигледна потврда сарадње четника и квислинга.

Због ограниченог простора нисмо у могућности да се осврнемо на све неистине у биографијама већ ћемо то учинити само за још нека лица. Пишући о Милисаву Булатовићу, војводи брвеничком, команданту батаљона ЈВО, свом

куму, који је, после предаје партизанима, извршио самоубиство, не наводи праве разлоге тога чина. Познато је да је Булатовић обухваћен амнестијом, прешао на страну НОП-а и као писмен распоређен на рад у срески НОО у Бојнику. Аутор наводи: "прича се да је тамо малтретиран и мучен до те мере да је октобра 1944. године дошао и на дан своје крсне славе Светог Луке извршио самоубиство". Познато је да Булатовић није био малтретиран, већ је био разочаран распадом своје породице: син се као четник повукао у Босну и погинуо, а кћерка је добровољно ступила у НОВ и ПОЈ. Мајке, сестре и жене погинулих четника које је он одвео нападале су га због погибије својих најмилијих. Он, као озбиљан човек, то није могао да поднесе и то је прави разлог његовог самоубиства. После рата Марковић о Булатовићу и другим погинулим четницима певао је песме у којима их је величао, а све је то чинио да би умирио своју савест. Пишући о себи аутор је поновио многе догађаје о којима је већ било речи. Осврнућемо се на неке досад непоменуте: да се у 1942. години "неколико пута" састајао са пуковником Живојином Ђурићем, начелником округа Лесковачког, и то прикривајући од народа. Ђурић је чешће долазио код Марковића са истакнутим квислиншким командантима, као са Ђуром Перовићем о коме је било говора. Наводно је у овим сусретима са квислинзима обавештен да га је Гестапо "евидентирао за ликвидацију". Међутим, на основу немачких извора, један број четничких команданата је сарађивао са Гестапоом и Абвером, међу којима се налази и име Александра Марковића војводе туларског. Наводни претреси и потерница (од 9. маја 1944) били су само обмана грађана. Да је Гестапо имао намере да га ликвидира то је могао да учини кад год је хтео, јер су се Немци с капетаном Цигером из Медвеђе на челу слободно кретали на терену туларске општине (1942-1943), а од маја до октобра 1944. Марковић се слободно кретао у Лесковцу где је припремао и издавао "Шумски гласник". Доказ да је сарађивао са Немцима је и тај што његова супруга Олга Ебеншлагер, по народности Јеврејка, није имала никаквих узнемирења од стране окупатора, већ је како аутор пише (стр.391) више пута слободно боравила у Медвеђи, Лебану и Лесковцу. Иако је пријављен на листи ратних злочинаца, и поред елемената за кажњавања, избегао је казну.

У биографији четничког команданта батаљона Витомира Миловановића из Реткоцера говори да је он једно "од најблиставијих имена националних бораца четничког и Равногорског покрета на југу Србије". Истакао да је "јунак и патриота" и национални херој, па му је приписао и неке борбе против Бугара и Немаца које није имао. Свесно је заобишао истину да је Миловановић био један од највећих злочинаца у Јабланици. Између осталог, стрељао је четири рањена партизана, једну жену у Реткоцеру, његовог саборца - официра итд. Неоспорно је да се истицао у борбама против партизана и због тога је унапређен у чин потпоручника. Убијен је од партизана маја 1944. у борби код Реткоцера, приликом повлачења Јабланичког корпуса. Претеривање аутора види се и на страни 390 где пише да је чак и дете од седам година (Грујица Вујовић из Тулара, рођен 1935.) приступио Равногорској омладини. Мада је Марковић избегавао да пише о својој сарадњи са Немцима-окупатором, ипак то потврђује његова изјава да је с Немцима, недићевцима и љотићевцима био све до

13. октобра 1944, када се они повлаче из Лесковца ка Нишу, а он их напушта и издаје. Са још два четника враћа се у Туларе и ту се предаје партизанима.

Иако је раније писао да су партизани убијали без пресуда, сада сам себе демантује објављивањем делова Факсимила "Саопштења Војног суда Команде лесковачког подручја" и Војног суда XIII војне области из 1944. године.

На основу свега изложеног види се да је Александар Н. Марковић војвода туларски, много труда уложио да би написао ову књигу, (мада се према стилу стиче утисак да су је писала два лица), као и да прикупи фотографије и биографије, углавном, погинулих четника. Имао је циљ да рехабилитује Равногорски покрет. Такозваним грађанским ратом правда издају, избегавајући да прикаже четничку колаборацију са окупатором и квислинзима које је било за све време рата 1941-1945. Минимизирао је четничке злочине, иако су, према архивској грађи, они, ван борбе, у јабланичком округу убили преко 200 људи. Садржина књиге су његове заблуде, фалсификати и памфлети, према томе, она не представља никакав допринос историографској науци. Она више уноси одређене смутње, са циљем да заведе читаоца и јавност и наметне утисак о наводном доприносу четника ослобођењу земље у Другом светском рату. Аутор није штедео речи у нападима на противнике Равногорског покрета. Посебно је клеветао припаднике Народноослободилачког покрета и омаловажавао њихову борбу за ослобођење земље. Такође, оптужује Велику Британију и Сједињене Америчке Државе што су напустили четнике, избегавајући да каже да су они то учинили због четничке сарадње са окупатором, а док су се борци Народноослободилачке војске Југославије борили за све време рата на страни Антихитлеровске коалиције против Немаца и њихових сарадника.

Хроника

Дан Народног музеја у Лесковцу 10. мај обележен је 1996. године свечано и радно. После излагања Верољуба Трајковића директора Народног музеја, представљена је XXXVI свеска Лесковачког зборника и публикације: Из српске историје и историографије аутора Владимира Стојанчевића и Колаборација четника са окупаторима у Србији 1941 - 1944. године у светлу докумената аутора Николе П. Илића.

Предраг Ј. Марковић

НОВА СЕРИЈА "ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА"

Велика је ствар када један часопис доживи 36 година излажења. Још је значајније када има креативности и храбрости да се мења и прилагођава захтевима новог времена. Управо је такав часопис "Лесковачки зборник". Овај часопис, по ритму излажења годишњак, у тридесет и шестој години свог живота, изменио је и модернизовао своју концепцију.

Прво упада у очи измењени формат. Раније свеске одликовао је велики формат и двостубачна штампа, што је прилично отежавало читање ове публикације. Садашњи, смањени формат и дизајн странице, примерен већини осталих научних часописа, олакшава не само читање овог листа, већ и руковање њиме.

Друга промена која се увиђа читањем, извесно је осавремењивање концепције. Задржана је основна намена часописа да негује научна сазнања о читавом региону. У том смислу, сачуване су основне рубрике (чланци и хроника). Исто тако, задржана је и добра пракса да се објављују радови са научних скупова одржаних у Лесковцу. Новина у унутрашњем садржају су рубрике "Грађа", "Прилози" и рубрика "Посебан део". Нова структура омогућава прецизније дефинисање научног "жанра" коме припада одређени рад. И у ранијим свескама је постојао "Посебан део", али је разлика у томе што је он сада, упркос имену - општи. Наиме, у њему се дају радови ширег дијапазона који се односе

на опште проблеме српске историје и културе, на пример, рад др Кадијевића о националном стилу у српској архитектури 19. века, рад др Весовића о писању комунистичке штампе о СССР-у, др Богетића о трипартитној помоћи Југославији, или др Павловића о Србима у Хрватској и Босни и Херцеговини. Има и радова који се баве најактуелнијим проблемима, као што је Пејчићев рад о социјалним последицама нове технологије. Третирање великих питања, везаних за целу земљу, "Лесковачки зборник" уздиже до шире националне проблематике, наговештавајући да он има шансе да постане један од водећих националних научних часописа.

Што се тиче садржаја самих чланака, они варирају. Група стручних чланака из историје, археологије и историје архитектуре има велику сазнајну вредност јер допуњава културну историју региона (Стојић, Стојанчевић, Ђорђевић, Миловановић). Следећа група радова (Голубовић, Јовић, Јовановић) везана је за географију и природословље региона у оном позитивном и широком схватању географије, какво је имао Јован Цвијић. Требало би за све делове Србије, а поготово српског југа, израдити студије као што су студије Голубовоћа и Јовића о демографији Црне Траве и туристичким могућностима Јабланице. Наредна група чланака (Златановић, Костић, Стојковић) необично је драгоцена, јер проучавају историју специфичних делатности (хирургија, банкарство, занатство). Остаје да се надамо да ће се и у осталим великим градовима Србије израдити слични радови, који би омогућили стварање једне синтетичке студије о банкарству, занатству или медицини у Србији.

У "Прилозима" се обрађују углавном појединачни случајеви из историје локалног школства и штампе, као и три рада о Другом светском рату у овом региону. Међу њима се тематски издваја етнолошки рад о лесковачким Ромима. У етнологији, или у неку врсту културне историје спадају и радови из рубрике "Грађа".

Следећи блок у часопису су радови са скупа о Лесковцу и околини 1915. године. У том блоку има пригодних говора (Милан М. Миладиновић) али и озбиљних научних радова (Миљанић, Максимовић, Ђорђевић). Чланци Николе П. Илића и Драгољуба Ж. Мирчетића практично обрађују исту тему, али је други знатно документованији. Чланци Љубомира Марковића и Хранислава Ракића побуђују питање њиховог жанра (публицистика? есеј?). Туровићев чланак занимљив је прилог проучавању локалне историје.

Извештај с округлог стола "Културно-историјска баштина Лесковца и околине - даљи правци истраживања" припада некој врсти научне хронике догађаја. У самој рубрици "Хроника" дато је више приказа, као и преглед делатности Народног музеја у Лесковцу. О рубрици "Посебан део" већ је било речи.

Да закључимо: пред нама је одличан часопис, који има и структуру и сараднике да прошири свој значај у породици не само регионалних већ и уопште научних часописа.

Живан Стојковић, Владимир Стојанчевић

ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ И ИСТОРИОГРАФИЈЕ ЛЕСКОВАЦ, 1996.

Поштовани господине Стојанчевићу, драги пријатељи,

У Народном музеју у Лесковцу присуствовали смо различитим свечаностима, научним скуповима, разговорима, обележавањима значајних годишњица наше богате историјске прошлости и тако створили навику да ова установа постане средиште друштвених, културних, научних и музеолошких збивања. Али несумњиво и за овако афирмисану установу, за лесковачки крај и за целу Србију мора бити од велике важности и изузетна почаст када нам уважени академик, један од знаменитих српских историчара, човек огромног ауторитета, енергије и способности, подари нову књигу не само као дар српској и светској историографији већ и као најлепши поклон за рођендан Народног музеја у Лесковцу. Тако то постаје и више од његове емотивне везаности за наш крај, то је признање овој установи и нашем граду, људима који су знали да цене високе научне способности др Владимира Стојанчевића и да му објаве пету по реду књигу чиме и он сам по себи постаје институција. Али то није све, то постаје само логична последица свега што чини личност нашег уваженог госта. Способност да осети личност, људе, тренутак дошла је до изражаја још далеких шездесетих година када је без резерве подржао рађање "Лесковачког зборника" и постао његов најверни и најауторитативнији сарадник. И не само то, наш уважени академик је знао да охрабри, окупи, подстакне, захтева, усмери, да ствара научни подмладак, да га афирмише, похвали, критикује и најзад да буде задовољан резултатима. Тако његово име постаје и путоказ и водиља и заштита и обавеза и задовољство и срећа. И није му било тешко да пре једне деценије изјави да Зборник, као публикација и културно-научно остварење високо стоји у нашој издавачкој савремености, а нешто раније да је то солидан споменик културе и рада, љубави и труда о једном крају Србије који је имао шта да каже.

Драги пријатељи, посебна ми је част да говорим о књизи академика Владимира Стојанчевића "Из српске историје и историографије".

Зато срдачно захваљујем најпре уваженом академику на том поверењу, а затим и организатору ове промоције. Мој лични мотив је такође важан. Академик Стојанчевић ми је најпре постао узор научника, историчара, као човек високих моралних вредности, корифеј српске историографије, заљубљеник у историјску истину. Његов приступ проблематици је изнад свега објективан, научно фундиран, критичан, а стил више него историјски, са текстовима који плене, освајају, од којих се лако не можете одвојити и који би сваки млађи историчар желео да достигне. То је природни дар који је препознатљив и који обележава дух једног времена. Он нашег уваженог госта сврстава у ред највећих српских историчара који је овладао проблематиком најзначајнијег периода у дугој српској историји периода XIX и XX века. Са пуно захвалности можемо да се обратимо академику Стојанчевићу што је део свог драгоценог времена посветио изучавању историје југа Србије, не само због свог порекла по мајци већ и због тога што је као објективан историчар морао да овом крају одреди и историјску валоризацију.

Са јасним уверењем да о текстовима и историјским проматрањима академика Стојанчевића могу дати само своје скромно мишљење, представљам вам његову књигу "Из српске историје и историографије", чији наслов сам по себи наговештава научника који се бави српском историјом, али који нам први пут саопштава да је историографија и потреба и услов за разумевање историјске прошлости. Зато је овај наслов и доказ да је наш аутор истовремено и историограф, али и историја српског народа. Његово опредељење да обради знамените личности наше историје и историографије је наговештај потребе да се та листа ускоро прошири и новим именима, међу којима ће његово заузети важно место. Но, то није биографски приступ, то је анализа њихових дела и схватања, аргументована и критична, то је и трагање за новим историјским закључцима о збивањима у Србији XIX века. На 213 страница приказано је 17 знаменитих личности српске историје и историографије, а поглавља у књизи говоре о способности академика Стојанчевића да направи целине и сврста их тако да постају потврда континуитета у историјским сазревањима.

У поглављу под насловом Почетници српске историографије сврстани су прота Матија Ненадовић, Вук Караџић, Лазар Арсенијевић Баталака и Милан Милићевић. Предмет њиховог интересовања је Први српски устанак коме је и академик Владимир Стојанчевић посветио највећи део свог научничког опуса. Као одличан познавалац овог значајног догађаја у српској историји, од самог почетка обраде карактерише га као српску револуцију, што је за историјско просуђивање од изванредне важности. Однос према револуционарним преображајима тога доба је не само важан за разумевање будуће српске историје већ и за уважавање преломних тренутака у развоју српског етноса. Анализу Протиних Мемоара, делатности Вука Караџића, историјске обраде Арсенијевића и Милићевића, проблематике Првог српског устанка, могао је да изврши само научник високих квалитета и одличан познавалац српске револуције. Та анализа је превазишла историјску димензију приступа. Она представља и основу за социолошку, културолошку и друге анализе. Зато сваком

историчару текстови Владимира Стојанчевића морају бити буквар историјског сазнања.

Друго поглавље са не мање умешности представља бриљантну анализу рада историчара који су живели у другој половини XIX века и били савременици преломних историјских догађаја у српској историји, који су означили нови период у животу стрпљиво стваране српске државности. То је период ослободилачких ратова против Турске и почетак живота самосталне српске, најпре кнежевине, а затим краљевине. Имена као што су Светозар Марковић, Јован Ристић, Митар Ракић и Јован Хаџивасиљевић су потврда изграђене историјске мисли, студиозног приступа догађајима и постављање темеља будућим историјским сазнањима. Зато га је аутор и назвао Историчари савременици свога доба. То је већ период када се подручје њиховог интересовања шири, када се обрађује и комплекснија проблематика коју академик Стојанчевић оцењује високим оценама, али и запажањима која представљају његова даља трагања за историјском истином.

Завршни део књиге и по наслову представља симболику успона у историјској науци па га је зато и аутор назвао Врхунци српске научне историографије, указујући намерно да се ради о научној историографији која мора да се супротстави ненаучној. Тако та порука добија на вечитој савремености опомињући нас у научном раду, па и у политичком и друштвеном деловању да се морамо чувати искривљеног историографског приступа, што често, па и данас, може имати епидемијски карактер. Најбољи начин да се томе супротставимо је да пажљиво прочитамо и овај део вредне студије академика Стојанчевића. Јер, сама чињеница да се ради о Јовану Цвијићу, Јовану Томићу, Мити Костићу, Душану Пантелићу, Петру Поповићу и Васи Чубриловићу довољно говори да то и јесу највећи домети наше историографије.

Пленећа скромност академика Владимира Стојанчевића није му допустила да спомене да су ови врхунци наше историографије добили и своје наследнике без којих би и њихово постојање било узалудно. Часно место међу тим наследницима заузима и академик Владимир Стојанчевић.

Мирољуб Васић, Никола П. Илић

КОЛАБОРАЦИЈА ЧЕТНИКА СА ОКУПАТОРИМА У СРБИЈИ 1941-1944. ГОДИНЕ - У СВЕТЛУ ДОКУМЕНАТА. ЛЕСКОВАЦ, 1996. Г. СТР. 242

Народни музеј у Лесковцу данас обележава, прославља свој дан (10. мај) и, као и претходних година, промовише своја нова издања, нове књиге, а у овом времену, поприлично оскудном за културу, појава нових књига увек је прилог култури, јер су књиге највећа цивилизацијска тековина, основни елемент културе и најбољи споменици и сведоци о свом времену.

Зато су ове промоције значајни научни и културни догађај и доказ вредних издавачких подухвата Народног музеја у Лесковцу.

Иако у начелу на промоцијама нових књига не би требало да говоре њихови рецензенти, јер су они, будући да су дотичну књигу препоручили за објављивање, на неки начин и њени "адвокати", пристао сам да нешто кажем о књизи коју данас представљамо, мада сам њен рецензент.

Данас се НОР и револуција у Југославији 1941-1945. осуђују и омаловажавају, а њихова историјска улога, место и допринос оспоравају. С друге стране, бивши актери НОР-а и револуције на свако критичко пропитивање догађаја, појава, процеса и личности везаних за ту славну и трагичну епопеју реагују јер пренебрегавају чињеницу да је критичко промишљање прошлости основни задатак, обавеза и суштинска вредност историјске науке. Такво промишљање искључује идеолошко-политички и емоционални прилаз прошлости, а посебно такав одговор на критику те прошлости.

Подсећам да историјска истраживања и нова сазнања неминовно увек траже и дозвољавају превредновање постојећих оцена, јер историјска наука не зна за коначне, апсолутне истине, већ само за научну истину, а то је истина до које долазимо истраживањима.

Задатак историчара, посебно на оваквим скуповима јесте да се супротстављају разним облицима идеологизације, вулгаризације и ирационалног прилаза ратној збиљи у Југославији 1941-1945, без обзира на то са које стране они долазили, јер без тога нема критичког рашчлањивања и рационалног

научног сагледавања и оцењивања прошлости, а тиме ни садашњости. Књига Николе Илића, коју данас представљамо, прилог је у том правцу.

Како промоције нових књига нису прилика за критичко пропитивање садржаја и како је "краткоћа у јавним наступима знак учтивости" (Н. Цветковић), изнећу само неколико назнака о садржају и вредности ове књиге која је резултат истраживачке радозналости и великих напора њеног аутора.

Када представљамо нове књиге пожељно је укратко одговорити на следећа питања: Ко пише? о чему пише? и на основу чега пише? време када се јавности нуди књига и у чему је њена основна вредност? Књигу је написао Никола Илић. Иако по образовању није историчар већ правник, он је усвојио и успешно примењује историјски метод; аутор је неколико књига и публикација из историје НОП-а у Србији.

Тема његовог рада је проблем четничке колаборације у Другом светском рату са окупаторима и квислинзима у Србији. У питању је проблематика која још није целовито обрађена, а у неким радовима је политизована.

Аутор је желео да мноштвом докумената, снагом чињеница понуди одговор, историјску истину - да ли је било четничке колаборације са окупаторима и квислинзима у Србији, како и зашто је до ње дошло, како се она манифестовала, како је деловала на четнички покрет, на народ, савезнике, окупатора.

Аутор прати генезу те колаборације кроз документе од лета 1941. која од спорадичне, тактичке, постаје, могло би се рећи, стратегијска оријентација четничког покрета у борби против НОП-а и револуције.

Књига сведочи да је Д. Михаиловић, вођа четничког покрета, превидео историјску истину да је Други светски рат сукоб фашизма, као носиоца агресије, зла и поробљавања, и антифашизма који је окупљао све демократске и антифашистичке снаге, од империјалистичких САД до бољшевичког СССР-а, а не сукоб капитализма и социјализма, и да његова сарадња са фашистима, иако је превасходно била уперена против НОП-а и револуције, комуниста, не може бити одобрена и опроштена.

Заслепљен својим антикомунизмом, не схватајући процесе који су се одиграли у Другом светском рату, као ни политику компромиса коју је од 1943. почела водити Велика Британија, Д. Михаиловић је, иако му то није била намера, судбину свог покрета везао за судбину окупатора. Он није волео Немце, нити они њега, али је своју читаву војничку, а потом и политичку доктрину изразио са осам речи у једном свом радиограму, заповести својим командантима у Србији, маја 1944. а оне гласе: "Ко би нападао Немце директно би помагао комунисте". Књига је написана на основу извора различите провенијенције - четничке, немачке, британске, америчке, бугарске, мађарске, совјетске, недићевске, љотићевске, партизанске и сл. Она нема претензије да целовитије обрађује четнички покрет, већ само да кроз говор докумената буде сведок ратних догађаја у Србији 1941-1944. године. Она је прилог изучавању проблема колаборације у Србији који није довољно изучен, који се мора изучавати у свом тоталитету, мултидисциплинарно. Та неизученост је толика да ми још немамо правих одговора - шта је колаборација, а шта квислинштво

на нашим просторима, какав је њихов међусобни однос, колико су они условљени, колико су спољни фактори утицали на њихову појаву, трајање, судбину. Недостатак одговора на та и нека друга питања слабост је и ове књиге.

Основна њена вредност је у њеном ослањању на садржајну и разноврсну документарну подлогу, што ће утицати на даља истраживања и боље познавање обрађиване проблематике.

Претежно емпиријски приступ и начин излагања за који се аутор определио вероватно је резултат његове жеље да одступи од досадашњих, претежно идеологизираних и недовољно документованих оцена. Он нам на основу марљиво прикупљене грађе нуди рационалну спознају догађаја које региструје, обрађује, спреман да се та спознаја даље богати, допуњава.

Подсећам да је задатак, дужност историчара да унапређују људско знање и разумевање.

Књига Николе Илића Колаборација четника са окупаторима, у светлу докумената, нуди нове податке, нова сазнања. Проверите то. Препоручујем је. Она ће несумњиво изазвати и нова спорења, полемике, а то је у интересу историје као учитељице живота, јер је она, поред осталог, и вечити дијалог садашњости са прошлошћу. Наравно, историја не сме да нас дели, завађа, већ просвећује и зближава.

Сматрам да сви посленици који су својим радом и ентузијазмом створили ову књигу, од аутора до издавача и спонзора, заслужују похвалу и признање.

НАУЧНИ СКУП

Дана 17. и 18. октобра 1996. године у организацији Народног музеја одржан је научни скуп - Културно-историјска баштина југоисточне Србије VI.

На скупу су саопштења изнели: др Радивој Радић, О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима (прилог проучавању менталитета јужнословенских народа у средњем веку); др Милорад Стојић, Мирослава Јоцић, Сребрна фигура мачке и бронзано дугме са представом трокраке спирале са локалитета Хисар у Лесковцу; др Радмила Зотовић, Прстен са представом Сатира из збирке Народног музеја у Лесковцу; мр Ненад Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године; мр Миодраг Рогић, Пејзажи Ђорђа Крстића настали на путовањима јужном Србијом; др Александар Кадијевић, О архитектури цркве светог Илије на лесковачком Хисару; мр Снежана Тошева, Прилог проучавању рада архитекте Бранислава Којића у југоисточној Србији; Верољуб Трајковић, Резултати петомајских парламентарних избора 1935. године у лесковачком срезу; Хранислав Ракић, Одјек конкордата у политичком животу Лесковца; Мира Ниношевић, Изборне борбе у лесковачком срезу за време парламентарних избора 11. децембра 1938. године; Гордана Митровић, Истраживање градитељског наслеђа бања југоисточне Србије; Дејан Радовановић, Рад архитекте Бранка Таназевића у Прокупљу[1]; Зоран Јовановић, Прилог тумачењу националног стила на примеру градитељства Александра Дерока (Београд-Ниш); Момчило Павловић, Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945. године.

У оквиру рада научног скупа одржана је и промоција књиге "Градитељство Лесковца и околине" аутора др Александра Кадијевића и мр Срђана Марковића. О књизи је говорила мр Снежана Тошева.

1 Саопштење Д. Радовановића није штампано у овом броју Лесковачког зборника јер није достављено.

Прикази

Тошева Снежана

А. КАДИЈЕВИЋ И С. МАРКОВИЋ ГРАДИТЕЉСТВО ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА, ЛЕСКОВАЦ 1996.

У библиотеци "Културно-историјска баштина" Народног музеја у Лесковцу недавно је објављена значајна књига из области нашег новијег градитељског наслеђа. С обзиром на недовољну истраженост српске архитектуре између два светска рата, као и чињеницу да су студије из архитектуре постале у нашој средини права реткост, књига посвећена градитељству Лесковца и околине представља прави културни догађај, који по својој важности превазилази уско стручне оквире. Аутори књиге, историчари уметности Александар Кадијевић и Срђан Марковић, у опширном приказу градитељског развоја Лесковца и околине, определили су се за топографски преглед најзначајнијих архитектонских остварења, посматрајући их према њиховим стилским карактеристикама и значају у култури средине у којој су настала. Детаљне анализе најрепрезентативнијих пројеката, уз историјат њихове градње, произашле су из изучавања различитих извора, као што су: постојећи објекти, изведени и неизведени пројекти, скице, цртежи, старе фотографије, разгледнице, архивска документација, дневна и периодична штампа, сећања савременика и ретки историографски прилози.

Поред сажетог увода који обухвата критички историографски преглед до сада објављене литературе из ове области, као и преглед историјског, друштвеног, културног, привредног и индустријског развоја Лесковца од краја деветнаестог века до почетка другог светског рата, књига садржи још два велика поглавља и закључак. У првом поглављу Архитектура Лесковца 1918-1941 аутори су се у приказу најзначајнијих и најзанимљивијих објеката, определили за поделу по стилским карактеристикама и то на српски национални стил, академизам и модерну, сматрајући је најсврсисходнијом. Друго поглавље Објекти у околини Лесковца 1918-1941. обухвата топографски преглед најзначајнијих објеката у Вучју, Грделици, Власотинцу, Доњој Лакошници, Кумареву, Сијаринској Бањи и Лебану.

Интензивна градитељска делатност у периоду између два светска рата, када је подигнут велики број објеката најразличитије намене, условила је значајне архитектонско-урбанистичке промене у развоју Лесковца и околине. Улице и тргови добијају карактеристично европско стилско рухо, а Лесковац од једне оријенталне вароши постаје модеран град. Поред анализе друштвених прилика и средине у којој су дела настала, као оквира за њихово боље сагледавање и тумачење, основу ове студије чини приказ најзначајнијих објеката. Исцрпне анализе најрепрезентативнијих остварења обухватају историју настанка објекта од идеје до реализације, податке о власнику, пројектанту, затим анализу просторног обликовања, стилску анализу и критичко вредновање у ширем контексту развоја новије српске архитектуре. Као резултат темељног прикупљања, проучавања и анализе обимног материјала, који је систематично изложен, А. Кадијевић и С. Марковић су дошли до врло значајних закључака у расветљавању целокупног тока развоја међуратне архитектуре Лесковца и околине. У сачуваном градитељском наслеђу аутори ове студије су препознали учестали манир у новијој лесковачкој архитектури, који се састојао у пренаглашавању, претеривању и "насилном" наметању разноврсних архитектонских мотива, као и тежњу лесковачких индустријалаца да подижу наметљиве, монументалне, вишефункционалне палате, са помпезном и скупом архитектонском обрадом. Различити стилови на објектима у Власотинцу, понекад измешани до недефинисаности, били су условљени ангажовањем "локалних неимара и Црнотраваца, који су најчешће градили по сећању на београдске виле, комбинујући мотиве и просторна решења из прикупљених нацрта престоничких кућа, пренебрегавајући студиозније пројектантске примере".

Највећи део приказаних објеката има, по ауторима студије, локални значај, док поједина остварења представљају дела од регионалног и националног значаја. "Преостали део градитељског фонда из тог периода спада у просечну ултилитарну продукцију, лишену посебних естетских квалитета, карактеристичну и за остале градове у Србији". А. Кадијевић и С. Марковић на крају закључују да су главна дела у Лесковцу и околини извели придошли руски градитељи Василије Андросов и Григорије Самојлов и угледни српски архитекти Бранислав Којић, Петар Поповић и Момир Коруновић, што само потврђује чињеницу да Лесковац у градитељском смислу никада није представљао "периферију".

Књига "Градитељство Лесковца и околине између два светска рата" је занимљива студија, писана на стручан, али читаоцу приступачан начин. Као савесни истраживачи, А. Кадијевић и С. Марковић су сачинили један прегледан приказ детаљно обрађеног материјала, који је уз сажете описе и анализе обогаћене фотографијама, изложен на разумљив и стручан начин. Писана зналачки и компетентно, ова студија даје значајан увид у одређену проблематику, док јаснећом приступа појединим проблемима доприноси потпунијем сагледавању и разумевању новије српске архитектуре, као и архитектонске продукције између два светска рата ван главних центара. Интензивна градитељска делатност Лесковца и околине у међуратном периоду, обележена

различитим стилским опредељењима и разноврсном архитектонском продукцијом, била је, и поред видних особености локалног карактера, одраз општих прилика у српској архитектури између два светска рата.

По речима аутора, ова књига нема само за циљ да осветли градитељско наслеђе међуратног периода Лесковца и околине, већ и да, "с обзиром на степен угрожености тог наслеђа, спречи његово даље занемаривање". У тренутку учесталих рушења, неадекватних преправки и заштите, ова студија указује на значај градитељске традиције, а кроз научни приступ даје основу за адекватна вредновања и научно засноване аргументе, који представљају значајна полазишта у стручној и неопходној заштити. Надамо се да ће ова књига, посвећена градитељству новијег доба, послужити не само као подстицај за даља истраживања већ и као важан приручник стручној и широј јавности, у што бољем упознавању прошлости, а уједно и као путоказ у креирању једног бољег односа према архитектонском наслеђу и архитектури у целини.

Славољуб Цветковић

СТАНИСЛАВ ЦОЦОВИЋ: "НА КРИЛИМА", Београд, 1996, стр. 211

Књига С. Цоцовића посвећена је погинулим пилотима који су узлетели у праскозорје, 6. априла 1941. године, на лет са кога се неће вратити. Погибија осам другова из Петог ловачког пука на Режановачкој коси код Куманова повод је да се аутор подсети на околности и време између два светска рата у којима је настајала и стасавала генерација пилота-ловаца Краљевског Војног ваздухопловства Југославије. Генерација која је, часно и храбро се борећи, достојанствено пружила снажан отпор најмоћнијој и најсавременије опремљеној ваздухопловној сили тога времена "Немачкој Luftwaffe".

Најзначајнији део сведочења, нажалост, једини је историјски извор 36. ваздухопловној групи Петог ловачког пука, чије је ратно одредиште била Режановачка коса код Куманова. Тамо је, по ратном распореду, стигао 29. марта 1941. Станислав С. Цоцовић као резервни потпоручник, пилот-ловац. Штаб Петог ловачког пука и 35. ваздухопловна група били су смештени у селу Косанчић близу Лесковца. Командант пука био је пуковник, пилот-ловац, Леонид Бајдак, а његов помоћник мајор, пилот-ловац, Фрањо Цал.

Командант 36. ваздухопловне групе био је мајор, пилот-ловац, Драго Брезовшек. Група се састојала од 111. и 112. ескадриле, свака са по седам авиона "Хокер Фјури". Суштина сведочења је историјска истина да је на Режановачкој коси 6. априла 1941. у 4,30 сати осута прва ватра из немачких авиона у Априлском рату. Од двадесет "Мессерсмидта-109" и једног "Мессерсмидта-110", група је оборила три апарата, можда четири, а погинуло је осам пилота 36. ваздухопловне групе.

Према уверењу Станислава Цоцовића, до трагедије 36. ваздухопловне групе дошло је због организоване издаје. Суштина издаје састојала се, између осталог, и у томе што је мајор Брезовшек, упркос упозорењима пилота, захтевао строго у линију постројене авионе и камионе. Што је мајор Цал изненада долетео 5. априла и паркирао свој авион ван места где су били остали. Мајор Цал је истог дана донео наредбу да се време устајања, почев од 6. априла, по

мери од 3.30 на 4.30 часова и да се дозволи излазак из јединице појединачно на један дан ради релаксације. Командант Брезовшек је отишао да посети своју супругу 5. априла увече, а мајор Цал је остао да преспава на Режановачкој коси. У току кратког окршаја у 4.30 Цал се није нигде видео. Мајор Брезовшек је долетео од некуда у 7.30 часова. Авион С. Цоцовића био је запаљен ватром немачких авиона пре него што је он стигао до њега, а он је из непосредне близине пратио обарање два немачка авиона и погибију осам пилота 36. ваздухопловне групе Петог ловачког пука.

Аутор детаљно описује погибију својих другова, али даје и податке о онима које сматра одговорним за њихово страдање у Куманову. Мајор Драго Брезовшек погинуо је у лето 1941. године у Африци као пилот "Luftwaffe". Мајор Франо Цал ступио је у редове војске "Независне државе Хрватске" и учествовао је као пилот на Источном фронту на страни Немачке. Стрељан је по пресуди Војног суда у Београду као ратни злочинац. Пуковник Леонид Бајдак служио је као пилот у "Независној држави Хрватској", а после рата је доспео у Јужну Америку.

На Режановачкој коси погинули су: кап. I класе Константин А. Јермаков; кап. I класе, Војислав Ј. Поповић; поручник Милорад Танасић; п.поручник Милутин Б. Перовић; наредник Арсић З. Јефта, наредник-водник III класе Радевић П. Милорад (у борбеном сусрету је био тешко рањен и подлегао је ранама у болници у Гњилану), наредник Ратомир Д. Милојевић и наредник Верољуб Д. Стојадиновић.

Историјски су вредни подаци С. Цоцовића о повлачењу за Урошевац са аеродромском четом за обезбеђење, као и подаци о распаду војске и распуштању те јединице у току рата. Збуњеност официра, расуло војске и забринутост народа у местима кроз која су војници пролазили одражавају атмосферу и расположење народа на југу Србије у Априлском рату. После распуштања војника, С. Цоцовић је пошао према Нишу и успут је сазнао да је у селу Косанчић крај Лесковца био сакривен један авион Р-100. Уз помоћ народа, успео је да дође до авиона са којим је желео да полети према Сарајеву, али су га у полетању зауставили сељаци из страха од немачких војника који су улазили у село.

Књига Станислава Цоцовића представља мемоарску изворну грађу о историји једриличарства и ваздухопловства између два светска рата и Петом ловачком пуку у Априлском рату 1941. године. За аутора је успомена на погинуле другове пилоте, а за историју сведочанство о части, достојанству и храбрости пилота који су се, затечени неспремни за борбу, успешно супротставили бројнијим и савременије опремљеним немачким авионима 6. априла 1941. године.

Момчило Павловић

ДР МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ, ПЧИЊА, Трговиште, 1996, 170.

Монографију о малом, граничном и изузетно геостратешки важном подручју Српске државе, које се назива Пчињом или Пшињом, објавио је 1996. године познати научни и културни радник проф. др Момчило Златановић. Ово је особена и атипична монографија, зато што није ни класично историографско, ни класично географско ни етнографско дело, него је смела и зналачки компонована синтеза познатих научних достигнућа у овим наукама, допуњена критичким односом према њима и мукотрпним теренским истраживањима. Посао који би требало да раде институције и тимови научника професор Златановић је сам урадио, ударајући солидне темеље за свако даље истраживање, не само Пчиње него и читавог југа Србије, које треба обогатити систематичним истраживањима архивске грађе.

Златановић се овим делом надовезује на великане српске антропогеографије, етнологије и историографије 19. и 20. века, као што су Алекса Јовановић, Јован Цвијић, Стојан Новаковић, Јован Хаџи Васиљевић, Риста Николић и други, који су на свој начин и у свом времену такође писали о Пчињи. Златановић користи њихове научне резултате, допуњујући их резултатима својих истраживања, али на више места појашњава или побија њихове тезе. Тако на пр. Златановићева истраживања релативизују Цвијићеву тезу о Шопском пореклу становника Пчиње и етнопсихолошким особинама Шопова. Јован Цвијић је овако окарактерисао Шопа: „Изгледа да су му најважније дубоке особине, које иду и ван граница старосрбијанског Шоплука, суморност, мало веселости и хумора и врло слаба фантазија. Као да је суморност у вези с мањом живчаном енергијом".

Златановић је, за разлику од Цвијића, који иначе никада није посетио овај крај, Пчињу уздуж и попреко прегазио и на основу теренских истраживања даје нешто другачије етнопсихолошке особине. Питајући се да ли су ово одлике Пчињана, Златановић налази да су и мушкарци и жене по селима Пчиње врло весели и да воле песму и игру, да се нигде не одржава толики број сабора, да се женски свет увек одевао лепо и китњасто, да уопште имају огромну нервну ен-

ергију и радну способност. Истина, у неким селима аутор је уочио неке шопске одлике, али у суштини Пчињани, као етничка група, нису Шопови.

Разматрајући сложене проблеме етногенезе Пчињана, Златановић наводи и утицаје Влаха, односно сматра да је у средњем веку у Пчињи било Влаха. Међутим, иако је то запажено, треба још једном подвући да у средњем веку појам Влах не означава етничку групацију, барем не увек, јер Власи су и сви они који са подручја Херцеговине, Старе Рашке, Косова и других области тргују или имају друге пословне везе са Дубровчанима. Власи су сточари, подвозници, каравандије и сл. Ово је само један од примера како је изузетно тешко сагледати сву сложеност етничких кретања и мешања становништва на југу Србије и читавом Балкану. Међутим, интересантни су подаци које износи Златановић о насељавању горовите и дивље Пчиње становништвом из оближњих равничарских и пољопривредно развијених средина Врањске котлине, Прешевске Црне Горе и Моравице и околине Куманова крајем 18. и почетком 19. века. То исто становништво, које се тада склонило испред турског зулума у неприступачну област Пчиње, после Српско-турског рата 1878, када је ослобођена читава јужна Србија, схваћена у данашњим границама, али не и Пчиња, иако су и они учествовали у том рату (Пчиња ће као и друге области бити ослобођена тек 1912), опет ће се од турског зулума исељавати у Србију. Један део тог становништва доселиће се тада и у област Пусте Реке и Јабланице, тачније у подраданска села, од којих су два насељена чистим Врањанцима, како се у народу каже, а у ствари ради се о Пчињанима, тј. породицама које су дошле из једног од највећих села у Пчињи, Кочуре, али и других села. Дакле, Пчињана има у Орану, а села Лозане и Турјане су једина села у којима живе Пчињани у Пустој Реци.

На другом крају Пчиње у Јабланици, у Клајићу и другим селима, такође има Пчињана.

Расељавање Пчиње настављено је и у каснијем периоду. Последња планска колонизација извршена је после II светског рата, када је преко 200 породица пресељено у Бачку (Каравуково) и Банат (Качарево).

У каснијем периоду, све до данашњих дана, економски и други разлози условили су етничко пражњење читавог југа Србије, а посебно области Црне Траве, Власине, Пчиње, горње Јабланице, Пусте Реке итд. Из табеле коју је аутор навео у књизи види се да читава Пчиња губи своје становништво од 1931, када је имала 17.237 становника, а 1981. само 10.276. Од 41 насељеног места у Пчињи једино је Трговиште повећало број становника, и то од 1921. нешто више од половине (1921. - 640 а 1981. - 1401). Сва остала насеља константно губе своје становништво.

Уз разумевање и уважавање свих економских и модернизацијских разлога, треба истаћи да таква етничка депресија не доприноси безбедности српске државе и да је то далеко сложенији и већи проблем него што се на први поглед чини. Не само Пчиња него и друга гранична подручја данашње и овакве српске државе према Бугарској, од скора и према новој држави Македонији и покрајини Косово, готово су етнички испражњена. Ако се при том имају у виду исто-

ријски и други односи са суседима, и отворене претензије нове македонске државе према деловима Пчиње (иначе граница са Македонијом још увек није утврђена), као и етничка експанзија албанске мањине, онда решавање питања популационе политике на југу Србије, а посебно на простору Власине и Пчиње, добија сву озбиљност, а одлагање може имати тешке последице. Национални, стратегијски, безбедносни и други разлози говоре да се држава мора далеко озбиљније и ефикасније, него до сада, позабавити југом Србије, а посебно укупним развојем граничних подручја. Ова књига, значајна за науку, треба да послужи и онима који имају моћ да схвате проблеме области о којој је реч. У том смислу, драгоцен је допринос професора Златановића, који Пчињу описује као значајну геостратегијску и војнополитичку област, која је, иако импрегнирана оријентализацијом, кроз историју сачувала српску етничку основу, дајући сразмерно величини и бројности велики допринос у ратовима које је Србија водила за ослобођење и уједињење. И не само то, мала Пчиња дала је и више јавних и културних радника који су дали свој печат и заузели значајно место у укупној баштини српског народа. Ликови и догађаји које је побројао и навео у књизи професор Златановић - то најбоље и показују. Истицање карактерних црта и општих етнопсихолошких карактеристика Пчињана, које је кодификовао аутор, значајан су допринос српској етнографској науци.

Монографија о Пчињи писана је са посебним надахнућем из којег понекад избијају присни коментари, пуни љубави. То говори о посебном односу аутора према овом забитом, дивљем, горовитом, и запостављеном кутку српске земље, коме се аутор достојно одужио, баш као што се и Бора Станковић, старином Пчињанин, одужио свом завичају, југу Србије и српској књижевности уопште.

Хранислав Ракић

ДР ЈОВАН ЗЛАТИЋ, СТРАДАЛАШТВО СРПСКОГ НАРОДА У НИШКОМ РАТНОМ ОКРУГУ 1941-1944, "Просвета", Ниш 1996.

Југ Србије може бити поносан на људе који се више од три деценије баве истраживањем рата и револуције 1941-1945. и који успешно презентирају своја дела и утичу да јужна Србија има своје место у историји српског народа. Објављена дела на тему из Народноослободилачког рата одговор су на многе фалсификате који покушавају да негирају антифашистичку борбу и онима који желе да издајнике прогласе ослободиоцима а ослободиоце издајницима, што је непримерено ни најреакционарнијим режимима света.

Због тога ово тротомно дело др Јована Златића има посебно место, не само у историји јужне Србије. Оно је допринос српској историографији јер комплексно говори о збивањима у регионалном средишту Србије, па и балканског простора. Аутор овај регион третира кроз четири ратне године и захвата шире подручје јужне Србије које назива "нишким ратним округом". У овим трима књигама аутор обрађује "страдалаштво српског народа" на веома компетентан начин и пружа могућност читаоцу да о томе размишља и формира свој суд. Оно о чему пише дешавало се у годинама највећег рата у људској историји, када је постојала могућност да се истреби читав један народ.

Јован Златић, познати научни и културни делатник, у овом свом делу обрађује скоро читаву историју нишког краја, у ширем смислу речи. Ради се о опсежном научном прилогу са елементима хроничарског приступа. У њему је захваћено доста појава и збивања, иначе веома сложених, на врућем балканском простору, пуном противуречности. То у књизи најбоље одсликавају примери какав је онај када се четници "спремају за борбу", односно тек организују. Они спонтано крећу против "непријатеља" покличима "Живела Русија" у присуству Косте Пећанца, који је већ склопио сарадњу са Немцима, и љотићевих емисара, који притајено ћуте. Коста је покушао да паролама родољубља привуче људе а потом да их поведе у борбу против НОП-а. То је тај балкански колорит који за многе није схватљив.

У првој књизи аутор обрађује делатност немачке фелдкомандантуре 809-Ниш и Првог краљевског (Бугарског) окупационог корпуса. Дао је окупациони систем на чијем је челу био фелдкомандант у Нишу и организациону структуру бугарске војске у окупираној Србији. Пише о њиховој политици и руковођењу бугарским јединицама размештеним у већем делу Србије, као и о бугарским и немачким злочинима у Нишком ратном округу.

Друга књига обухвата војно-управни апарат квислиншке владе Милана Недића. Аутор је успео да у овој књизи осветли злочиначку активност Недићевог државног апарата и његове војске, која је по налогу немачког окупатора или самостално чинила зверства над сопственим народом. Обрадио је формације жандармерије и Српске државне страже, као и Српске пољске страже у региону са посебним освртом на снаге Српског добровољачког корпуса, који је имао изразито профашистичко обележје.

Трећа књига исцрпно говори о четничким јединицама војводе Косте Миловановића Пећанца и о борбама које су оне водиле у сарадњи са окупатором против Народноослободилачког покрета. Исцрпно је истакао злочине четника Косте Пећанца, а потом његову сарадњу са Недићем и другим домаћим издајницима.

Аутор је презентирао многе непознате чињенице о томе како су настале прве квислиншке везе и организације на тлу Србије.

Организацију четника Косте Пећанца дао је од априла 1941. године, пишући о њеном формирању у условима окупације и помоћи коју је примила од немачког окупатора.

Др Јован Златић се у свом тротомном делу није држао искључиво тематских наслова, већ је доста детаљно предао науци и широј читалачкој публици комплекс сазнања о релевантним сегментима војне, политичке и, можемо рећи, свеукупне историје једног важног подручја које је било веома значајно и за окупатора, јер су током ратних година преко њега протутњала значајна ратна збивања и појаве важне за читав Балкан.

У овом тротомном делу др Јован Златић презентирао је обраду читавог рата и револуције, и то паралелно интерпретирајући развојне фазе народноослободилачког рата, као првог фактора који је био у офанзиви. Да би што више искористио домаће издајнике, окупатор је потхрањивао националистичке покрете који су му били верни савезници у борби против патриотских снага које нису трпеле окупацију. Исто тако, окупатор је подржавао бугарске фашистичке снаге и њихове великобугарске претензије како би их користио за свој завојевачки циљ. Надамо се да ће др Јован Златић придодати овом тротомном делу још једну књигу која ће говорити о четницима Драже Михаиловића и њиховој активности на територији Нишког округа за време Другог светског рата. Приказивањем Југословенске војске у отаџбини, као и њено издајство и зверства која је починила, заокружиће се страдалаштво српског народа у нишком ратном округу.

Међутим, и ово објављено тротомно дело на преко 900 страна представља целовити захват и вредан допринос савременој науци уопште. Без њега неће

НАРОДНИ МУЗЕЈ

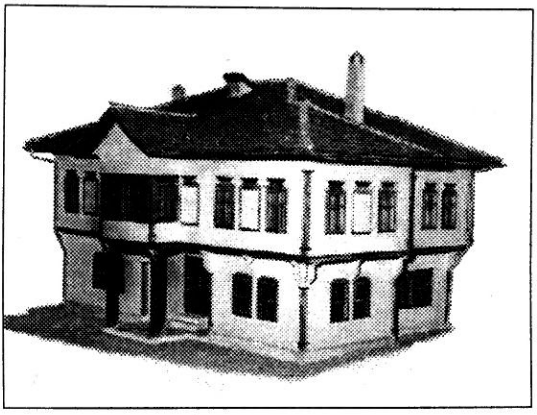

ЛЕСКОВАЦ